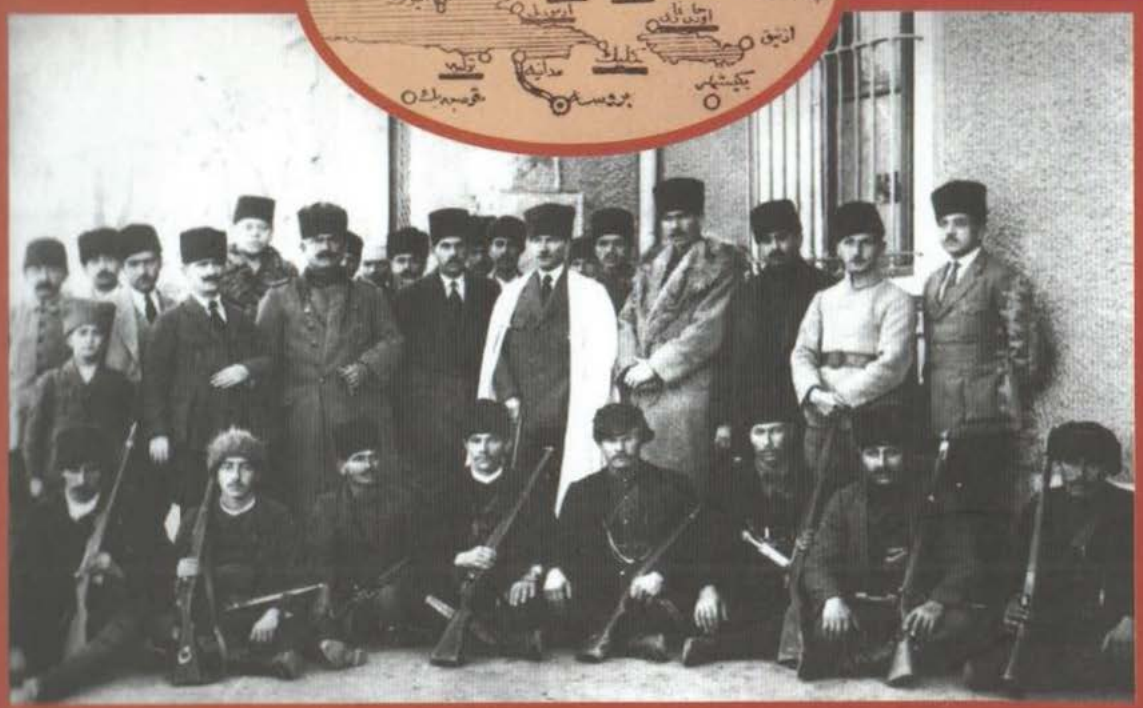
DERTLİ SAHİLLER

ŞİDDET, ETNİSİTE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU, 1912-1923

RYAN GINGERAS

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

DERTLİ SAHİLLER

ŞİDDET, ETNİSİTE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU, 1912-1923

RYAN GINGERAS

TARİH VAKFI YURT YAYINLA

TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014

Yayına Hazırlayan
Sinem Şekercan

Kapak Görseli
Harita Tasvir-i Efkâr gazetesinden; fotoğrafta Mustafa Kemal,
Çerkes Ethem ve adamlarıyla (Kasım 1920)

Kitap Uygulama
Özlem Kelebek

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Doğa Basım İleri Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
İ.O.S.B. Turgut Özal Cad. Çelik Yenal End. Merkezi
No: 60 2A-B İkitelli/İstanbul
Tel: 0212 407 09 00 PBX - Fax: 0212 407 09 02

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaacı Sertifika Numarası: 25642

Birinci Basım: Nisan 2015

ISBN 978-975-333-325-2

© Ryan Gingeras 2009
SORROWFUL SHORES: VIOLENCE, ETHNICITY, AND THE END OF THE OTTOMAN EMPIRE 1912-1923, FIRST EDITION was originally published in English in 2009. This translation is published by arrangement with Oxford University Press.

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2014
DERTLİ SAHİLLER: ŞİDDET, ETNİSİTE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU 1912-1923, İLK BASKI 2009 yılında İngilizce yayınlanmıştır. Bu çeviri Oxford University Press'le yapılan anlaşmaya dayanarak hazırlanmıştır.

DERTLİ SAHİLLER

ŞİDDET, ETNİSİTE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU, 1912-1923

RYAN GINGERAS

ÇEVİREN
MELİKE NEVA ŞELLAKİ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Bu kitabı iki kişiye ithaf ediyorum:
Eşim, Mariana Chavez Vazquez ve dedem, Charles Fitzpatrick

İÇİNDEKİLER

ix **Önsöz**

xiii **Teşekkür**

xv **Kısaltmalar Listesi**

xvi Güney Marmara Haritası

1 **Giriş**

12 Coğrafya ve Kaynaklar Üzerine Notlar

BİRİNCİ BÖLÜM

17 **Türk Değillerken: Savaş Öncesi Güney Marmara'da Göç, Siyasal Ekonomi ve Kimlik**

19 Yeni Seçkinler, Yeni Kimlikler: Jön Türk Döneminde Devrim, Sınıf ve Kimlik

29 Yerleşik Yabancılar: On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yerli Ermeni ve Rumların Yeniden Değerlendirilmesi

39 Dağlılar: On Dokuzuncu Yüzyılda Kuzey Kafkasyalı Göçmenler ve Osmanlı Devleti

50 Eşkıya mı, Bürokrat mı? On Dokuzuncu Yüzyılda Arnavut Göçmenler ve Osmanlı Devleti

İKİNCİ BÖLÜM

61 **Ayıplananların Siyaseti: Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Marmara**

63 Boykotlar ve Mülteciler: İTC'nin İlk Adımları

68 Herkes için "Tehcir": Savaş Sürgünlerinin Yeniden Değerlendirilmesi

91 Ayıplananlar Eve Dönüyor: Gayrimüslimlerin Dönüşü ve Hemen Sonrası

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

97 **Katillerle Yan Yana: Suç, Askere Alma ve Güney Marmara'da Millî Mücadelenin Doğuşu**

99 Katil Vatanseverler: Çerkesler ve Osmanlı İstihbaratının Kökeni

113 Silahlı Adamların Egemenliğinde: Savaş Sırasında Güney Marmara'da Milisçilik ve İstikrarsızlık
119 Zamanı Geri Almak: Millî Mücadele'nin Kökeni
124 İzmir Sonrası: Askerî / Bürokratik Bir Tepki
134 Çetecilik: Mücadeleyi Silahlandırma

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

141 **Öç Alma Siyaseti: Güney Marmara'da Loyalist Muhalefetin Yükselişi ve Düşüşü**
144 Loyalist İttifak: Saltanat ve Kuva-yı Milliye'ye Muhalefet
150 Kan Davaları: Ayaklanmanın Başlangıcı
163 "Hükümetin Koruyucusu ve Şeriatın Kölesi": Ahmet Anzavur'un Yükselişini Yeniden Düşünelim
179 Bir Köy Ermişinin Son Eylemi: İzmit Ayaklanması ve Ahmet Anzavur'un Ölümü

BEŞİNCİ BÖLÜM

184 **Eşkıya Memleketinde Bölücülük, Şiddet ve İşbirliği: Yunan İşgali Sırasında Güney Marmara**
187 İşgalin Başlangıcı: Yunanistan, İngiltere ve Gayrimüslimler
195 "[Yunanlılar] İmha Edileceğinden Elimizde Kalacaksınız": İşgal Altında Millî Mücadele
202 Asiden İşbirlikçiye: Çerkes Milisçiliği ve Yunan İşgali
209 Başka Yollardan Direnme: Güney Marmara'da Çerkes Ayrılıkçılığı

ALTINCI BÖLÜM

228 **Hesaplaşma: Çerkesler, Arnavutlar ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu**
231 Anzavur'un Hayaletini Öldürmek: Cumhuriyetçi Politikalar ve Güney Marmara'da Çerkes Direnişinin Sonu
251 İstenmeyen Tövbekâr Evlatlar: Arnavutlar ve Türk Devleti İnşasının Çelişkileri

280 SONUÇ
287 **Ek 1: Kitapta Yer Alan Karakterler**
301 Kaynakça
323 Dizin

ÖNSÖZ

İtiraf etmeliyim ki bu kitap, benim korkaklığımın bir ürünü. Aslında biraz daha radikal ve zorlayıcı bir proje için kapsamlı bir çalışma yapma arzusundaydım. Birinci Dünya Savaşı ve/veya Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Anadolu'nun herhangi bir bölgesi hakkında bir tez yazmak istediğime neredeyse emindim. En zayıf noktayı seçip Doğu Anadolu'ya yöneldim. Aklımda birkaç fikir vardı: Küçük Nahçıvan kasabasının nasıl Azerbaycan'a katıldığı üzerine, hatta daha da iyisi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Kars'ın yeniden inşası üzerine bir çalışma yapabilirdim.

Her ikisi de benim amacıma mükemmelen hizmet ederdi, fakat bana söylenen bunun tam aksi olmuştu. Osmanlı araştırmalarında yılların tecrübesine sahip arkadaşlarım ve meslektaşlarım, esasen meslekî intihara niyetlendiğim konusunda beni uyardılar. İlk olarak kaynak sorunu vardı. Nereden kaynak bulacaktım? Böylesine belgeler gerçekten var mıydı? Daha da önemlisi, Türk arşivciler bu belgeleri görmeme izin verecekler miydi? (Türkiye'de devlet arşivlerine erişim izni verilmeyen akademisyenler hakkında fıkra niteliğinde korku hikâyeleri anlatıldıktan sonra bu soru soruluyordu.) Öte yandan, bu tezin göz önünde bulundurmam gereken siyasî sonuçları da olacaktı. Kürtleri, Ermenileri ya da Türkiye'deki diğer tabu konuları ele alan bir tezin başıma dert açacağına şüphe yoktu. Bana söylenen şuydu: Ne yaparsam yapayım, araştırmam birilerini mutsuz edecekti. Türk hükümetinden, Ermeni diasporasından ya da diğer Osmanlı araştırmacılarından biri, Doğu Anadolu'nun yakın tarihinin bir kısmını tartıştığım, savunduğum veya görmezden geldiğim için beni çiğ çiğ yiyecekti. Kısacası bana tavsiye edilen şuydu: Sakın! Bırak gitsin. Kariyerini daha başlamadan bitirme.

Tezimi nihaî olarak bu tavsiye üzerine kurdum. Arşivlerde geçirdiğim zaman, beni Batı Anadolu'ya odaklanmaya yöneltmiş, Kuzey Kafkasyalı ve Arnavut göçmenlerin Kurtuluş Savaşı sırasındaki rolü dikkatimi çekmişti. Bu proje için yaptığım araştırmalar yolunda gitti. Beni önceden uyardıkları kıyamet senaryolarının hiçbiri gerçekleşmedi. Ne ömür boyu yasaklar ne de nefret dolu mektuplar. Hiçbiri.

Yine de kalben benim iyiliğimi istediklerine samimiyetle inandığım arkadaşlarım ve meslektaşlarımın haksız olduklarını tam olarak söyleyemiyorum. Evet, İstanbul ve Ankara'da görüştüğüm arşivciler, akademisyenler ve diğer görevliler gerçekten yardımsever ve nazikti, ayrıca zaman zaman etrafımda olmaları çok hoşuma da gitmişti. Anadolu'daki Müslüman göçmenler konusundaki merakımdan yalnızca bahsetmem bile araştırmamı mümkün kılan arşivcileri heveslendirmiş, onların beni desteklemesini sağlamıştı. Yine de arşiv çalışanlarıyla Ermeni ve Rum meselelerini nadiren tartıştım. Batı Anadolu'daki gayrimüslimlerin benzer doğrultudaki kaderi çalışmamın asıl odak noktası değildi, ama bu meseleyi aklımın bir köşesinde tuttum. Bu konuda önceden verilen nasihatler kafamın içinde dönmeye devam ediyordu.

Tezimle bu kitap arasındaki bağlantıları ve kopuklukları hem açıklamak hem de bunlar için özür dilemek amacıyla bu dolambaçlı önsözü yazıyorum. 1912-1923 yılları arasında Anadolu'daki Rum ve Ermenilerin (ve suçlu muamelesi gören diğer grupların) başına gelenler görmezden gelinmeye devam ediliyor. Hrant Dink cinayeti gibi yakın zamanda gerçekleşen olaylar da bu tespiti doğruluyor. Yine de Osmanlı Hıristiyanlarının savaş döneminde uğradığı zulmün diğer meselelerden bağımsız olarak ele alınması gerektiğine inanmıyorum. Açıkçası, Anadolu'daki insanların çektiği acının büyüklüğü ve önemini anlatacak daha evrensel bir hikâye var. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere, Osmanlı hükümetiyle Yunan ve diğer işgal kuvvetlerinin benzer mantık ve hareket kalıplarını benimsemesi, Hıristiyanların ve Müslümanların benzer şekillerde kitle hâlinde yerlerinden edilmelerine, yok edilmelerine ve baskı görmelerine yol açtı. Muhtelif cemaatlerin rakip devletçi güçler tarafından mağdur edilme düzeyleri arasında ise müthiş bir farklılık vardı (mukayese etmem gerekirse, 1923'e gelindiğinde Ermeni ve Rumlar, Müslüman göçmenlere göre daha nahoş bir konumu paylaşıyorlardı).

Fakat asıl mesele, katlanılan sıkıntı derecesinin mukayese edilip edilemeyeceği değil. Bu kitap, daha ziyade, Marmara Denizi'nin güney kıyılarında yaşayan kalabalık nüfusun neden ve nasıl zarar verme amaçlı bir dizi kastî müdahaleye tâbi tutuldukları üzerine.

Marmara Denizi'nin güney kıyılarında yaşayan muhtelif cemaatlerin ortak derdini daha iyi vurgulamak amacıyla, Ermeni ve Rum meselelerine daha büyük vurgu yaptım. Tabii ki tam anlamıyla kapsamlı bir çalışma olmasa da, bu adımların yerli Hıristiyanlar ile göçmen Müslümanlar arasındaki tarihî boşluğu doldurmak açısından yardımcı olacağına inanıyorum.

Kitap karşılaştırmalı bir çalışmanın ürünü değil, fakat şunu da unutmamak gerekiyor ki, bu dönemde Anadolu'da yaşananlar sadece buraya özgü değil. Kitlelerin haklarından mahrum edilmesi ve iç nüfusun tasfiyesi dünyanın her yerinde rastlanabilen bir olgu. Devlet terörünün bu türü modern bir olgu ve modern devletin kuruluş fikrinin ayrılmaz bir parçası. Bu çalışmayı sınırlı bir bölgede oldukça sınırlı sayıda insan üzerinde gerçekleştirerek kritik, ancak yoğun olduğu kuşkusuz tarihî kavramları ele aldım: Devletin modernizasyonu, organize şiddet, kimlik oluşumu, göç ve ağ siyaseti. Araştırmama coğrafî ve toplumsal sınırlar koyarak çeşitli tarihsel dizileri daha kolay tartışmayı ve anlatıyı daha kesintisiz hâle getirmeyi umut ettim.

Şöyle bir geriye dönüp bakınca, güvendiğim dostlarımın tavsiyelerine uyduğum için hiç de pişman değilim. En nihayetinde bu durumun beni asıl hedeflerime yönelttiğini hissediyorum. Umuyorum ki başkaları (eleştirilere benim kadar kulak asmayacak birileri) Kars ve Nahçıvan'ın hikâyelerini ve henüz anlatılmamış başka önemli hikâyeleri anlatmayı seçer.

TEŞEKKÜR

Doktora çalışmam ve bu kitap için yaptığım araştırmalar boyunca Toronto, San Diego, New York, Londra, İstanbul, Ankara, Üsküp ve Meksiko arasında düzenli seyahatler yaparken buldum kendimi. Fakat yol boyunca tanıştığım kişilere şükranlarımı sunmadan önce, aileme ve yakın arkadaşlarıma teşekkür etmeliyim. Her şeyden önce kendinden fedakârlık eden ve karşılığında uzun süreli yokluğuma katlanmak zorunda kalan eşim Mariana Chavez Vazquez'e teşekkür etmek istiyorum. Te quiero mucho, Marianita. Gracias por todo. Seni çok seviyorum, Marianita. Her şey için teşekkürler. Ebeveynlerim Tom ve Dedee Gingeras olmasaydı bu kadar hayalim gerçekleşir miydi, bilmiyorum. Harika kardeşim Alison'la çok sevgili büyükanne ve büyükbabam Dot ve Charlie Fitzpatrick benim için çok değerli birer ilham kaynağı oldular, beni desteklediler. Beni bugünkü hâlime getiren ailemin sevgisi ve teşvikidir. Metin Bezikoğlu, Shane Cotter, Kevin Franks, Steve Maddox, Mike Mastroeni, William Silverman ve Mark Tkach'a, yıllar boyu devam eden samimi dostlukları, destekleri ve eleştirileri için teşekkür etmek istiyorum. Her biriniz çok iyi dostlarımsınız.

Gerek San Diego'daki Kaliforniya Üniversitesi, gerekse Toronto Üniversitesi'ndeki seçkin hocalarım ve meslektaşlarımın bana çok desteği oldu. Virginia Aksan ve Hasan Kayalı'ya borcumu asla ödeyemem. Her ikisi de benim çok yakın dostlarım, güvendiğim danışmanlarım. Yıllar içinde, kendimi bir birey ve biliminsanı olarak nasıl ifade edeceğim konusunda bana istikrarlı birer rol modeli oldular. Robert Edelman'a özellikle teşekkür etmek istiyorum. Yıllardır hahamım ve arkadaşım olan Doktor Bob, bugün olduğum gibi bir tarihçiye dönüşmem için bana uzun tavsiyelerde bulundu. Kariyerimde bir sonraki aşamaya geçerken

bana verdikleri destek ve rehberlik için Long Island Üniversitesi'ndeki meslektaşlarıma teşekkür ederim.

Bu kitabı ortaya çıkaran araştırmalarımın büyük bir kısmını mümkün hâle getiren, Türkiye'de Amerikan İlmî Araştırmalar Enstitüsü'nün ve Uluslararası Araştırma ve Değişim Kurulu'nun destekleriydi. Ayrıca evden uzakta geçirdiğim zor zamanlarda, tüm yardımları için Michelle Duplissis, Tony Greenwood, Pelin Gürol, Gülden Günleri, Nancy Leinwand ve Tova Pertman'a teşekkür etmek istiyorum. İstanbul ve Ankara'daki Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri çalışanlarına şükran ve iyi dileklerden başka sunacak hiçbir şeyim yok. Yıldırım Ağanoğlu, Noyan Bozbora, Thomas Goltz, Ayhan Kaya, Nurcan Özgür-Baklacıoğlu, Stanford Shaw, Nicole van der Os ve Türk Arnavut Kardeşliği Derneği mensuplarına Türkiye'deki araştırmalarımdaki yardımları için bilhassa teşekkür etmek istiyorum. Sabancı Üniversitesi çalışanları ve öğrencilerinin bana gösterdikleri nezaket ve cömertliği asla unutamam. Halil Berktay, Hakan Erdem, Rossitsa Gradeva, Peter Holt, Kerimcan Kavaklı, Cemil Koçak, Metin Kunt, Şerif Mardin, Akşin Somel ve Mary Wynn'e oradaki varlığımı değerli kıldıkları için teşekkür etmek istiyorum. Ramiz Abdyli'ye Üsküp'teki cömertliği ve yardımları için teşekkür etmek istiyorum (faleminderit shumë / teşekkürler). Antonis Hadjikyriacou ve Gaby-Brendon Smith'e, Londra'da kaldığımda beni misafir ettikleri ve dışarı çıkardıkları için ne kadar teşekkür etsem az. Koleksiyonlarına ulaşmama cömertçe izin veren Aren Sarikyan ve Kanada Zoryan Enstitüsü'ne özellikle teşekkür ediyorum.

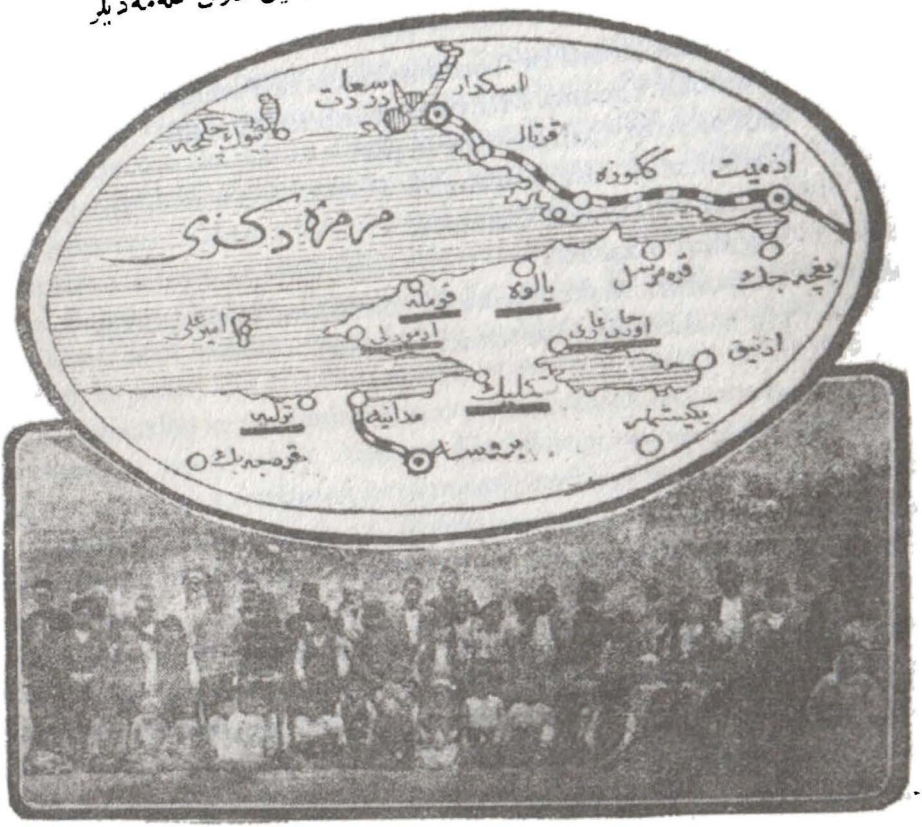
Son olarak, yazdıklarımı okuyan, araştırma ve yazma konusunda tavsiyelerde bulunan ya da sadece uzun bir günün sonunda benimle birer bira içen meslektaşlarıma teşekkür etmek istiyorum: Isa Blumi, Gavin Brockett, John Colarusso, Howard Eissenstat, Tolga Ezmer, Ben Fortna, Fatma Müge Göçek, Jens Hanssen, Peter Holquist, Reşat Kasaba, Tijana Krstic, Donald Quataert, Michael Reynolds, Safa Saracoğlu, Erik Jan Zürcher ve diğer pek çok kişi. Son olarak Mark Mazower ve Christopher Wheeler'e bu kitabın hazırlanmasını mümkün kılan tüm yardımları için samimiyetle teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR LİSTESİ

ABCFM	American Board of Commissioners of Foreign Missions (Amerika Yabancı Misyon Komiserler Kurulu)
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
PRO	İngiltere Arşivleri
VMRO	Vutreshna Makedonska Revoliutsıona Organizatsija (İç Makedonya Devrimci Örgütü)

مرمره‌نك دردلى ساحللرينه برنظر

يونانليلرك الندن تخليصنه چاليشيلان مظلومين دون كله‌مه‌دير

"Marmara'nın dertli sahillerine bir nazar", Tasvîr-i Efkâr, 5 Haziran 1921

GİRİŞ

Son beş senedir, çalışma masamın arkasında iki küçük fotoğraf asılı. İstanbul'a ikinci kez gittiğimde, İstiklal Caddesi'ndeki sonradan iflas eden bir antika dükkânından almıştım bu fotoğrafları. Resimler, 1920'lerin başlarında iki ayrı çıkış vizesinin üzerine özenle yapıştırılmıştı. Fotoğraflardaki kadın ve erkek hem görünümleri hem de geçmişleri itibarıyla farklı dünyaların insanları. İfadesiz gözlerle kameranın merceğine bakan Muharrem, koyu renk bir fes takmış, ceket ve gömlek giymiş. Çehresindeki derin çizgilerle tezat oluşturan solgun siyah ve griler, onu yaşlı, yorgun ve yıpranmış gösteriyor. Başvuru formunda, dini, etnik kimliği yahut milleti, gideceği yer ve seyahat amacı sorulmuş. Muharrem, Güney Sırbistan'ın (şimdiki Makedonya Cumhuriyeti) batısındaki dağlarda yer alan Debre'ye giden Müslüman bir Arnavut olduğunu beyan etmiş. Formda, henüz tasarrufunda olan bir gayrimenkulle ilgileneceğini izah etmiş. 57 yaşındaki bu kişinin bir zamanlar o topraklarda yaşadığı ve bir noktada buraları arkasında bırakmış olduğu varsayılabilir.

Buna mukabil kadın, genç, alımlı ve sağlıklı görünmekte. Resimde, bir stüdyo ya da salonda rahatça poz vermiş 24 yaşındaki Navart Odabaşiyan net bir şekilde görünüyor. Zarif giysisi ve duruşu, özgüvenini ve varsıllığını ele veriyor. Kendisi İstanbullu ve aile ziyareti için Paris'e gitmek üzere. Ermeni olduğunu hem etnik kimliği hem de dini olarak belirtmiş. Navart'ın yaşamına ya da nihaî amacına dair hiçbir bilgimiz bulunmadığından, çıkış başvurusunda sıradışı görünen hiçbir şey yok. Ancak, araştırmalarım süresince ve yazarken, Navart'ın İstanbul'a geri dönüp dönmediğini hep merak ettim.

Aslını asla bilemeyecek olsak da bu kitap aslında bu iki kişinin hayatlarına bir bağlam kazandırma çabasından ibaret. Her ne kadar fark-

lı sınıf, din ve etnik kimliklere sahip olsalar da, Muharrem ve Navart, ortak bir trajedi ve dönüşümün tarihini paylaşıyorlar. Bu ortak tarihin tam kalbinde, 1912'de Balkan Savaşları'nın patlaması ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasındaki Anadolu'nun hikâyesi yer alır. Bir zamanların kudretli Osmanlı İmparatorluğu'nun vatandaşı olan bu iki insanın on bir yıldan daha derin bir geçmişi paylaştıkları ileri sürülebilir. Fakat bu dönem, yirminci yüzyılı önceleyen herhangi bir dönemden daha dolaysız ve daha derin bir öneme sahiptir. Bu iki kişi, yaşamları süresince, on beşinci yüzyıldan itibaren varlığını koruyan Osmanlı İmparatorluğu'nun bitişini ve onun küllerinden yükselen yeni ulus-devletin kuruluşunu gördü. İmparatorluktan ulus-devlete doğru bu radikal geçişe eşlik eden yıllar, savaş, baskı ve ayaklanmalarla tanımlanıyor. Bu sebeple de savaş 1923'te sona erdiğinde, hayatlarının fizikî ve toplumsal çehresi geri dönülemez biçimde değişmişti.

Ancak, bugün bu ortak tarihi yeniden anlatırken, genellikle sıradan insanların oynadıkları rolleri hesaba katmıyoruz. Daha da önemlisi, bu dönemin tarihçileri, Müslüman ve Hıristiyan yaşantılarını kasten müstakil ve münhasır olarak ele alıyorlar. Bu kitap, imparatorluk döneminde ve sonrasında Navart ve Muharrem'in temsil ettiği siyasetc alternatif bir bakış açısı sunmakta; her biri ayrı ayrı Müslüman ve Hıristiyan olmalarının yanı sıra yerli ve göçmen de olan dört ayrı grup arasındaki benzerlik ve farklılıkları resmetmekte. Balkan Savaşları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasındaki dönemde bu cemaatlerin ve bireylerin içinde bulunduğu bağlamı anlamak amacıyla, Kuzeybatı Anadolu'daki bir bölgenin dönüşümüne odaklandım. Bu kitap, bu dört farklı grubun rollerini ele alıyor ve bir dizi taşra cemaatinin, radikal toplumsal ve siyasî değişimin nasıl hem nesnesi hem lokomotifi olduklarını gösteriyor.

Bu kitap, kabaca küçük garnizon şehri Çanakkale'den sanayileşmiş İzmit ve Adapazarı merkezlerine kadar bir alanı kaplayan, Marmara Denizi'nin güney sahil şeridine odaklanıyor. Güney Marmara olarak adlandırdığım bu bölge, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ara dönemde, imparatorluğun başkenti İstanbul'un güneyindeki stratejik açıdan önemli dört sancaktan oluşuyordu. Güney Marmara kıyılarının orta kısmı iki büyük sancağı, Karesi (günümüzün Balıkesir'i)

ve Hüdavendigar (Bursa) sancaklarını kapsar.[1] Bu iki bölgenin bir yanında, Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki Kale-i Sultaniye (Çanakkale) ile başkentin doğusundaki hayatî önem taşıyan demiryolu kavşağı üzerinde yer alan İzmit (Kocaeli) sancakları bulunuyordu ve bu sancaklar özerk yönetimdeydi. Bu dört bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî periferisi addedilebilecek yerler değildi; aslında imparatorluğun merkezine bir günlük yolculuk mesafesi kadar uzaklardı.

Bu anlatının merkezi olan Güney Marmara, Anadolu'nun en geniş göçmen gruplarından ikisine, Müslüman Arnavutlar ve Kuzey Kafkasyalılara ev sahipliği yaptı. Osmanlı'nın uzak köşelerinden gelerek nispeten yakın bir zamanda bölgeye yerleşmiş olmalarına rağmen her iki grup da imparatorluğun tarihî gelişiminde derin etkiler yarattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi boyunca göçmen Arnavutlar ve Kuzey Kafkasyalılar (günlük konuşma dilinde Çerkes olarak bilinirler) toplumsal ve siyasî yelpazenin en aşırı uçlarında bulunabilirler. Osmanlı'nın yayılmaya başladığı ilk asırdan bu yana, Çerkesler ve Arnavutlar hem en yüksek rütbeli memur ve subayların hem de en sinsi eşkıya ve asilerin arasında sayıldı. Arnavut ve Kuzey Kafkasya diasporasındaki bu ikilem, savaş yıllarında Güney Marmara'yı incelediğimiz bu kitabın ana sahnesinde yer alıyor.

Güney Marmara, bu yüzyılın başında, Anadolu'daki en büyük iki yerli Hıristiyan cemaatine, Ermeni ve Rumlara da ev sahipliği yaptı. Çerkeslerle Arnavutlar gibi Rum ve Ermeniler de Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda etkili aktörler olarak yer aldı. Bu iki grup ticaret ve sanayi alanına katkılarıyla ünlüydü ve sıklıkla Osmanlı toplumuyla genel Batı dünyası arasında bir köprü oluşturuyorlardı. Balkan Savaşları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasındaki savaş ve siyasî kargaşanın tam ortasında, bu cemaatlerin dördü de sıkı devlet denetimine tâbi tutuldu. Savaş yıllarının sonuna kadar, şiddet, Güney Marmara'daki bu cemaatlerin her birini kırıp geçirecekti.

Bu kitapta konu edilen yıllar Anadolu'nun modern gelişimindeki en merkezî dönemi kapsar. Türk kamu yaşamında pek çok yerde kutlanan,

1 Karesi ve Hüdavendigar, büyük Hüdavendigar vilayetinin sancaklarıdır. Hüdavendigar vilayetinde üç sancak daha bulunur: Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar - Afyon. Tarihsellik ve anlatımın devamlılığı adına bu sancaklarla ilgili tartışmalara değinmeyeceğim.

devletin hem menşeini hem kaderini temsil eden bir dönem bu. İster sınıf sınırları içinde, isterse de Meclis'te veya sokak gösterilerinde olsun, bu hikâye yeniden anlatılırken genellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî ve kültürel öncülü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlanışı arka planına yaslanılır. Modern inkılâpların ve "millî uyanışın" Anadolu "Türkleri" arasında popüler olmaya başladığı dönemde, yani yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda umut kıvılcımları vardı. Aynı hikâye, Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etti: Anadolu'nun her yerinden genç erkekler istilaya, isyanlara ve ekonomik zorluklara karşı cesurca, kahramanca askerlik etti. Buna rağmen askeriyle siviliyle tüm ulusun fedakârlığı, imparatorluğun İtilaf Devletleri karşısındaki mağlubiyetini önleyemedi. İstanbul'un 1918'de düşüşünü takip eden karanlık aylarda yabancı birlikler ülkenin geniş alanlarını işgal etti. Ayrılıkçılık ve bölünme kaçınılmaz görünüyordu. Öte yandan bu zamanlar, Mustafa Kemal'in önderliğindeki gerçek vatanseverlerin Türk ulusu adına silaha sarıldığı, yabancı işgalcileri kovduğu, yozlaşmış ve çağdışı Osmanlı sultanını yerinden ettiği zamanlardı. Mustafa Kemal'in 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanını müteakip nihaî egemenliği, Anadolu'nun da kurtuluşunu onaylamış oldu. Bu dönemi takip eden yıllarda, radikal inkılâplar serisi, Anadolu'yu Batı'nın dikkatine değer, demokratik, laik (yine de Müslüman) modern bir ulus-devletin anayurduna dönüştürdü.

Pek çok destansı milliyetçi anlatıda olduğu gibi, bu resmî yorumda da klasik "ihtiras oyunu" yapısını andıran unsurlar mevcut. Dağılma yıllarının ve yaklaşan felaketin ardından, tam da her şey kaybedilmiş gibi görünürken, bir kurtarıcı belirir. Bu kurtarıcı, halkını rehavetten kurtarır, dürüst vasıfları benimser ve aynı dürüstlükteki kişileri kendi tarafına çeker. Bu kurtarıcının işgalcilere karşı verdiği mücadelede İslâm değil, milliyetçilik ideolojik temel olarak yüceltilen inanç olur. Atatürk, cumhuriyeti ilan ederken hem işgalci İtilaf Devletleri'ne hem de hain padişaha karşı zaferini ilan etmişti. Cumhuriyetin ilanı hem "Türk halkının" yeniden doğuşunu hem de aslında ödediği kefareti temsil eder. Bu resmî anlatı yalnızca Türk olan Anadolu'nun iç ve dış düşmanlara karşı galibiyetini işaret etmekle kalmaz, aynı zamanda Anadolu'da yüzyıllardır süren geri kalmışlığı ve çöküşü reddeden ilerlemeci ve canlandırıcı bir değerler sistemini de gösterir. Atatürk'ün söylevlerinden oluşan *Nutuk*'un

da belirgin hâle getirdiği bu anlatı, savaş yıllarını anlatan çok sayıda kitap ve makalede harfi harfine yeniden üretildi.[2]

Ne var ki, savaş yıllarının bu şekilde ele alınmasından hoşnut olmayanlar da yok değil. Türkiye Cumhuriyeti'nin köklerine dair üretilen bu milliyetçi söylemin paralelinde, Anadolu'nun imparatorluktan ulus-devlete dönüşümünün mağdurlarını belgeleyen pek çok çalışma da mevcut. Çoğu kişiye göre, Mustafa Kemal'in Millî Mücadelesi yüz binlerce Ermeni ve Rumun ölümü ve Anadolu'dan sürülmesi üzerine inşa edilmiş, yüzlerce yıllık tarihi birkaç yıl içinde sonlandırmıştı. Kürt milliyetçiliğinin baskılanmasına yönelik çabalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen ardından geldi ve bu çaba en nihayetinde Doğu Anadolu'nun kaderine yönelik sürüncemeli ve şiddetli bir mücadeleyle doruğa ulaştı. Muhalif taraflar, Ankara'nın katı laik yasaları ve devletin İslâm kimliği yorumu karşısında bağımsız İslâmî ifadenin susturulduğuna işaret ediyor. Günümüzde, savaş yıllarının mirası konusunda yapılan eleştirel tartışmalar, siyasî arenaya giderek daha fazla dahil oluyor. Bu dönem ele alınırken gösterilen şiddet ve aceleyi görmek için yazar Orhan Pamuk, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yükselişi ya da Leyla Zana davası etrafında dönen son tartışmalara bakmak yeterli olacaktır.

Bu dönemin tarihî önemi konusunda yapılan akademik tartışmalara verilebilecek en güçlü örnek, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin akıbeti konusunda yapılan acı tartışmadır. Taner Akçam ve Stanford

---

2 Güney Marmara, Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana bilimsel ilgiden fazlasıyla nasibini aldı. Buna rağmen, *Nutuk*'un oluşturduğu dogma, Türkçe tarihyazımının hemen hemen tümüne hâkim olmaya devam ediyor. Bkz: Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1995); Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı* (İzmit: İzmit Rotary Kulubü, 1993); Fahri Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti (Mustafakemalpaşa)* (Mustafakemalpaşa: Yeni Müteferrika Basımevi, 1960); Orhan Hülagü, *Milli Mücadele'de Bursa* (İstanbul: Emre Yayınları, 2001); Zekeriya Özdemir, *Balıkesir Bölgesinde Milli Mücadele Önderleri* (Ankara: Zekeriya Özdemir, 2001); *aynı yazar, Milli Mücadele Yıllarında Balıkesir Cepheleri* (Ankara: Zekeriya Özdemir, 2001); Kemal Özer, *Kurtuluş Savaşında Gönen* (Gönen: Türkdili Matbaası, 1964); Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919-1921* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1994); Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi* (İzmit: Türkyolu Matbaası, 1945).

Shaw'un son eserleri bu tartışmanın özünü temsil eder. Akçam, son eseri olan *A Shameful Act*'te, Osmanlı hükümetini gayrimüslim nüfusuna karşı soykırım siyaseti benimsemeye sevk eden Türk milliyetçiliğini kuvvetle vurgular. İstanbul'un ortaya koyduğu şiddet, oluşumu yıllardır devam eden ve görünen o ki eski İslâmî geleneklerde kökleşen bir gündem. Toplu tehcirler, idamlar ve ekonomik hak mahrumiyetleriyle bu şiddet, sayısız masum ve çaresiz Hıristiyan cemaati iyice köşeye sıkıştırmıştı.[3] Tüm bunlarla birlikte Shaw, çok farklı bir tablo çizer. Shaw'a göre Ermeni milliyetçiler, Rum irredantistler ve Batılı emperyalistler, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını planlamıştı. Milliyetçi tutkular ve yabancı desteklerden etkilenen Anadolu'nun yerlisi Ermeni ve Rumlar, Birinci Dünya Savaşı'nda Müslüman sivillere karşı korkunç cürümler gerçekleştirdiler.[4] Mustafa Kemal'in ve millî mücadeleye katılanların yaptığı kahramanlıklar olmasa milyonlarca Türkün hayatı ve özgürlükleri ellerinden alınacaktı. Bu tarihçilerle diğerleri arasındakine benzer bir dizi tartışma, Kurtuluş Savaşı esnasında Batı Anadolu'daki Yunan ve Türk kuvvetlerince işlenen mezalim (ve bir dereceye

---

3 Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006) [Utanç Verici bir Eylem: Ermeni Soykırımı ve Türk Sorumluluğu Meselesi]. Bilhassa Bölüm 1'e bakınız. Benzer sonuçlara Vahakn N. Dadrian da ulaşıyor; *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to the Caucasus* (Providence, RI: Berghahn Books, 1995) [*Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul, Belge Yayınları, 2008]. Ermeni soykırımı üzerine daha uluslararası bir bakış açısı için bkz: Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*. (New York: Oxford University Press, 2007) [*Büyük Soykırım Oyunu: Emperyalizm, Milliyetçilik ve Osmanlı Ermenilerinin Yok Edilişi*].

4 Stanford Shaw, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918–1923: A Documentary Study* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000) [*İmparatorluktan Cumhuriyete: Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı, 1918-1923: Belgesel Çalışma*]. Günter Lewy, Osmanlı'nın kayıtsızlığını ve hatalarını kabul ediyor olsa da, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerinin daha suçlu olduğunu ileri sürer. Bkz: Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005) [*Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Katliamları: Tartışmalı Soykırım*].

kadar, Balkan Savaşları'nda Balkan devletlerinin eylemleri) hususunda da karşımıza çıkar.

Güney Marmara'daki Müslüman göçmenler ve yerli Hıristiyanlara dair bu çalışma, tartışmanın bir parçası olmakla beraber, meseleyi farklı bir yönden ele almaktadır. Devletin rolü (ister Osmanlı, ister Yunan, İngiliz yahut Amerikan hükümetleri) 1912 ile 1923 arasında Kuzeybatı Anadolu'nun bu bölümünde görülen şiddeti körükleyen temel faktördür. Ancak, bu bölgede devletin rolünü, bir şekilde yerel toplumun karmaşıklığına özgü veya ondan bağımsız olarak ele almak ciddi bir hata olacaktır. Ayrıca, bilhassa Osmanlı hükümeti olgusunda milliyetçilik, şiddeti artıran unsurlardan sadece biridir.

Güney Marmara'daki yerel, ulusal ve uluslararası aktörler arasında, devlet müdahalesiyle hem işbirliği yapan hem de bu müdahaleye karşı direnen ve birbiriyle çakışan bir dizi ittifak görürüz. Arnavutları, Rumları, Ermenileri ve Çerkesleri hem bir araya getiren hem de bölen bu çatışmanın özünde, Osmanlı'nın son döneminde Anadolu üstündeki nüfuzunu merkezîleştirme ve pekiştirme niyeti yatar. İmparatorluğun yeni Müslüman elitinden oluşan ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar iktidarda kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), devleti güçlendirme planlarını Güney Marmara halkına kabul ettirmek veya halkı sindirmek konusunda sınırlı bir yeteneğe sahip olduğunu ortaya koymuştu. İTC 1919 yılında Mustafa Kemal liderliğinde yeniden ortaya çıkınca devletin merkezîleşmesine karşı öfke ve militan direniş de nihayet kırıldı. Yerli Rum ve Ermeniler genelde bu direnişin merkezinde görünüyor olsalar da, Arnavut ve Çerkesler gibi Müslüman göçmenler de, İTC ve Millî Mücadele'ye mukavemet kadar, işbirliğinde de tayin edici rol oynadılar. Bu kitap, savaş yıllarında Güney Marmara için mücadele eden işbirlikçiler ve direniş unsurlarınca oluşturulan ittifakların taşra kökenlerinin ve zorlu sonuçlarının izini sürerek bu döneme yönelik araştırmaların alışılagelmiş çizgilerinden ayrı bir bakış açısı sunmaktadır.

Kimlik meselesi ise bu dönemin zorlu doğasının kalıcı bir şekilde silinemez bir parçasıdır. Akademisyenler, genelde, 1912 ile 1923 arasında Anadolu'nun kaderini tayin edecek olan hiziplerin belirlenişi ve seferber edilişinde ana lokomotif olarak milliyetçilik söylemine dikkat çeker. Ancak, Güney Marmara'da çatışma hâlindeki yerel güçlerin seçkinci söy-

lemlerinin ötesine baktığımızda, bu söylemlerde milliyetçilik tartışmasının genele göre eksikliği insanı şaşırtıyor. Hâlbuki hatıra defterleri, polis raporları, konsolosluk yazışmaları ve askerî emirlerde yazanlar Güney Marmara'da kimliğin tanımlayıcı unsurları olarak din, etnisite ve sınıfın milliyetçiliğe göre üstünlüğünü açığa vurmaktadır. Bölgede algı ve bağlılığın birincil eksenini din şekillendirse de, farklı taraflardan gözlemciler, Güney Marmara'daki aktörlerin motivasyonlarını, hedeflerini, toplumsal ve siyasal davranış modellerini anlamak ve tanımlamak için, çok net olmasa da daha sade bir bakış açısı sunan etnik kimliği kullanmışlardır. Ancak bu ayaklanma döneminin daha da derin araştırılması sırasında, etnik lâkap ve kimlikler yekpare kültürel formlara girmiyorlar. Bilhassa Müslümanlar arasında, etnik özelliklerin kişinin toplumsal kökenine bağlı olarak düzeltilebileceği görüntüsü yaratılarak bireysel ve kolektif etnik niteliklere sınıf ve bölgeci eğilimler yüklenir. Güney Marmara'daki kimlik politikaları, sadece devletin ve yerel aktörlerin birbirlerini nasıl algıladıklarını anlamak için değil, aynı zamanda bu dönemde görülen şiddette kökleşmiş devlet yanlısı ve devlet karşıtı gündemlerin ilkelerini ve çelişkilerini açıklığa kavuşturmak için de çok önemlidir.

Bu şiddet ve kimlik meselelerinde, milisçilik de önemli bir altmetindir. Bu ayaklanma döneminde, milis gruplarının istihdam edilmesi ve yayılması Güney Marmara'da yaygın olarak görülen bir durumdu. Milislik hem devlet yanlılarının hem de direnişçilerin yaygın destek sağlamalarına yarayan siyasî, ekonomik ve toplumsal bir kurumdu. Ancak milis güçlerine duyulan bu genel güven, bu kuvvetlerin askerî önemini aşıyordu. Ussama Makdisi'nin tabiriyle Güney Marmara'nın "milis kültürü" bölgeye özgü sosyo-politik bir fenomendir ve Osmanlı Devleti'nin bu bölümüyle toplum arasındaki doku uyuşmazlığının altını çizer. Güney Marmara'da ya da diğer bölgelerde görülen şiddetin aslında taşraya has bir mesele olduğunu vurgulamak için bu kitapta milis faaliyetlerine özellikle odaklanıldı.

Yirminci yüzyılın başlarında taşradaki şiddet üzerine yapılan önemli karşılaştırmalı çalışmalar, bu kitaba ilham verici bir temel sağladı. Osmanlı bağlamında, Ussama Makdisi, İsa Blumi ve Hans-Lukas Kieser'in yürüttüğü çalışmalar, rekabet hâlindeki ulusal ve uluslararası güçlerin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Lübnan, Güney Balkanlar ve Doğu

Anadolu'da kitlesel şiddet üretmek için nasıl çarpıştıklarını ikna edici bir biçimde sergilemektedir.[5] Batılı güçlerin yıkıcı çıkarlarıyla birlikte Osmanlı'nın merkezîleştirme gündeminin gücü ve ikna ediciliği bu üç ayrı bölgenin taşrasal bütünlüğünü sarstı. Bölgedeki seçkin ve madun unsurları kapsayan yerel hizipler, taşrada sahip oldukları ayrıcalıkları artırmak amacıyla bu kuvvetleri kendilerine göre yorumlayıp manipüle ettiler. Genellikle etnik ya da mezhepçi sınırlar üzerinden yeni bir patronaj sisteminin geliştirilmesi ve daha önceki siyasî ve ekonomik düzenin yeniden müzakere edilmesini takiben Lübnan, Güney Balkanlar ve Doğu Anadolu'da kitlesel şiddet eylemleri görüldü.

Taşrada görülen geniş çaplı şiddet, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine has bir özellik değildir. Yirminci yüzyılın başlangıcında modernleşen devlet, emperyalizm ve küresel kapitalizmin ortak etkisinin yanı sıra göçlerin devletler açısından çok şiddetli sonuçları oldu. Gyanendra Pandey, Ranajit Guha, Stanley Tambiah ve Anton Blok, taşra aktörlerinin, devletin merkezîleşmesi ve kimlik politikalarının sınırları üzerinde nasıl mücadele ettiklerini ortaya koydu.[6] Pandey'e göre, şiddetin ve kitlesel seferberliğin "toplumsal olarak" algılanan özü, devlet müdahale-

---

5 Ussama Makdisi. *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press, 2000); Isa Blumi, "The Consequences of Empire in the Balkans and the Red Sea: Reading Possibilities in the Transformations of the Modern World" (Doktora tezi, New York University, 2005); Hans-Lukas Kieser, *Der Verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei* (Zürih: Chronos. Verlag, 2000) [*Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010].

6 Gyanendra Pandey, *The Construction of Communalism in Colonial North India* (New York: Oxford University Press, 1990); Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (New York: Oxford University Press, 1991); Stanley Tambiah, *Leveling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia* (Berkeley: University of California Press, 1997); ayrıca bkz: Eric Hobsbawm, *Bandits* (New York: New Press, 2000) [*Eşkıyalar*, İstanbul: Avesta Yayınları, 1997]; Anton Blok, *The Mafia of Sicilian Village, 1860-1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs* (Oxford: Blackwell, 1974); *Honour and Violence* (Cambridge: Polity, 2001); Richard Slatta (yay. haz.), *Bandidos: The Varieties of Latin American Banditry* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1987).

sinin bir sonucudur, çünkü söz konusu bölgeye coğrafi ve toplumsal anlam yükleyen devletin ta kendisidir. Belirli bir siyasî ya da coğrafi bölgeye özgü "azınlık" ve "çoğunluk" kavramları bile devletin sınıflandırmasına ve düzenlemesine tâbidir. Taşrada patlak veren şiddetin sorumlusu "ilkel nefretler" değildir. Aksine, devlet reformu ve küreselleşmeden önce var olan siyasî, ekonomik ve toplumsal ağların yeniden düzenlenmesine şiddetle yanıt verildiği artık belgelerle gösterilmekte. Blok ve Guha'ya göre, taşra milisleri ve hatta şiddet çeteleri, devlet ve taşra toplumları arasında muhatap alınacak elzem unsurlardır. Yerel hiziplerin "antikacı" ya da "fanatik" olmalarından ziyade, söylem ve eylemleri, temsil ettiklerini iddia ettikleri cemaatlerin kaygı, istek ve gerilimlerine dair önemli ipuçları taşımaktadır.

Bu kitabın yöntem ve tarihyazımı açısından amaçları doğrultusunda, Meksika Devrimi'nin revizyonist çalışmalarından özellikle etkilendim. 1912-1923 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen olaylara karşılaştırmalı bir örnek sunan devrim Meksikası, yirminci yüzyılın başında Anadolu'yu tanımlamak için kullanılan niteliklerin birçoğunu taşıyordu: Güçlü bir imparatorluk geleneği, yeni yeni ortaya çıkan sanayi temeli, merkez ve çevre arasındaki hasmane ilişkiler, hem devlette hem ekonomide yaygın yabancı etkisi ve karmaşık yerelci toplumsal yapılar. Alan Knight, Gilbert Joseph, Paul Vanderwood, John Hart, Ana Maria Alonso ve diğer yazarların eserleri, Meksika Devrimi'nin savaş yıllarında Anadolu'da olduğu gibi geçmişten mutlak bir kopuştan ziyade, savaş öncesinin merkezileştiren ve modernleştiren uygulamalarının devamı üzerine seçkinci bir mücadeleyi temsil ettiğini göstermektedir.[7] Daha

7 Alan Knight, *The Mexican Revolution* (New York: Cambridge University Press, 1986); Allen Wells ve Gilbert M. Joseph, *Summer of Discontent, Seasons of Upheaval: Elite Politics and Rural Insurgency in Yucatan, 1876-1915* (Stanford, California: Stanford University Press, 1996); Paul Vanderwood, *Disorder and Progress: Bandits, Police and Mexican Development* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1981); John Hart, *Revolutionary Mexico: The Coming and Process of the Mexican Revolution* (Berkeley: University of California Press, 1997); Ana Maria Alonso, *Thread of Blood: Colonialism, Revolution and Gender on Mexico's Northern Frontier* (Tucson: University of Arizona Press, 1997); Florencia Mallon, *Peasant and Nation: The Making of Postcolonial Mexico and Peru* (Berkeley: University of California Press, 1995).

önemlisi, Meksika'da, Sonora veya Yucatan'daki gibi on dokuz yıl süren iç çatışmalar zarfında ortaya çıkan genel sosyo-politik değişimler bölgesel sosyo-ekonomik gerilimlerin sonucudur, dolayısıyla ancak yerele daha fazla odaklanan bir bakış açısıyla anlamlandırılabilirler.

Kapsamlı Modern Ortadoğu tarih anlatımı, geleneksel olarak, Türk milliyetçiliğinin savaş yıllarına ilişkin yorumlarını neredeyse harfi harfine benimser. Farklı dönemlerde Türk ya da yabancı akademisyen ve sivil liderler, Mustafa Kemal önderliğindeki Millî Mücadele'nin başarısını cumhuriyet ilerlemesinde bir mihenk taşı olarak belirleyerek yerini sağlamlaştırdılar. Mevcut durumda buna yüklenen anlam, Osmanlı sultanlarının alaşağı edilmesinin ve cumhuriyet yönetiminin kuruluşunun önüne geçmiş hâlde. Onlarca yıllık bilimsel çalışma ve ulus inşası çabaları, 1923'teki milliyetçi zaferi, Türk ulusunun birliği ve yegâne amacının bir temsiline dönüştürdü. Savaş yıllarının tekrar anlatımında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin soykırımcı politikalarına ya da Kurtuluş Savaşı'nı tanımlayan karmaşık gerilimlere çok da yer vermeme eğilimi görülür. Güney Marmara'dan edindiğimiz resim, kolektif hafızanın bu noktasını karmakarışık eder. Rakip konumdaki seçkinler, savaş sonrası Osmanlı Devleti'ne dair kendi görüşlerini dayatmaya çalışırken, 1912-1923 arasında Güney Marmara'da görülen olaylar, hem içsavaşlardan hem de devrimlerden çeşitli nitelikler barındırıyordu. Savaş yılları yalnızca kurumsallaşmış İTC'nin ve milliyetçi seçkinlerin örgütlü silahlı muhalefetinin ve bu grupların temsil ettiği reform gündeminin sona erdiğini ve bölgede baskın olan grupların yerlerini sağlama aldığını kanıtladı. Bölgedeki mücadeleye eşlik eden katliamlar, savaşın en kalıcı mirası oldu. Bu öyle bir mirastı ki, Ankara'daki yeni kurulan cumhuriyetçi hükümetin Anadolu toplumunu baştan yaratmasına yardımcı olacak aslında hiç de temiz olmayan bir sayfa açılmasına izin verdi.

COĞRAFYA VE KAYNAKLAR ÜZERİNE NOTLAR

Kütüphanelerdeki haritalardan hiçbiri Güney Marmara denen bölgeyi özellikle göstermez. Bu bölge, tam olarak çalışmamın amaçları doğrultusunda tanımladığım bir alan. Araştırmamın başlarında, tarihî ve çağdaş kaynaklara göre mantıklı olduğunu düşündüğüm bir şablon temelinde Kuzeybatı Anadolu'nun bu kısmını sınırlarla belirledim. Güney Marmara bu şekilde adlandırılmıyordu belki ama, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında siyasetçilerin ve diğer aktörlerin zihinlerinde oldukça tutarlı bir coğrafi alan oluşturmuştu. Marmara'nın güney sahili, başkentten içeriye ve dışarıya olan haberleşme ve taşımacılığın doğu hatlarını içinde barındırıyordu. Göçmenler, askerî birlikler ve ticaret akışı, kara ya da deniz yoluyla Anadolu hinterlandında kolayca taşınabilmekte, daha sonra, bölgenin biri Bandırma, diğeri İzmit'teki iki ana demiryolu başlangıcından birine aktarılabilmekteydi. Taşra başkentlerinin her biri ve bir dizi küçük pazar kasabası, işlek bir yol ağıyla birbirine bağlıydı. Bahçecik Ermenileri ve Gönen'deki Kuzey Kafkasyalılar gibi taşra cemaatleri, sınırlarını fazla düşünmeksizin bölge boyunca hareket eder, çalışır ve kendi aralarında evlenirdi. Resmî belgelerde ve kişisel anlatımlarda tarif edilen olaylar ve hükümet kararları, Güney Marmara'nın dört vilayetini birbirine bağlıyor ve her birini ayrı ayrı anlatmak istediğim hikâyenin merkezi hâline getiriyor.

Güney Marmara'yı oluşturan dört idarî bölge, İzmit, Hüdavendigar, Karesi ve Kale-i Sultaniye tek bir sözcük ya da cümleyle karakterize edilemez ve temellendirilemez. Bölgedeki çeşitlilik, bölge coğrafyasıyla başlar. Marmara Denizi'nin güney kıyılarının ötesinde, arazi yerini he-

men düz bataklık ovalar ve yumuşak tepelere bırakır. Dağlık bir kemer, Adapazarı'nın doğusu ve Karesi'nin güney sınırı boyunca Balıkesir'in güneyine doğru uzanır. Balık kaynayan göller Bursa ile Balıkesir arasındaki manzarada yaygın bir görüntüdür. Yazlar ılık ve nemlidir, yine de mevsim yağmurları toprağı oldukça bereketli ve verimli tutar. Tek bir ekonomik faaliyet baskın değildir. Güney Marmara toprakları eskiden beri bol miktarda tütün, haşhaş, meyve, sebze ve ipek mahsulleri vermiştir. Eski İstanbul'a giden başlıca kara ve deniz yollarını kapsayan bir kavşak olan bölgede yerel ve milletlerarası ticaret uzun zamandan beri hareketliydi. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Güney Marmara, başlıca dört şehrinin (Bursa, Balıkesir, İzmit ve Adapazarı) yanı sıra pek çok küçük kasabasındaki yerel ve yabancı sermayenin finanse ettiği gelişen imalat sektöründen gurur duymaktaydı.

Güney Marmara, Osman Gazi döneminden bu yana zengin bir insan mozaiğine ev sahipliği yapıyordu. Hatta Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi, 1326'da, yeni kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini Bursa olarak ilan etmişti. Şehir ve kasabalara verilen farklı isimler ve bunların farklı telaffuzları, Marmara Denizi kıyılarını yurt belleyen çok sayıda insan grubu olduğunun kanıtıdır.[1] Bu bölgede görülen inanılmaz çeşitlilik, kitapta sözü geçen Arnavut, Rum, Ermeni ve Kuzey Kafkasyalı cemaatlerin de ötesine uzanmaktadır. Doğal olarak, batıda Çanakkale'den doğuda Adapazarı'na yayılan kırsal bölge, o zaman da, şimdi de Türkçe konuşan geniş bir Müslüman nüfusa evsahipliği yapmıştır. Ne var ki, beklentilerin aksine, Güney Marmara'daki Türkçe konuşan yerli gruplar, hiçbir zaman homojen bir bütün oluşturmamışlardır. Günümüzde Balıkesir'deki Zeybek ve Yörükler, Çanakkale'deki Çetmiler, Bursa, Kocaeli ve Sakarya'daki Manavlar gibi bölgedeki farklı yerli grupların diyalekt ve dinleri arasındaki büyük farklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasından önce ve sonra bölgeye göç eden öz Türk göçmenler arasındaki iç karmaşayı yansıtır. Ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini ve modern Türkiye Cumhuriyeti'ni inceleyen tarihçiler, kırsaldaki

1 Mesela, Bursa (Yunancada Prusa), İzmit (Yunancada Nicomedia) ve Bahçecik (Ermenicede Bardezag) gibi bölgeler için kullanılan farklı isimler, bu çeşitliliği yansıtır.

Türkçe konuşan nüfusta yöneticilerle yerli halkın birbirinden nasıl ayırt edildiğine çok da dikkat etmediler. Bense "Türk" terimini, tüm yerli Müslüman nüfusu tek bir topluma indirgemek yerine, yalnızca belirli koşullar için kullanacağım.

Güney Marmara, çok eskilerden bu yana, süregelen göçmen akınlarını ağırlıyor. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye ulaşan yerleşimcilerin çoğu mülteciydi. Bu kitapta yer verdiğim Arnavut ve Kuzey Kafkasyalı cemaatlerine ilaveten çok sayıda Pomak (Bulgarca konuşan Müslümanlar) ve Boşnak da Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Güney Marmara'ya yerleşmeye gelmişlerdi. Daha küçük Arap, Tatar ve Kürt cemaatleri de bölgede yaşayan Müslüman göçmenlerin arasına katıldılar. Az sayıda Hıristiyan yerleşimci ve sürgün de farklı kasaba ve köylerde kendi yolunu buldu. Avrupalı ve Amerikalı misyonerlere ilaveten diplomatlar, tüccarlar, farklı kuşaklardan Rus ve Ukraynalı mülteciler, on dokuzuncu yüzyıl süresince gelip Marmara'nın güney kıyılarının içlerinde yeni yaşamlar kurdular.

Bu kitap için kullandığım kaynaklar, ilerideki sayfalarda anlatılan önemli olayların içeriğini ve bunlara yapılan vurguyu da etkiledi. Osmanlı arşivlerinden elde edilen belgeler ve döneme ait anı yazıları Güney Marmara'daki Müslümanların davalarını ve birbirleriyle ilişkilerini tutarlılıkla vurguluyor. Osmanlı anlatıları, gerek otosansürle, gerekse kasıtlı olarak silerek Hıristiyanların rolünü sıklıkla görmezden gelir, birkaç cümleye sıkıştırır ya da küçümser. Ne yazık ki Londra'daki İngiltere arşivleri ve Amerika Yabancı Misyon Komiserler Kurulu'ndan edinilen kaynaklar, Ermeni ve Rumların bu dönemdeki gelişimine kısmî bir ışık tutmakta. Bu belgeler, yerel cemaatlere ilişkin bir açıklama sunmaktan ziyade, genellikle, Batı'nın Güney Marmara'ya bakış açısını yansıtır. Ayrıca, çalışmamın son parçalarını tamamlamak amacıyla gazetelere ve görüşme kayıtlarına da başvurdum. İnanıyorum ki bu kitap için toparladığım bilgiler, savaş yıllarında bölgenin ve yerel sosyo-politik hayatın kilit unsurlarına dair az ama öz bir bakış açısı teşkil edecek. Ama nihaî bir çalışma için –tabii böyle bir şey mümkünse– beklemek zorundayız.

Tablo 1.1 Sancaklara dair istatistikî veriler, 1914

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik Ermeni	Protestan	Çingene	Toplam
İzmit	226.859	40.048	55.403	428	449	1.937		325.153
Karesi	359.804	97.497	8.544	362	109	51	74	472.970
Hüdavendigar	474.114	74.927	58.921	4.126	1.278	992	1.869	667.790
Kale-i Sultaniye	149.903	8.531	2.474	3.642		67	369	165.815
Toplam	1.210.680	221.003	125.342	8.558	1.836	3.047	2.312	1.631.728

Kaynak: Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), s. 188-9 [*Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010].

Tablo 1.2 Kazalara dair istatistikî veriler, 1914

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik Ermeni	Protestan	Çingene
Adapazarı	76.864	7.957	16.461	113	1	655	
Yalova	7.954	10.274	3.304				
İznik	13.785	1.632	126				
Gemlik	16.373	8.568	3.348				
Orhangazi	11.884		22.726		36	121	

Karacabey	25.763	9.921	987	44		49	530
İzmit	40.403	5.226	23.873	307	448	1.078	
Bilecik	59.508	9.877	7.774		479	183	
Söğüt	55.223	1.982	7.770		52	136	
İnegöl	56.238	34	7.101	106		225	
Geyve	32.508	7.108	8.363	4		225	
Yenişehir	26.408	1.683	1.660				
Lapseki	17.561	1.164	43	52			
Çanakkale	13.596	4.358	1.269	2.961		59	
Mudanya	7.677	17.389	100	53		20	
Kirmasti	56.599	1.381	1.016	184			
Bursa	111.301	24.048	6.433	3.687	691	278	1.339
Karamürsel	14.850	6.047	2.635				
Balıkesir	156.092	2.655	2.963		3		30
Gönen	34.979	2.251	53	1			
Bandırma	41.146	11.507	4.032	4	106	51	
Ezine	15.801	486	700	256			
Bayramiç	20.614	290	48	269		8	
Biga	65.242	2.243	409	103			

Kaynak: Karpat, *Ottoman Population*, s. 176-7, 184-5, 186-7.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DEĞİLLERKEN: SAVAŞ ÖNCESİ GÜNEY MARMARA'DA GÖÇ, SİYASAL VE EKONOMİK KİMLİK

Selahattin Bey bu hikâyeyi anlatmak için sanki tüm yaşamının yarısından fazla beklemişti. Kurtuluş Savaşı gazisi olan yüzbaşının Mustafa Kemal'in Kuva-yı Milliye'sine sunduğu seçkin hizmeti, yirminci yüzyılın sonlarına doğru anlatmaya değer bir hikâye olarak geriye kaldı. Selahattin Bey, Doğu Trakya'da bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiği olan Edirne'de doğdu. Babası devlet memuru olduğu için Selahattin Bey'in gençliğinde aile pek çok defa taşındı. Edirne, Tekirdağ ve İstanbul'a yerleştikleri dönemlerde, emperyal tutkuları olan genç bir adama uygun bir eğitim aldı.[1] Hem mükemmel bir öğrenci olması hem de babasının imparatorluğa hizmet ettiği yıllar, Selahattin'i Osmanlı Harp Akademisi'ne (Harbiye Mektebi) kadar getirdi. Şehir, arkadaşları, sınıf içinde ve dışında aldığı eğitim yaşamını değiştirecekti. İstanbul'daki bir kahvehanede, Selahattin Bey'in sınıf arkadaşı olan eski bir dostu ona şöyle sorular sordu:

"Sen nesin?"
"Harbiye talebesiyim."
"Başka?"
"Bilmem."
"Düşün bakalım!"
"Osmanlıyım."
"Başka?"
"Müslümanım."

---

1 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, II. Kitap* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), s. 15.

"Hayır, sen her şeyden önce Türksün!"[2]

Selahattin, bu hatırayı aktardığında, devlet hizmetine olan sadakatinin akademideyken değiştiğini vurguladı. Bir önceki neslin ünlü yazarı, Osmanlı milliyetçisi Namık Kemal'in eserlerini okumaya başlamıştı; "Türkçülük"e güçlü bir ilgi ve bağlılık geliştirdi.

Selahattin, Türkçülüğü keşfetmeden önceki "Müslüman Osmanlı" yaşamına dair epey sessizdir. Yine de okuyucuya ilginç bir ipucu sunar. Çocukluğuna dair ilk hatıralarından biri sünnetinden hemen öncesine aittir. Akrabalarından birinin, bugüne özel bir armağan olarak düşüncesizce ona bir Arnavut elbisesi hediye ettiğini hatırlar.[3] Bu kısa anekdottan bahsetmesi, olayın önemine dair pek çok soruyu beraberinde getiriyor. Okuyucu bunu Selahattin Bey'in aile tarihinden bir bölüm olarak mı yorumlamalıdır? Kendisi Arnavut mudur, yoksa aile üyeleri Arnavut kökenli midir? Geleneği temsil eden bir eşya olan bu elbise, onun gelecekteki başarı ya da ilerlemesiyle yan yana mı konulmaktadır? En önemlisi de, Selahattin, bu armağanla sembolleşen taşra geleneğini daha sonraki yaşamında kendini adadığı "Türkçülük"le nasıl bağdaştırır?

Selahattin Bey'in hikâyesinin ortaya çıkardığı durum ve bunun içinde gizlenen sorular, yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun en göze çarpan ve belirleyici şahsiyetlerinin çoğunun yaşamlarında da benzer şekilde görülmektedir.[4] Selahattin Bey'in hayatındaki, kariyerindeki gelişmeler ve üne kavuşması devletle yakından ilişkilidir. Selahattin ve onun gibi başka birçok kişi, aynı zamanda, siyaseten varlığını sürdürmek için mücadele eden reformcu bir devletin hem baş mimarları hem de hak sahipleriydiler. Sahip oldukları savaş tecrübesi, eğitimleri ve top-

---

2 A.g.e., s. 38-40.

3 A.g.e., s. 15.

4 Atatürk'ün kendi kökenine dair anlatımları da bazı benzerlikler taşımaktadır. Atatürk, Anadolulu Yörük göçebelerin soyundan olduğunu öne sürmüşse de, Andrew Mango bu iddiayı tümüyle temellendirmenin mümkün olmadığına işaret eder. Çok sonraları, Mustafa Kemal'in uzak bir akrabası, Cumhuriyet'in kurucusunun büyükbabasının Arnavut olduğunu iddia etmiştir. Bkz: Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2000), s. 27-8 [*Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007].

lumsal sınıfları, Selahattin Bey'in de içinde bulunduğu siyasallaşmış nesli, imparatorluğun gelişmekte olan seçkinleri olarak birbirlerine daha çok bağladı. İmparatorluğun son yıllarında yönetimde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu neslin vücut bulmuş hâliydi. Çok sayıda önemli bürokrat ve subayın savaş yıllarında benimsediği siyasetin kökenini ve yönelimini anlayabilmek için burada ve sonraki bölümlerde, bu yeni elitlerin kolektif kimliği ve devlet arasındaki iç içe geçmiş ilişkiyi anlamak elzemdir.

Aynı zamanda, Selahattin Bey'in kasvetli geçmişi 1912 ve 1923 arasında Anadolu toplumunun statükosunu dönüştürecek ve savunacak güçlerin daha az tartışılmış yönlerini yansıtmaktadır. Çocukken Selahattin'e verilen Arnavut elbisesi, devletin taşra toplumlarındaki kültür ve gruplara özel olarak dayattığı normlara (bazen de bunların zıddına) işaret etmektedir. Bu kostüm, ne üniforması içindeki genç bir subayı ne de devlet milliyetçiliğine bağlı birini yansıtıyordu. Daha ziyade, yerel geleneği ve özerkliği korumaya çalışan birini temsil ediyordu. Sonraki sayfalarda göreceğimiz üzere, bazı kişiler kendi taşra kökenleriyle imparatorluğa bağlılıklarını (genelde büyük bir tedirginlik ve kafa karışıklığıyla) bağdaştırabilmekteydi. Ne var ki başka birçok kişi modern Osmanlı Devleti'yle karşılaşmaları sırasında bocaladılar. Bu bölüm, büyük oranda, çalışmada ele alınan dört ana toplumsal grupla Osmanlı Devleti'yle etkileşimleri bağlamında genel bir bakış sunmaktadır. Bu tarihsel temelde, savaş yıllarında Güney Marmara'daki şiddetin merkezinde yer alan taşralı kuvvetlerin toplumsal kökenlerini anlamaya başlıyoruz.

Yeni Seçkinler, Yeni Kimlikler: Jön Türk Döneminde Devrim, Sınıf ve Kimlik

Tartışmasız, Fransız ve Rus devrim tarihlerinin başlangıcını işaret eden nihaî anlar olan Bastille Günü ve Kış Sarayı'nda patlak veren olayların Osmanlı ya da Anadolu'da benzeri ve eşdeğeri yoktur. Osmanlı tarihçileri, Sultan II. Abdülhamid'in Makedonya'daki Jön Türk isyanına karşı yenildiğini kabullendiği ve 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koyduğu 23 Temmuz 1908 gününe benzer bir önem atfetmektedirler. Ancak Osmanlı ihtilâl dönemi tartışmasına bu tarihle başlamak yanıltıcı olacaktır. 1908 Jön Türk İhtilâli, hazırlığı yıllarca devam eden ve yukarıdan aşağı doğru yapılan reformlara yönelik bir dizi ihtilâlci adımdan sadece biri-

dir.[5] İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni başa getiren devlet dönüşümünün devam ettiği yüzyıl boyunca, fark gözetmeksizin her yaştan bürokratın, devlet adamının ve aydının amaç ve eylemlerine tek bir soru hâkimdi: Bu devlet nasıl kurtarılabilir?[6] İTC bu soruyu cevaplamayı göze alan yegâne sesti. Yine de, göreceğimiz üzere, nihaî sözü söyleyecek olan da bu dönemdeki siyasî liderler ve toplum yöneticileridir.

Osmanlı hükümranlığının on sekizinci yüzyılda daralması ve borçlarının birleştirilmesinin ardından on dokuzuncu yüzyılın başlarında Batı etkisi ve müdahalesi başladı. Tüm bunlar II. Mahmut'un ortaya koyduğu ilk merkezîleştirme reformlarına mazeret olmuştu. Sultan Abdülmecid'in 1839'da yükselişi, 1839-1876 arasında Tanzimat döneminin başlamasıyla, Mahmut'un reformlarının üslûbunu değiştirdi. Bu dönemde, eğitim sisteminde merkezîleşme başlamış, yeni ceza ve ticaret mahkemeleri kurulmuş, ayrıca etkili ve güçlü bir askeriyenin kurulmasına yönelik gitgide derinleşen sadakat duygusu ön plana çıkmıştır. 1876'ya gelindiğinde devlet aygıtı daha düzenli, Batı tarzı bir bürokrasi görünümüne bürünmüştü. 1876 tarihli Osmanlı anayasası, gitgide kendisini imparatorluktaki modernleşme ve reformlar hakkında yegâne söz sahibi olarak gören bu yeni bürokrasinin icadıydı. II. Abdülhamid'in anayasayı 1878'de yürürlükten kaldırması bu aydın ve bürokratlar grubunu devre dışı bıraktı. Yine de sultan, onların önceden ortaya koyduğu yoldan devam etti. II. Abdülhamid, devlet eğitim sisteminin, altyapı tesislerinin, haberleşmenin, zorunlu askerliğin ve bölgesel bürokrasinin genişlemesi vasıtasıyla Tanzimat'ın daha merkezî ve sağlamlaştırılmış bir devlet oluşturma he-

---

5 Jön Türk Devrimi'nin "yukarıdan devrim" olarak 1905 Rus Devrimi ve 1906 İran Anayasa Devrimi ile karşılaştırması için bkz: Nader Sohrabi, "Constitutionalism, Revolution and the State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905" (Doktora tezi, University of Chicago, 1996).

6 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1968), s. 212 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009]. Lewis, bu cümleyle İTC'nin ortaya çıkışına atıfta bulunur, yine de bu zihin açıcı eseri boyunca, "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusunun imparatorluktaki eski kuşak düşünür ve sorumluların zihnini meşgul ettiğini izah etmektedir.

deflerini ileri taşıdı. Hatta Hamidiye rejiminde sultan ve şahsî memurları, reformların merkezî idarecileri olarak kendilerine rol biçtiler.[7]

Abdülhamid'in iktidara gelmesinin hemen ardından Hamidiye düzenine muhalefet başladı. Daha ziyade yurtdışında temellenmiş olan bu muhalefet, Abdülhamid "despotizm"ini şiddetle reddediyor, anayasanın yenilenmesini talep ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti (veya Fransız basınının onlara yakıştırdığı isimle "Jön Türkler") hâlâ imparatorluk temelli olan Osmanlı bürokrasisi ve askeriyesinin genç mensupları arasında kayda değer takipçi kitlesi topladılar. Yine de elitlerin daha genç olan bu bölümü, Avrupa'da sürgünde olan muadillerinden farklıydı. Erik Jan Zürcher'in işaret ettiği gibi, İTC'nin imparatorluktaki taraftarları, ağırlıklı olarak imparatorluk yönetimi ve ordusunun orta dereceli memur ve subaylarının çocuklarıydı. İmparatorluğun en iyi okullarında (Harbiye ve Mülkiye) eğitilmiş olan bu genç muhaliflerin çoğu Avrupa dillerinden en az birini biliyordu. Okulda, el altından, Osmanlı vatanına tam adanmışlığı savunan Namık Kemal gibi muhalif Osmanlı yazarlarının eserlerini okuyorlardı. Başlangıçta aralarında bazı Hıristiyan ve Yahudiler bulunsa da, çoğunlukla Müslümandılar.[8]

İmparatorluktaki bu genç muhaliflerin çoğu Osmanlı Makedonyası'nın taşrasında yetişmişlerdi. Zürcher'e göre bu muhaliflerin taşra kökenleri kilit önemdeydi, zira Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu'nun en endüstrileşmiş, kentleşmiş ve kozmopolit bölümlerinden biriydi. Selanik (Salonika / Thessaloniki) ya da Manastır'ın (Bitola) merkezinde yetişen, İstanbul'da eğitim gören bu nesil, Avrupa'da ve dünyanın başka

---

7 Bkz: Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909* (London: I. B. Taurus, 1998) [*İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: Abdülhamid Dönemi (1876-1908)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007]; Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002) [*Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005]; François Georgeon, *Abdülhamid II: Le Sultan Calife (1876-1909)* (Paris: Fayard, 2003) [*Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006].

8 Erik Jan Zürcher, "Young Turks —Children of the Borderlands?", Kemal Karpat ve Robert W. Zens (der.), *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes* (Madison: University of Wisconsin Press, 2003), s. 279–80.

yerlerinde kurulan seçkin kültürün materyalist ve sınıfçı eğilimlerinden fazlaca etkilenmişti.[9] Mesela, şehirliliğin ve statünün göstergesi olduğu için Batı tarzı giysilere fazlasıyla önem atfedilmişti.[10]

Bu muhalif grup için Makedonya'nın başka bir önemi vardı. Bölge, 1890'lardan bu yana Osmanlı Devleti'ne karşı kitlesel ve çok boyutlu bir ayaklanmanın merkez üssü hâline gelmişti. Bu muhalif memur ve subayların çoğu Makedonya'da Hıristiyan ayrılıkçılara karşı verilen savaşa aktif olarak katılmıştı. Bu savaş, başından beri Avrupa'nın müdahalesi ile İstanbul'un beceriksizliği ve güçsüzlüğünce kösteklenmekteydi. Çatışma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularının anılarında 1908 yazında meydana gelen ayaklanmaların asıl etkeni olarak görülüyordu.[11]

1876 anayasasının yenileneceğini ve parlamenter yönetimi müjdeleyen 1908 Devrimi, iktidarı sultanın elinden tekrar aldı ve Osmanlı bürokrasisi ve ordusunun ileriye dönük daha sıkı bir merkeziyetçi rejime doğru hızla ilerlemesi için büyük otorite imkânı oluşturdu. İmparatorluk bürokrasisi, İstanbul'un taşra üstündeki kontrolünü genişletme girişimlerine (basına, sendikalara, aşiretlere ve serserilere karşı acımasız tedbirler de bunlar arasındadır) ilaveten "aydınlanma" ve halkı şekillendirme vasıtası olarak eğitime olan bağlılığını tazeledi.[12] Bu arada, İttihat ve Terakki

---

9 Paul Dumont, "Said Bey —The Everyday Life of an Istanbul Townsman at the Beginning of the Twentieth Century", Hans Georg Majer (der.), *Osmanische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte: In Memoriam Vančo Boškov* (Wiesbaden: O. Harrasowitz Verlag, 1986), s. 1–16; Zürcher, "Young Turks", s. 281–2. Zürcher İTC'nin kurucu üyeleriyle ilgili üç başlangıç noktasını tanımlamaktadır: Manastır / Ohri, Selanik ve Priştina.

10 Saim Sakaoğlu, *Türk Gölge Oyunu Karagöz* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), s. 172–3. Karagöz gölge oyununda kullanılan beylik karakterlerden biri, güzel konuşan İstanbullu bir beyefendidir. Her zaman Osmanlı "Batı" modasına göre giyinip kuşanan bir tür züppedir.

11 Resneli Ahmet Niyazi, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003); Zürcher, "Young Turks", s. 284.

12 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics.* (Oxford: Oxford University Press, 1969), s. 61–4; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 55, [*Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği*

Cemiyeti Abdülhamid'in 1909'da tahttan indirilmesinden sonra da büyümeye devam etti. Birçok gözlemciye göre İttihat ve Terakki bürokrasinin ta kendisiydi, zira İTC'nin taşra ofisleri yerel memurlar ve bürokratların yanı sıra tüccar, aydın, toprak sahibi ve uzmanlardan oluşuyordu.[13] İttihatçılar Meclis'e de egemendiler, ayrıca anayasayı ve komuta zincirini hiçe sayarak ordu üzerinde orantısız kontrol uygulamaya devam ettiler.[14] Yine de İTC'nin siyasetteki ilk yılları sakin olmaktan uzaktı. Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Libya ve Yemen'deki ayaklanma ve krizler partiye olan iç desteği sarstı; Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığının ve bir aradalığının zayıfladığına bir kanıt daha oluşturdu.[15]

Taşra yönetimi ve eğitim dili olarak Türkçenin daha fazla benimsenir olması iç uyumsuzlukları da artırdı. Osmanlı Türkçesi 1876 anayasasında devlet dili olarak kabul edilmiş olsa da, İTC'nin yoğun baskısı altındaki Osmanlı hükümeti, 1908'den sonra Osmanlı Türkçesinin kullanımı konusunda özellikle sert bir çizgi izledi.[16] Araplar, Arnavutlar ve diğer taşra memurları, İttihatçıların liderliğindeki hükümeti nüfusu "Türkleştirme"ye kalkışmak ve imparatorluktaki kültürel ifadeyi yadsımakla itham ediyordu. Görünüşe göre, suçlamalarda haklılık payı vardı: Yerel dil reformları açısından bir "rönesans" deneyimleyen iki bölgede, yani Arap ve Arnavut topraklarında, yerel diller pahasına Osmanlı Türkçesi yüceltilmişti.[17]

Eleştiri sahipleri, ayrıca, İTC'nin Balkanlar ve Anadolu'da kök salmaya başlayan "Türkçü" aydın hareketi ile ittifak içinde olduğunu da

---

ve İslamcılık, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998]; Sohrabi, "Constitutionalism, Revolution and the State", s. 566–71, 574–8, 593–6.

13 Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913* (Leiden: E. J. Brill, 2000), s. 63–4. Açık sözlü bir İttihatçı karşıtı olmasına rağmen daha sonra Millî Mücadele'ye katılan Rıza Nur, bürokrasi üstündeki kontrolü bakımından İTC'yi "imparatorluk içinde imparatorluk" olmakla yaftalamış ve 1909'da dağılma çağrısında bulunmuştu.

14 Ahmad, *Young Turks*, s. 47–57.

15 Erik Jan Zürcher, "Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911", *Middle East Studies*, 35, no. 4 (1999), s. 26–39.

16 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 91

17 Yerel dil hakları argümanına örnek için bkz: Sami Frashëri, *Shqipëria: Ç'ka Qenë, Ç'është e Ç'do të Bëhet?* (Tiran: Perparim Xhixha, 1999), s. 58–62.

ileri sürdüler. Türkçü hareket ilk defa on dokuzuncu yüzyılda imparatorluğun dışında, Avrupalı ve Rus Müslüman aydınların eserleri vasıtasıyla kendini ortaya koymuştu. Yüzyılın bitişiyle Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi küçük bir yazar grubu, Anadolu'daki Türk toplumunun, imparatorluğun asıl demografik unsuru ve Osmanlı imparatorluk geleneğinin kültürel ve siyasî kaynağı olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Şu ya da bu şekilde, Osmanlı Devleti'yle Orta Asya, Kafkaslar ve Kırım'da yaşayan Türk kardeşleri arasında daha güçlü bağlar olması gerektiğini savundular.[18] Türkçü doktrin ve İTC ortaklığı, 1911'de kendini Anadolu'da "milliyet duygusunun" uyanmasına adayan entelektüel örgüt Türk Ocağı'nın kuruluşuyla perçinlendi.[19] Anadolu ve Balkanlar'ın bir ucundan diğerine Türk Ocakları açıldı ve bunlar, İTC yetkilileri ve azaları için gayriresmî bir buluşma yeri hâline geldi.

Geçmiş yıllarda akademisyenler, Türk dili politikası konusundaki anlaşmazlıkların, merkez-çevre ilişkileriyle ilgili daha derin bir tartışmaya ışık tuttuğunu kabul etmediler. Merkezîleşme ve taşra özerkliği arasındaki mücadele, Osmanlı İmparatorluğu'nda gücün bir ileri bir geri yer değiştirdiği on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar boyunca uzun bir geçmişe sahip. Devlet dilinin teşvik edilmesi, bu çatışmanın sadece bir yönüdür.[20] Namık Kemal'in sözleriyle, dil çeşitliliği, devletin merkezîleşmesi

---

18 Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: E. J. Brill, 1992) [*Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.]; Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars, 1905–1916* (Leiden: E. J. Brill, 1996); Jacob Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (London: Hurst Press, 1995) [*Pantürkizm*, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999]; Michael Reynolds, "The Ottoman–Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908–1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order" (Doktora tezi, Princeton University, 2003), s. 154–69; Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (Londra: I. B. Taurus, 2003) [*İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005].

19 Arai, *Turkish Nationalism*, s. 73.

20 Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 26, no. 2 (1994), s. 201–22; Kayalı, *National Movements*, s. 113–14. Haddad, "Türkleştirme" tezine bir dereceye kadar itimat etmesine rağmen İTC hükümetinin taşraya yaptığı

ve millî birlik için bir "engeldir". Bunun ışığında, Osmanlı Devleti'nin geleneksel dili olan Türkçenin yüceltilişi, devlete daha güçlü bir bağlılık sağlanması amacıyla meşrulaştırıldı.[21] Şükrü Hanioğlu, Jön Türkler ve Türkçüler arasındaki birlikteliğin bir uygunluk ittifakı olduğunu da ekler. Jön Türkler, Türkçü gündemi "devleti kurtarmak" için bir "araç" olarak kullandılar ve kendileri için uygun düştüğü zamanda ön plana çıkardılar.[22] Hem Hanioğlu hem de Kayalı, farklı etnik dil gruplarından gelen Jön Türklerin her şeyden önce kendilerini Osmanlı'ya sadık olarak gördüklerini, "Osmanlı" ve "Türk" terimlerini çoğu kez birbirlerinin yerine kullandıklarını ileri sürer.[23]

İTC'nin dil politikalarının ve Türkçü hareketle bağlantısının önemi, devlet siyaseti anlayışımızla sınırlı kalmamalıdır. Daha ziyade, İTC yönetiminin bu iki yönünü, Jön Türklerin devlet ve toplumla ilişkilerinde kendilerini nasıl değerlendirdiklerine dair birer pencere olarak görmeliyiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın muhalif sürgün cemaatlerindeki köklerinden beri kendisini imparatorluğun siyasî, entelektüel *ve* kültürel seçkinlerinin temsilcisi olarak gördü. Kendilerini devlete düzen sağlamaya ve kitleleri aydınlatmaya adanmış, Leninist terminolojiden ödünç alacak olursak "öncü parti" mensupları olarak hayal ettiler. Bunun sebebi, Jön Türklerin kendilerini kısmen Fransız devrimi geleneği bağlamında algılamaları ve kabul etmeleridir. Fransız Devrimi, Fransız aydın elitinin, ulusun mümtaz siyasî sınıfı olarak üstünlüğünü temsil etmişti. Jön Türklere göre devrim, nüfusun bütünüyle güçlendirilmesini de temsil ediyordu. Devrimciler, kitleleri kendi durumlarına dair aydınlatmayı ve devletin reformlarına katılabilecekleri bir yol ve araç sunmayı umuyorlardı.[24]

---

tayinlerde kullandığı yöntemlerin, devletin merkezileştirilmesi gündemine nasıl destek olduğuna dair daha fazla ayrıntıya yer verir.

21 Arai, *Turkish Natinalism*, s. 3.

22 Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 296–300.

23 A.g.e., s. 297–8; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 113; Erik Jan Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics. 1908–1938", Kemal Karpat (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: E. J. Brill, 2000), s. 172–3.

24 Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University

İTC'nin kuruluşu ve politikasının yanı sıra başka özellikleri de bu bireyler topluluğunun kendilerini bir sosyo-ekonomik sınıfın mensupları olarak gördüklerini gösterir. İTC'yi oluşturan bireyler, kendilerini, bu kuşağın seçkinleri, ortaya çıkmakta olan Müslüman burjuvazinin evlatları olarak görmekteydiler. Bu ayrıcalıklılık hissi, devlet modernleşmesi ve merkezîleşmesinin iki ana düğüm noktasını oluşturan eğitimleri ve imparatorluğun şehir merkezlerine olan derin bağlarıyla da desteklenmişti.[25] Jön Türklerin İTC'ye katılma amaçları ve sahip oldukları sorumluluk, vatandaşları, özellikle de Müslümanları eğitmek, onlara yol göstermekti. Dil, eğitim ve kimlik politikaları, kitleleri asimile etme çabalarında birer araçtı.

Yine de bu dünya görüşüne göre hâlâ *fraternité* (kardeşlik) *egalité*'den (eşitlik) üstündü. İTC'nin hedefi, toplumu sosyo-ekonomik ya da siyasî bir grup olarak kendisiyle eşit seviyeye yükseltmek değildi. Sınıfsal geçmişleri ve Osmanlı Devleti'yle yakından özdeşleşmelerine dayanan seçkincilikleri, onları toplumun geri kalanından ayıran bir hak ve nitelikti. Buna mukabil, devlet siyaseti, bölgesel ve etnik-dilsel farkları aynı seviyeye getiren ve nüfusu ortak bir çatı altında toplayan bir değerler ve nitelikler dizisi olarak kullanılacaktı. İTC, resmî haberleşmenin ana vasıtası olarak Türkçeyi (bilhassa kendi Osmanlı Türkçesi ağızlarını) öğrenip benimseyerek, diğer Müslümanları, devletin benimsediği ortak değerler sistemini ve ayrıcalıkları kabule zorlamaya girişti. Sadakat talep etmek yeterli olmayacaktı. Devlet ve toplumun düzgün bir uyum içinde işlev

---

Press, 1995), s. 206. Dünya genelinde meydana gelen diğer devrimler ve reform hareketleri İTC'nin hızlı modernleşme ve merkezîleşme çabasını perçinledi. Meiji döneminde Japonlar, bir yüzyıldan daha az bir zamanda, kendilerini dışlanmış ve geri kalmış bir millet olmaktan küresel bir güce dönüştürmüş "Doğulu" bir halk olarak Jön Türklere özellikle parlak bir örnek teşkil ettiler. Bkz: Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History*, 44, no. 1 (2002), s. 53–6.

25 Bkz: Keith Watenpaugh, "Bourgeois Modernity, Historical Memory and Imperialism: The Emergence of an Urban Middle Class in the Late Ottoman and Inter-war Middle East: Aleppo, 1908–1939" (Doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1999).

görebilmesi için vatandaşların şekillendirilmesi ya da yeniden yapılandırılması gerekiyordu.[26]

İTC'nin zorunlu eğitim ve dil yasaları yoluyla ortaya koyduğu toplumsal ve siyasî yeniden yapılandırma gündemi, ikiye ayrılmış bir muhakeme yolunu ve yaklaşımını takip etti. Yakın zamanda göreceğimiz üzere, gayrimüslimler başlangıçta devletin böylesi yoğun alâkasının odak noktasında değillerdi. Hâlbuki Müslümanlara göre "etnik" bağlar, denetim ve kaygıya tâbiydi. İstanbul'da önceden paketlenmiş bir dizi toplumsal ve siyasî normu kabul edip benimsediği müddetçe kişinin etnik-dilsel arka planının farklı etnik dil gruplarından gelen üyeleri olan İTC için bir önemi yoktu.[27] Ancak, kişi doğru Türkçe konuşma, "modern" Batı tipi giyinme, eğitime devam etme, Osmanlı Devleti'ne ve İTC'ye sadık olma gibi devletin ortaya koyduğu normları kabul etmezse, etnik kimliği önemli addedilmekteydi. Devlet reformlarına karşı yapılacak "etnik" muhalefetin bulunabildiği yer "taşra" olacaktı. Taşra, ya başkentten uzak mesafede olan bölge ya da şehir sınırlarının hemen dışında uzanan alan anlamına gelir ve toplumsal, kültürel ve siyasî farklılıkları yaratan ve muhafaza eden çevreyi teşkil eder. Başka bir deyişle, İTC'nin etnik olmayan şehirli seçkinciliğe dayanan değerleri ve İTC'nin siyasî ve toplumsal gündemine direnen "etnik gruplar" arasındaki çatışma, birçok yönden mer-

---

26 Kemal Karpat, "Turkishness of the Community: From Religious to Ethnic-National Identity', aynı yazar, (der.), *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*", (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 369 [*İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010]; aynı yazar, "Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman and Turk", aynı *yazar* (der.), *Ottoman Past and Today's. Turkey*, s. 7 [*Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005]; Zürcher, "Young Turks", s. 156–8. İTC önceleri "Türkler"in imparatorluğun nüfusunun özünü oluşturmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde ekonomik açıdan en çok ezilen grup olduğunu ileri sürmekteydi. Kemal Karpat, bu argümanı İTC'nin Türkçü siyasetinin temeli olarak zikredip tekrarlamaktadır. Bununla birlikte, Karpat da Anadolu Türk nüfusunu "oluşturmak" ve "üretmek" aşamalarında anahtar olarak, devlet güdümlü toplumsal yeniden yapılandırma programlarını (bilhassa eğitim ve yeniden yerleştirme bakımından) hesaba katmayı diğerleri kadar ihmal etmiştir.

27 Karpat, "Historical Continuity", s. 8–11.

kez - çevre mücadelesinin bir uzantısıydı. Şehir / imparatorluk normlarıyla taşra / çevre heterodoksisi arasındaki fark, özünde sınıfçı bir içeriğe sahiptir. Devlet otoritesini reddedenler, asi (genellikle de eşkıya) olarak etiketleniyor ve serseri oldukları düşünülüyordu.[28]

İTC'ye, Anadolu'nun etnik Türk unsurlarına cömertçe sevgi duyan bir doktrin olan Türkçülükle bağlantıları çerçevesinde bakılsa bile, bütün "Türklerin" eşit kabul edilmediği de açık.[29] Mesela Ziya Gökalp'in yazıları, Türklüğün etnografik varyasyonları konusunda muğlaktır; Anadolu'da Türkçe konuşanlara, yalnızca Orta Asya'dan göç eden Oğuzların torunları olarak değinir.[30] Anadolu'nun Türkçe konuşan yerlileri arasındaki çeşitlilik ise hesaba katılmaz. Örneğin, Manav, Çetmi ve Zeybekler gibi büyük yerli Türkmen cemaatleri Güney Marmara'ya yayılmıştı.[31] Kelimenin sözlük anlamına göre "Türk" olsalar da bu gruplar arasında önemli mezhep, lehçe ve kültür farklılıkları vardı. Bölgedeki Osmanlı yetkilileri bu farkları tanır ve eşkıyalık ya da diğer toplum ve devlet karşıtı faaliyetlerle ilişkilendirerek çoğu kez bu farklılıkları hor görürlerdi. Bu "Türkler" de taşraya has karakterlerini terk etmek ve İTC'nin tek tiplik mefhumunu kabul etmek zorunda kalacaklardı.

---

28 Osmanlı'nın sivil ve kültürel uygunluk kavramı ile dünyadaki diğer örnekleri arasında farklı paralellikler kurulabilir. Neil Foley, Teksas'ın merkezinde pamuk üreten işçi sınıfı üzerine yürüttüğü çalışmada kimlik üzerindeki sosyo-politik baskıya değinir. Bu düzlemde, bilhassa işçi sınıfı içinde beyaz, Meksikalı ve Afro-Amerikalı olmanın anlamını araştırır. Bkz: Neil Foley, *The White Scourge: Mexicans, Blacks and Poor Whites in Texas Cotton Culture* (Berkeley: University of California Press, 1997).

29 Kemal Karpat'a göre, Türk kimliği, ilki Anadolu Türk halklarının kabile kökleri, ikincisi ise Osmanlı Devleti'yle Türk halkı arasındaki tarihî özdeşleşme olan iki bileşenden ortaya çıkar. Ancak, Karpat Türkçülüğün kaynağını özetlerken, Osmanlı hükümetinin (aynı zamanda Osmanlı aydınlarının da) Anadolu'nun Türk halkları arasında mezhepçi, dilsel ve kültürel hatlar üzerinden nasıl bir ayrım yaptığını da görmezden gelmektedir. Bkz: Karpat, "Historical Continuity", s. 20–6.

30 Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism* (Leiden: E. J. Brill, 1968), s. 17–21. [*Türkçülüğün Esasları*, Öteki Yayıncılık, Ankara, 2010.]

31 Zeybek Türkmenler de basmakalıp karakterler olarak *Karagöz*'de yer alırlar. Genelde eşkıyalıkla özdeşleştirilen kaba ve dayatmacı karakterler olarak resmedilirler. Bkz: Sakaoğlu, *Türk Gölge Oyunu Karagöz*, s. 182.

İstanbul'un toplumla yüzleşme süreci, taşrada yaşayan grupların katışıksız çeşitliliğiyle daha da karmaşıklaştı. Dahilî ve ulusötesi göçler ve ticaret, Güney Marmara gibi alanlarda akıcı sosyo-politik ağlar yarattı. Merkezîleştirici reformlara yönelik yüzyıllık çabaya rağmen, daha eski ve yerleşik gruplarla birlikte bu taşra ağları da kendi yerel özerkliklerini koruyabildi.

İTC'yi böylesine kaygılandıran bu "etnik grupların" kendileri de yekpare organizmalar değildi. Mezhepsel, ekonomik ve toplumsal çizgilerin yanı sıra bütünleyici fay hatları, bu grupların imparatorluğun yeniden düzenlenişini kabul etmek için işbirliği göstermelerine yönelik devlet çabasına da engel oluyordu. Güney Marmara'daki muhtelif Arnavut, Ermeni, Rum ve Çerkes cemaatlerinin kuruluşuna bakarak, savaş yıllarındaki devlet-çevre müzakerelerinin şiddet dolu çerçevesini tanımlayan temel meselelerin içyüzünü daha derinlemesine kavramayı başarabiliriz.

Yerleşik Yabancılar: On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yerli Ermeni ve Rumların Yeniden Değerlendirilmesi

İstanbul'un kendi nüfuz alanında sadık vatandaş yaratma çabası, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında siyasî ve kanunî eşitlik rejimini ilk defa anahatlarıyla belirten 1839 Tazminat Fermanı'yla iyice açığa çıktı. Aslında imparatorluk kurumlarının işleme şeklini değiştirmek ve Osmanlı olmaya dair yeni bir emsal yaratmak amacıyla ortaya konmuş olsa da, bu yeni rejim Tanzimat ve Abdülhamid yönetimi süresince karma sonuçlar ortaya koydu.[32] Müslüman-Hıristiyan eşitliğinin beyanı kafa karışıklığı ve memnuniyetsizlik yarattı, zira gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde belli bir özerkliğe sahip olmalarını mümkün kılan millet sistemi yavaş yavaş daha tek tip yasalar ve sivil sorumluluklarla yer değiştiriyordu. Osmanlı toplumundaki bu temel değişikliğinin yanı sıra Batı müdahalesinin kendini daha fazla hissettirmesi ve milliyetçiliğin yükselişi Osmanlı topraklarında kolay tutuşabilir bir karışım meydana getirdi. 1839 ile 1908

32 Roderic Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 59, no. 4 (July 1954), s. 844–64.

arası hizipçi şiddet, Makedonya, Doğu Anadolu, Suriye ve Lübnan'daki cemaatleri birbirinden ayırarak geride binlerce ölü ve yerinden edilmiş kişi bıraktı.[33] Fatma Müge Göçek'e göre, hükümetin tek tip bir Osmanlı vatandaşlığı mefhumu yaratma çabasının neden olduğu uçurum, sivil çatışmalardan daha derine iner. Göçek, on dokuzuncu yüzyıl reformlarının, iki kola ayrılmış himaye, hizmet ve ekonomi toplumu yarattığını ileri sürer. Osmanlı Müslüman cemaati, on dokuzuncu yüzyılda devlet eğitimi ve asker istihdamına erişimi sayesinde bürokrasi ve askeriyeye çapa attı.[34] Abdülhamid'in içeride ve dışarıdaki Panislâmist tavrı, Müslümanlar arasındaki bu kolektif kimliği daha da ileriye götürdü.[35] Bu arada, Osmanlı Hıristiyanları ise iş anlaşmaları ve yabancı temsilciler yoluyla kurulan benzer bir himaye sistemi üzerinden eşzamanlı olarak Batı'ya daha da yaklaştı.[36] Göçek, bu temel bölünmenin yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında görülen şiddete fazlasıyla katkıda bulunduğu sonucuna varır.[37]

Güney Marmara'da ulaştığımız kanıtlar, 1912'deki savaşa uzanan yıllarda Ermeni ve Rumların imparatorluk reformlarının ve kutuplaşmanın değişik etkilerini tam olarak deneyimlediklerini gösterir. İç ve dış kuvvetler, Osmanlı Devleti'yle kolektif ilişkilerini derinden değiştirdi. Buna rağmen bu iki Hıristiyan cemaat, bu değişikliklerle benzer şekilde karşılaşma yaşamadı ve bunlara karşı ortak bir tepki vermedi. Dil ve mez-

---

33 Fikret Adanır, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908* (Wiesbaden: Steiner Verlag, 1979), [*Makedonya Sorunu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001]; Kieser, *Der Verpasste Friede*; Makdisi, *Culture of Sectarianism*; İpek Yasmanoğlu, "The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia, 1878–1908" (Doktora tezi, Princeton University, 2005).

34 Fatma Müge Göçek, *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996), s. 44–86 [*Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul: Ayraç Yayınları, 1999].

35 Deringil, *Well-Protected Domains*, birçok yerde; Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876–1909", *International Journal of Middle East Studies*, 37, no. 1 (2005), s. 59–81.

36 Göçek, *Rise of Bourgeoisie*, s. 87–116.

37 A.g.e., s. 140–1.

hep açısından aralarındaki doğal farklılıkların yanı sıra Rum ve Ermenilerin sınıf ve konum meseleleri ve Batıyla kurdukları iletişim, Osmanlı Devleti'yle aralarındaki kolektif etkileşimlerini belirledi. Yine de, en azından yüzeysel olarak, savaş yıllarında bu iki cemaatin başına gelecek felakete işaret eden çok az doğrudan belirti vardı.

Balkan Savaşı patlak verdiğinde, İzmit, Hüdavendigar, Karesi ve Kale-i Sultaniye vilayetlerindeki gayrimüslimler nüfusun yüzde 20'sinden biraz daha fazlasını oluşturmaktaydı.[38] Ancak, vilayet ve kaza hatları boyunca yapılan nüfus analizleri, Güney Marmara'daki Müslüman ve Hıristiyanların dağılımında çarpıcı uyumsuzluklar olduğunu göstermektedir. Ermeniler, bölgenin tamamında bulunsalar da, daha ziyade Marmara Denizi'nin doğu kıyısı boyunca yoğunlaşmışlardı. Adapazarı kazası, 1912'de toplamda yüzde 34'ünden fazlası Ermeni olan nüfusuyla en yüksek Ermeni nüfus oranına sahipti. Her vilayette Rum Hıristiyanların sayısı yüzde 5'ten (Kale-i Sultaniye) yüzde 21'e (Karesi) kadar değişiklik gösteriyordu. Yerleşim yerlerindeki değişim ise daha çarpıcıydı. Bazı bölge ve kasabalardaki (Bayramiç ve Balıkesir) Rum nüfus, toplamın yüzde bir veya ikisini oluşturuyorken, bazı yerlerde (Mudanya) yüzde 70'e kadar çıkıyordu. Güney Marmara'daki Osmanlı nüfus sayımları çok sayıda kişiyi Katolik, Ermeni veya Rum Hıristiyan milletlerin mensupları olarak tanımlar. Ne var ki, "Protestan" sınıflandırması, "Ermeni" ve "Rum" etnisiteleriyle herhangi bir bağdan söz etmez ve Güney Marmara'da biraz daha yoğun Ermeni ve Rum toplulukları olması ihtimaline yer açar.[39]

Batılı gözlemciler, özellikle de misyonerler, Güney Marmara'yı ve Hıristiyan nüfusunu hâlihazırda eski çağlarla özdeşleştirmiş durumdalar. Amerikalı misyonerler Birleşik Devletler'e gönderdikleri raporlarda

---

38 Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), s. 3–11 [*Osmanlı Nüfusu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010]. Karpat, Osmanlı memurlarının topladıkları nüfus sayımı verilerinde göçmen halkların daha az sayılması gibi kabul edilebilir bazı hatalar olmasına rağmen, yüzyılın başındaki nüfusun çeşitliliği ve boyutları bakımından en anlaşılabilir ve güvenilir istatistikleri sunduklarını öne sürmektedir.

39 Ayrıca, Protestan nüfusun büyük çoğunluğunun İzmit'de bulunması, din değiştiren bu kişilerin Ermeni kökenlilerden olduğunu düşündürür.

İzmit'i (Rumca Nicomedia), kutsal irfanla dolu Bitinya bölgesinin eski başkenti olarak tanıtıyorlardı.[40] Ne var ki antik Güney Marmara ile yerli Hıristiyanlar arasındaki bu coğrafi ve tarihî ilişki doğal olarak fazlasıyla müphemdi. Ortodoks, Katolik veya Gregoryan inançlarından pek çok kişi, bölgeye yakın zamanlarda yerleşenlerin torunlarıydı. İzmit ve Adapazarı Ermenilerinin büyük çoğunluğu, bölgeye on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda İran ve Doğu Anadolu'dan tüccar ve çiftçi olarak gelen yerleşimcilerin torunlarıydı.[41] Hatta, Bandırma çevresindekiler gibi pek çok Rum, Ege adalarından veya Anadolu'nun içlerinden yakın zamanda gelen göçmenlerdi.[42]

Güney Marmara'daki Ermeni ve Rumlarda görülen bu gelip geçicilik hâli, yirminci yüzyılın başlarında yeni boyutlara ulaştı. Aile ve iş ilişkileri pek çok Hıristiyanı İstanbul, İzmir ve Osmanlı İmparatorluğu ötesindeki ticaret merkezlerine bağlamaktaydı.[43] Gelişmekte olan Bursa, İzmit, Balıkesir şehirlerindeki iktisadî ve meslekî fırsatlar, Ermeni ve Rumları Erzurum ya da Trabzon kadar uzaklardan bu şehirlere getiriyordu.[44] Civar köylerden göç edenlerle birlikte Güney Marmara'nın şehirli Hıristiyan nüfusu Balkan Savaşları öncesindeki yıllarda daha da artmıştı.[45] Yine de ekonomik açıdan daha canlı sahil kasabalarında ba-

---

40 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 176: "Report of Nicomedia Sub-Station", 1908.

41 Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, s. 24.

42 Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), s. 111.

43 Arshag Dikranian, Mülakat, Zoryan Enstitüsü Sözlü Tarih Projesi, 4 Şubat 1986'da Los Angeles'te yapılan video kaydı. Arshag'ın babası, başkentte toptancı olarak çalışan iki kardeşinin yardımıyla kârlı bir manifatura ve kumaş dükkânı kurmuştu.

44 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 151: "Brousa Field 1904–1905"; ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 19: "Brousa", 29 Nisan 1912'de James. P. McNaughton tarafından sunuldu; Alexis. Alexandris, "The Greek Census of Anatolia and Thrace (1910–1912), A Contribution to Ottoman Historical Demography", Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (der.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (Princeton: Darwin Press, 1999), s. 53.

45 Dimitri Gondicas, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1992), s. 28.

şarı elde eden bu kişiler, iç kısımlardaki dindaşlarına yabancılaşmadılar. Örneğin, Balıkesir'deki varlıklı bir Ermeni tüccar, 1909'da Adana'daki şiddetin Ermeni mağdurları yararına yerel bir yardım çalışması organize etmişti.[46] Buna rağmen başka Rum ve Ermeniler Güney Marmara ve Osmanlı İmparatorluğu'yla tüm bağlarını kesmiş ve dışarıda iş, eğitim ve macera aramıştı.[47]

Yirminci yüzyıla gelindiğinde, şehirlere doğru hareket edilmesi ve işbölümü, Ermeni ve Rumlar arasında sınıfsal tabakalaşmanın artmasına sebep oldu. Mekanize üretimin başlaması ve yabancı sermaye akışı, Bursa, Gemlik, Bilecik ve Adapazarı gibi şehirleri önemli ticaret ve üretim merkezlerine dönüştürdü. Bu iktisadî değişimin merkezinde, Rum ve Ermeni yatırımcılarla birlikte anılan bir sektör olan ipek imalatı vardı.[48] İpek üretimi arttıkça ve kıyı ile hinterlant arasındaki ticaret hızlandıkça, Hıristiyan mal sahipleri, idareciler ve tüccarlar gitgide ulusötesi kökleri olan seçkin bir sınıf hâline geldi. Ekonomik refah, geniş çaplı profesyonel Hıristiyan doktor, öğretmen, hukukçu ve aydın sınıfının kurulması için de zemin oluşturdu. Çok sayıda Ermeni ve Rum (hatta Müslüman) fabrika işçisi ve eğiricilerin oluşturduğu yeni bir işçi sınıfının oluşması daha da etkileyici olabilir.[49] Kırsal alanlarda çiftçilikle uğraşan Hıristiyanlar, kasabaların yeni ekonomik ihtiyaçlarını karşılıyor, ekonominin diğer önemli sektörlerine katkıda bulunuyordu. Şehirdeki fabrikalara ham ipek temin etmenin yanı sıra Balıkesir, Bursa ve İzmit dışından köylüler, kereste, tütün, çini ve gıda maddeleri üretimiyle de uğraşıyordu.[50] Erdek, Bandırma ve Çanakkale'nin kıyı kesimlerinde Rum balıkçı ve gemiciler Marmara Denizi'nde kendi ticaretlerini yapmaya devam ettiler.[51]

---

46 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 177: "Brousa Report for the Year 1908".

47 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 19: James. P. McNaughton, "Brousa", 29 Nisan 1912; ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 51: "Report of Constantinople 1913–1914", 27 Temmuz 1914.

48 Gondicas, *Greeks of Asia Minor*, s. 98.

49 A.g.e., s. 98–103.

50 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 141: "Bythinian High School and Orphanage for Boys", 15 Mart 1902. Bir misyonerin notlarına göre, Bahçecik, kereste üretimi, at nalı ve demir oymacılığıyla bilinir.

51 Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 111.

Toplumsal sınıfların ve taşra çeşitliliğinin genişlemesi ve yayılması, Rum ve Ermenilerin çevrelerindeki toplumla ilişki kurma şekillerinde değişik etkilere sahipti. Şehirli Hıristiyanlar uzun zamandan beri Ermeni ve Rum milletleriyle özdeşleştirilen muhitlerine bağlı kaldılar.[52] Yine de işçi sınıfıyla seçkin Hıristiyanlar kasabanın daha fakir yahut daha varlıklı bölgelerinde birbirlerine karışma eğilimi gösterdikçe, sınıf ayrımının artması aradaki hizipçi bölünmeyi karmaşıklaştırmaya yaradı. Statü ve coğrafi konum, Güney Marmara'da Müslümanlarda olduğu gibi Hıristiyanlarda da beğenileri, idealleri ve eğitim modellerini değiştirdi. "Modern" veya "geleneksel" kıyafet giymek, şehirli-taşralı çatlağını vurgulamaya hizmet ediyordu.[53] Bir sonraki yüzyılın başlamasıyla, sosyalizm ve işçi hareketi Hıristiyan kent yaşamının dokusuna sızmaya başladı.[54] Geriye kalan en önemli soru ise, sınıf ve konumun, milliyetçiliğin (Ermeni, Rum hatta Osmanlı milliyetçiliği) yayılmasını ne derecede etkilediği.[55] Ne yazık ki milliyetçiliğin Güney Marmara'daki Hıristiyanlar arasında yayılması üze-

---

52 ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 160: "Special Committeee re-Brousa G.B.S.", 16 Aralık 1909; Gondicas, *Greeks of Asia Minor*, s. 98. Rum ve Ermeni cemaatleri, Bursa'da, tepelerden aşağı inen büyük akarsuyun kıyısındaki kalenin sırasıyla batı ve doğusuna yerleştirilmişlerdi.

53 Dikranian, Mülakat. Dikrian, babasından bahsederken, hem kasabada hem de kırsalda iş yapan babasının, müşterileri için "köy" ve "şehir" giysilerini ayrı ayrı depolamaya dikkat ettiğini belirtir.

54 Bakınız Mete Tuncay ve Erik Jan Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876–1923* (New York: Palgrave Macmillan, 1994), [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2010].

55 Bu çalışmanın amaçlarına uygun olarak, Taşnaksutyun ve Hınçaksutyun gibi Ermeni grupların, tehcire giden yolda, Güney Marmara üzerinde nasıl bir etkisi olduğu sorulmalıdır. Sırasıyla 1889 ve 1886'da kurulmuş olan bu iki grubun, imparatorluğun muhtelif şehir merkezlerinde yoğun taraftarları vardı. Sonraki Osmanlı ve Türk kaynaklarının, örgütlü Ermeni milliyetçi grupların Güney Marmara ve başka yerlerdeki "sinsi" faaliyetlerine yaptığı vurgu göz önüne alındığında, esas olarak şehirli ve entelektüel olan bu hareketin Adapazarı veya Bursa gibi yerlerde nasıl seferber olduğunu görmek ilginç olacaktır. Bkz: Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley: University of California Press, 1963); Ronald Grigor Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington: University of Indiana Press, 1993), s. 72–93.

rine çok az çalışma bulunuyor. Buna rağmen karşılaştırmalı çalışmalar kadar çağdaş gözlemler de Rum milliyetçiliğinin hem şehirli hem kırsal cemaatlerde büyük taraftar cezbettiğini düşündürmektedir.[56]

Güney Marmara'daki Hıristiyan cemaati için en büyük düzenleyici güç, muhtemelen Batılı aktörlerin etkisidir. Artan yabancı sermayeye karşılık olarak, Avrupa ve Amerika çıkarlarını temsil eden öznelerin sayısı ve etkisi, yüzyılın sonunda önemini artırdı. New York ve Boston temelli Protestan evangelist örgütlenme Amerika Yabancı Misyon Komiserler Kurulu (ABCFM) Balkan Savaşları öncesinde Güney Marmara'ya giren en önemli yabancı unsurlardan biriydi. Amerikalı misyonerler, 1908'de kendi hesaplarına göre Güney Marmara'da 140 kilise kurmuşlardı; ayrıca sayısız ilköğretim, ortaöğretim ve pazar okulunu yönetiyorlardı. 1850 ile 1908 arasında, binlerce öğrencinin eğitimini sağladılar ve on binlerce kişinin kilise toplantılarına katılımcı ya da taraftar olarak katılmasını sağladılar.[57] Eksiklerine, önyargılarına ve bariz hatalarına rağmen bize bıraktıkları raporlar, Güney Marmara'daki Batı emperyalizminin özelliklerine ve Rumlarla Ermenilerin cemaat yaşamı üzerindeki etkisine dair paha biçilmez bir bakış açısı sağlar.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Güney Marmara'daki faaliyetlerinin başlamasından beri ABCFM muhabirleri, yerli Hıristiyanlarla din propagandası amaçlı görüşmelerinde iyi hesaplanmış ve adeta askerîleştirilmiş bir düşünce çizgisini ele vermekteydi. Genel rapor ve belgeler, Müslüman ve Hıristiyan nüfusun yoğunluğundan, kasabalar arasındaki mesafelerden, okullar ve misyonlar için "stratejik" bölgelerden

---

56 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 233: Edith Parsons raporları, 16–22 Nisan 1921. Batılı gözlemciler, Güney Marmara'daki Rumların milliyetçi ve Yunan Başbakanı Eleftherious Venizelos'un da "çılgın" yandaşları olduğundan bahseder. Buna rağmen, bu tür ifadeler, savaş sonrası / tehcir sonrası dönemin semptomları olarak da görülebilir.

57 ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 156: "Needs of the Turkey Missions", 23 Kasım 1908. Bu raporda, müteakip istatistiklere yer verilir: 1908 itibarıyla, ABCFM 16 bin mensubuyla 140 kilise çalıştırıyordu. Misyoner kolejleri ve liselerine 4 bin çocuk devam ediyordu. Toplamda 23 bin öğrenci, 102 rütbeli ve 110 rütbesiz vaiz ve 784 öğretmen vardı. Toplam 1.100 yerel işçi, 305 düzenli vaaz alanı, kiliseye devam eden 40 bin ve bağlı 54 bin kişi ile 34 bin çocuğun devam ettiği 305 pazar okulu vardı.

ve hatta belirli şehirlerin "askerî" öneminden söz ediyordu.[58] Amerikalı misyonerler sadece Birleşik Devletler'deki üstlerini değil, İstanbul'daki Amerikan elçiliği mensuplarını da konum ve faaliyetleri hakkında bilgilendirmeye özen gösteriyordu. Güney Marmara ve başka yerlerde yıllar boyunca kasaba ve köylerde yapılan çalışmalar, Amerikalı misyonerleri din değiştirme işlemlerini nerede ve nasıl yapacakları konusunda bilgilendirmişti.

1900'den sonra yazılan raporlar, Ermenilerin, Kutsal Kitap'ın en hevesli alıcıları olduğunu tekrar tekrar vurgular. Ermeni Gregoryan kilisesinin ruhban ve ruhban olmayan mensupları başta karşı çıkmalarına rağmen zamanla Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini destekledi; hatta misyonerlerle işbirliği yaptı. Rumlar ise, şayet karşı değillerse, misyonerlerin önerilerine çoğu zaman ilgisiz kalmaktaydı. Liman şehri Bandırma'daki küçük bir cemaat istisna tutulursa, Rumlar, misyonerlerin idare ettiği okullara çok daha az öğrenci gönderdiler. Ortodoks Kilisesi ve okullarına "fanatikçe" bağlı kaldılar.[59] Bölgede bu üç cemaat arasında en "fanatik" ve "geri kalmış" kabul edilen Müslümanlar ise daha da umutsuz bir uğraş olduklarını kanıtlamıştı. Kimi varlıklı Müslümanlar çocuklarını misyoner okullarına göndermeye ya da misyoner hastanelerine yardım etmeye razı olmakla beraber, Müslümanların din değiştirdiğine nadiren rastlanıyordu.[60]

---

58 ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 212: Eghia Shamikian, Protestan Erkek Okulu Yönetim Kurulu Başkanı, "Church Members—Brousa"; ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 160: "Special Committee re-Brousa G.B.S.", 16 Aralık 1909; ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 176: "Report of Nicomedia Sub-Station", 1908; ABCFM 16.9.3 cilt 51, bel. 34: Sophie Holt'un Nicomedia Kız Yetimhanesi'nden Enoch Bell'e Mektubu, 25 Mart 1920.

59 ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 160: "Special Committee re-Brousa G.B.S.".

60 ABCFM 16.9.3, cilt 27, bel. 156: "Needs of the Turkey Missions"; 1908; ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 177: James McNaughton, "Notes on Brousa Field", McNaughton Bursa'ya gelecek olan misyonerlere şu tavsiyede bulunur: "Müslümanlar arasında çalışmak isteyenler için geniş bir saha mevcut. İnsanlar oldukça fanatik, bu sebeple yıllar boyu çok yetersiz tepki alınacaktır. Burası eski bir başkent ve merkezdir, bu nedenle de insanlar daha yeni çağrılara cevap vermekte yavaş kalacaktır. Müslümanlara asıl olarak eğitim ve tıbbî işler vasıtasıyla yaklaşılacaktır."

Bölgedeki Ermeniler konusundaki başarılarının da yansıttığı üzere, Amerikan misyonerler büyük ölçüde Bursa ve Adapazarı arasındaki coğrafi koridorla sınırlıydı. Bir avuç ruhban ve ruhban olmayan Amerikalı ve Ermeni vaiz hem başlıca kasabaların geniş dinî cemaatlerine hizmet veriyor hem de uzak bölgelerdeki kırsal cemaatlere aralıklı olarak destek sağlıyordu. Tanrı'nın eseri ve Batı "medeniyeti" ve modernliğinin vitrini olan ABCFM kaynaklarının çoğu, az sayıda burslu ortaokula yatırılmıştı. Bahçecik'teki (Ermenice Bardezag) Bitinya Lisesi'ne, Adapazarı'ndaki Amerikan Kız Lisesi'ne ya da Bursa Kayabaşı bölgesindeki Yatılı Kız Okulu'na giren öğrenciler, kasabalardan, uzak köylerden, doğuda ve batıdaki daha uzak bölgelerden geliyorlardı.[61] Osmanlıca, Rumca ve Ermenice din dersleri ve pratik dersler verilmesi önerilmişti. Bu okulların az sayıda istisnaî mezunu ya öğretmen olarak dönecek ya yurtdışında eğitim peşinde olacak ya da Amerikan misyoner okullarının baştacı olan Robert Kolej'e kaydolacaklardı. Misyoner okulları, yetimhaneler veya kiliselerle bağlantı hâlinde olmanın yanında zanaatkâr olarak eğitilenlere meslekî fırsatlar sunarken, bir kısmına da Birleşik Devletler'e göç etme imkânı sağlamaktaydı.[62]

Ne var ki elde edilen kanıtlar, dağınık olsa da bu misyoner okullarına devam edenlerin çoğunun tamamen pasif veya itaatkâr olmadığı izlenimi uyandırır. Kilise yetkilileri, 1908 ile 1912 arasındaki yıllarda, Bilecik'teki kilise mensupları arasındaki cemaat liderliği rekabetinden ötürü epey öfkelilerdi.[63] Kiliseye devam eden Ermeniler, savaş yıllarında dahi kendi

---

61 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 141: "Bythinian High School and Orphanage for Boys".
"[Bitinya Lisesi'ne] Ermenilerin yaşadığı Türk İmparatorluğu'nun her kesiminden öğrenci geliyordu: Gürcü rahipler, Protestan papazlar, öğretmenler, işadamları, zanaatkârlar ve çiftçilerin evlerinden öğrenciler, epeyce dul evladı, Kostantinopollü tüccarların ve diğer hayırseverlerin yardım ettiği ümit vaat eden fakir delikanlılar geliyordu. Bir Ermeni tüccar kendisininkinin yanı sıra beş çocuğun bakımına katkıda bulunuyordu."

62 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 51: "Report of Constantinople 1913–1914"; ABCFM 16.9.3, cilt 50, bel. 26: John Kingsley Birge'nin James Barton'a mektubu, 26 Mayıs 1920; ABCFM 16.9.3, cilt 50, bel. 40: John Kingsley Birge'nin James Barton'a mektubu, 16 Temmuz 1920.

63 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 177: "Brousa Report for the Year 1908"; ABCFM

okulları ve cemaatlerinin geleceği konusunda Amerikalı muadilleriyle tekrar tekrar tartıştı. Yönetim Kurulu yerel özerklik isteğine direniyor, ayrıca Amerikalı bir yorumcunun sonradan bölgedeki bazı Ermeni liderlerin özerk yönetime doğru "Bolşevik" eğilimi olarak adlandıracağı eğilimi kınıyordu.[64]

Amerikalı misyonerlerin yazışmaları, Güney Marmara'daki Müslüman-Hıristiyan ilişkileri üzerindeki etkilerine dair çok az ayrıntı sunar. ABCFM kayıtları, Ermeni ve Rumların Osmanlı Devleti'nin sunduğu kurum ve fırsatlar dışında ne derece işlev gördüğüne dair fikir vermektedir. 1908'de anayasanın yenilenmesiyle oluşan "ihtilâlci ruh", bölgedeki bazı gayrimüslimlerin aklını çelmiş ve onları devletle doğrudan ilişki kurmaya yöneltmiş olabilir. Fakat mevcut kanıtlar, Güney Marmara'daki Ermeni ve Rumların toplumdaki ayrıcalıklı konumlarından ötürü böyle yaptıkları izlenimini veriyor.[65] İster yerelde, ister Meclis'te olsun, sivil liderliğe giden yol, devlet hizmetinde değil, ağırlıklı olarak ekonomide zemin buldu.[66] Ortodoks, Gregoryan ve misyoner okulları, yukarıya doğru hareketlenmeler için baskın şekilde çıkış noktası olmaya devam etti. Yine de ufuktaki krize yönelik pek az işaret varmış gibi görünüyordu. Savaşın eşiğindeki Arnavut ve Çerkes göçmenlere döndüğümüzde

---

16.9.3, cilt 39, bel. 19: James P. McNaughton tarafından temsil edilen "Brousa", 29 Nisan 1912. Çatışmanın kaynağı belgeden anlaşılmamakta (rakip âyan arasında bir çatışma olması muhtemel).

64 ABCFM 16.9.3, cilt 28, bel. 156: "Report of the Broussa Field 1905–1906"; ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 73: Mary Kinney'den James Barton'a mektup, 14 Mayıs 1921. Mary Kinney, 1921'de İzmit'teki Ermeni Protestan cemaati hakkında şöyle der: "Okulun yönetimi konusunda Protestan cemaatimizce alınan tutuma işaret ediyorum. İnsanlar, Bolşevik bakış açısına sahip, Amerikan liderliğiyle bağları kopartmak ve her şeyi kendileri yönetmek isteyen bir avuç genç adamın etkisi altındalar. Siyasî iklim kendilerini 'aklamak' için suçu hükümete atabilecekleri kadar üzücü olmasaydı, kendi *güçleriyle* okul yönetiyor olmak onlara gerekli dersi vermiş olurdu."

65 ABCFM 16.9.3, cilt 43, bel. 89: John Kingsley Birge'nin James Barton'a mektubu, 19 Nisan 1912.

66 Thanos Veremis, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908–1918)", Gondicas ve Issawi (der.) içinde, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, s. 193–206.

de bazı benzerlikler görmekteyiz. Bu Müslüman cemaatler üzerindeki baskı ve ayrıntılar Hıristiyan muadillerini etkileyenlerden farklı olsa da, Osmanlı Devleti, Güney Marmara'daki Çerkes ve Arnavut unsurları entegre etmek ve onlarla etkileşim kurmak için gösterdiği çabada, benzeri kısıtlamalarla karşı karşıya geldi.

Dağlılar: On Dokuzuncu Yüzyılda Kuzey Kafkasyalı Göçmenler ve Osmanlı Devleti

On binlerce kişi yerleşmek için Güney Marmara'ya gelmeden çok zaman önce, Kuzey Kafkasyalı erkek ve kadınlar, modern Ortadoğu'nun oluşumunda ciddi destekleyici aktörler olarak görev aldılar. Güzellikleriyle değer gören kadın Çerkes köleler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve seleflerindeki zengin ve güçlü kimselerin eşleri ve anneleri olmuştu. Askerî kahramanlıklarıyla tanınan Kuzey Kafkasya erkekleri ise sayısız orduda kayıt altına alınmış ve Doğu Akdeniz boyunca hükümdarların ve nüfuzlu kişilerin sadık yaverleri olarak hizmet etmişlerdi.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya'da yaşayanların büyük çoğunluğu, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Ortadoğu'daki devlet ve imparatorlukların yükselme ve düşüşlerine uzakta kaldılar. Kuzey Kafkasya halkları, Osmanlı, Rus ve İran topraklarının çeperlerinde bir dizi girift cemaat ve birlik oluşturdular. Kafkasya Dağları'nın kuzeyinde çok sayıda farklı dil ve lehçe konuşulur. Bölgede, özgün aşiret ittifakları, toplumsal saflaşmalar ve ticaret modelleri boldur. Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Kuzey Kafkasyalıların çoğu Müslüman olsa da, İslâm dini bölgeye görece geç ulaşmıştır. Birçok kişi Hıristiyan kalmış ya da daha önceki dinî pratiklerini sürdürmüştür. Yine de on dokuzuncu yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda sürgün cemaatler kurulduğunda, bu yerel kültürel vasıfların ne şekilde aktarıldığı tümüyle anlaşılamamaktadır.

1783'te Kırım Tatar Hanlığı'nın çöküşü ve Rus devletine dahil edilmesiyle savaş, on sekizinci yüzyılın sonlarında Kuzey Kafkasya'ya ulaştı. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında merkez ve doğudaki dağlık bölgelerde Çeçen ve Dağıstanlı cemaatler tekrarlanan Rus saldırılarına şiddetle direndiler. En son ve en ünlü direniş savaşçısı Çeçen Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla Rusya'nın Kuzey Kafkasya halkına yönelik siyasetinde

çarpıcı bir dönüş oldu. 1862 ile 1863 arasında Rus kuvvetleri Karadeniz kıyılarındaki Adige, Ubıh ve Abhaz topraklarını zapt ettiğinde, bölgedeki yüz binlerce Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı. Bu kitlesel göçün nedeni, büyük ihtimalle, zorla din değiştirme tehdidi ve Rus zulmü, zorla çözülme, bölgenin Kazak yerleşimciler tarafından örgütlü şekilde kolonileştirilmesi ve Osmanlı propagandasının etkisiydi.[67] Kuzey Kafkasya'dan mülteci akınları, 1864'te, Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısındaki nüfusun boşaltılmasıyla zirveye ulaştı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin patlak vermesiyle daha sonra güneye doğru tekrarlandı. Yirminci yüzyılın başlarında, çeşitli etnisitelerden, dil ve toplumsal geçmişten yüz binlerce Kuzey Kafkasyalı yerleşmek amacıyla Osmanlı topraklarına gelmişti. Nihaî sayıyı belirlemek zor olsa da akademisyenlere göre 2 buçuk milyon kadar Kuzey Kafkasyalı 1859 ile 1914 arasında Osmanlı topraklarına girmişti.[68]

On sekizinci yüzyıldaki eski mülteci krizleri tecrübesine rağmen, Osmanlı hükümeti, böylesine kısa bir zaman diliminde deniz ve kara yoluyla ulaşan çok sayıda Kuzey Kafkasyalı için hâlâ hazırlıksızdı.[69] 1858 ve 1859'da Kuzey Kafkasya'dan İstanbul'a yavaş yavaş gelen göçmenler, 1864'te Samsun, Trabzon, İstanbul, Varna, Sinop ve Burgaz limanlarına olan mülteci akımına önayak oldu. Yeni gelenler, geçici çadırkentlere yönlendirildi; burada binlerce kişi tifüs, çiçek hastalığı ve koleraya yakalandı.[70] Taşra hükümetleri, krize etkili bir çözüm bulmaya çalışırken,

---

67 Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler* (İstanbul: Belge Yayınları, 2004), s. 23–36; İzzet Aydemir, *Göç* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1988), s. 64–6; Karpat, *Ottoman Population*, s. 67.

68 Karpat, *Ottoman Population*, s. 69; Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1998), s. 84. Toledano'ya göre, 1855 ile 1866 arasında, 595 bin ila bir milyon arasında Çerkes geldi. Karpat, çoğu Çerkes olan iki milyon kadar Kuzey Kafkasyalının 1859 ile 1879 arasında geldiğini ileri sürer. Karpat, 1879'dan sonraki Kafkasyalı mülteci sayısını yaklaşık yarım milyon olarak değerlendirir.

69 Karpat, *Ottoman Population*, s. 65–6.

70 A.g.e., s. 69; Marc Pinson, "Ottoman Colonizaton of the Circassians in Rumeli after the Crimean War", *Etudes Balkaniques*, 3 (1972), s. 73.

hastalık ve kıtlığın ilk birkaç yılda 500 bin can aldığı ifade ediliyor.[71] Kuzey Kafkasyalılar, nesiller sonra bile, Osmanlı hükümetinin yüz binlerce akrabalarının ölümüne sebep olan yetersizliğini ve örgütlenemeyişini hatırlamaya ve üzüntü duymaya devam ediyor.

Mülteci dalgalarının arka arkaya Osmanlı topraklarına girmesiyle, ayrı ve düzenli yerleşim siyaseti yavaş yavaş gelişti. Bazı göçmenlerin girdikleri ilk liman civarında ikamet etmelerine izin verilirken, göç memurları mülteci kamplarını yavaş yavaş kapatıp mültecileri her yöne dağıttılar. Sonraki yıllarda İstanbul yerel yöneticileri, yeni köyler kurmak ve hâlihazırdaki kasaba alanlarını çoğu fakir mültecilerin gelişine hazırlamakla görevlendirdi. Anadolu'nun neredeyse her karesinde, belli bir sayıda Kuzey Kafkasyalının barınması gerekmekteydi (bkz. Tablo 1.1). Binlerce aile Güney Balkanlar'a ve daha fazlası da Büyük Suriye'ye yerleştirilecekti.[72] Bu projeye yoğun çaba harcanmış olmasına rağmen

---

71 Kemal Karpat, "The status of the Muslim under European Rule", The Erichon and Settlement of the Çerkes', aynı yazar, (der.), *Studies on Ottoman Social on Political History* (Leiden: E. J. Brill, 2000), s. 660; aynı yazar, *Ottoman Population*, s. 69.
Buna karşılık, Osmanlı yönetimi, baştan sona Osmanlı İmparatorluğu giriş kapılarına-limanlarına gelen on binleri listeleme, gözleme ve yerleştirme sorumluluğuyla görevlendirdiği *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu*'nu kurdu. Bu komisyon, 1870'lerin başında Dahiliye Nezareti'nin yetkisi altındaki bir alt komisyonla yer değiştirdi. Bkz: David Cameron Cutbell, "The Muhacir Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860–1866" (Doktora tezi, Columbia University, 2005).

72 Karpat, "Muslim under European Rule", s. 664–75; Pinson, "Ottoman Colonization", s. 75. Anadolu'da istatistikler gibi, Balkanlar için yapılan tahminler de gerçeğin altında kaldı. Marc Pinson, Osmanlı verileri dahil bir dizi istatistik alıntılıyor: Edirne – 6 bin aile; Kuzeybatı Bulgaristan (Silistre, Vidin, vb.) – 13 bin aile; Kuzeydoğu Bulgaristan / Dobruca (Nikopolis, Ruse, Varna, vb.) – 10 bin aile; Kosova (Priştina) – 42 bin aile. Balkanlara yollanan Kuzey Kafkasyalılara Kırımlı mültecilerin de (Tatarlar, Nogay vb) dahil olabileceği akılda tutulmalıdır.
Muazzam bir Kuzey Kafkasyalı (bilhassa Adige ve Çeçen) ve Kırımlı (Tatar ve Nogay) mülteci grubu *balad al-Şam'a* gönderlidi. Karpat'ın alıntıladığı bir belgede, 1879'da Suriye'nin kuzey ve güneyine 75 bin kişinin gönderildiği şeklinde bir değerlendirme yer alır.

Kuzey Kafkasyalıların ne tahsis edilen yerleşim yerlerini seçmelerine ne de oralarda kalmalarına izin verildi. 1877-1878 Rus-Osmanlı Harbi ve 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra on binlerce Kafkasyalı ve Kırımlı mülteci, Balkanlar ve Doğu Anadolu bölgelerindeki yerlerinden tekrar çıkarıldılar.[73] Bilinmeyen bir sayıda mülteci de kendi inisiyatifiyle Kafkasya'ya geri döndü.[74] Çok daha fazlası ise akraba çevrelerine daha yakın olmak, kölelikten kaçmak, daha ılık bir iklim veya iyi bir toprak bulmak amacıyla yer değiştirdi.[75]

Tablo 1.1 Anadolu'da Kuzey Kafkasyalı yerleşimi

1857-66		1879	
Bölge Adı	Yerleşimci Sayısı	Bölge Adı	Yerleşimci Sayısı
Kars	5.000	Ankara	60.000
Bitlis	2.500	Konya	12.000
Muş	2.500	Bolu	23.000
Erzurum	3.000	Antakya	1.500
Mardin	1.000	Afyon	5.000
Gümüşhane	1.000	Eskişehir	14.000
Antep	17.000	Sakarya (Adapazarı)	35.000
Sivas	49.000	Kütahya	3.000
Samsun	60.000	Bilecik	1.000
Amasya	6.000	Kocaeli (İzmit)	15.000
Tokat	33.000	Burdur	10.000

73 "Čerkezi u Naši Zemli", *Glasnik: Skopskog Naućnog Društva*, no. 1 (1928), s. 143–53; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History* (London: Macmillan, 1998). 1928'de, 1999 Kosova Savaşı'ndan epey önce, bir Sırp sosyal bilimci, Balkan Savaşlarını takiben Yugoslavya'da (çoğu Prizren'de yaşayan) pek az Çerkes kaldığını beyan eder.

74 Aydemir, *Göç*, s. 154–5. Osmanlı memurları Kuzey Kafkasyalıların Rusya'ya dönüşlerini kesinlikle izlediler.

75 BOA.A.MKT.MHM 209/54, 19 Şubat 1861; BOA.A.MKT.MHM 222/84, 7 Haziran 1861; BOA.A.MKT.NZD 372/31, 16 Ekim 1861; BOA.A.MKT.UM 550/10, 26 Mart 1862; Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 99–102.

Hatay (Antakya)	1.500	İstanbul	1.000.000
Adana	13.000	Denizli	1.500
Kayseri	35.000	Balıkesir	35.000
Sinop	10.000	Manisa	2.000
Çorum	16.000	Aydın	9.000
Yozgat	7.000	Çanakkale	10.000
Mersin	1.000	İzmir	10.000
Kırşehir	2.000	Kastamonu	5.000

Kaynak: Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet İktidar Sisteminde Çerkesler*, s. 71.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kuzey Kafkasyalıların yerleştirilmesi kararını belirli bir dizi gündem maddesi belirlemişti. Bu göçmenler yoğun olarak Osmanlı Devleti için yüksek stratejik değerde bölgelere yerleşmişti. Başkentle Anadolu'nun iç kesimleri arasındaki iletişim hatlarını kapsayan bir havzada yer alan Güney Marmara da bu bölgelerden biriydi.[76] Müslüman mültecilerin mevcudiyetinin yanı sıra sadık yedek askerî güç olarak verdikleri hizmetler, yerli Hıristiyan sayısının azalmasına yardım etti. Bu iskân siyasetinin sonu korkunç ve kanlı olmuştu. Yerli Hıristiyanlar ve Büyük Güçler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Osmanlı Ermenilerinin 1890'lardaki baskılanması sırasında hem Kırım Tatarlarını hem de Kuzey Kafkasyalıları sayısız katliamın suç ortağı olmakla suçladılar.[77]

Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı toplumuna entegre olması, yerleşim meselesinin ve iç siyasetin ötesine geçti. Kendi sınıf, rütbe ve meslek sistemlerine göre örgütlenmiş yabancı kadın ve erkeklerden oluşan yüz

76 Pinson, "Ottoman Colonization", birçok yerde.

77 Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* (Austin: University of Texas Press, 2005), s. 37; Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), *birçok yerde*. Suriye topraklarında, yakın zamanda yerleştirilmiş Çerkes ve Çeçen göçmenlerden yetiştirilen yerel milisler, İstanbul'un Dürzi ve Bedevilere yönelik baskıcı siyasetinde önemli bir rol oynadılar.

binlerce kişilik yeni tebaanın imparatorluğa girişi, bu kişileri karşılamak ve yerleştirmek konusunda imparatorluk yönetimini ve sivil toplumu epey zorladı. Sarayla Kuzey Kafkasya arasındaki tarihî bağlar bu yeni göçmen elitin topluma katılmasını kolaylaştırdı. Ortadoğu veya Amerika kıtalarındaki vasıfsız köleliğin aksine, hükümran ve seçkinlerin hane halklarının Kafkasyalı kölelerle münasebeti, bu kölelerin devlete sadakat ve hizmetinin temellerini oluşturuyordu. Dolayısıyla da Osmanlı yönetici sınıfının bütünlüğünü korumak ve sürekli kılmak için bir araç hâline gelmişti. On dokuzuncu yüzyılda, köle yöneticilerin profesyonel olarak eğitilmiş bürokratlarla yavaş yavaş yer değiştirmesiyle, Kafkas kölelerin Osmanlı doğumlu torunları kendi evlerini kurmaya başladılar ve bazı hallerde İstanbul ile yakın zamanlarda gelmiş olan Kuzey Kafkasyalılar arasında aracı oldular.[78]

On dokuzuncu yüzyıldaki kölelik kurumu, bilerek ya da bilmeyerek, Kuzey Kafkasya diasporasının kendini Osmanlı yaşamına bilahare entegre ettiği başka bir ortam sağladı. Osmanlı hükümeti, askerî hizmet karşılığında azad etmeyi teklif ederek Kuzey Kafkasyalı kölelere yaranmaya çalıştı. Sultan II. Abdülhamid'in hükümranlığında Meclis-i Vükelâ, Kuzey Kafkasyalı tarım kölelerinin, sahiplerinin rızası ile orduya yazılmalarına yönelik bir plan sundu. Sahip öneriyi kabul ederse, köle serbest bırakılacak, eski köle sahibi ise kölenin daha önce ihaleye çıkarılmış topraklarıyla tazmin edilecekti.[79] Böylece, devlet işleyişine alınan Kuzey Kafkasyalı subay ve erkeklerin kendilerini hem ayrıcalıklı hem de emsalsiz hissetmeleri sağlandı. Özel jandarma birliklerinde ve orduda örgütlendiler. Yöresel kıyafetlerini giymelerine izin verildi (bu kıyafetlerden en dikkat çekenleri geniş kürk şapka, kalpak ve palaskalı uzun paltodur). Kuzey Kafkasyalılarla ilgili en önemli nokta ise pek çok birliğin aynı aileye mensup kişilerden oluşması ve bölgenin ya da "aşiretin" ileri gelenlerinin kumandası altında hareket etmesiydi. Geleneksel "savaşçı" Kuzey Kafkasyalıların devletin en yüksek makamlarına getirilmesinde Sultan II. Abdülhamid'in çok önemli bir aktör olduğu ileri sürülür. Çağdaş göz-

78 Dror Ze'evi, "*Kul* and Getting Cooler: The Dissolution of Elite Collective Identity and the Formation of Official Nationalism in the Ottoman Empire", *Mediterranean Historical Review*, 11, no. 2 (1996), s. 177–96.

79 Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 102–4.

lemciler genellikle paşa ve müşir rütbelerine yükseltilen ve sonra Osmanlı yönetimi içinde önemli konumlara tayin edilen Kuzey Kafkasyalıların sayısı hakkında bilgi verir.[80]

On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, yüksek rütbeli Kuzey Kafkasyalı asker ve bürokratlar, Kafkaslar ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mülteci Kafkas nüfusuna yönelik siyaseti bağımsızca savunmak için gruplaşmaya başladılar. Bu Kuzey Kafkasyalı seçkinler grubunun merkezinde, Mısırlı Ubıh bir ailenin oğlu olan Mareşal Deli Fuat vardı.[81] Abdülhamid'in Fuat ve diğer güçlü Kafkasyalıların yönetimdeki etkilerine engel olmak için (Fuat'ın tutuklanması ve 1902'de Suriye'ye gönderilmesi dahil) elinden geleni yapması bile nihaî olarak bu Kuzey Kafkasyalı seçkinler kadrosunun ortaya çıkışını önleyemedi. 1908'de, Jön Türk Devrimi'nin hemen ertesinde İstanbul'da Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti kuruldu. Resmî bağlamda konuşacak olursak, Deli Fuat ve örgütün diğer kurucuları, etkinliklerini, Osmanlı topraklarındaki Kuzey Kafkasyalıların siyasî ve kültürel uğraşlarını geliştirmekle sınırlad ı . İstanbul merkezli Şimali Kafkas Cemiyet-i Siyasiyesi ve Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti gibi sonradan kurulan gruplarla birlikte, Deli Fuat'ın çevresinde bir araya gelen kadın ve erkekler, hem erkek hem kadınların gidebileceği Adigece dil okulları açmak, Türkçe-Adigece gazete çıkarmak için mücadele verdiler ve bağımsız bir devlet kurulması için çağrıda bulundular.[82] Ne var ki pratikte, bu örgütler imparatorluktaki en güçlü Kuzey Kafkasyalılar, bilhassa Adigeler için siyasî irtibat noktası olarak hizmet etti. Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti ve benzer diğer Kuzey Kafkasyalı göçmen gruplar, her biri siyasî ve kültürel bir dizi gündem ve

---

80 Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 99–104; Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1960), s. 30–4, 173–6. Abdülhamid'in sarayının güvenlik kadrosunu, özellikle seçilmiş Kuzey Kafkasyalıların yanı sıra Arnavut ve Kürtler oluşturuyordu. Ancak, sultana ve hane halkına olan mutlak sadakatin de bir sınırı varmış gibi görünüyordu. Abdülhamid'in lütfu her iki gruba da eşit olmasına rağmen, Çerkes ve Arnavut muhafızlar arasında pek çok uyuşmazlık patlak vermişti.

81 Sefer Berzeg, *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, Cilt II* (İstanbul: Ekin Yayıncılık, 1990), s. 12–13.

82 Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 132–5.

değeri paylaşan, ayrıcalıklı asker, bürokrat ve aydınlar ağı oluşturdu. Osmanlı'daki Kuzey Kafkasya topluluklarının en seçkin tabakasını bir araya getiren birer yapı olan bu örgütler, devletin yönetim aygıtına yakından bağlı hâle geldiler ve bazı açılardan devlet için ordu benzeri bir yapılanma oldular.

Bu seçkin Kuzey Kafkasyalı örgütlerin yarı resmî yapısı, göçmen Arnavut, Kürt, Laz ya da Azeri aydın ve memurlardan oluşan diğer örgütler gibi kimilerinin hâlâ eski anayurtlarıyla sürdürdükleri ilişkileri yüzünden karmaşıklaşmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Deli Fuat'la yakın zamanda iletişime geçtiğini ve Fuat'ın Kuzey Kafkasyalıların Rusya'ya topyekûn dönüşü için İngilizlerden yardım istediğini rapor etti.[83] İngilizler Fuat'ın önerisini reddetse de bu kısa görüşme, İstanbul'daki Çerkes elitinin en azından bir kısmının Osmanlı topraklarını terk etme ve Kafkasya'ya dönme isteğinin devam ettiğini gösterir. Bununla birlikte, büyük Çerkes göçünün tavan yapmasından elli yıl sonra, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla, Osmanlı İmparatorluğu, geçmişlerine bakılmaksızın çoğu genç Kuzey Kafkasyalının memleketi hâline gelmişti.

Osmanlı Devleti ve toplumundaki bu seçkin Çerkes unsurlar, Anadolu'daki Kuzey Kafkasyalı göçmen yaşantısının sadece bir yönüydü. Çoğu mülteci, Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşmalarından yıllar sonra dahi müthiş bir yoksulluk ve yersizlik yaşamaktaydı. Devlet onlara toprak verip yeni bir hayata başlamalarına yardımcı olmaya çalışsa da (çoğunlukla tarım araç ve malzemesi sağlayarak) sürgünde bir yaşama geçiş zor ve çoğu zaman yamandı.[84] Çerkes göçmenlerin gelişi, pek çok bölgede yıkıcı bir etki yaratmıştı. Çoğunlukla yerel tüketim için düzenlenmiş olan devlet kaynakları ve iktisadî kaynaklar (bilhassa da gıda kaynakları) genel olarak yakın zamanlarda kurulmuş mülteci cemaatlerine dağıtıldı.

---

83 PRO/FO 371/3418/196842, 29 Kasım 1918; PRO/FO 371/3418/209961, 21 Aralık 1918.

84 Çerkes ve Tatarların yerleştirilmesi süreci tamamen zorluklar ve çatışmalarla dolu değildi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunulan bir rapora göre, Edirne vilayetindeki yerli halk, ilk aşamada her iki gruba da yiyecek ve barınak sağlayarak, Kuzey Kafkasyalı ve Kırımlı mültecileri köylerinde canıgönülden karşıladılar. PRO/FO 881/3065, Ocak 1877.

Toprağın yeniden dağıtımı ise özellikle hassas bir meseleydi, zira sınırlar ve haklar tartışılmaya başlanmıştı. Her şeyden öte, Çerkes yerleşimciler gitgide eşkıyalık, hırsızlık ve şiddetle eşanlamlı hâle gelmişti. Yerel Osmanlı memurlarının hazırladığı raporlarda, mütemadiyen kırsaldaki Çerkeslerin yaygın milis faaliyetlerinden bahsediliyordu. Tüm köyler, ana yollarda varlıklı tüccarları soyacak, toprak çalacak ya da cinayet işlemek üzere kiralanacak çetelerin kurulması, desteklenmesi ve kullanılması işine karışacaktı.

Güney Marmara'nın Çerkes diasporası, yukarıda bahsi geçen durumların her biriyle bağlantılıydı. 1914'e gelindiğinde, bölgedeki Kuzey Kafkasyalı cemaatin ne büyüklükte olduğunu kestirmek güç. 1922'de Yunan işgali sırasında yapılan bir araştırma, sadece Hüdavendigar sancağında toplam 108 bin Kuzey Kafkasyalının yaşadığını ifade eder.[85] Bu rakamlar şişirilmiş dahi olsa, İzmit, Hüdavendigar, Karesi ve Kale-i Sultaniye vilayetlerindeki Kuzey Kafkasyalıların sayısının on binlere varması yine de mümkün. Adige ve Ubıh mülteciler, Bursa, Bandırma, Gönen, İzmit, Balıkesir, Manyas, Karacabey, Kirmasti, Biga ve Susurluk'un dışındaki köylere yerleştirilmişti.[86] Çok sayıda Abhaz, Laz, Dağıstanlı ve Müslüman Gürcü yerleşmek amacıyla Adapazarı, Sapanca, Yalova, İzmit ve Bilecik'e gelmişti.[87] Nedim İpek'in atıfta bulunduğu belgeler Kuzey

---

85 Raif Kaplanoğlu, ***Bursa'da Mübadele*** (Orhangazi: Avrasya Etnografya Vakfı, 1999), s. 135. Nedim İpek, Bursa vilayetinde 29.886 Kuzey Kafkasyalı olduğunu aktarır. Bu tablonun 1878'de gelenleri içerip içermediği açık değil. Bkz: Nedim İpek, ***Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890)*** (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 185.

86 Güney Marmara'daki Adigeler arasındaki yerleşim modelleri ilgi çekici. Biga ve İzmit gibi belirli kazalar tümüyle tek bir Adige boyu tarafından iskân edilmişti (sırasıyla, Bjeduğ ve Abzeh). Gönen, Karacabey gibi diğer yerlerde Adige yerleşimi daha karmaydı. Ne var ki, Gönen yakınındaki Manyas'ın çevresindeki köylerin büyük çoğunluğu Ubıh sığınmacılarla meskûndu. Bkz: Peter Alford Andrews, ***Ethnic Groups in the Republic of Turkey*** (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1989), s. 385–419 [***Türkiye'de Etnik Gruplar***, İstanbul: Tüm Zamanlar Yayıncılık, 1992].

87 Yalova bilhassa Avarların çoğunlukta olduğu yoğun bir Dağıstanlı nüfusa sahipti. Adapazarı'nda da, komşu Düzce, Hendek ve Bolu ile birlikte çok büyük bir Abhazyalı nüfus vardı, fakat binlercesi Kurtuluş Savaşı sonrasında Yunanistan'a kaçtı. Güney Marmara'nın tümünde, fakat bilhassa Değirmendere

Kafkasyalıların yerleştikleri bölgelerde çoğu zaman şiddetli bir etkiye sahip oldukları fikrini vermektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonucunda gelen yeni mülteci dalgasıyla birlikte, Karacabey, Manyas, İzmit ve Biga'da toplu toprak ve mülk hırsızlığı olayları bildirilmişti.[88] Bir İngiliz subay, 1878'de Adapazarı'ndaki 40 bin Çerkes ve Abhaz'ın kazada genel bir düzensizlik hâli yarattığını ifade eder.[89]

Çoğu fakir olan Kuzey Kafkasyalı cemaatlerin ortaya çıkışını izleyen şiddet ve toplumsal bölünmeler, yirminci yüzyılın başında da dinmedi. Yerel nüfusla göçmen Çerkesler arasındaki gerilim, savaş dönemine kadar devam etti ve Biga, İzmit, Gönen / Manyas, Karacabey ve Kirmasti gibi kazalardaki yerel siyaseti belirledi. Mültecilerin çoğu bölgenin ekonomik ve toplumsal sınırlarında yaşamaya devam etse de, Kuzey Kafkasya diasporası, Güney Marmara'nın yönetimine ve iktisadî yaşamına muhtelif seviyelerde entegre oldu. Belirli seçkin aileler (İzmit / Adapazarı'nda Abhazya'dan Maan, Koç ve Bağ aileleri gibi) yerleştikleri bölgelerde ehemmiyet kazanıp yerel yönetimde çeşitli mevkilere tayin edildiler. Bölge seçkinlerinin belli bir kısmı, genellikle başkentte yaşayan ve çalışan akrabaları vasıtasıyla İstanbul'da yüksek mevkilere dahi ulaştı. Birçok Kuzey Kafkasyalı yerel ekonomideki temel sektörlere, bilhassa at yetiştiriciliği ve satışına katkıda bulundu. Daha sonraki bölümlerde tartışılacak şahsiyetlerin çoğu, varlıklı eşrafın özel ordularında er olarak veya bağımsız çeteler hâlinde iş buldular. Daha sonra göreceğimiz üzere, milis yaşamı hayatta kalma aracı olarak hizmet etmekle kalmadı, devlet hizmetine giden alternatif bir yol da sağladı.

Kuzey Kafkasya'dan sürülen sayısız grubu birbirinden ayıran iç bölünmeye rağmen, Güney Marmara ve başka yerlerdeki mülteciler üzerinde homojenleştirici etkiye sahip iki kuvvet vardı. Sosyo-ekonomik sınıfa bakılmaksızın (Kuzey Kafkasya kültürüne özgü oluşu ya da Osmanlı toplumundaki yeri nedeniyle) ortak yerinden edilme, göç ve yeniden yerleştirilme deneyimi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kuzey Kafkasyalı kimliğinin bütünleyici bir parçasıydı. Kolektif hafizadaki sürgün, diasporayı

---

ve Karamürsel'de Laz göçmen grupları bulunabilir. Şaşırtıcı olansa, Güney Marmara'da pek az Çeçen cemaati bulunmasıdır.

88 İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 187–8, 198, 200.

89 A.g.e., s. 200.

birleştirmiş ve çoğunlukla da Çerkes siyasî elitinin yönettiği mücadelenin şiarı olarak kullanılmıştı. Kuzey Kafkasya'dan gelen tüm göçmenler için Çerkes sözcüğünün kullanılması da eşit derecede homojenleştiriciydi. Çerkes (veya Osmanlıca çoğulu Çerakise, modern Türkçede Çerkesler) teriminin kullanımının Osmanlı topraklarında uzun bir geçmişi olsa da, Kuzey Kafkasyalı mülteciler hepsine birden yapıştırılan bu ortak etiketi yıkmak için çok uğraşmadılar. Aksine, Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti ve Şimali Kafkas Cemiyet-i Siyasiyesi gibi gruplar, terimin kullanımını sürekli hâle getirdiler. Bu durumun, örgütlerin ağırlıklı olarak Çerkes (yani Adige ve Ubıh) üyelerden oluşmasından kaynaklanıp kaynaklanmadığı bütünüyle net değilse de, Kuzey Kafkasyalı kimliğinin diğer tezahürlerinin (Çeçen, Dağıstanlı ve hatta Abhaz) öztemsil açısından marjinalleştirildikleri açık.

Güney Marmara cemaatleri de dahil Anadolu'daki Kuzey Kafkasya diasporası elbette yekpare bir grup değildi. Dil veya etnik ayrım gibi meselelerden çok sınıf meselesi, Osmanlı Çerkeslerini bölen temel fay hattıydı. Kuzey Kafkasyalı şehirli seçkinler, başkentte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehir merkezlerinde öncelikle eşit kabul edildiler. Çerkes olmayanlarla (yalnızca anadili Türkçe olan kişilerle de değil) birlikte okula gidiyor, diğer seçkinler gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı aynı sadakat (veya sadakatsizlik) duygusunu paylaşıyorlardı. Yelpazenin diğer ucunda, altsınıf Kuzey Kafkasyalılar vardı. İster kasabada, ister kırsalda yaşasın, bu "düşük itibarlı" Çerkesler, çete, ordu ya da jandarma (daha sonra da Osmanlı istihbaratı) için iyi birer asker oluyordu. Kuzey Kafkasya diasporasıyla ilişkilendirilen en yaygın olumsuz algıları besleyen de sosyo-ekonomik yelpazenin bu dilimidir.[90]

Çerkesler arasındaki sınıf ayrımının da önemli bir farkı vardır. Osmanlı toplumundaki sınıf ayrımında, meslekten veya kazanılan paradan ziyade eğitim temel unsurdur. Eğitim, bireyin meslekî olasılıklarının artmasına yardım eden ve kişinin hem başkentte hem de taşrada etkin güç çevrelerine ulaşmasını sağlayan bir toplumsal ağ oluşturuyordu. Ayrıca, giyim kuşam, davranış şekilleri ya da inanç sistemi, kişinin kültürel beğe-

90 PRO/FO 371/3418/199234, 3 Aralık 1918; Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 106.

nilerini ortaya çıkarır ve değiştirir. Sınıfların kısıtlamaları ya da avantajları sadece Kuzey Kafkasyalıları değil, Osmanlı toplumunun tüm unsurlarını karşı karşıya getirmişti. Arnavutlarda da benzer toplumsal iç bölünmelere rastlanıyordu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diaspora deneyimi Arnavutluk topraklarından gelenlerin çoğunluğu üzerinde tamamıyla farklı bir etki yaratmıştı.

Eşkıya mı, Bürokrat mı? On Dokuzuncu Yüzyılda Arnavut Göçmenler ve Osmanlı Devleti

Arnavut halkının modern tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'na ve mirasına yakından bağlıdır. Muhtemelen klasik dönemdeki İliryalılara kadar giden Arnavut dili ve kültürünün kökleri, Osmanlı'nın Güney Balkanlar'ı istilasından çok öncelere dayansa da, Osmanlı'nın Güney Balkanlar'ı fethetmesiyle birlikte Arnavut topraklarının gelişimi kökten değişti. Müteakip asırlar boyunca Arnavutça konuşanların çoğu İslâm'ı kabul etti.[91] Dolayısıyla, çok sayıda Arnavut, imparatorluk yönetimi kademelerinde farklı düzeylerde yer aldı.[92]

Kuzey Kafkasyalılar gibi Arnavutlar da iç farklılıklarıyla tanımlanır. Arnavut dili bölgesel iki ana diyalektten, Gheg ve Tosk'tan meydana gelir. Arnavutlar arasında İslâm tarihî olarak baskın din olsa da, kuzey ve güney Arnavutluk'ta, sırasıyla kalabalık Katolik ve Ortodoks cemaatlere rastlanır.[93] Arnavutların hayatında tek bir toplumsal yapı egemen değil-

---

91 Alexander Lopasic, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia", *Journal of Islamic Studies*, 5, no. 2 (1994), s. 163–86; Antonina Zhelyazkova, "Islamization in the Balkans as a Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective", Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (der.), *The Ottomans and the Balkans* (Leiden: E. J. Brill, 2002), s. 235–45 [*Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarihyazımı Tartışması*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011].

92 Halil İnalcık, "Arnawutluk", *in Encyclopedia of Islam*, i (1960), s. 656. İnalcık'a göre, devletin en yüksek makamında olan Osmanlı sadrazamlarının en az otuzu ve sayısız paşa Arnavut asıllıdır.

93 Arnavutça konuşanlar arasında İslâmî pratiklerin geniş çapta değişiklik gösterdiği vurgulanmalıdır. Osmanlı döneminde İslâmî tarikatlara bağlılık, yaygın olarak Arnavutlarla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, günümüzde Arnavutluk, Makedonya ve Kosova'da, Bektâşilik, Mevlevîlik ve bunlar gibi tarikatlar yok olmaya başlamıştır.

dir. Şehirli / taşralı ayrışmasının yanı sıra (bu konuya daha sonra ayrıntılı olarak değinilecek) kuzey Arnavutluk ve Kosova'daki çoğu aile, klan benzeri konfederasyonlar (Arnavutça *fis*) hâlinde örgütlemiştir.[94]

Arnavutlar arasındaki bu farklılıklar, "ulusal" bir Arnavut tarihi yaratılarak, geleneksel olarak devre dışı bırakıldı. Arnavut "ulusal hareketi" (*Rilindje Kombetarë*), resmî olarak, özerk bir Arnavut Devleti oluşturma arzularını müştereken beyan eden 300 Arnavutun 1878'de Prizren'de bir araya gelmesiyle başladı.[95] Yirminci yüzyılın başında, Arnavut milliyetçiliğinin gerekçeleri, Arnavut siyasetçiler, aydınlar ve sürgünlerin geniş ittifakıyla daha da ileri götürüldü. Milliyetçi akademisyenlerin pek çoğuna göre, 1912'de Arnavutluk Cumhuriyeti'nin ilanı, Arnavut milliyetçiliğinin kısmî zaferidir, zira birçok Arnavut Sırp ve Yunan hükümetlerinin yönetimine yerleştirilmiştir.[96] Akademisyenler bu ulusal tezin yapısını (ve altında yatanları) sorgulamaya çok yakın zamanda başladılar.[97]

Milliyetçi Arnavutluk tarih söylemi, nüfusun önemli bir altkümesinden, Arnavut milliyetçiliğine bulaşmamayı tercih edenlerden, kasten kaçınır. Güney Balkanlar'daki Arnavutça konuşulan bölgelerden göç ederek başka yerlere yerleşen çok sayıda kişi, bilhassa "hayalî" Arnavut-

---

94 Bernd J. Fischer, "Albanian Highland Tribal Society and Family Structure in the Process of Twentieth Century Transformation", *East European Quarterly*, 33, no. 3 (Eylül 1999), s. 281–301.

95 Aleks Buda vd., *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i Dytë, Rilindja Kombëtar* (Tiran: Toena, 2000), s. 17–31; T. Zavallani, "Albanian Nationalism", Peter F. Sugar ve Ivo Lederer (der.) içinde, *Nationalism in Eastern Europe*, (Seattle: University of Washington Press, 1994), s. 62–76.

96 Örneğin bkz: Zeqirja Rexhepi, *Zhvillimet Politiko-Shoqërore te Shqiptarët në Maqedoni, 1990–2001* (Tetova: Tringa Design, 2005), s. 8–9.

97 Son zamanlardaki Arnavut akademisyenliğine ilişkin kısa ve öz bir eleştiri için bkz: Isa Blumi, "Defying the State and Defining the State: Local Politics in Educational Reform in the Vilayets of Manastır and Yanya, 1878–1912", aynı yazar, (der.), *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878–1918* (İstanbul: Isis Press, 2003), s. 103–22; aynı yazar, "Recent Studies on Albanian Nationalism at the End of the Ottoman Empire from Turkey and the Arab World", *Balkanistica*, 14 (2001), s. 139–44; aynı yazar, "Understanding the Margins of Albanian History: Communities on the Edges of the Ottoman Empire", *Rethinking the Late Ottoman Empire* içinde, s. 83–102.

luk milletinin bu bölümünü temsil etmekteydi. Anadolu'da ve Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan bazı Arnavutların Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli figürler olarak kabul edildiklerini söylemek gerekir.[98] Buna rağmen, on dokuzuncu yüzyılın öncesinde de, sonrasında da Arnavutça konuşan birçok kişi Balkanlar'ı terk edecek ve diasporada yeni ve daha bağımsız kimlikler kuracaktı. Güney Marmara ve Anadolu'nun başka yerlerinde yaşayan göçmenlerin çoğu için "Arnavut olmak" toplumsal bir sıfattı ve kişinin henüz Balkan köklerini terk etmediği anlamına geliyordu. Arnavutluk topraklarında büyüyüp sonradan Anadolu'ya yerleşen diğer kişiler, Osmanlı seçkinlerinin normlarını kabul ettiler. Çoğunlukla Arnavutça konuşan şehirli seçkinlerden olan ikinci göçmen grubu "Arnavut" kimliği ile herhangi bir şekilde özdeşleşmeden kaçınmış ve kendilerini "Türk", yani Türkçe konuşan Osmanlı vatandaşı olarak adlandırmışlardı. Müslüman Arnavut göçmenlerdeki bu kimlik çeşitliliğinin köklerini anlamak için, "Arnavut olmanın" Güney Balkanlar'daki Osmanlı yaşamının sosyo-ekonomik yapısı içinde ne anlama geldiğine daha yakından bakılmalı.

Güney Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel olarak en yoğun nüfuslu bölgelerinden biriydi. On dokuzuncu yüzyılda, devletin en şehirleşmiş ve siyasî açıdan entegre olmuş parçası hâline gelmişti.[99] Bu bölgenin tam kalbinde Osmanlı Makedonyası'nı oluşturan üç vilayet, Kosova/Üsküp, Manastır ve Selanik yer alıyordu. 1900'e gelindiğinde, Sela-

---

98 Isa Blumi, "Locating Fragmented Identities in Switzerland's Ottoman-Albanian Diaspora, 1899–1920", *Rethinking the Late Ottoman Empire* içinde, s. 123–34; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavudlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavud Uluşçuluğu ve Arnavudluk Sorunu* (İstanbul: Büke Kitapları, 2004), s. 210–16. İstanbul'daki (ve bir derecede İzmir'deki) aydın Arnavut cemaati, Arnavut milliyetçiliği tutkularının işlenmesinde kayda değer rol oynadılar. Mesela *Bashkimi* (veya Birlik) grubu, İstanbul'un yanı sıra Anadolu ve Balkanlar'daki şehir ve kasabalarda, Arnavut dilinde eğitim, edebiyat ve yayıncılığın gelişimini ile siyasî hakları destekleyen şubeler açtılar.

99 Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ii: *1600–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 778–82. Örneğin, Selanik vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1894'te kilometre başına 74,9 kişiyle, en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip olmakla övünür.

nik, Üsküp, Manastır, Prizren, Drama, Siroz ve Ohri gibi çok sayıda şehir ve kasaba, Makedonya'da farklı dillerin konuşulduğu ve imparatorluğun başkenti İstanbul'a yakın mesafede bölgelerdi.[100] Yüzyılın başında Osmanlı Devleti merkezîleştikçe, bu gibi şehir ve kasabalar Osmanlı modernitesinin müjdecisi oldu. Bu bölgelerdeki Müslüman seçkinler, genellikle devletin ya da yabancı kurumların okullarında eğitim görmüş, başkentin beğeni ve davranışlarına uyum sağlamışlardı. Burcu Akan Ellis'e göre, Müslüman şehirlilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları farklılaşabilse de, Osmanlı Türkçesi *lingua franca* olarak kalmıştır.[101] Ellis, yirminci yüzyılda Makedonya'dan şehirli Müslüman göçünün geçmişine baktığında, şehirli kimliğinin, ortak dil (Türkçe) ve sosyo-ekonomik (elit; tüccar, yönetici, meslek sahibi) özelliklerin karışımı olduğunu ifade eder. Şehirli olmak, etnik-dilsel olarak illa ki "Türk" olmak anlamına gelmese de, gayrimüslimler ve köylüler bu insanları genellikle "Türk" olarak adlandırırdı.[102] Seçkinlere göre, şehirli olmak yalnızca kişinin Arnavutça, Ma-

---

100 Fikret Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912", Andreas Kappler (der.), *The Formation of National Elites*, iv (Dartmouth, NH: New York University Press, 1992), s. 162–4. Adanır, Osmanlı Makedonyası'nda kentsel tabanın genişlemesinin pek çok örneğine işaret eder. Üsküp, 1800'de 10 bin sakini olan bir kasabadan 1913'te 37 bin kişilik bir kasabaya dönüşmüştür. Bir zamanlar 5 bin kişilik küçük bir pazar kasabası olan İştip, Balkanlar'ın güneyinde Osmanlı hükümranlığının sona ermesinin hemen öncesinde 20 bin nüfusa ulaşmıştır. Adanır'ın zikrettiği diğer örnekler, 50 bin kişilik nüfusu ile Manastır ve 35 bin nüfusu ile Siroz'dur. Şüphesiz bölgedeki asıl metropol, 1912'de 150 bin nüfusuyla Selanik'tir.

101 Burcu Akan Ellis, *Shadow Genealogies: Memories and Identity among Urban Muslims in Macedonia* (Boulder, Col.: Eastern European Monographs, for Columbia University Press, 2003), s. 28. Bu nokta, argümanın en zayıf bölümü olabilir. Türkçe, şüphesiz Osmanlı Rumelisi'nin yönetim diliydi, fakat gelişmekte olan Arnavut milliyetçi elitinin kayda değer bir bölümü siyasî ve entelektüel ifade aracı olarak Arnavutçayı teşvik etmeye uğraşmaktaydılar. Arnavut milliyetçi elitinin toplumsal geçimişi ve Osmanlı Devleti'ne sadık kalan hemşerilerinden nasıl farklılaştıkları üzerine daha geniş araştırmaların yapılmasına ihtiyaç var.

102 Eran Fraenkel, "Urban Muslim Identity in Macedonia: The Interplay between Ottomanism and Multilingual Nationalism", Eran Fraenkel ve Christina Kramer (der.), *Language Contact, Language Conflict*, (New York: Peter Lang, 1993), s. 32.

kedonca, Bulgarca ve hatta Romence konuşanlarla ilişkisini yüceltiyordu. Şehir ortamında yaşamanın çekiciliği, kişinin, gündelik ifade dili olarak Türkçeye uyum sağlamasını, bu dili benimsemesini ve imparatorluğun giysi ve davranış biçimlerini üstlenmesini gerektirmekteydi.[103]

Bahsi geçen Osmanlı kent merkezlerinin sınırlarının ötesindeki yaşam, önemli ölçüde farklılık gösteriyordu. Şehirde yaşamak, eğitimli ve varlıklı olmak anlamına gelirken, köylülerin özellikleri de cahil, sıradan ve taşralı olmaktı. Devlet eğitimi ve etkisinin daha az görüldüğü bu ortamda, devlet dili olan Türkçenin aksine yerel diller daha baskındı. Kosova'da ve büyük oranda Makedonya'da kırsal Müslüman cemaatlerin dili baskın olarak Arnavutçaydı. Tabii ki, taşrada yaşayan tüm Müslümanlar Arnavut değildi. Şehirli Müslüman nüfus için de benzer bir durum geçerli. Daha ziyade, bu çokdilli çevrede, Türkçe, Romence, Rumca ya da Slav dillerinden birini de konuşan Müslümanlar için Arnavutça, *lingua franca* olarak işlev gördü. Arnavutça konuşan kişilerin yaygın olması, kostümleri, gelenekleri ve diğer gündelik toplumsal pratikleri de etkilemişti.[104] Yine de hem şehirdeki hem kırsaldaki ailelerin, hane dahilinde kullanılan dil veya gelenekler açısından birbirinden ayrışması mümkün.[105] Bu bağlamda, ister kasaba ister köyde, bir bireyi veya aileyi Arnavut kabul edip etmeyeceğimizi belirleyen bir kriter bulunmuyordu. Bu gibi durumlar, saf bir Arnavut kimliği (ya da saf Anadolu Türkü kimliği) mefhumunu bulanıklaştırıyordu. Kişi, bölgedeki dili, giyim kuşam özelliklerini ve kuralları benimseyerek Arnavut ya da "Osmanlı Türkü" "olabilirdi". Makedonya ve Kosova'daki (ve muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki) Müslüman kimliğinin iyi tanımlanmaması ve geçirgen sınırları olması, Osmanlı Devleti ve diğer dış gözlemciler için Ar-

---

103 Akan Ellis, *Shadow Genealogies*, s. 30–2. 1990'ların sonlarında gerçekleştirilen bir mülâkatta Tetevo'da uzun süredir ikamet eden biri, kent sakini olma sürecini şöyle tanımlar: "Büyükbabam bir Arnavut köyündendi. Kırk yaşındayken köyü yakıldı ve Üsküp'e göçtü. Tüm yaşamını şehrin bir parçası olmaya çalışarak harcadı. Babam Üsküp'te doğdu, o tam bir Üsküplüdür. Ne o ne de babası köylerine dair anılarından hiç bahsetmediler. Üsküplü kimlikleri hakkında olumlu bir cümle kurarak bu anıları yadsıdılar."

104 Akan Ellis, *Shadow Genealogies*, s. 31.

105 Fraenkel, "Urban Muslim Identity in Macedonia", s. 33.

navutları etnik-dilsel bir grup olarak etiketleme, sınıflandırma ve hatta konumlandırma sürecini zorlaştırmıştır.[106]

Arnavutlar için göç, uzun ve hikâyeleşmiş bir geçmişi ifade eder. Suraiya Faroqhi, on altıncı yüzyıldan itibaren Balkanlar'dan Kuzeybatı Anadolu'ya gelen Arnavut göç dalgalarını belgelemiştir. Bu kişilerin çoğu Anadolu'da yerli toprak sahipleri için tarla işçisi ve bekçi olarak çalışmışlardı.[107] Evliya Çelebi, Bursa'da Arnavut sekbanların konuşlandırılmasını ve Mihaliç (Karacabey) bölgesinde Arnavutköy adında bir köyün var olduğunu aktararak on yedinci yüzyılda Güney Marmara'da Arnavutların bulunduğundan bahseder.[108] On dokuzuncu yüzyılda, Balkanlar'daki başka yerleşimcilerle birlikte çok sayıda Arnavutun Anadolu, Romanya, Mısır, Yunanistan, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde mevsimsel ya da kalıcı olarak yerleşmeleriyle, işçi göçleri muazzam derecede yoğunlaşmıştır.

Çoğunlukla fakir, vasıfsız ve geçici işçi olan diaspora Arnavutları çok hoş karşılanmıyordu. Eyal Ginio, on sekizinci yüzyıl Selanik'i üzerine yaptığı çalışmada, Müslüman Arnavut göçmenlerin muazzam toplumsal gerilim ve siyasî endişe kaynağı olduğunu gösterir. Limana gelen genç Arnavut erkeklerinin pek çoğu çoban, zanaatkâr, liman işçisi ve kapıcı olarak iş bulmuştu.[109] Bir kısmı da suç yoluyla eşkıyalıktan para kazan-

---

106 Arnavutça ve Türkçe konuşanlar arasındaki bulanık çizgi, tek başına ele alınacak bir olgu değildir. Ortodoks Hıristiyanlar da ya Bulgar, Sırp, Yunan ya da Makedon kimliğini benimseyen çok sayıda çokdilli aileyle birlikte oldukça amorf bir grup oluştururlar. Anadolu için de aynısı söylenebilir. Bu bulanık kimlik mefhumuna iyi bir örnek de Türk milliyetçiliğinin "babası" olan Ziya Gökalp'tir. Diyarbakırlı karma bir Kürt soyundan olmasına rağmen kendisini sadece Osmanlı Türkçesi konuşan biri olarak değil, etnik açıdan da Türk olarak kabul etmişti. Tekin Alp gibi diğer Türk milliyetçileri de Anadolulu olmayan Türk geçmişine sahipti.

107 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 271, [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011].

108 Yücel Dağlı vd., *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (5. Kitap)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 146, 147.

109 Eyal Ginio, "Migrants and Workers in an Ottoman Port: Ottoman Salonica in

dı (hatta Arnavut çetelerinin bir kısmı Selanik dışındaki dağ geçitlerini tutup geçen yolculardan para istiyordu).[110] Yine de şehre ulaşan diğer Arnavutlar herhangi bir iş bulamıyor ve şehirde toplanıyorlardı. Yerel otoritelerin yanı sıra İstanbul'daki merkezî hükümet de bu işsiz Arnavut kitlesinden kuşku duyuyor, bu dışlanmış adamların huzursuz olması hâlinde toplumsal ayaklanma çıkarma ihtimallerinden korkuyordu. Bu nedenle pek çok sultan, Arnavutlara başkente göç etmeyi ve burada çalışmayı yasaklayan kararnameler çıkarmıştı.[111] Bazı hâllerde, Arnavutların toplu hâlde bulunmaları güç kullanılarak önlenmiş, Arnavutlar memleketlerine geri gönderilmişti.[112] Yüzyıllar sonra, Güney Marmara'daki Osmanlı yetkilileri de tehditkâr Arnavut göçmen gruplarını dağıtmak için sınırdışı etme tehdidini kullanmaktan çekinmeyecekti.

Osmanlı ve yabancı gözlemciler, suç ve eşkıyalığı, özellikle de tüm ahlâksızlık ve kötülükleri altsınıftan Arnavutlarla ilişkilendiriyordu. Fredrick Anscombe Arnavutlarla eşkıyalar arasındaki bu ilişkiyi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Habsburglarla umutsuz bir mücadeleye kilitlendiği on sekizinci yüzyıl krizine bağlamaktadır. Anscombe'a göre, Arnavutluk topraklarındaki bu savaş ve iç çatışma dönemindeki siyasî ve ekonomik istikrarsızlık, binlerce Arnavutu, zaten kötü olan yaşam standartlarını yükseltmek için bölge boyunca kasabaları, çiftlikleri ve hükümet dairelerini yağmalamaya itiyordu.[113] On dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Arnavutlar, kesinlikle şiddet, suç ve barbar davranışlarla eşanlamlı anılır olmuştu. Osmanlı'nın Balkanlar'daki isyanları bastırmak için Arnavut başıbozuklardan faydalanması, Batı basınında, katliamlara ve gelişigüzel tahribata yol açan öldürücü bir etken şeklinde yorumlandı.[114] Osmanlı yazarları, diasporadakiler de dahil, Arnavutlara karşı daha

---

the Eighteenth Century", Eugene Rogan (der.), *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East* (Londra: I. B. Taurus, 2002), s. 136-8.

110 A.g.e., s. 137.

111 Fredrick Anscombe, "Albanians and 'Mountain Bandits'" aynı yazar, (der.), *The Ottoman Balkans 1750–1830* (Princeton: Markus. Wiener Publishers, 2006), s. 101.

112 Ginio, "Migrants and Workers", s. 141.

113 Anscombe, "Albanians and 'Mountain Bandits'", s. 87–95.

114 H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and their Future* (Londra: Methuen

az alaycı ve aşağılayıcı değildi. Geleneksel Karagöz gölge oyununda ana karakterler Karagöz ve Hacivat, Anadolu'daki (Bursa ve Yalova dahil) maceralarının çoğunda beylik karakter Arnavuta rastlar. "Arnavut", belirgin bir aksanla Türkçe konuşur ve daima kendi yerel kostümünü giyer.[115] Çabuk öfkelenir, her zaman silahlıdır ve gözünü kırpmadan cinayet işlediğini anlatır.[116]

Diaspora Arnavutu olmanın kaçınılmaz sınıfçı imaları var. Diaspora Arnavutu olmak, en azından kişinin eğitimli olmadığı ve yüksek Osmanlı toplumunun normları ile kaynaşamadığı anlanına gelir. En aşırı anlamda, Arnavut olmak doğuştan suç ve şiddete meyilli olmak demektir. Soyadlarının kullanılmadığı zamanlarda, haydutlar ve düşük sınıflardan diğer Arnavutlar, Arnavut sözcüğünü çoğu zaman bir takma ad olarak (Arnavud Kazım, Arnavud Rahman gibi) taşıyordu. Bu kullanım, daha ziyade seçkinler tarafından kendini tanıtma ya da ifade etme amaçlı kullanılan ve doğum yeri ya da memleket isminden oluşan Selanikli Mustafa veya Gostivarlı İbrahim gibi kullanımlara tersti.[117] Osmanlı toplumunda Arnavutlara neredeyse bir suçlu sınıfı olarak yaklaşılması yalnızca Arnavutlara has bir durum değildi. Gerçekten de Osmanlı ve Batılı gözlemciler, çoğu zaman, düşük sınıftan Çerkeslerle birlikte Laz, Kürt ve Boşnakları da doğuştan çete kurma, çalma, öldürme ve hasar vermeye meyilli varsaymıştı.[118]

& Co., 1906), s. 221. 1903'teki İlinden ayaklanmasında İngiliz *The Daily News* gazetesinden bir muhabir, "sanki Ulster'i Güney İrlanda'ya salıvermişiz gibi" diyerek Hıristiyan isyancılara karşı Arnavut birliklerinin kullanılmasından yakındı. Bkz: "Macedonia Again", *The Daily News*, 7 Ağustos 1903.

115 Sakaoğlu, *Türk Gölge Oyunu Karagöz*, s. 196. *Arnavut* karakteri r'leri yuvarlamaya meyillidir ve ana karakterlere sevecenlikle ***mori*** (Türkçedeki ağabey veya büyük birader sözüne benzer şekilde kullanılan, erkek çocuklar için Arnavutça bir sözcük) diye seslenir. Her zaman çobanların taktığı beyaz önlüklerden takar, kırmızı şapka takar, beyaz etek giyer.

116 A.g.e., s. 196–7.

117 Zürcher, "Young Turks", s. 278.

118 Peter Holquist, "To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", Ronald Grigor Suny ve Terry Martin (der.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* içinde (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 113. Holquist, Rusya'nın evrim geçiren Kuzey Kafkasya politikası

Diasporada yaşayan Arnavut seçkinler, böylesi bir birliktelikten büyük ölçüde kaçındılar. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki Arnavut milliyetçiliği taraftarları, kendi atalarının topraklarını terk eden düşük sınıftan Arnavutlardan korkmak ve onları küçümsemek eğilimindeydi. Özerk bir Arnavut kimliği ve siyaseti oluşturmaya ve bu fikri teşvik etmeye çabalayan bu aydın, bürokrat ve askerî seçkinlere göre Anadolu'ya kalıcı olarak göç edilmesi fikri, Arnavut topraklarının geleceği için tehlikeli sonuçları da beraberinde getiriyordu. Milliyetçi bir yazarın belagatle ifade ettiği gibi;

> Türkiye bu ülkelerden [Balkanlar] kovulup sürüldüğü zaman diğer bölgelerden de çıkarılmış olur. İşte o zaman Arnavutlar da Allah korkusuyla ve Muhammed peygamberin önünde mahcup olmaksızın İslâm adını alan bir zincirle Anadolu'ya doğru sürüklenecekler ve "Arnavut" adını "Muhacir"le değiştireceklerdir! [119]

Daha sonra sunulan bir diğer makalede, aynı aydın şöyle der: "Arnavutça okuma-yazmayı sevmeyenler ve ***halldup*** [Türkler için kullanılan olumsuz takma ad] dilini sevenler, toprak satın almak için çabucak Sivas ya da Ankara'ya gitse daha iyi, çünkü ileride o topraklar çok pahalı olacak."[120] İstanbul'da veya Anadolu'da başka yerlerde yaşayıp okumalarına rağmen, on dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında tomurcuklanan Arnavut milliyetçiliği davasına kendilerini adayan bu Arnavutların çoğu nihayetinde Osmanlı topraklarını temelli olarak terk edecek ve 1912'de yeni kurulan Arnavutluk Devleti'ne katılacaklardı.

Dışarıda yaşayan ve Arnavutça konuşan seçkinlerin diğer bir bölümü ise kendilerini başka bir şekilde görmeye başlamıştı. Bu grup genelde şehir kökenliydi; Makedonya veya Kosova (bazı durumlarda da Anadolu) doğumlulardı. Arnavut milliyetçiler gibi bu grup da imparatorluğun en iyi okullarında eğitim almış, iyi kazanan, saygın işlere sahip veya bürokrasi

---

tartışmasında benzeri bir noktayı gündeme getirir. Etnik kimlik, suç ve sınıf, birçok farklı toplumda gerçekten de iç içe geçmektedir.

119 Nathalie Clayer, "The Albanian Students of the Mekteb-i Mulkiye: Social Networks and Trends of Thought", Elisabeth Ozdalga (der.), *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, (Londra: Routledge Curzon Press, 2005), s. 307–8.

120 A.g.e., s. 308.

ve askeriyenin üst mevkilerinde hizmet etmiş kişilerden oluşuyordu. Ancak Arnavut milliyetçilerinin aksine, diasporanın bu kısmı özgürce ve kolaylıkla kendilerini Türkçe konuşan Osmanlı kültür ve toplumuna entegre etmişlerdi. Belli bir kısmı, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında artan Osmanlıcılara ve Jön Türk hareketine dahi iştirak ettiler. Geride bıraktıkları hatırata bakılırsa, bu bireyler kendi Arnavut geçmişleri konusunda büyük ölçüde sessiz ve çekingendi. Şimdi dönüp geriye bakıldığında ise bu kişilerin sadece Osmanlı veya Türk olduğu görülüyor.

Bu duruma, Selahattin Bey'in hatıratının yanı sıra, Anadolu'daki pek çok vilayette vali olarak hizmet veren ve Mustafa Kemal'in Millî Mücadelesi'nin kurucu azalarından olan Tahsin Uzer'in hatıralarında da rastlanabilir. Tahsin Uzer, Kosova'daki Prizren kasabasının dışındaki bir köyde doğduğunu söyler. Annesi Selanikli bir asker ailesine mensup olsa da Tahsin Bey, Prizren bölgesinin yerlisi olan, uzun bir geçmişe sahip köy eşrafının torunuydu. Çocukluğunda, babası, Güney Marmara genelinde ticaret yapmış ve bir süre Karacabey, Bandırma ve Kirmasti'de yaşamıştı.[121] Tahsin Bey, babasının ölümünden sonra pek çok defa taşındı; Manastır ve İstanbul'da askerî okula devam etti. Tahsin Bey, ailesi ve çocukluğuna dair bu anılarının dışında etnik geçmişinden hiç bahsetmez. Buna rağmen, Kosova'daki derin kökleri göz önüne alınarak hiç değilse kısmen Arnavut kültür ve toplumunda yetişmiş olduğuna inanmak makûl olacaktır.

Selahattin Bey'in hatıralarında da benzer bir eğilim vardı, fakat onun hatıraları yüzyılın başında diasporada Arnavut olmanın anlamı gibi daha derinlikli sorular barındırıyordu. Kişinin kendini Arnavut olarak tanımlaması, Arnavutça konuşmak, Arnavut ebeveynden olmak veya Arnavutlar arasında yetişmekten çok daha fazlasını içeriyordu. Arnavut olmak, kişinin kendini Osmanlı İmparatorluğu'yla sıkı sıkıya özdeşleştirmekten hoşlanmaması anlamına geliyordu, zira böyle bir ilişki ayrılıkçı çağrışımlara sahipti. Seçkinler içinse, Müslümanlar, genel olarak da Osmanlı vatandaşları arasında birliğin öğretildiği devlet eğitiminin reddi anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nde giderek kademesi yükselen iki hırslı

121 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979), s. 1–3.

adam, Tahsin Uzer ve Selahattin Bey için bu siyasî ve toplumsal gerçekler, birden fazla bağlılığa çok da yer bırakmıyordu.

1912'de Balkan Savaşları'nın patlak vermesi, Anadolu'daki Arnavut diasporası içindeki değişkenleri derinlemesine değiştirdi. Savaş kısa, ama korkunçtu. Uluslararası gözlemciler, Sırp, Bulgar, Yunan ve Karadağ ordularını masum Müslüman sivillere yapılan mezalime dahil etmişti.[122] Yüz binlerce Müslüman evlerinden kaçmış, onları Anadolu'nun güvenli alanına ulaştıracak herhangi bir ulaşım aracının peşine düşmüşlerdi. Bu mültecilerin İstanbul'a ve Anadolu'daki limanlara gelme hızları ve sayıları, mağdurları kaydetmek ve rahat ettirmekle görevlendirilmiş yerel otoriteleri bunaltmıştı. Çoğu, göçmen memurları veya polis tarafından belgelenmeden Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kısımlarına dağıldı. Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına gelen mültecilerin sayısına dair resmî bir tahmine, husumetin sona ermesinden ancak sekiz yıl sonra erişildi. Bu değerlendirmeye göre mülteciler, toplam 509.922 kişiydi ve bu sayı yalnızca Balkanlar'dan değil, Girit, Kıbrıs ve diğer adalardan gelen eski vatandaşları da içermekteydi.[123]

Balkan Savaşları'yla alevlenen mülteci krizi, hükümetin Arnavut göçü meselesine duyarlılığını artırdı. İstanbul'daki yetkililerin, Kosova ve Makedonya'nın nüfus yapılarını göz önüne alarak o dönemde Anadolu'da bulunan kayıtsız göçmenlerin büyük çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğundan pek az şüphe duydukları açık. Sonraki yıllarda, Balkan göçmenlerini saptamak ve yerleştirmekten sorumlu memurlar Arnavutlara özellikle dikkat ettiler. Çünkü Arnavutların eşkıyalık yaparak zarar vermek konusundaki uzun süreli sabıkaları, onları özellikle Güney Marmara'da şüpheli bir grup hâline getirmişti. 1914'te memurlar, Karacabey, Kirmasti, Edremit, Karamürsel, Değirmendere ve Bursa gibi bölgelerdeki Arnavut mülteci yoğunluğuna dair kaygılarını tekrar tekrar dile getirdiler. Göreceğimiz üzere, Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması, Jön Türk hükümetine bu kaygıları ele almak için bir fırsat sağladı.

---

122 *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1993).

123 BCA 272.14.75.24.6.21, Eylül 1920.

İKİNCİ BÖLÜM

AYIPLANANLARIN SİYASETİ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA GÜNEY MARMARA

Arshag Dikranian, 1915'ten önceki siyasî olaylardan ancak pek azını hatırlıyor. Arshag Dikranian, o zamanlar, Adapazarı'nın Rum bölgesinde yaşayan henüz on yaşında Ermeni bir çocuktu. 1986 kışında kendisiyle yapılan bir mülâkatta, o tarihte Los Angeles'ta yaşayan Arshag, çocukluğunun diğer anılarını hâlâ ayrıntılı biçimde hatırlayabiliyordu. Evini kat planına kadar tamamen hatırlıyordu. Babası, kasabanın ileri gelen ipek ve mensucat tüccarıydı. Ermeni okuluna gitmiş, Avrupa'da eğitim görmüş bir öğretmenden Ermenice okuma-yazmayı öğrenmişti. Babası, Arshag'ın nihayetinde çiftçi olacağını umut etmiş, oğlunu eğitim için Amerika'ya gönderme planları dahi yapmıştı.[1]

Türk komşularıyla ilgili hatırladığı en eski anıları çoğunlukla mutlu anlardı. Diğer çocuklarla sokakta misket, seksek ve futbol oynarken Türkçe öğrenmişti. Çocukluğunda içinde bulunduğu ortamdaki Ermeni fedailerin (veya milislerin) varlığını hatırlamıyordu, babasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük milliyetçi Ermeni partilerden biri olan Hınçaksutyun'un üyesi olduğunuysa ancak ergenliğinde öğrenmişti. Tek kötü anısı, 1910 yazına aitti. Beş yaşındayken, İncil'in Ermeniceye ilk çevrilişinin bin beş yüzüncü yıldönümünün kutlandığı resmigeçidi hatırlıyordu.[2] Yüzlerce kişi katılmıştı. İstanbul'dan onay çıkmış olmasına

1 Dikranian, Mülâkat.

2 A.g.e. Ne ikincil ne de birincil kaynaklarda bu görsel örneklemeye dair herhangi bir gönderme bulamadım. Mülâkatta, bu gösteriye, Ermeni alfabesinin bin beş yüzüncü yıldönümünün kutlanması olarak değinmişti.

rağmen, yerel polis töreni durdurmaya kalkışmış, kalabalığı ateş açmakla tehdit etmişti. Arshag, kavganın patlak verdiğini ve ardından gelen itiş kakışta bir polisin öldürüldüğünü hatırlıyor. Arshag, bunun dışında, memleketinde yaşamın olaysız devam ettiğini söyler, ta ki her şey bir gecede değişene değin.[3]

Artık biliyoruz ki her şey bir gecede değişmedi. Arshag'ın 1915 yazında Adapazarı'ndan sürülmesi, devletin aylar ve hatta belki yıllar öncesinden niyet ettiği bir eylemdi. Üç yıl içinde, üç önemli olay Arshag'ın ve başkalarının Güney Marmara'daki yaşamlarını çarpıcı biçimde değiştirecekti. İlki, 1912 Ekiminde, Karadağ, Sırp, Bulgar ve Yunan ordularının Osmanlı Makedonyası'nın sınırlarını boydan boya geçmesiydi. İkinci önemli dönüm noktası, Birinci Balkan Savaşı'nın yarattığı insanî felaketin ortasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sadık subayların hâlihazırdaki Osmanlı kabinesine karşı darbe yapıp iktidarı ele geçirmesiydi. Ocak 1913 Bab-ı Alî darbesinden sonra, Jön Türkler adeta her şeyi kararnamelerle yönetti ve merkezîleşme siyasetlerini uygularken kendilerini daha da az sınırladılar. İstanbul'un Ekim 1914'te İttifak Devletleri yanında Birinci Dünya Savaşı'na girişi ise Arshag gibi pek çok kişinin felaketine yol açacak son dönüm noktası olarak duruyor.

Bu bölüm, Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı'nın Güney Marmara'da izlediği siyasetin kaynağı ve akıbetine yakından bir bakış açısı sunuyor. Jön Türk hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'nda kendi vatandaşlarını neden, nasıl sürgün ettiği, öldürdüğü üzerine yapılan tartışmalar, geleneksel olarak başkenttekilerin eylem ve kanaatleri ile sınırlanagelmiştir. Güney Marmara açısından baktığınızda, Osmanlı Devleti'nin savaş siyasetini yürütürken üstlendiği role bakış açınız da köklü biçimde yön değiştirdi. Arshag Dikranian gibi bölge Ermenileri bu dönemin mağdurlarının sadece bir kısmını oluşturuyor. Resmî belgeler ve kişisel anlatımlar, göç ettirilen, malları elinden alınan ve öldürülen gayrimüslim ve Müslüman cemaatlerin her ikisinin de çeşitliliğine daha fazla ışık tutmakta. Bu ajandanın tohumları ilk kez imparatorluk başkentinde atılmış olsa da, İTC'nin sert iç siyasetinin gidişat ve uygulaması, Güney Marmara gibi bölgelerin taşraya özgü sosyo-ekonomik koşullarına tepki olarak ol-

gunlaştı ve genişledi. Dahası, Güney Marmara'da olanlar, tehcirin sınırlı sonuçlara ulaştığını gösterir. Duruma taşra merceğinden bakılması, devletin şiddetli müdahalesine direnişte yerel nüfusun eylemliliğini vurgulamakta ve Osmanlı hükümetinin planlarını ortaya koyarken dayandığı bozuk mekanizmalara büyük bir açıklık getirmektedir.

Boykotlar ve Mülteciler: İTC'nin İlk Adımları

Balkan Savaşları, İttihat ve Terakki Cemiyeti için ulusun karşı karşıya olduğu tehlikelere dair sancılı bir öğrenim süreci olmuştu. Kısacık birkaç hafta içinde Balkan devletlerinin orduları, içisyancıların yirmi sene önce başlattığı işi tamamlamakta başarılı oldular: Osmanlı Makedonyası'nın tümüyle paylaşımı. Bulgar Ordusu, Trakya Ovası'nda doğuya doğru ilerlediğinden bir süre için İstanbul'un güvenliği dahi tehlikedeydi. Güney Marmara'nın kasaba ve köyleri savaştan zarar görmese de, savaş hattı denize sadece birkaç kilometreye kadar dayanmıştı.[4]

Kuzeybatı Anadolu'nun güvenliği ve istikrarı, savaşın sona ermesinin hemen ertesinde Jön Türkler için ağır bir zihinsel yük hâline geldi. Mültecilerin Bursa, Çanakkale ve başka yerlere varış miktarı ve hızı bile, imparatorluk yetkililerinin ve yerel otoritelerin krizin sonuçlarını ele alma yetilerini bozguna uğratmıştı. Osmanlı hükümetinin kurduğu tesisler ve Kızılay Cemiyeti'nin kapasitesi dolunca, Amerikalı misyonerler de mülteciler ve aynı şekilde zor durumdaki yerlilerle ilgilenmeye başladı. Bursa'dan rapor veren misyoner Jeanie Jillson, kendi grubunun 1913 baharında Bursa bölgesinde 10.672 kişiye yemek dağıttığını ve bu sayının her gün yirmi ila yirmi beş kişi arttığını ifade eder.[5] Bu arada, kasaba dışındaki Yenice gibi köylerden, yiyecek talep eden mektup ve haberler gelmekteydi.[6]

Müslüman mültecilerin bazı bölgelere gitmesi şiddete yol açtı. Çanakkale ve Gelibolu'dan pek çok resmî ve matbu hikâye, yerlerinden

4 Aram Andonyan, *Balkan Savaşı* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999), s. 483–91.

5 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 19: James Naughton, "Brousa", ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 33: Jeanie Jillson'dan Mr Peet'e mektup, 10 Nisan 1913.

6 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 30: Annie Allen'dan Mr Peet'e mektup, 4 Nisan 1913; ABCFM 16.9.3, cilt 41, bel. 11: Annie Allen'dan Mr Peet'e mektup, 21 Şubat 1913.

edilmiş yüzlerce Arnavutun yerli Rumları köylerinden attıklarını ve canları istediğince hırsızlık yaptıklarını anlatır.[7] Bu ilk mülteci krizi, Balkan Savaşları bittikten sonra bile iki yıl çözülmeden kaldı. 1914'te savaş bir kere daha ilan edildiğinde krizin aslında çok daha büyük olduğu ortaya çıktı.

İTC, Balkan Savaşları'ndan büyük dersler almıştı. Birçok gözlemciye göre, bu trajik bozgunun temelinde, Osmanlı ordusunun seferber olma ve imparatorluğu korumadaki başarısızlığından ziyade, vatan hainliği vardır. Makedonya'daki yerel Hıristiyan sivil halk ve silahlı çeteler Balkan Devletleri'nin saldırılarına destek verdi. Yüz binlerce Osmanlı Müslümanının Makedonya ve Kosova'dan tahliye edilmesi, zafer kazanan Hıristiyanlara karşı sayısız ev ve metrekarelerce toprağın kaybedilmesine yol açtı. Hâlâ İstanbul yönetiminde olan Osmanlı Hıristiyan tebaası, suçlara karşı dokunulmaz değildi. Anadolu Rumları, Osmanlı ekonomisi üzerindeki mutlak güçleri sebebiyle, Makedonya'nın savunması için gerekli takviye kuvvetleri engelleyen Rum savaş gemisinin inşasını finanse etmekle suçlandı.[8] Arnavutluk'un imparatorluktan ayrılması, yenilginin acısını artırdı. Hem Hıristiyan hem Müslüman Arnavutların 1912 Kasımında bağımsız bir Arnavut Devleti kurulmasına yardım etmesi, hükümetteki çoğu kişi için, eski vatandaşlarının ikiyüzlülüğünü ve fitneciliğini teyit etti. İTC, 1913 kışından sonra yönetimi ele geçirince, alınan derslerden öğrenilenler, derhal Güney Marmara'daki yeni devlet politikasına aktarıldı.

Erişebildiğimiz kadarıyla imparatorluğun verdiği talimatlardan, anekdotlardan ve yapılan çalışmalardan, 1913 sonrasında İTC'nin Gü-

---

7 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 156: İsimsiz, "A Disquieting Situation", tarih yok; PRO/FO 195/2458/2240, 1 Haziran 1914. Çanakkale yakınındaki Kosovalı Arnavut mültecilerin Yunan köylerini altüst etmekle suçlanması, İngiliz görevlilerin Arnavut göçmenlerin bölgeden boşaltılmasını talep etmelerine yol açtı. Bir kaynağa göre, Arnavutlar, bölgeden ayrılan Rumlara, Makedonya'da terk edilmiş evlerini geri alabileceklerini söylediler.

8 Eyal Ginio, "Port Cities as an Imagined Battlefield: The Boycott of 1913", Eighth Mediterranean Social and Political Research Meeting, Floransa, İtalya kapsamında sunulan bildiri, 21–25 Mart 2007, s. 7–9. Bu bildirinin bir suretini almama izin verdiği için Eyal Ginio'ya çok teşekkür ediyorum.

ney Marmara'ya yaklaşımını takip eden genel bir muhakeme çizgisi çıkarabiliriz. Osmanlı Balkanları'nın düşmesine sebep olan ölümcül karışım, başkente böylesine yakın olan bu bölgede de görülebilirdi. Rum ve Ermeni cemaatleri Güney Marmara topraklarını delik deşik ettiler. Batı tarafından desteklenen ekonomik öncelikleri, savaş öncesi Makedonya'daki Hıristiyanlarınkinin bir yansımasıydı. On binlerce Arnavutun bölgedeki kasaba ve köylere akın etmesi de gizli Hıristiyan isyanı tehdidine eklendi. Yeni gelenlerin büyük çoğunluğu şüphesiz Müslümandı (ve bu nedenle potansiyel olarak güvenilir vatandaşlardı) fakat devlet, bunların sadakatine ve kendi içlerinde sakin olacaklarına güvenmiyordu. İstanbul'un Güney Marmara'daki kontrol bütünlüğü korunacaksa, bu üç tebaaya yönelik yeni ve oldukça radikal bir yaklaşımın benimsenmesi gerekiyordu. 1914'e gelindiğinde, İTC, bunca Ermeni, Rum ve Arnavutun mevcudiyetinin yarattığı tehlikenin üstesinden gelebilmek için iki parçalı bir çözüm uyguladı: Ekonomik yasaklar ve zorunlu tehcir.

1914 yazı boyunca, Rum ve Ermeni işletmeleri ve ürünlerine karşı başlatılan gayriresmi boykot Güney Marmara'da ivme kazanmaya başladı. Hem başkentte hem taşrada gazetelerin de desteklediği boykot, İTC devletinin ortaya koyduğu yeni iktisadî öncelikler dizisindeki bir tedbiri temsil ediyordu. Balkan Savaşları'nın ardından devlet reformu taraftarları, Müslüman yatırımlarına, mülkiyet ve üretime dayalı yeni bir "millî ekonominin" inşasını müjdelediler. Seferber olan Müslüman toplumu, gayrimüslimlerin sunduğu mal ve hizmetleri devredışı bırakarak, gelecek yıllarda imparatorluğun ekonomik ödeme gücünü ve siyasî güvenliğini sağlama almaya yardım edecekti.[9]

Güney Marmara boyunca şehirde ve kırsal yerlerde boykot şiddetli boyutlara erişti. Ekonomik koşullar, 1914'te Balkan Savaşları'nın yıkıntılarıyla birlikte zorlanma belirtileri göstermişti. İpek fabrikaları kapanmış, deniz ticareti durma noktasına gelmişti.[10] İngiliz ve Amerikalı gözlem-

9 Bkz: Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003); aynı yazar, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908–1918)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

10 ABCFM 16.9.3, cilt 41, bel. 13: Annie Allen'dan Mr Bell'e mektup, 21 Nisan 1913; ABCFM 16.9.3, cilt 41, bel. 19: Annie Allen'dan Dr. Peder James. Barton'a mektup, 22 Temmuz 1914.

ciler, işleyen kamu boykotuyla birlikte, Hıristiyan köylülerin, bilhassa Rumların, koza toplamak veya sebzeleri pazara getirmekten fizikî olarak alıkonduklarını beyan ettiler.[11] Bursa'daki polis memurları, Müslüman ve Hıristiyan müşterileri Rum dükkânlarına gitmekten men ettiler. Çoğunlukla Çerkeslerden oluştuğu ileri sürülen şehirdeki silahlı çeteler, ambargonun ihlal edildiğini gördüklerinde işyerlerini ateşe veriyor, müşteri ve tüccarları fark gözetmeden dövüyorlardı.[12] Bu durum, imparatorluk hükümetinin resmî siyaseti olmasa da, İngiliz konsolosluk görevlilerine göre İTC'nin yerel büroları saldırıları yöneten asıl merkezlerdi.

1914 boykotu sırasında görülen dayak ve ateşe verme olayları, İstanbul'un daha büyük hedefleri benimsediğinin bir belirtisi gibiydi. 1914 yazı boyunca, hemen iç kısımlardaki köylerden yüzlerce Ortodoks Hıristiyan, liman kenti Mudanya, Bandırma ve Çanakkale'ye aktılar.[13] Bursa civarındaki köylerden mülteci ve yerliler, bölgeyi gezen bir İngiliz subayına, o yaz boyunca saldırıların devam ettiğini anlattı. Bir kısmı komşu köylerden gelen Müslüman çeteler, yerleşim yerlerini tehdit etti, hırsızlık yaptı, kimi zaman da masum sivilleri öldürüp tecavüz ettiler.[14] Bu şiddet dolu yazın ardından, pek çok Rum evlerini temelli olarak terk etmeye karar verdi. Sahadaki Amerikan misyonerleri, kendi üst makamla-

---

11 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 51: "Report of Constantinople Station, 1913–1914", 27 Temmuz 1914. Bursa'daki durıma dair Amerikan raporu şöyle: "Güvenilir tanıklarımızın bildirdiklerine göre, Rum köylülerin sebzelerini şehre getirip satmalarına izin verilmemiş; Rum kadınların ipek böcekleri için dut yaprağı toplamaları engellenmiş; Müslümanlar Rum dükkânlarından alışveriş yaptığında malları zorla alınmış, Müslümanlar paketleri yırtıp mallara zarar vermişler, daha sonra malları geri verip tüccardan para iadesi istemişler; Ermeni bir çocuk Rum fırından ekmek aldığı için dövülmüş; bunlar ve benzeri olaylar tek hataları Rum olmak ya da Rumları desteklemek olan kişilerin başına gelmiş."

12 A.g.e.; PRO/FO 195/2458/3080, 21 Temmuz 1914. Bazı mağaza sahipleri, taciz edilmeyeceklerine dair yerel yetkililerden yazılı güvence bekliyor, uyum sağlamıyorlardı.

13 PRO/FO 195/2458/3080, 21 Temmuz 1914. 1914 yazına gelindiğinde, söylenenlere göre, Mudanya'ya iç bölgelerden 15 bin Rum mülteci yerleştirilmişti. Diğer 500 kişi, Bandırma'da bulunuyordu.

14 PRO/FO 195/2458/2240, 1 Haziran 1914; PRO/FO 195/2458/3080, 21 Temmuz 1914.

rına, Rum ve Ermeni ailelerin İstanbul veya Amerika'ya "gönderilmesi" ya da göç etmesiyle ilgili pek çok anekdot aktardılar.[15] Buna mukabil, yaralama tehditleri ve işyerlerinin batması, Karacabey ve Bandırma'daki Protestan kilise cemaatlerinin tamamen çökmesine sebep oldu.[16] Evlerini terk eden çoğu Rum için Yunanistan tercih edilebilir bir seçimdi. Atina'nın, göçmenlerin Yunanistan'da daha iyi bir şans yakalamaya zorlanmasında parmağı olma ihtimaline rağmen İngiliz bir gözlemcinin ortaya koyduğu üzere, İTC'nin bölgeden "Rumları sürmek" niyetinde olduğu görülüyor.[17]

Osmanlı hükümet kaynakları, daha sonraları, 163.975 Rumun Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kuzeybatı Anadolu'dan Yunanistan'a göç ettiğini ileri sürer. Yine de devlet memurlarına göre, bölgeyi terk edenler (ister Yunan ordusuna katılmak, ister Yunan anakarasında yeniden yerleşmek için olsun) kendi iradeleriyle gitmişti.[18] Daha yakın zamanda yapılan bir çalışmaya göre, Rumların Güney Marmara'dan zorunlu göç ettirilmesi, Osmanlı'nın Yunanistan'la daha genel bir "nüfus mübadelesi" girişiminde bulunma niyetiyle bağlantılıdır. İstanbul ve Atina arasındaki meseleye dair konuşmalar, 1914'ün ilk yarısı boyunca

---

15 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 51: "Report of Constantinople Station, 1913–1914".

16 ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 19: Naughton, "Brousa"; ABCFM 16.9.3, cilt 39, bel. 20: "Annual Report Brousa Station, 1912–1913". Savaş tehdidi oluştukça, Bandırma'daki Protestan rahip ailesiyle birlikte aniden kasabadan kaçtı ve yirmi beş öğrencili okulunu ardında bıraktı. Okul nihayetinde terk edildi.

17 PRO/FO 195/2458/2240, 1 Haziran 1914; PRO/FO 195/2458/3080, 21 Temmuz 1914. Rum muhtar Harry Lamb'ın yardımcısı Braitwaite, kendisiyle yapılan görüşmede, Osmanlı subaylarının göç etmeyi planlayan Rumların Yunan propagandasıyla buna mecbur bırakıldıklarına dair suçlamasını şahsen reddetti. Buna karşılık, sıkıntının yerel Müslüman çetelerin saldırılarıyla başladığını iddia etmekteydi.

18 "Muhacirler", *Tasvir-i Efkar*, 1 Ocak 1919. Bu makalede alıntılanan rapora göre, binlerce Rum ya Balkan Savaşları'nda Yunan ordusuna katılmak için Yunanistan'a göç etti ya da Balkan Savaşlarını Anadolu'yu "terk etmek" için bir fırsat olarak kullandılar. Müteakip istatistikler, Balkan Savaşları sırasında giden Rumların sayısını gösterir: Edirne: 50.004; Aydın: 80.766; Çatalca: 6.461; Karesi: 1.551; Kale-i Sultaniye: 11.037.

devam etti. Dünya savaşı patlayıncaya kadar, bir mutabakata varılması an meselesi gibi görünüyordu.[19]

1914 yazı boyunca ambargo ve tehcir devam ederken, İstanbul, Batı Anadolu'da yaşayan Arnavutlara yönelik bir dizi yeni politikaya imza attı. Edirne'deki İngiliz Konsolosluğu raporuna göre, Balkan Savaşları'ndan sonra gelen mülteciler, Vize'deki, Arnavutların yaptığı düşünülen bir dizi adi hırsızlık ve haydutluk olayı sonrasında Doğu Anadolu'ya sürüldüler.[20] İzmir'de, Osmanlı vatandaşı olmayan Arnavutlardan ülkeyi terk etmeleri veya vatandaşlığa başvurmaları emredildi.[21] Osmanlı hükümetince istihdam edilen veya İzmir ve Edirne'de uzun süredir ikamet eden Arnavutlar dahi tehcir için ayrıldı. Edirne'deki bekçi ve çobanlara Halep'te işlemek üzere toprak verilmesi önerildi ya da asıl memleketlerine dönme "seçeneği sunuldu".[22] Benzer şekilde, İzmir'deki İngiliz Konsolosu da sivil mahkemelerde, postanede, gümrükte ve diğer kamu hizmetlerinde çalışan birçok Arnavutun sürüldüğünü, işten atıldığını veya İTC karşıtı faaliyetler nedeniyle tutuklandığını rapor etmiştir.[23] Önde gelen Arnavut vekillerin müdahalesiyle, İngiltere, Rusya ve Fransa, Osmanlı topraklarında ikamet eden Arnavutların korumasının geçici olarak uzatılmasına karar verdi.[24] Arşidük Ferdinand'ın ölümü ve dünya savaşı, Batı'nın Arnavut göçmenlerle ilgili meselelere karışmasını şüpheli bir durum hâline getirdi. Bunun ardından da Arnavutların ve Güney Marmara'daki diğer cemaatlerin sürülmesi politikası gelecekti.

Herkes için "Tehcir": Savaş Zamanı Sürgünlerinin Yeniden Değerlendirilmesi

Güney Marmara sakinleri için, Büyük Savaş, Şubat 1915'te İngiliz Kraliyet Donanması'nın Çanakkale Boğazı'na ilk saldırısıyla başlamış-

---

19 Yannis. G. Mourelos, "The 1914 Persecutions. and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26, no. 2 (1985), s. 389–413.

20 PRO/FO 195/2458/2160, 28 Mayıs 1914.

21 PRO/FO 195/2458/797, 26 Şubat 1914.

22 PRO/FO 195/2458/2160, 28 Mayıs 1914.

23 PRO/FO 195/2458/797, 26 Şubat 1914.

24 PRO/FO 195/2458/58456, 26 Aralık 1913.

tı.[25] İtilaf Devletleri'nin bombardımanının şoku ve hemen ardından Çanakkale'nin kuzey sahillerinden çıkartma yapılmasıyla, boğaza yakın yerlerde yaşayanlar kendilerini en beterine hazırlamıştı.[26] Gelen haberler, İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nin yüz yüze geldiği bu ölümcül krizi daha da ağırlaştırmıştı. Aylar önceki korkunç Sarıkamış muharebesinden sonra, Rus kuvvetleri doğuda hızla toprak kazanmıştı. Şubatta Osmanlı kuvvetleri Süveyş Kanalı'ndan geriye püskürtüldü. Bu arada Irak üzerinden kuzeye ilerleyen İngiliz Hint Ordusu, kasımda kolayca Basra'yı işgal etti. Osmanlı ekonomisi ve ulaşım altyapısının özünde zayıf ve gelişmemiş olması durumu daha da kötüleştirmişti; bu arada İstanbul ve civarından cepheye gönderilen adam sayısı giderek azalıyordu.[27] Başkenti Anadolu'nun içlerine bağlayan çoklu deniz ve demiryolu ağını içinde barındıran ve İtilaf Devletleri'ne karşı savaşta yeni bir cephe hâline gelen Güney Marmara, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için daha da büyük stratejik önem üstlendi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beyin takımı, İstanbul İttifak Devletleri yanında savaşa girmeden uzun zaman önce büyük savaşın yansımalarını müzakere etmişti. İTC'nin ileri gelenlerinin kaygılarından biri de Ermenilerin doğudaki bir istilaya verecekleri olası tepkiydi. 1908 Devrimi esnasında "Kardeşlik ve Birlik" adına İTC ile Ermeni milliyetçiler arasındaki ilk uzlaşıma rağmen, Avrupa eyaletlerinin şok kaybı ve Balkanlar'dan on binlerce Müslümanın sürülmesi, Ermenilerin kitle olarak ayaklanacağı şüphesini artırdı. Savaşın patlamasından önce Rus kuvvetleriyle Ermeni muhalifler arasında gelişen temas, bu korkuyu teyit etmiş gibi görünüyordu. İTC, Osmanlı toprak bütünlüğünden bir parçanın daha koptuğunu görmektense, "acımasız tedbirler" alarak en beterini baştan yapmaya karar verdi.[28] İleride de göreceğimiz üzere, bu

---

25 Edward J. Erikson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 2001), s. 79.

26 Zühtü Güven, *Anzavur İsyan: İstiklâl Savaşı Hatıralarından Acı Bir Safha* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1965), s. 2–3.

27 Savaş öncesinde Osmanlı ekonomisi ve altyapısının durumu için bkz: Erikson, *Ordered to Die*, s. 15–19.

28 Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (New York: Zed Books, 2004), s. 143–4; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadele'ye Gidiş* (İstanbul: Baha Matbaası 1965), s. 1573.

tedbirler sadece Doğu ve İç Anadolu'daki tarihî Ermeni topraklarını değil, Marmara'nın güney sahillerine dağılmış Ermeni cemaatlerini de kapsıyordu.

Çok sayıda ünlü akademisyen, Anadolu Ermenilerinin tehcirinin, üç farklı sonun öncülü olduğunu ileri sürer: Birincisi, Osmanlı nüfusunun, hiçbir zaman Müslüman kurallarına uyum göstermeyecek asi bölümü saf dışı edilmiş olacaktı. İkincisi, gayrimüslimlerin tehciri, Osmanlı hükümetine, etki alanını doğudaki Türk toplumlarına doğru genişletme imkânı veren "Türkleşmiş" bir alan yaratacaktı.[29] Üçüncü olarak ise, geride bırakılan mülkler üzerinde kontrolü sağlama fırsatı olacak ve Osmanlı ekonomisinin imalat ve ticaret sektörlerinde Müslümanlar için daha büyük olanaklar yaratacaktı.[30] Bu üç hedefin birbirine bağlandığı nokta, Taner Akçam, Vahkahn Dadrian ve diğerlerinin ifade ettikleri gibi, tehlikeli Türk milliyetçiliğiydi. İktidara gelmelerinin hemen ertesinde Jön Türk elitinin kademelerine sızan bu milliyetçilik, Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki Ermenilerin veya diğer gayri Müslimlerin varlığıyla bağdaşmıyordu.[31] Kanserin kesilip atılması lâzımdı sadece.

Arşiv kaynaklarında, Ermeni nüfusun tasfiyesine dair iç tartışmalar ve nihaî amaçlarla ilgili pek az şey mevcut.[32] 1919 İstanbul Askerî Mahke-

---

29 Gotthard Jäschke, "Der Turanismus und die Jungtürken zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, 23 (1941), s. 1–53; Landau, *Pan-Turkism in Turkey*.

30 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 142–3.

31 Akçam, *Shameful Act*, s. 82–92.

32 İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nden alınan belgelerin daha yoğun kullanılmasıyla birlikte soykırım suçunu kanıtlamak ya da reddetmek amacıyla Osmanlı kaynaklarına danışmak daha çok ilgi çeker oldu. Türk resmî makamları son yirmi yılda "Ermeni Sorunu"na dair çok sayıda belgesel çalışmayı yayınladı. Bu Osmanlı belgelerinin yayınlanmasıyla, Kâmuran Gürün gibi Türkiyeli akademisyenler, Ankara'nın Ermeni soykırımıyla ilgili üç katmanlı konumunu desteklemeye çalıştı: Birincisi, tehcir, Ermeni isyanına karşı verilen adil ve insanî bir tepkiydi. İkincisi, Osmanlı yetkilileri, savaşın zorluklarına rağmen, Ermeni vatandaşlara insanca davranmak için ciddi tedbirler aldılar. Üçüncüsü ise, esas Ermeni kayıpları, Ermeni devrimcilerle masum Müslüman siviller arasındaki "iç savaş" sonucunda görüldü ve bu savaşta Müslüman sivillerden de büyük kayıplar oldu. Bu Türk resmî tezi, Justin MacCarthy, Jeremy Salt, Stanford Shaw ve çok yakınlarda Günter Lewy'nin eserleriyle daha da tamamlandı. Buna mukabil,

mesi kayıtları, Yozgat ve Trabzon'daki Ermenilerin idam edilmesine ve tehcire karşı direnişine kısmî bir açıklama getirir. Yerel memurların tüm Anadolu'da tehcir uygulamalarının şekli ve derecesi şöyle dursun, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bürokrasi arasındaki etkileşime dair dahi pek az şey bilinmektedir.[33]

Vahakn Dadrian, Osmanlı kaynaklarından yararlanan eserlerin ancak taraflılığı, bazı durumlarda da, Osmanlı söyleminde bulunan sahtekârlığı gösterdiğini öne sürmektedir. Nihayetinde, diye sorar Dadrian, bu suçun faillerine nasıl güvenilebilir? Gerçekten de bu anlaşmazlıkları çözecek olan resmî yazışmaların çoğu (bilhassa *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın elinde bulunan belgeler) savaştan sonra ya tahrip edildi ya da tasfiye edildi. Suç ve belgelenmesi üzerine tartışmaların daha ileri okumaları için bkz: Peter Balakian, *The BurningTigris: A History of the Armenian Genocide* (Londra: William Heinemann, 2003), s. 175–96; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915–1920* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,1994); Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", Richard Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* içinde (Londra: Macmillan, 1992), s. 280–310; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 193–252; Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922* (Princeton: Darwin Press, 1995), [Ölüm ve Sürgün —Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922, İstanbul: İnkılap Kitabevi],Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi, 1877–1914* (Ankara: Türk Cumhuriyet Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001).

33 Türk Askerî Mahkemesi (*Fevkalâde Dar üs-Saadet Divan-ı Harb-i Örfisi*), 1914 ile 1918 arasında savaş suçu işlemiş Osmanlı yetkililerini yargılamak için gösterilen tek resmî çabadır. Devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'den sağlanan transkriptler, Yozgat ve Trabzon dolaylarında Ermeni erkek, kadın ve çocukların hem tehcirini hem de topluca katledilmelerini örgütleyen yerel görevlilerin eylemlerini ayrıntılandırmaktadır. Ne var ki, mahkeme, Osmanlı askerî ve sivil bürokrasisinin bu suçlara ne derecede dahil olduğunu belirleyemedi. Katliamların sorumluluğu daha ziyade *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya yüklendi, ama pek az kabine üyesi ve milletvekili bu örgütten haberdardı. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Hıristiyan nüfusun tasfiyesinde epey etki sahibi olduğu bu transkriptlerden anlaşılıyor. Ancak açılan davalar, *İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti* (İAMM) kadar devletin diğer organlarının rolünü de ihmal etmiş gibi görünüyor. Stanford Shaw'un da ileri sürdüğü gibi, mahkeme soruşturmalarının sınırlı olması, kısmen *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın savaş

Güney Marmara açısından, Ermenilere yönelik İTC siyaseti, aslında ideolojik olmaktan öte işlevsel hedeflerle iç içe geçmişti. Bu dönemdeki devlet direktiflerinin çoğunun altında yatan gerekçe, her şeyden öte bu kritik bölgedeki güvenlik ihtiyacını vurgulamaktadır. Muhtemel bir Ermeni ayaklanmasına yönelik korku, Güney Marmara'daki imparatorluğun iç siyasetini yönlendiren bileşenlerden yalnızca biriydi. Yerli Rumların ayaklanması, ekonomide dengesizliklerin hissedilmesi, yoksul göçmen akını ve çoğunlukla Müslüman göçmenlerden oluşan yerel çetelerin uyguladıkları şiddet, İstanbul'un bu bölgedeki hakimiyetini eşit derecede tehdit eden tehlikelerdi. Kitlesel tehcir, Güney Marmara'ya özgü istikrarsızlık için anlaşılabilir bir çözüm oluşturuyordu. Türk milliyetçiliğine körü körüne bağlılık, Jön Türklerin neden hem Müslümanlara (Türkçe konuşan konuşmayan) hem Hıristiyanlara aynı uğursuz ışığı çevirdiğini tümüyle açıklayamaz. Daha da önemlisi, milliyetçilik, tehcirin özündeki tutarsızlıkları, yasal boşlukları ve sorunları temellendiremez. Göreceğimiz üzere, İTC'nin Güney Marmara'ya yaklaşımındaki tutarsızlık, aslında yerel halkla karşı karşıya gelişlerinden kaynaklanan zorunlu ikametin ürünüdür.

Evlerinden gitmeleri emredilen ilk grup Ermeniler değildi. 1915 Tehcir Kanunu'nun (*Ahar Mahallere Naklolunan Eşhasın Emval Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat*) çıkarılmasından beş gün önce, İtilaf Devletleri'nin karaya çıkmasından üç ay sonra dahiliye nazırları Çanakkale ve Gelibolu Rumlarının Karesi çevresine geniş çaplı sevkini başlattı. Gizlice gönderilen emirler, Karesi'deki Rum yerleşiminin tüm bölümlerinin "sahil hattına bir saatlik mesafeden" daha uzak olmasını öngörüyordu.[34] Çok geçmeden, Gelibolu cephesindeki

---

dönemi Jön Türk hükümetine yakın olanları tasfiye etme girişimini simgeliyor olabilir. Bkz: Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord: Die İstanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung* (Hamburg: Hamburger Edition, 1996), s. 167–364. Balakian, *Burning Tigris*, s. 331–47; Shaw, *From Empire to Republic*, s. 303–44.

34 BOA.DH.ŞFR 53/75, 22 Mayıs 1915; BOA.DH.ŞFR 53/143, 27 Mayıs 1915; BOA.DH.ŞFR 54/104, 22 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/108, 22 Haziran 1915; BOA.DH. ŞFR 54/172, 29 Haziran 1915; BOA.DH. ŞFR 54/158, 26 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/371, 10 Temmuz 1915; BOA.

nüfus sevkini, yerel askerî otoritelerin yönetiminde, adalardaki ve Güney Marmara havzası kıyılarındaki Rum nüfusunu kapsayan daha genel bir yeniden yerleştirme siyaseti izledi.[35] Gemlik, Mudanya, Erdek, Karacabey, Kirmasti, Orhanlı ve diğer pek çok köy ve kasabadan Rumlar iç kesimlere gönderildi, bazıları da Kayseri ve Çorum kadar uzaklara nakledildi.[36] Güney Marmara, kuzey kıyılarından olduğu kadar Edirne vilayetindeki Yunan sınır bölgesinden kovulan on binlerce Rum için de istasyon görevi görüyordu.[37] Ermenilerin bölgeden gönderilmesinde olduğu gibi, Güney Marmara'da köklerinden koparılan Rumların sayısı hakkında da pek az resmî rakam mevcut.[38] Bütün savaş boyunca, sadece Kuzeybatı Anadolu'dan en az 100 bin Rumun iç kesimlere tehcir edildiği tahmin edilmektedir.[39]

DH. ŞFR 63/217, 6 Mayıs 1916; BOA.DH.ŞFR 63/264, 10 Mayıs 1916; BOA.DH.ŞFR 70/107, 27 Kasım 1916; BOA.DH.ŞFR 70/109, 27 Kasım 1916. Bu belgelere göre, göçe tâbi tutulanlar Bandırma'nın yanı sıra Karesi ve Hüdavendigar'ın Müslüman, Rum ve Ermeni köylerine (örneğin Soma'ya) yerleştirildi. Diğerleri daha sonra Yunanistan'a göç ettiler. 1916 sonbaharında "kalabalık kontrolü" probleminin çözülmesi gerekse de, Rumların dönüşüne ya da komşu yerleşim merkezlerine gönderilmelerine izin verilmedi.

35 BOA.DH.ŞFR 54/118, 23 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/157, 26 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 68/9, 15 Eylül 1916. Bir telgrafa göre Rumların iç taraflara aktarılması Eylül 1916'da tamamlandı.

36 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contacts of Civilizations* (London: Constable and Company, 1923), s. 143 [*Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008]; BOA.DH.ŞFR 53/306, 9 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/224, 28 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 60/110, 24 Ocak. 1916; BOA.DH.ŞFR 64/61, 23 Mayıs 1916.

37 BOA.DH.ŞFR 54/180, 29 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/276, 1 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/279, 1 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/185, 30 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/338, 10 Ağustos 1915.

38 BOA.DH.ŞFR 54–A/19, 18 Temmuz 1915. İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne göre, 1.060 Rum, Ertuğrul'a aktarıldı.

39 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 146; Çağlar Keyder, "The Consequences of the Exchange of Populations in Turkey", Renée Hirshon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York: Berghahn Books, 2003), s. 42; [*Ege'yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul: İstanbul

Tehcir, 1914 boykotunun neden olduğu yaraları derinleştirdi. Aniden gelen emirler, Rum sürgünlere, iç kesimlere doğru yapacakları yolculuk için en gerekli malzemeleri toparlamalarına yetecek süreyi dahi tanımadı. Bursa ve civarındaki köyler bir defa daha kitlesel mülteci ve yardım merkezlerine dönüştürüldü. Marmara sahillerinden akıp gelen pek çok Rum aile sefalete düşmüştü, ki bu aileler, geçmişte en beter ambargodan kendilerini sakınabilmişti. Osmanlı yetkilileri gerçekten de çok az sayıda şanslı aileyi tehcir edilen Ermenilerin evlerine yerleştirdi.[40] Sayısını bilmediğimiz kadar kişi, barınma ve yardım için başvuramadan açlık ve hastalıklar sebebiyle öldü.[41] Tehcir edilen genç erkeklerden bazıları orduya alındı.[42] Ermenilerin yanı sıra, orduya alınan çoğu Rum da cephe görevi için güven teşkil etmedikleri düşünüldüğü için amele taburlarına tahsis edildi. Bu taburlardaki askerlerden bazıları ölene kadar çalıştırıldı, geri kalanlarsa 1915-1916'daki katliamın kurbanı oldu.[43]

Adapazarı'ndaki tellallar, tehcir emrini Haziran 1915'te Ermenilere duyurdu.[44] Eşyalarını toplamak için çok az zaman verilen Adapazarı ve

---

Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005]; Mourelos, "1914 Persecutions", s. 391–2; "Muhacirler", *Tasvir-i Efkar*, 1 Ocak 1919. Yannis Mourelos'un bulduğu belgeye göre, savaşın ilk yılında 60 binden fazla Rum Doğu Trakya'dan ayrılmaya zorlandı. *Tasvir-i Efkar* gazetesi şu verileri sunuyor: Şile, Kartal, Gebze ve Adalar: 4.166; Edirne: 58.955; Çatalca: 966; Hüdavendigar: 13.558; Kale-i Sultaniye: 15.423.

40 ABCFM 16.9.3, cilt 44, bel. 204: "Report of Miss. Parsons. Need of Relief in the Villages. (Brousa)", tarih yok; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 372: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a mektup, 21 Ağustos 1916; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 365: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a mektup, 7 Ağustos 1916. 1915 sonbaharında Bursa'da kalmış olan Edith Parsons, muhtelif sahil köylerinden 3.100 ailenin şehre yerleştirildiğini ileri sürer. Terk edilmiş Ermeni evlerine ise sadece 165'i yerleştirilmiş.

41 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 431: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a özel mektup, 13 Ocak 1917. Amerikan misyonerleri, Marmara Adası cemaatlerinden tehcir edilen 150 kişilik gruptan 80 kişinin İstanbul yolunda öldüğünü raporlar.

42 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 396: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a mektup, 30 Ekim 1916.

43 Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", Hans-Lukas Kieser ve Dominik Schaller (der.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde (Zürich: Chronos. Verlag, 2002), s. 187–94.

44 Dikranian, Mülâkat.

İzmit'te yaşayan Ermeniler yerel tren istasyonlarına gönderildi ve buralarda eğreti çadırlarda üç yağmurlu gece beklediler.[45] Benzer emirler, bir ay önce Karesi bölgesi için batıya gönderilmişti ve Balıkesir'in Ermeni nüfusuna, şehir sınırları dışındaki köy ve kasabalara yerleşme emri ilk kez verilmişti.[46] Bölgedeki tehciri düzenleyen İbrahim Bey, gitmelerinden üç hafta önce Küçük Bahçecik kasabasındaki Ermenileri ziyaret etti. Yanında jandarmalarla, silah ve mühimmatlarını teslim etmeyi reddedenleri kırbaç cezasıyla tehdit etti. İbrahim Bey, bölgedeki evler ve kilisenin baştan sona aranması esnasında hiçbir şey bulamamıştı.[47]

Osmanlı otoriteleri, İzmit / Adapazarı bölgesinde bir isyanın çıkacağı iddiasıyla, eylemlerini tekrar tekrar meşrulaştırmaktaydı. Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Rus cephesinden yüzlerce kilometre uzakta olmalarına rağmen, Ermenilerin, Karadeniz'in kuzeyine yapılacağı düşünülen Rus çıkarmasıyla koordineli olarak ayaklanmayı planladıklarını iddia ettiler. Talat'ın hatıraları kadar diğer savaş dönemi yayınları da Bursa ve İzmit arasındaki vilayet sınırında gerilla faaliyetlerinin arttığına ve bölge boyunca zula edilen gizli silahların keşfedildiğine dair kanıt sunmaktadır.[48] Pek çok gizli telgraf, 1915-1916'da Bursa ve İzmit'te Ermeni milliyetçilerin tutuklanma ve tehcirleri kadar, birkaç olayda Ermeni "eşkıyaları"nın faaliyetlerini de (raporlar, tehcirin başlamasından sonra hazırlanmıştır) teyit eder.[49] Diğer taraftan, Güney

---

45 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 268: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a mektup, 27 Ağustos 1915. Dikranian, Mülâkat.

46 BOA.DH.ŞFR 54/238, 29 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54/335, 7 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/336, 7 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/376, 10 Temmuz 1915.

47 Wolfgang Gust (der.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Arhiv des deutschen Auswärtigen Amts* (Munich: Zu Klampen Auflage, 2005), s. 236–7.

48 Mehmet Kanar (der.), *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra* (İstanbul: Der Yayınevi, 2001), s. 301–4; Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), s. 76–7. Gerçekten, Talat'ın "hatıraları" ile Osmanlı propagandasının bu kısmında ifadelerin neredeyse aynı olduğunu söyleyebilirim.

49 Tehcir Kanunu kabul edildikten sonra sonra, Bursa'daki Amerikan okulunda silah depolandığını (BOA.DH.ŞFR 54–A/29, 29 Temmuz 1915), işgal

Marmara Rumlarının savaş sırasında karıştığı kışkırtıcı faaliyetler büyük ölçüde bildirilmemiştir.[50]

On yaşındaki Arshag Dikranian eşkıya değildi, ama trenler Adapazarı'na geldiğinde, vagonların gübreyle dolu olduğunu ve tuvalet olmadığını hatırlıyordu. Arshag ve başka binlerce kişi Eskişehir üzerinden tren yoluyla veya yaya olarak, Batı ve İç Anadolu'dan tehcir edilen Ermenilerin öncelikli durakları olan Konya'ya taşındı.[51] Muhtelif noktalardaki diğer on binlerce Ermeniyle birlikte toparlanan Güney Marmara Ermenilerinin akıbetleri de çeşitli olmuştu. Arshag'ın ailesi gibi bazı Ermeniler, Konya'da kalacak ve şehir dışındaki köylere yerleştirilecek kadar şanslıydı.[52] Çok daha fazla kişi, kara yoluyla daha uzağa, güneyde Halep ve Musul yakınlarındaki kamplara kadar yürütüldü. Adapazarı çevresinden hayatta kalanlar, Anadolu'nun diğer bölümlerinden tehcir edilen Ermenilerinkilere benzer dehşet hikâyeleri anlatır. Tecavüz, idam, aile kayıpları, açlık ve kaçırılma olayları kamplarda kalan Ermenilerin karşılaştığı zorluk ve felaketlerden bazılarıydı.[53] Tehcir zamanında genç bir

---

altındaki Midilli Adası'nda İtilaf Devletleri'yle işbirliği yapıldığını (BOA. DH.S,FR 60/169, 30 Ocak. 1916), İzmit ve Bursa'da Ermeni "çete" faaliyetleri olduğunu (BOA.DH.ŞFR 55/327, 30 Ağustos 1915; BOA. DH.S,FR 55-A/104, 7 Eylül 1915; BOA.DH.S,FR 59/169, 1 Ocak 1916) ve çeşitli Daşnaksutyun sempatizanı ile "bozguncunun" tutuklandığını ve sınırdışı edildiğini (BOA.DH.ŞFR 54-A/28, 19 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54-A/269-270, 5 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 60/173, 30 Ocak 1916; BOA. DH.ŞFR 61/173, 3 Mart 1916; BOA.DH.ŞFR 61/192, 6 Mart 1916; BOA. DH.S,FR 61/290, 12 Mart 1916) gösteren raporlar var. Bir gazete haberine göre, Bandırma'da pek çok Ermeni erkek, isyanı örgütledikleri için idam edildi. Bkz: Özdemir, *Balıkesir Cepheleri*, s. 58.

50 Gelibolu cephesi açılmadan önce Rumlar arasında herhangi bir ayaklanma emaresi olmasa da, Arnold Toynbee, Ayvalık'taki bazı Rumların Osmanlı kuvvetlerine karşı İngilizlere casusluk yaptığını belirtir. Bkz: Toynbee, *Western Question*, s. 144.

51 Dikranian, Mülâkat.

52 A.g.e.

53 Aghavni Guleserian (Kabakian), Mülakat, Zoryan Enstitüsü Sözlü Tarih Projesi, 21 Kasım 1986'da Fresno, California'da çekilen video kaydı; Manik Kouyoumjian, Zoryan Enstitüsü Sözlü Tarih Projesi, 25 Nisan 1985'te Los Angeles'ta çekilen video kaydı. Anlatının akışı açısından, bu iki kadının

kız olan Aghavni Guleserian, sürgünde en beter hayatı yaşayanlar arasındaydı; yine de yerlisi olduğu Adapazarı'na dönecek kadar yaşadı. Büyükannesi ölürken Aghavni'nin babası, "Onu gömdüğümüz için mutlu ol, çünkü bizi kimin gömeceğini bilmiyoruz" demişti.[54]

Güney Marmara'dan Ermeni tehciri 1916'ya kadar devam etti. Bursa ve Çanakkale'nin içinden ve civarından cemaatler en son kovulanlardandı.[55] Misyoner ifadelerine göre bazı Ermeniler teslim olmayı ve ayrılmayı reddettiler. Bursa dışındaki Çengiler köyünde emir duyurulduğunda, halk gitmeyi reddetmişti. İddialara göre buna karşılık olarak otoriteler, erkekleri kadınlardan ayırıp çoğunu öldürdüler.[56] Diğer binlerce Ermeni, açıkça direnmek yerine dağlarda gizlenmeye yöneldi. Amerikalı misyonerlere göre, Adapazarı, İzmit ve Bahçecik'ten 5 bin civarında Ermeni, kasabadaki bağlantıları sayesinde, kendilerini bu yolla korumayı başarmıştı.[57] Amerika Yabancı Misyon Komiserler Kurulu, din değiştirenleri

---

hikâyelerini özetlemem mümkün değil. Buna rağmen, her ikisinin de soykırım en beterini yaşadıkları söylenebilir. Aghavni, Kuzey Suriye'ye yürürken yakın akrabalarının tümünü kaybetti. Kızkardeşinin kaçırılmasından sonra bölgeden bir şeyh Aghavni'yi satın aldı, dövmeyle damgaladı ve tecavüz etti. Nihayetinde, Adapazarı'ndaki uzak akrabalarından biri Aghavni'yi buldu ve savaşın sonunda yeniden evine götürdü. Manik, tehcir zamanı 7 yaşındaydı ve ailesinden hayatta kalan tek kişi kızkardeşiydi. Adapazarlı daha büyük bir kızın (yiyecek ve korunma karşılığında Osmanlı jandarmalarıyla cinsel ilişkiye girdiği sanılıyordu) yardımıyla, ikisi mucizevî şekilde Suriye çölü boyunca Musul'a zorlu bir yürüyüşe katlandılar. Aghavni daha sonra Irak'a yerleşti ve evlendi.

54 Guleserian, Mülâkat.

55 BOA.DH.ŞFR 54-A/276, 6 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 54/238, 29 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/335, 7 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/336, 7 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54/376, 10 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 60/144, 26 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 60/196, 1 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 60/308, 12 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/61, 19 Şubat 1916. Hüdavendigar ve Kale-i Sultaniye'deki Ermenilere ilişkin tebliğ olmaması kafa karıştırıcı, zira Karesi'ye kıyasla her iki vilayette de eşit veya daha çok sayıda Ermeni bulunuyordu ve eşit derecede stratejik öneme sahiptiler.

56 ABCFM 16.9.3, cilt 44, bel. 204: "Report of Miss Parsons Need of Relief in the Villages (Brousa)'.

57 ABCFM 16.9.3, cilt 40, bel. 269: James McNaughton, "A Byproduct of a Great Tragedy", 25 Ağustos 1919; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 372: Mr Peet'ten Dr Rahip James Barton'a mektup, 21 Ağustos 1916; ABCFM 16.9.3,

korumak için elinden geleni yapmıştı. Resmî güvenceye rağmen, Protestan Ermenilerin yanı sıra Amerikalılara bağlı öğrenci, öğretmen, işçi ve hemşireler de güneye ve doğuya sürgün edilenler arasındaydı.[58]

İstanbul, yerel görevlilerden güncel bilgileri aralıksız talep ederek her vilayetteki ilerlemeyi dikkatle takip etti.[59] Operasyonların sözüm ona tamamlanmasından epey sonra, devletin dahiliye nezareti, tehcir edilen Ermeni ve Rumların kimlikleri ve sayıları, gönderilenlerin varış yerleri, tehcir edilmeyi bekleyenlerin sayısı ve bu kişilerin naklini denetleyecek hâlihazırdaki asker sayısına ilişkin sürekli bilgi talebinde bulundu.[60] İs-

---

cilt 48, bel. 396: Mr Peet'ten Dr Rahip James Barton'a mektup, 30 Ekim 1916. McNaughton, Adapazarı yakınındaki Karaağaç köyünün yerlisi eski bir papazla olan konuşmasını aktarır. Ermeni olan bu kişiye göre, Osmanlı otoriteleri köyden 126 kişiyi, varacak yer belirtmeksizin zorla dağlardan yürütmüştü. Yollarda yirmi altısı ölmüştü. Protestan oldukları için en sonunda dönmelerine izin verilmişti. Bununla beraber Ermeniler, yiyecek ve tarım malzemesi temin etmek için kendileri de savaş sırasında yoksun duruma düşmüş olan yerel Müslüman ahalinin hayırseverliğine güvenmek zorunda kalmışlardı.

58 ABCFM 16.9.3, cilt 40, bel. 269: McNaughton, "Byproduct of a Great Tragedy"; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 268: Mr Peet'ten Dr Rahip James Barton'a mektup, 27 Ağustos 1915; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 284: Mr Peet'ten Dr Rahip James Barton'a mektup, 17 Kasım 1915; ABCFM 16.9.3, cilt 49, bel. 133: Annie Allen'dan Mr Bell'e mektup, 18 Mart 1920. Bahçecik Lisesi'nin tüm öğrenci ve öğretmenleri tehcir edildi.

59 Gust (der.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16*, s. 222–3. İlginç şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman subay ve görevlileri de tehcirin istatistiksel verilerini takip ettiler. Vahakh Dadrian, Alman ve Avusturyalı subayların, genelde Osmanlı politikalarından son derece rahatsız olduklarını ve Osmanlı görevlilerince kendilerine aktarılan resmî kararlara ters düşmeye zorlandıklarını belirtir. Bkz: Vahakn Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), s. 76.

60 BOA.DH.ŞFR 59/76, 21 Aralık 1915; BOA.DH.ŞFR 54/312, 5 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/116, 28 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/211, 2 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/262, 5 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/139, 22 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 64/51, 23 Mayıs, 17 Mayıs 1916; BOA.DH.ŞFR 66/63, 24 Temmuz 1916; BOA.DH.ŞFR 66/132, 4 Ağustos 1916; BOA.DH.ŞFR 70/11, 16 Kasım 1916.

tanbul operasyon takibinde ihtiyatlı davranmıştı. "Hain" Ermeniler gözden kaçtığında, tehcir edilenler dönmeye kalktığında veya süreç sadece aksadığında, yerel otoritelere çıkışıyordu.[61]

Yine de Ermeni ve Rumların tehciri, "nihaî çözüm" değildi. Devletin istihdam ettiği veya savaş için değerli ticarî ve teknik bilgiye sahip olanlar gibi "tehdit oluşturmayanlar" için özel istisnalar sağlandı. Milletvekili, asker ve sağlık görevlisi olarak hizmet veren Ermenilere ve İttifak Devletleri veya tarafsız devletlerin düzenlediği pasaportları haiz olanlara da muafiyet tanındı.[62] Protestan ve Katolik Ermenileri kapsayacak şekilde genişletilen muafiyetler çoğu kez gözardı edilse de, yakınlarda İslâm'a geçen Ermenilerin kalmalarına izin verildi, bu Ermeniler zulme uğratılmadı.[63]

Rumlar Güney Marmara'dan uzaklaştırılırken, Osmanlı yetkilileri, Atina'daki Yunan hükümetini öfkelendirmemeye dikkat etmişti, zira Yunanistan'ın İtilaf Devletleri'ne katılmasından korkuluyordu.[64] Bu sebeple, Osmanlı memurları, sefalet, şiddet eylemleri ve Rum cemaatlere karşı barbarlıklara ilişkin vilayetlerden gelen şikâyetlere ihtimam gösterdiler.[65] İstanbul ayrıca Rum Patrikhanesi'nin fakirleşen cemaatlere yar-

---

61 BOA.DH.ŞFR 54–A/263, 5 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/70, 19 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 58/13, 16 Kasım 1915; BOA.DH.ŞFR 60/244, 5 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/61, 21 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/72, 21 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/223, 8 Mart 1916; BOA.DH.ŞFR 62/49, 16 Mart 1916; BOA.DH.ŞFR 71/79, 24 Aralık 1916.

62 BOA.DH.ŞFR 54–A/309, 10 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/18, 16 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/19, 16 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/49, 16 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 60/172, 30 Ocak 1916.

63 BOA.DH.ŞFR 54–A/276, 5 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/56, 18 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 57/115, 26 Ekim 1915; BOA.DH.ŞFR 59/230, 6 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 61/71, 21 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/285, 13 Mart 1916.

64 BOA.DH.ŞFR 54–A/68, 23 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/92, 25 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 57/358, 10 Kasım 1915; BOA.DH.ŞFR 57/366, 10 Kasım 1915.

65 BOA.DH.ŞFR 58/119, 26 Kasım 1915; BOA.DH.ŞFR 60/74, 20 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 60/110, 24 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 61/74, 3 Mart 1916; BOA.DH.ŞFR 90/205, 25 Ağustos 1918.

dım dağıtmasına ve sıkıntılı bölgelere bağımsız "geziler" düzenlemesine müsaade etti.[66] En ilginci de Güney Marmara'daki Biga gibi özel bölgeler, herhangi bir tehcirden muaf tutulmuştu.[67] Diğerleri gibi bu olayda da Rum ve Ermenilerin hangi kriterler çerçevesinde kalmalarına izin verildiği net değil.[68] Yine de Osmanlı yetkilileri, yukarıda listelenen muafiyetlerin, muaf tutulan Rum ve Ermenilerin "hainlik" yapması durumunda iptal edileceğini açıkça belirtti.[69]

İTC, 10 Haziran 1915'te tehcir edilenlerin geride bıraktığı tüm mal mülkün kaydedilmesini ve Osmanlı hükümetince korunmasını ya da açık artırmayla satılmasını ve kârın banka hesabında tutulmasına karar verdi. Bu kanunu üç ay sonra, tehcir edilenlerin ödenmemiş borçlarını ödemek için tüm mal mülkün müsaderesini zorunlu kılan geçici bir yasa izledi.[70] 4 Temmuz 1915 tarihli bir telgrafta, İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, terk edilen Rum ve Ermeni mallarının korunmasıyla ilgili olarak Hüdavendigar vilayetine sırayla iki ayrı talimatname gönderdi.[71] Müteakip aylarda, Osmanlı iç yazışmalarının sayfalarında kafa karıştırıcı bir uyumluluk ve patavatsızlık örüntüsü belirdi. İskan-ı Aşair ve Muha-

---

66 BOA.DH.ŞFR 54/53, 17 Haziran 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/186, 30 Temmuz 1915; BOA.DH.ŞFR 54–A/212, 2 Ağustos 1915. ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 372: Mr Peet'ten Dr Rahip James Barton'a mektup, 21 Ağustos 1916. Amerikalılar, yardım dağıtımında Rum din adamlarına destek oldular.

67 BOA.DH.ŞFR 66/224, 12 Ağustos 1916; BOA.DH.ŞFR 68/24, 18 Eylül 1916.

68 Profesyonel insan gücü bakımından tam bir kaynak eksikliği olması makûl bir gerekçe olabilir. Çatalcalı Ermeni Mari Tomasyan'a göre, devletin demir işçisi ihtiyacı nedeniyle babası gibi yerli Ermeniler ayrı tutulmaktaydı. Tomasyan, Osmanlı yetkililerinin Birinci Dünya Savaşı'nda çalıştırmak üzere diğer Ermenileri de Çatalca'ya getirdiklerini ileri sürer. Bkz: Yahya Koçoğlu, *Hatırlıyorum: Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), s. 33.

69 BOA.DH.ŞFR 60/144, 26 Ocak 1916.

70 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 222–4.

71 BOA.DH.ŞFR 54/296, 4 Temmuz 1915. İki hafta önce yollanan ayrı bir telgrafta, Karesi mutasarrıfı Ermeni mallarının nasıl idare edileceğine dair talimat aldı. Telgraf, ayrıca Marmara Adası'nda bırakılan malların yönetimini de Edremid Emval-ı Metruke Komisyonu'na devrediyordu. Bkz: BOA.DH.ŞFR 54/187, 27 Haziran 1916.

cirin Müdüriyeti ile yüksek askerî komutanın yetki verdiği yerel Emval-ı Metruke Komisyonu ve Tasfiye Komisyonu, varissiz ve metruk ürün ve arazilerin korunması ve müzayedesini denetledi.[72]

Terk edilmiş mülklerin kullanımına ilk kez Birinci Dünya Savaşı sırasında rastlanmaz. Bu durum, Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'a göç eden Rumlar, yaklaşık 33.317 evi geride bıraktıklarında ortaya çıkmış gibi görünüyor. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yalnızca tehcir edilen Rumların geride bıraktığı terk edilmiş 90 bin ev daha olduğu bildirildi.[73] İstanbul, terk edilmiş mülklerin yeri ve miktarını olduğu kadar, açık artırmadan elde edilen kârı da takip etmişti.[74] Fakat bazı durumlarda, yerel memurlar, açık artırmayı daha düşük teklif verene vermek ya da yasadışı mal ticareti yoluyla bu sistemi suiistimal etmekle suçlandı.[75] İstanbul, yerel aracıların eylemlerinin yasallığına bakmaksızın, mülk devirlerinin Müslümanlar lehine olması gerektiğini açıkça belirtti. Sonuç olarak, başkent, Müslüman mültecilerin boşaltılmış evlere yerleştirilmesini ve terk edilmiş malların belirli bir kısmını kullanmalarına izin verilmesini gerektiren direktifler çıkarttı.[76] Emval-i Metruke Komisyonu'nda çalışan memurların çoğunun mültecileri yerleştirmekten de sorumlu olması, bu siyaseti kolaylaştırıldı.[77]

İstanbul'un terk edilmiş mallar konusunu ele alışı, Balkan Savaşları'ndan beri devam eden iki sorunun ortak çözümünü de kolaylaştırdı. Yakın zamanda kurulan Müslüman şirketlerin tarlalardaki taşınabilir ürünleri ve iş yerlerini iktisabı, 1914 boykotları esnasında başlayan süreci tamamlamaya yardım etti ve millî ekonominin inşasında hayatî

---

72 BOA.DH.ŞFR 55/107, 20 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 60/290, 9 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 61/31, 15 Şubat 1916; BOA.DH.ŞFR 67/261, 7 Eylül 1916; BOA.DH.ŞFR 71/56, 21 Aralık 1916.

73 "Muhacirler", *Tasvir-i Efkar*, 1 Ocak 1919.

74 BOA.DH.ŞFR 54-A/241, 3 Ağustos 1915; BOA.DH.ŞFR 55/146, 22 Ağustos 1915.

75 BOA.DH.ŞFR 57/208, 1 Kasım 1915; BOA.DH.ŞFR 59/260, 10 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 89/180, 28 Temmuz 1918.

76 BOA.DH.ŞFR 59/279, 12 Ocak 1916; BOA.DH.ŞFR 69/252, 14 Kasım 1916.

77 BOA.DH.ŞFR 54/442, 14 Temmuz 1915.

önem taşıyan "ticaret kültürünün Müslümanlar arasında sağlamlaştırılması" siyasetine hizmet etti.[78] Hıristiyan topraklarının müsadere edilmesi, 1912'den beri evsiz ve işsiz kalan on binlerce mültecinin ihtiyaçlarının karşılanması için ek bir gelir oluşturdu. Sonuçta, önceleri Rum ve Ermenilere ait olan tüm mülkler, kapışılmak üzere ortaya bırakılmıştı. Osmanlı yetkilileri, Amerikan Yabancı Misyon Komiserler Kurulu'na, Bahçecik / Bardezag'daki Bitinya Lisesi'nden yağmalananları satma önerisinde bile bulunmuştu. Birleşik Devletler'de bulunan müdür, bu teklifi geri çevirmişti. Nihaî bir satışın, kasabanın Ermenilerinin tümüyle köklerinin kazınmasına göz yummak anlamına geleceğini biliyordu.[79]

1916'da Güney Marmara mültecilerinin sorunları, yeni bir ehemmiyet düzeyine erişmişti. Rus kuvvetlerinin doğudaki saldırısı belki yüz binlerce mülteciyi başkent civarına gitmeye sevk etti.[80] Müsadere edilen toprakların erişilebilir olması bu krizi dengelemeye yardım etse de, Osmanlı hükümeti tüm Müslüman mültecilere Güney Marmara'ya yerleş-

---

78 BOA.DH.ŞFR 59/239, 6 Ocak 1916. Daha sonraki bir telgrafta da Müslümanların iş alanlarını güçlendirme siyasetinin bahsi geçer. Bkz: BOA. DH.ŞFR 64/39, 16 Mayıs 1916. Teşkilat-ı Mahsusa bu açıdan kısmen tehcire zemin hazırlamıştır. Bu durum, İzmir'deki Teşkilat-ı Mahsusa mensubu ve Mustafa Kemal'in müstakbel sırdaşı Celal Bayar'ın hatıralarında teyit edilmektedir. Bkz: Bayar, *Ben de Yazdım*, s. 1573–4.

79 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 266: Mr Peet'in Dr Peder James Barton'a mektubu, 17 Ağustos 1915; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 284: Mr Peet'in Dr Peder James Barton'a mektubu, 17 Kasım 1915; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 302: Mr Peet'in Dr Peder James Barton'a mektubu, 29 Aralık 1915; ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 311: Mr Peet'in Dr Peder James Barton'a mektubu, 29 Ocak 1916.

80 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 342: telgraf, 20 Nisan 1916, s. 1. 1916'ya gelindiğinde, Amerikan Kızıl Haçı'na her rütbeden mülteciye yardım etme izninin tekrar verildiği çok açık. Telgraf, gidişatı açık terimlerle ifade ederek devam ediyor: "Bilhassa İstanbul'da ve varoşlarında, Marmara kıyılarında, Edirne, Bursa ve İzmir'de muazzam sıkıntı var. Bu bölgelerde, Ermenilerden oluşmayan mülteci grubunda beş yüz bin kişinin acilen ekmeğe ihtiyacı var. Görünürde hiçbir yardım yok; yüzlerce kişi açlıktan ölüyor. Şeker, gazyağı, kinin, hint yağı kıtlık fiyatlarına satılıyor. Tifüs yayılıyor. Ölüm oranı yüksek. Gıda maddesi tedarik etmek için İstanbul bölümü yönetimine 1 Mayıs'tan önce tahminen elli bin dolar acil yardım gerekiyor."

meleri için açık çek vermeye hazır değildi. Güney Marmara nüfusunun kitleler hâlinde hem içeri hem dışarı doğru hareketiyle beraber İTC, bölgenin Müslüman nüfusunun demografik boyutlarını yeniden yapılandırmak için bu kaotik fırsatı kullanma yoluna dahi gitti. Müslüman Arnavutlar, bu toplum mühendisliği programında devletin dikkatini çeken ilk gruplardan biriydi.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, sınırı geçmeye devam eden Arnavutların birçok kilit "menatık-ı memnua" (yasak bölgeye) yerleşmesi yasaklandı. Bu yasak bölgeler (İstanbul, Aydın, Edirne ve Hüdavendigar vilayetleri ile Çatalca, Kale-i Sûltaniye, İzmit ve Gelibolu livaları), sadece jeostratejik değere sahip bölgeler olarak görülmüyordu, bu bölgeler aynı zamanda hâlihazırda Arnavut göçmenlerle dolu yerlerdi.[81] Buna mukabil, yeni gelen Arnavut mülteciler Ankara ve Konya'ya nakledilyordu. Memurlara, Arnavutları, Anadolu'nun bu iki merkezî yerleşim alanının civarına yerleştirmeleri ya da Sivas, Diyarbekir, Ma'muret-ül Aziz (Elazığ), Kayseri, Adana ve başka yerlere sevk etme talimatı veriliyordu.[82] Bu siyaset, savaşın son evresinde, daha önceleri Güney Marmara'ya yerleşmiş Arnavutları da kapsayacak şekilde genişletildi. İTC'nin siyasetindeki bu yön değişikliği, Kale-i Sultaniye, Karesi, İzmit kadar Gelibolu'daki Arnavutları da özellikle hedeflemişti.[83] Lapseki'deki yerli Arnavut kolluk kuvvetleri dahi bu talimatla gitmeye zorlanmış gibi görünüyordu.[84] Ancak bu emir, az sayıda Arnavutun aile fertleriyle birlikte İzmit'e yerleşmelerine izin verilmesi gibi çeşitli istisnalarla tashih edildi.[85]

İstanbul ve vilayetlerden çıkan yazışmalarda, kimin istenmeyen Arnavut profili oluşturduğuna, kabul edilmiş ve yerleştirilmiş olanlara ne

---

81 BOA.DH.ŞFR 41/22, 26 Kasım 1914; BCA 272.12.35.4.6, 5 Mayıs 1915.

82 BOA.DH.ŞFR 54/216, 28 Mayıs 1915; BOA.DH.ŞFR 54/246, 30 Haziran 1915. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 121.

83 Dündar, *İskan Politikası*, s. 119.

84 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 15. Zühtü Güven hatıralarında Arnavut jandarmaların savaşın ortasında diğer vilayetlere sevk edildiğini kaydediyor. Bu eylem, onun birliğinin Lapseki çevresinin güvenliğini sağlama kabiliyetine zarar vermiştir.

85 BCA 272.12.35.6.18, 15 Eylül 1915.

yapılacağına dair net sınırlar konmuştu. İTC, 1917'de anahatları çizilmiş genel bir talimatnameyle Arnavutların Osmanlı topraklarına girişi ve yerleşimini altı esasta sistematikleştirme girişiminde bulundu:

1. Rumeli'nde hakimiyet-i ve saltanat-ı Osmaniye'nin tesrî [sürat] ve temîn-i zevaline gerek ihtilâl ve gerek kargaşalık yapan ve gerek düşmana müzâharat suretiyle yardım eden ve Osmanlılığa ve Türklere husumetle bilinen, memleket dahilinde yerleşmesinde siyasî ve inzibatî mahzur görülen Arnavudlar memalik-i Osmaniye'ye kabul edilmez.
2. Gayrimüslim Arnavudların Memalik-i Osmaniye'ye kabulü memnudur.
3. İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdavendigar vilayetleriyle Çatalca, Kale-i Sultaniye, İzmit, Gelibolu livaları Arnavudlar için menatık-ı memnuadandır. Burada Arnavudların gerek ailecek, gerek tek tek yerleşmelerine müsaade edilmez. Yalnız öteden beri bu mıntıkalarda teassüs ederek nüfusa kaydedilmiş, emlak ve arazi satın alarak alâka peyda etmiş olanlara ve bunların hariçten yanlarında getirecekleri ve iaşesiyle muharim ve şeran nafakasıyla mükellef olduğu akrabalarına ilişilmez.
4. Menatık-ı memnua haricine sevk edilen Arnavudlar müteferrikan ve diğer ırklarla karışık ikâme ve iskân olunur. Bir mâhale iskan edilen aile veya şahıs diğer mahale tebdil-i mekân etmesine menatık-ı memnua ve gayrimemnuada Arnavudların ve bilhassa bir kabile halkının aynı mahallere yoğunlaşma ve birikmesine meydan bırakılmayacaktır.
5. Menatık-ı memnua dahilinde iskânına ruhsat verilen Arnavudlar zabıtaca lüzum görüldüğü takdirde izin alındıktan sonra menatık-ı memnuaya sevk olunur.
6. Memalik-i Osmaniye'ye kabul edilen Arnavudların menatık-ı memnua dahilinde müteferrikan iskânı zabıtaca bir mahzur olmadığı lede-t-tahkîk anlaşılmasına ve nezaretden ruhsat istihsaline mütevakıfdır.[86]

---

86 BCA 272.14.74.9.15, 18 Eylül 1917; Dündar, *İskan Politikası*, s. 113–14.

Merkezî otoriteler, 1918'deki devlet siyasetini tekrar tekrar teyit eden sonraki emirlerde, "ecnebilerin kişisel niteliklerine 'sahip olanlara' [Arnavutlara] kökenlerine bakılmaksızın uzun süreli ikamet izni verilmez", kayıt ve iskanları "ertelenmez" şeklinde eklemeler yaptılar.[87] Bu göçmenlerin İç ve Doğu Anadolu'daki (yerel Arnavut nüfusunun yüzde 10'u geçmeyeceği yerler) küçük cemaatlere "dağıtılmalarıyla", nihaî hedefin Arnavutların "ulusal dilini ve geleneklerini" kökten kazımak olduğu zımnen ifade edilir.[88]

Fuat Dündar, Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili yürüttüğü son derece yenilikçi çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yeniden iskân edilmesi hedeflenen pek çok Müslüman gruptan birinin Arnavutlar olduğunu ikna edici şekilde gösterir. Güvenlik kaygısı ve kültürel kaygılar kisvesi altında yerleşik, göçebe on binlerce Kürt, Arap, Roman, Boşnak, Gürcü ve Çerkes, kendi geleneksel ortamları dışındaki bölgelere zorla dağıtıldı.[89] Dündar, savaş dönemindeki bu çabalarla, Sultan II. Abdülhamid yönetiminde ortaya konan sözde "aşiret halklarını" yerleştirme ve asimile etmeye kararlı geçmiş politikalar arasında doğrudan bir bağlantı kurar.[90] Jön Türkler, İstanbul'un taşradaki görünürlüğünü artırmaya yönelik diğer politikalar gibi, Abdülhamid'in toplum mühendisliği gayretlerini de benimsediler, ancak, imparatorluğun Müslüman nüfusunun büyük bölümünü kapsaması için devlet müdahalesinin ölçeğini ve kapsamını artırmaya karar verdiler.

İstanbul'un Arnavut göçmen ve yerleşimcilere yaklaşımında çarpıcı olan, bizatihi siyasetin kendisi değil, daha ziyade İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavutları Osmanlı toplumunun bir kesiti olarak ele alış tarzıdır. Devlet güvenliğine Rumlar ve Ermeniler kadar ölümcül teh-

---

87 Dündar, *İskan Politikası*, s. 120–1.

88 BOA.DH.ŞFR 54/216, 28 Mayıs 1915; BOA.DH.ŞFR 56/290, 7 Ekim 1915; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati, 2001), s. 113–14; Dündar, *İskan Politikası*, s. 118.

89 Amerikalı misyonerler bile, Çerkes ve Kürtlerin yakın zamanda bölgeye gelişlerini rapor ederken Batı Anadolu'daki bu siyasetin işaretlerini yakalamışlardı. Bkz: ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 365: Mr Peet'in Dr Peder James Barton'a mektubu, 7 Ağustos 1916.

90 Bkz: Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997).

dit oluşturmamalarına rağmen, 1917 talimatnamesinin birinci maddesi, bağımsız Arnavutluk devletinin kurulmasından sonra Arnavutlara karşı artan genel güvensizliği vurgular. Arnavut olmak ve bağımsızlık hareketi arasındaki ilişkinin, yüzyıl başında Arnavutluk Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkin rol oynayan Hıristiyan Arnavutlara karşı yasak emrinin çıkmasına sebep olduğu iddia edilebilir.[91]

Peki Arnavutça konuşan ve Arnavut "geleneklerini" benimseyenlere ne olacaktı? Bu Arnavutlar, devlet sınırları içine alınacak kadar güvenilir, hassas bölgelerden uzağa yerleştirilecek kadar tehlikeliydi. Peki, "Arnavutları" ve "geleneklerini" bu kadar tehlikeli hâle getiren neydi? Neden hükümet, Anadolu'ya yerleşimlerini ayrıntılı olarak belirlemeye çalışıyordu? İç kesimlere doğru tehciri ortaya koyan 1917 talimatnamesi dahil pek çok belgede, Arnavutların eşkıyalık eylemlerine ("ayaklanma ya da kargaşaya sebep olma") ve şiddete ("siyasî tehdit ya da güvenlik tehdidi") bulaşmaları, uzaklaştırılmaları için belirleyici unsur olarak ileri sürülmekteydi.[92] Arnavutlar küçük gruplar hâlinde Anadolu'nun çeşitli cemaatleri arasına yerleştirilerek, bir araya gelme ve şiddet eyleminde bulunma "eğilimleri" güya azaltılmış olacaktı. Yine de "Osmanlıcılığa ve Türklere düşman olanlara" karşı uygulanan yasaklar düşünüldüğünde, 1914 sonrası Osmanlı topraklarına kabul edilenlerin sadece siyasî açıdan "sadık" Arnavutlar olmadıkları varsayılabilir; bu kişilerin en azından kısmen Türkçe konuşan Osmanlı imparatorluk kültürüne aşina oldukları ileri sürülebilir. Jön Türkler, Arnavutların yerleştirilmesi sırasında, dilin ve "geleneklerin" kökünün kazınmasını asıl hedef (aynı zamanda Boşnak ve Kürt göçmen ve mültecilere ilişkin bir hedef), olarak belirleyerek, ideal vatandaş kavramını anlatıyordu: Türkçe konuşan, Müslüman ve devlete sadık. Bu tanım, inatçı (barbar, sert, devlete ve kurumlarına karşı) "Arnavut" figürüne, doğrudan ama üstü örtülü şekilde karşı çıkar. Balkan Savaşları'ndan epey önce bile Arnavut yerleşimi için cazibe mer-

---

91 Hıristiyan Arnavutlara yönelik husumetin, kısmen, İstanbul'un tümüyle Hıristiyan nüfusa yönelik genel temkinliliğinin yansıması olabileceği ileri sürülebilir olmakla beraber, Hıristiyan Arnavutlara uygulanan yasaklar, yüzyılın başındaki Arnavut milliyetçi hareketteki rollerini daha çok yansıtır. Bkz: Blumi (der.), *Rethinking the Late Ottoman Empire*, s. 23–42.

92 Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, 115; Dündar, *İskan Politikası*, s. 118–19.

kezi olarak tanımlanan Güney Marmara'nın sadık Arnavutları biçimlendirmeye uygun bir yerleşim yeri olmadığı kanıtlanmıştı.

Arnavut göçüne ve yerleştirilmesine getirilen yaptırımlar, İTC'nin Osmanlı toplumuyla ne derece karşı karşıya kaldığını ortaya koyar. Arnavut yerleşimcilerin kendilerine yasaklanan bölgelere dönmelerini engellemek için Osmanlı yöneticileri, yerel tutarsızlıklara ya direnmeye ya da bunları hoşgörmeye mecbur kaldı. Bu durum, 1917 talimatnamesinin üçüncü, beşinci ve altıncı maddeleri ile Arnavutların İzmit ve diğer yasaklı bölgelere yerleştirilmesinde özellikle görünür olmuştu. Önceden yerel yetkililerden ikamet izni alan toprak sahiplerinin ve bireylerin muaf tutulmasıyla, İTC, yerlerinden edilmiş bazı Arnavutların Güney Marmara'daki bölgesel etkisini kabul etti. Bu uyarılar, aynı zamanda, merkezî hükümetin taleplerine bakılmaksızın Arnavutların Güney Marmara'da yerleşimlerine bilerek veya bilmeyerek izin veren yerel yöneticilerin, hükümleri kabul ettiğini de gösterir.

Ancak, Güney Marmara'ya yerleşmelerine veya orada kalmalarına izin verilen veya doğuya gitmeleri yasaklanan bu "Arnavutlar" kimdir? Bu sorunun cevabı, Jön Türk elitleriyle Makedonya'nın düşmesinden sonra ortaya çıkan sıradan göçmenler arasındaki benzerlikler ve farklılıklarda yatıyor olabilir. İTC'nin her kademesinde, Üsküp, Köprülü, Prizren, Manastır, Ohri, Selanik, Priştina'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutça konuşulan çeşitli kasaba ve köylerinden insan vardı. Bunlar, Arnavutça konuşan, Arnavutça konuşan akrabaları olan veya Arnavutçayı en azından pazardan, okuldan ya da askerden öğrenen adamlardı. Ne var ki, özellikle Osmanlı Üçüncü Ordusu Rumeli'den çekildikten sonra, İTC'nin adamları, kendi taşra kültürlerini arkada bırakarak, başkente bağımlı hâle geldiler. İşte tam bu noktada bu iki kutup arasındaki ortalık ve farklılıklar görülebilir. Her iki grup da aynı topraklardan gelen yerleşimcilerdi, ancak Jön Türkler ve sıradan Arnavutlar, seçkin ve alt tabaka kültürleriyle birbirinden ayrılmıştı. Diğer bir ifadeyle, Güney Marmara'ya yerleşmelerine izin verilen Arnavutlar en azından merkezin kültürüne düşman değildi. Daha açıkça ifade edilecek olursa, Osmanlı bürokrasisine mensup kişilere aşina olan ya da hiç değilse seçkinlerin temsil ettiği şehirli kültürü bilen kişilerdi. Bu niteliklerin hiçbirine sahip olmayanların doğuya geçişleri muhtemelen sağlama alınmıştı.

Hüdavendigar ve Karesi'den edindiğimiz az sayıda belgede, bu siyasetin Güney Marmara'da geçerli olduğuna dair kanıtlar görüyoruz. Eylül 1917'nin ortalarında Hüdavendigar valisi Hakkı Bey, Balkan Savaşları'ndan sonra Kirmasti kasaba ve kazasına 440 kişinin (99 hane) yerleşmiş olduğunu rapor etti. Bu kişiler, eski Makedonya eyaletleri Manastır, Selanik ve Üsküp'ten gelen ve tüccar ya da tarım işçisi olarak çalışan Arnavutlar olarak tanımlanmıştı. Henüz merkezî hükümetin arzularına göre kalıcı olarak yerleştirilmediklerinden çoğunlukla misafir kabul ediliyorlardı. Hakkı Bey, Arnavutları kuzeye ve doğuya, Ertuğrul, Gemlik ve Orhangazi civarına sevk etme ve dağıtmaya karar verdiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirdi.[93] Talat Paşa ve Dahiliye Nezareti, Manastır, Kosova ve Selanik'ten gelen kişilerin Bursa çevresinde yoğun cemaatler oluşturmalarının endişe verici olduğunu ifade ederek valinin eylemlerini kısmen kabul etti. Bu sebeple, eski Osmanlı vilayetleri Manastır, Üsküp, Selanik ve Kosova'dan hiç kimsenin yasak bölgelere yerleşmesine izin verilmeyeceği beyan edildi.[94]

Dahiliye Nezareti'yle Hüdavendigar valisi önemli bir hususta ters düştüler. Eylül ortasında gönderilen asıl raporda vali, Karacabey ve Kirmasti kazalarından tüm Arnavutların, köyde veya tarlada yaşayıp yaşamadığına bakılmaksızın, doğunun iç kısımlarına kaydırılmasını tavsiye ediyordu.[95] Bu mültecilerin çoğunun eşkıyalık yaptığı ve bölgedeki güvenliğe zarar verdikleri ifade ediliyordu.[96] Daha sonra bölgedeki haydutluk eylemleri ciddi bir tehdit oluşturan Çerkes ve Gürcüler için de benzeri bir siyasetin uygulanmasını önerdi. Onlar da tehcir edildikten sonra, bir zamanlar Kuzey Kafkasyalılara ait olan mülkler diğer unsurlara dağıtılabilirdi.[97] Dahiliye Nezareti, sadece mülk sahibi olmayan Arnavutların tehcire uygun olduklarını ifade ederek bu öneriyi reddetti.[98]

Dahiliye Nezareti'nin Güney Marmara'daki Arnavut diasporasını seyreltme ve dağıtma girişimine direniş gösterilmiyor değildi. Balıkesir'in

---

93 BCA 272.11.11.31.3, 7 Ekim 1917. Kırkı Orhangazi ve Gemlik'in kuzeyine gönderilirken, elli dördünün Ertuğrul'a gitmesine karar verildi.

94 BCA 272.11.11.32.25, 10 Kasım 1917.

95 BCA 272.11.11.31.3, 7 Ekim 1917.

96 BCA 272.11.11.34.5, 10 Aralık 1917.

97 BCA 272.11.11.31.3, 7 Ekim 1917.

98 BCA 272.11.11.32.25, 10 Kasım 1917.

batısındaki Edremit kazasında Arnavutlar, kasabanın dışındaki köylerde bir araya gelip kolluk kuvvetlerine direniyordu. Raporda, köyün birinden Arnavutların, arkadaşlarından birini öldüren sekiz kişilik bir milis çetesini kovalarlarken köylerine yapılan bir jandarma baskınında savaşmış oldukları vurgulanır. Rapor şöyle devam ediyordu: Bölge, Anadolu'daki diğer birçok yerde olduğu gibi, Arnavuta doymuştu.[99] İkinci bir rapor, Adana'da yerleşime tahsis edilmiş alandan kaçan altmış Arnavutun korkularını yansıtıyordu. Bursa'da gözaltına alınan grup, çoğunlukla da aileler kasabadaki akrabalarına ulaşmayı umut ediyordu, ama Adana'ya geri gönderildiler. Kirmastili Arnavutlar gibi tutuklular da ağırlıklı olarak Makedonyalıydı.[100]

Arnavutların Anadolu'ya zorla yerleştirilmeleri, İTC'nin gayrimüslimlere yönelik politikasıyla pek çok benzerlik taşıyor. İTC'nin Arnavut, Rum ve Ermenilerin Güney Marmara'da yoğun olarak bulunmasını Osmanlı Devleti'nin istikrarına yönelik bir tehdit olarak algıladığı, bu nedenle de yok edilmeleri gerektiğini düşündüğü çok açık. İşsiz Arnavut serseriler, çoğunlukla çetelere ve diğer milis gruplarına katıldıkları için istikrarsızlık kaynağı olarak görülüyor ve korku salıyorlardı (hâlbuki ileride de göreceğimiz gibi, bu fakir ve işsiz Arnavutların çoğu, bilhassa milis olarak istihdam edildikleri için zaman zaman yüksek makamların koruması altına alınıyordu).

Tehcir gündemlerinin her üçü de dikkatle yönetildi; sürgünlerin bulundukları konumların izlenmesi ve sınıflandırılmasına özel önem verildi.[101] Bununla birlikte, arşiv belgeleri de yöneticilerin bazı muafiyetlere ve eyaletlerdeki yerel memurların kişisel takdir yetkilerine izin verdikleri-

---

99 BCA 272.14.74.11.33, 26 Aralık 1917. Bu raporu kaleme alan kişi, bu saygısız Arnavut eylemlerini, bilhassa Balıkesir civarındaki kazalarda yaşayan bir Alevi mezhebi olan Çetmilerle ilişkilendirir. Çetmiler, Kurtuluş Savaşı'nda Yunan işgaline yardımcı olmaları sebebiyle, Kuva-yı Milliye tarafından, vatan haini olarak kabul edilmiş, genellikle de suçlu muamelesi görmüşlerdir.

100 BCA 272.11.8.13.16, 5 Kasım 1916. Gostivarlı, Debreli ve Moravalı olarak listelenirler. İlk ikisi bir zamanlar Manastır vilayetinde konuşlanmışsa da, şimdi Makedonya Cumhuriyeti'nin batı kısmında yer alırlar.

101 Arnavutların Balkanlar'dan Osmanlı İmparatorluğu'na girişlerinde istenen vize ve vatandaşlık şartlarını gösteren yönetmelik için bkz: Dündar, *İskan Politikası*, s. 110–12.

ni teyit etmektedir. Direniş farklı seviyelerde açıkça görülse de, Arnavutların tehciri Osmanlı Hıristiyanlarınınkinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu üç grubun Güney Marmara'da yoğun olarak bulunması Osmanlı Devleti'ne ciddi bir tehdit oluştururken, görünen o ki Jön Türk hükümeti, bazı Arnavutların değiştirilip sadık vatandaşlara dönüştürülebileceği ihtimaline açıktı. Başka bir ifadeyle İTC, az Türkçe konuşan ve İTC devletinin kültürel normlarına "alışık olmayan" bir Arnavutun yeni memleketine uyum sağlayabileceği ve zamanla "Türk" olabileceği bir süreç düzenleyebilirdi. Gayrimüslimler için böyle bir plan veya beklentiye girilmemişti bile. Aksine, Jön Türk rejimi tehciri önlemek için Rum ve Ermenilerin oluşturduğu tehdidi yatıştıracak hiçbir yöntem düşünmemiş gibiydi.

Bununla birlikte, Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasyalıların Dahiliye Nezareti'nin tehcir siyaseti dışında kalması da ilginç. Arnavutlar gibi Çerkesler de Güney Marmara nüfusunun büyük bölümünü oluşturmaktaydı. Kuzey Kafkasyalılar çoğu zaman eşkıyalık ve diğer milis faaliyetlerinin kaynağı olarak görüldüklerinden, zaman zaman tam bir suç sınıfı olarak tanımlanıyorlardı. Yine de İttihatçıların yeniden yerleştirme siyaseti, imparatorluktaki Çerkes göçmenlere kadar uzanmadı. 1915 sonrasında, Çerkesler, Ürdünlü, Suriyeli Çeçenler ve yakın zamanda Kafkaslar'daki çatışmalar sebebiyle iltica edenler, yeniden yerleştirilmek üzere zorla Urfa, Maraş ve Elazığ'a aktarıldılar.[102] Savaşın sonlarında İstanbul, Ordulu Abhaz mültecilerin, Adapazarı'nın doğusundaki köylerde "Türklerin" arasına yerleştirilmesi talimatını verdi. Abhazlar büyük bir güvenlik tehdidi oluşturmuyordu. Dağda, ormanda yaşamaya alışkın oldukları için özellikle Abhazları "cezalandırmanın zor olduğu" düşünülürdü.[103] Fakat Güney Marmara'nın geri kalanında, göçmen ya da yerleşik Kuzey Kafkasyalıları yeniden yerleştirme çabası yok gibiydi. Bunun sebebi kısmen Osmanlı İmparatorluğu'na doğru Çerkes göçünün savaş yıllarında ihmal edilebilir boyutta olması olabilir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki olaylar, İTC'nin daha başka bir moti-

---

102 BOA.DH.ŞFR 71/14, 17 Aralık 1916; BOA.DH.ŞFR 71/15, 17 Aralık 1916; BOA.DH.ŞFR 71/18, 17 Aralık 1916; Dündar, *İskan Politikası*, s. 130–4.

103 BOA.DH.İUM 10/2//2/31, 7 Nisan 1920.

vasyonla, Çerkesleri yeniden yerleştirme siyasetinin dışında tuttuğunu düşündürüyor.

Ayıplananlar Eve Dönüyor: Gayrimüslimlerin Dönüşü ve Hemen Sonrası

Sahne 1919'da Adapazarı'ndaki bir Paskalya ayini. Kasabada neredeyse dört yıldır faal olmayan Protestan kilisesinde, kalabalık bir grup İsa'nın dirilişini kutlamak için toplanmıştı. Çoğunlukla Ermenilerden oluşan kalabalık, her pazar kiliseyi tıka basa dolduruyordu. O gün için eski püskü kıyafetlerinden en iyilerini giymişlerdi. Ayini kutlayanların gücü ve inancı, tek başına orada bulunan Amerikalıyı derinden etkilemişti. İsimsiz gözlemcimizin iddiası şöyleydi: İsa'nın dirilişine işaret eden bugünde asıl mesaj vaazda değil, "tam da cemaatin varlığında" vücut bulmuştu.[104]

Savaş, bu hikâye yazılmadan yedi ay önce bitmişti. İstanbul'un nihaî yenilgiyi kabul etmesinden önce Osmanlı Ermeni ve Rumlarının siyasî açıdan şansları dönmeye başlamıştı. Talat Paşa, 18 Ekim 1918'de, sürgün edilen Ermenilerin evlerine dönmelerine izin veren bir kararname yayınladı. 1915 Tehcir Kanunu, Talat, Enver ve Cemal Beylerin ülkeden kaçışlarından üç gün sonra, 4 Kasım'da imzalanarak tamamıyla feshedildi.[105] Bu yasalar, İstanbul Askerî Mahkemesi'nin kurulması ve birçok yüksek rütbeli subayın savaş sırasındaki vahşeti itiraf etmeleriyle birlikte geldi.[106] Kasım-Aralık 1918'de, Ermeni ve Rum Meclis temsilcileri, ken-

---

104 ABCFM 16.9.4, cilt 6: "Easter in Adabazar", 26 Mayıs 1919.

105 Foti Benlisoy, "Patrikhanenin Faaliyetleri ve 1918–1920 Arasında Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi", *Tarih ve Toplum*, 234 (Haziran 2003), s. 21; Stanford Shaw, "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918–1923", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22, no. 1 (İlkbahar 1998), s. 58. Shaw'un bulduğu belgelere göre, Osmanlı hükümeti, Mart 1918'e kadar daha önceden sürgüne gönderilmiş halkları geri döndürmek planıyla işe başlamıştı. Shaw, bu politika değişikliğinin ticarette, tarımda ve ikmal malzemelerinde tehcirin neden olduğu aksamadan dolayı olduğunu ileri sürer.

106 Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959), s. 15–16; Gotthard Jäschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918–11 Ekim 1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970), s. 2, 8.

di seçmenlerinin ve bütün olarak cemaatlerinin şikâyetlerini açıkça dile getirdiler.[107] Bu arada, İstanbul Rum Patrikhanesi daha Ekim ayında, Güney Marmara ve başka yerlerdeki Rum nüfusun dönüşü ve yeniden iskanını güvenceye almak için kendi önlemlerini almaya başlamıştı.[108]

Ekim 1918'de Mondros'ta ateşkes imzalandıktan kısa süre sonra, yabancı birlikler imparatorluk boyunca stratejik mevzileri işgal edeceklerdi. Osmanlı Hıristiyanlarının zor durumunu savaşın ilk yıllarından beri uzaktan takip eden, ama artık Güney Marmara'da konuşlanan İngiliz hükümeti temsilcileri, dikkatlerini hemen, yavaş yavaş eve dönmeye başlayan Rum ve Ermeni mültecilere çevirdi. İlk gözlemleri uzun uzun anlatılmaya değer.

Nisan ve Kasım 1919 arasında İngiliz Yüksek Komiserliği'ndan subaylar, Güney Marmara'da geziler düzenlemeye başladı. Bölgedeki Hıristiyanların durumuna dair delil toplama amacıyla yapılan bu geziler asıl olarak İzmit ve Adapazarı civarına (Ermenilerin büyük kısmının tehcir edildiği yerlere) odaklandı. İngiliz raporları, Bursa, Gemlik, Bandırma, Balıkesir ve çevresine yapılan diğer gezilerde, benzer sonuçlar ortaya koyuyordu. Biri İngilizlerin, diğeri Osmanlı'nın topladığı rakamları içeren iki ayrı rapora göre, Adapazarı'nda 2.761 ila 5.800 Ermeni (rapor edilen toplam 26.000 ya da 17.240 şeklinde değişiklik gösteriyor) 1919 Haziran ayında dönene kadar hayatta kalmıştı.[109] O ilkbahar, 1915 öncesindeki 11.300 kişilik Ermeni nüfusundan 1.180'i İzmit civarına döndü.[110] Bahçecik'te, 12.500'den sadece 1.500'ü Kuzey Mezopotamya'daki sür-

---

İstanbul Mahkemesi'ne ilaveten, Ermeni ve Rum katliam ve tehcirlerini soruşturmak için on bölgesel komite oluşturuldu. Hüdavendigar ve Edirne vilayetleri ile Çatalca sancağından sorumlu olan Bursa'daki komite ve Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancaklarından sorumlu olan İzmir'deki komite de bunlardandı. Komitelerin soruşturmaları ve vardıkları sonuçlara dair çok az şey biliniyor.

107 Ayhan Aktar, "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: Kasım-Aralık 1918", *Toplum ve Bilim*, 91 (Kış 2001–2), s. 142–65; Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 6.

108 Benlisoy, "Patrikhanenin Faaliyetleri", 2–2.

109 PRO/FO 371/4157/62437, 5 Nisan 1919; PRO/FO 371/4158/105778, 27 Haziran 1919.

110 PRO/FO 371/4157/62437, 5 Nisan 1919.

günden döndü.[111] Gemlik'te 400 Ermeniden sadece yirmi ya da otuzu hayatta kalarak evlerine döndü.[112]

Daha batıdaki Rum nüfusa gelince, İngiliz gözlemciler, tehcirin neredeyse hiç gerçekleşmediği alanlardan (Erdek, Susurluk, Bandırma gibi) ve neredeyse nüfusun tamamına yakınının sınırdışı edildiği alanlardan (özellikle Marmara Denizi'ndeki ada cemaatleri) bahseder.[113] Bursa'daki yoksul bir Rum cemaati tehcirden kurtulmuştu, oysaki şehrin ileri gelen Ermeni ailelerinin hemen hemen hepsi yok edilmişti.[114] Dönenlerin sayısı kaç olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin, Rum ve Ermeni mültecilerin Bursa, Biga, Mudanya, Gemlik, Orhangazi ve Yeniköylü çevresindeki alanlara dönüşlerinde ulaşım ve beslenmelerine en azından kısmen yardım ettiği anlaşılmaktadır.[115]

Rumlar da, Ermeniler de memleketlerine geri döndüğünde, arkalarında bıraktıkları mal mülk başlarına dert olmuştu. Kimileri için, artık dönülecek bir ev dahi yoktu. İngiliz ve Amerikan kaynaklarına göre İzmit'teki Ermeni evlerinin yüzde 28 ila 30'u yaşanmaz hâle gelmişti.[116] Adapazarı için de benzer rakamlar geçerliydi.[117] Kalan yerliler, uzun yıllar boyunca kışları, kapı çerçevelerini, duvarları ve mobilyaları yakacak odun olarak kırmıştı. Müslümanların işyerleri açıkken Ermenilerin fabrikaları

---

111 A.g.e.

112 PRO/FO 371/4160/154462, 22 Kasım 1919.

113 PRO/FO 371/4158/124458, 3 Eylül 1919; PRO/FO 608/113/6476, 7 Mart 1919; PRO/FO 608/113/10733, 22 Mayıs 1919; PRO/FO 371/4160/154462, 22 Kasım1919. İlginçtir ki, Rumların sadece yüzde onu Gemlik'ten tehcir edildi. Bununla birlikte, kasaba dışındaki köylerde yaşayan Rumların çoğu tehcir edildi.

114 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 177: McNaughton, "Notes on Brousa Field", 18, Eylül 1920.

115 BOA.DH.ŞFR 95/88, 9 Ocak 1919; BOA.DH.ŞFR 96/41, 2 Şubat 1919; BCA 272.74.68.37.14, 8 Şubat 1919. Orhangazi'deki Osmanlı subayları, Şubat ayında, "aşırı harap hâlde" olan Ermenilere yardım amacıyla, İstanbul'a destek talebeden bir telgraf çektiler.

116 PRO/FO 371/4157/62437, 5 Nisan 1919.

117 A.g.e. Nisan başlarından bir İngiliz raporu, Adapazarı'nda mültecilerce işgal edilmiş veya yakacak odun için yıkılmış Ermeni evlerine ilaveten, kasabadaki Müslümanların sahip olduğu yerler hariç tüm ipek dokuma imalathanelerinin de kapatıldığını ifade eder.

kapalı kalmıştı. İskelete dönmüş Ermeni evlerinden, kilise ve okullardan yağmalanan değerli eşyalar savaşın sonunda bile yerel pazarlarda hâlâ bulunabiliyordu. Bir Amerikan raporuna göre Adapazarı'ndaki hükümet dairesi, resmî yazışmalarını "Ermeni Kız Lisesi" başlığını taşıyan antetli kâğıtlara küstahça basabilmişti.[118]

Osmanlı hükümeti, mesken krizine daha iyi çözüm getirmek ve terk edilen mülklerin iadesini hızlandırmak için kendi yerel cemaatlerinden seçilen ve Rum, Ermeni ve Müslüman temsilcilerden oluşan "karma komisyonlar" kurulmasını uygun gördü.[119] Sahada dolaşan İngiliz subayları, bu komisyonlardan, Bandırma, Bursa ve Mudanya'da çok kötü, fakat Bilecik, Karacabey, Kirmasti ve İzmit/Adapazarı gibi sahalarda toplam veya toplama yakın başarıyı rapor eden muhtelif sonuçlar kaydetti.[120] Bu dönemde, İstanbul'daki merkezî hükümet, zararın karşılanması sürecini

---

118 ABCFM 16.9.4, cilt 6: "Easter in Adabazar".

119 Shaw, "*Resettlement of Refugees*", s. 62–5, 72–3. Gizli telgraf koleksiyonunu inceleyen Shaw, Osmanlı hükümetinin Ermeni, Rum ve tehcir edilen diğer Hıristiyanlara mallarını iade etmek için 1918 ve 1919'da Müslümanlara satılan veya verilenler dahil, ***bütün*** malların iade edileceği talimatını verecek kadar ileri giderek her girişimde bulunduğunu ileri sürüyor. Shaw, 1918 sonbaharında sultanın ve *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın idaresi altında olan merkezî hükümetin iradesine direnen İTC yanlılarının etkisini hesaba katmayı ihmal eder. Argümanında, Hıristiyan mallarının satış ve devrinin, İTC'nin ana prensiplerinden biri olan devletin "millî ekonomi" projesinin oldukça önemli bir parçası olduğunu da hesaba katmamıştır.

120 PRO/FO 371/4158/124458, 3 Eylül 1919; PRO/FO 371/4160/154462, 22 Kasım 1919; PRO/FO 371/4161/161867, 12 Kasım 1919. Bursa'da, İngiliz subayı Teğmen C. Hadkinson, Ermeni temsilcilerin çekilmesine neden olan husumetin artması nedeniyle, karma komisyonun lağvedilmesini tavsiye etmişti. Mudanya'da, Ermeniler, savaş döneminde varlık değeri toplam 896.414 sterlin olan arazi ve malın satışına ilişkin hükümetin eylemsizliğiyle ilgili 134 şikâyeti Ermeni Patrikliği'ne gönderdiler. Karma komisyonun gösterdiği ilerlemeye rağmen Adapazarı'nda bir başka İngiliz temsilci, jandarma azlığı nedeniyle hiçbir Ermeninin Halep'teki sürgünlerinden dönmemesini tavsiye etti. Bandırma'da, İzmir'in işgaline kadar bu malların iadesi sorunsuz ilerlemiş gibi görünüyor. Mayıs 1919'dan sonra, Rum ve Osmanlı memurları birlikte çalışmayı reddettiler.

destekledi.[121] Ekim 1919'a gelindiğinde, Hıristiyan mallarının satış ve iadesini düzenleyen, köy bekçilerine terk edilmiş ev ve malların zararını karşılama yetkisi veren bir dizi talimattan oluşan yeni bir Osmanlı yönergesi yayınlandı.[122]

Tehcirden kurtulmayı başaran veya sürgünden dönen pek çok Ermeni ve Rum, uzun zamandır ev bildikleri kasaba ve köylerdeki yaşamlarını yeniden kurmakta kararlıydı. Malının mülkünün talan edildiğini gören, sayısını tam olarak bilemediğimiz bu kişiler, İstanbul, İzmir, Bursa gibi daha büyük şehirlere doğru hareket etmeyi seçti. Dönenlerin Müslüman komşularıyla arasındaki ilişkileri bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. İzmit ve Bursa arasındaki Armutlu gibi bazı bölgelerde, yerleşik Müslümanlar, gönderilenlerin arkada bıraktıkları mallara göz kulak olmaya çalıştılar. Ancak, Yalova ve Biga'da, terk edilmiş mülteci evlerini işgal eden Müslümanlar, tahliye edilmeyi reddettiler.[123] Yüzlerce Ermeni eski yaşamlarına sahip çıkmak için geri döndüğünden, Adapazarı'nda Müslümanlar arasındaki gerilim yüksekti. Misyonerlerden biri 1919 ilkbaharındaki durumu şöyle tasvir ediyor:

> Türkler mutlu değil. Soydukları insanları seyretmekten zevk alacak kadar vicdansızlar. Önceden Ermeni komşularıyla mutlu mutlu yaşıyorlardı, fakat yukarıdan emredilen tehcir sonrasında, kendilerinin böylesi yanlış yaptıkları insanların dönüşü sürekli bir rahatsızlık kaynağı oldu. Artık, "Gelecek sefer dönmeyecekler," diyorlar. Ancak hata yaptıklarını açık açık kabul ediyorlar. Bir yıl kadar önce şehrin iş merkezinde oldukça ciddi bir yangın vardı, fakat yangın yolu üstündeki geniş ambarın sahibi gayet sakin ve güvenliydi; yangın onun malına kadar gelemeyecekti. Arkadaşlarından birinin nasıl bu kadar sakin kalabildiğini sorması üzerine

---

121 BOA.DH.ŞFR 98/117, 10 Nisan 1919; BOA.DH.ŞFR 98/256, 23 Nisan 1919.

122 PRO/FO 371/4159/144275, 22 Ekim 1919. Köy korucularına, malların iadesi sürecini kolaylaştırmaları için rol verilmesi isteksizce alınmış bir önlem olarak görünüyor. Bu dönemde, (hükümetin Birinci Dünya Savaşı'ndaki silahsızlandırma siyaseti nedeniyle) birçok Hıristiyan silahsız kalarak Osmanlı jandarmasına ile resmî görevlilerine (hoşnutsuz Müslüman komşular ve milislerden bahsetmeye gerek dahi yok) esas avantajı sağladı.

123 BOA.DH.ŞFR 96/3, 1 Şubat 1919; BOA.DH.ŞFR 96/7, 1 Şubat 1919.

de, "Yangın *benim* ambarıma dokunmayacak çünkü Ermenilerden çalınmış bir şey yok orada," dedi. Gerçekten de bir şey olmamıştı.[124]

Güney Marmara'da, yerel Müslümanların önceleri suçluluk ve kırgınlık hislerinin yanı sıra fakirlik sebebiyle beslediği düşmanlık, yabancı işgalinin sürekli hâle gelmesiyle daha da keskinleşecekti.

Evlerine dönen felâketzedeler direnç gösterse de, bölgede yaşayan çoğu kişi için Güney Marmara'daki Rum ve Ermeni yaşamının fiilen yok edilmesi gerekiyordu. Amerikalı misyonerler dahi bölgenin Hıristiyan cemaatlerinin savaş sırasında aldıkları darbeden iyileşmelerine şüpheyle yaklaşıyordu.[125] Dünya savaşından önceki politikalar şöyle dursun, tehcirin verdiği zarar savaş dönemi hükümetine yakın olanlara göre yeterli değildi. Milletin savaş alanındaki mağlubiyetinden ziyade, gayrimüslimlerin mallarını ve eski yaşamlarını geri almak niyetiyle dönmeleri, İttihatçı hükümetin savaş esnasındaki asıl başarısızlığını vurgular. Gayrimüslimlerin taleplerini destekleyen yabancı birliklerin mevcudiyeti ise geri kalan Jön Türklerin kolektif bilinçlerinde bu farkındalığın daha fazla yer etmesine sebep olur. 1919'da kış bahara döndükçe, İTC'ye ve Osmanlı milletine sadakatini sunanların çoğu, bir kenarda oturup her şeyin nasıl sonuçlanacağını görmeyi beklemeyecekti. Kısa süre sonra tekrarlanan direniş çağrıları, Güney Marmara'da ağır ağır yankılandı.

---

124 ABCFM 16.9.4, cilt 6: "Easter in Adabazar".

125 ABCFM 16.9.3, cilt 48, bel. 363: Mr Peet'ten Dr Peder James Barton'a mektup, 21 Haziran 1916.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATİLLERLE YAN YANA: SUÇ, ASKERE ALINMA VE GÜNEY MARMARA'DA MİLLÎ MÜCADELENİN DOĞUŞU

Yüzbaşı Selahattin Bey, 1919 Mayısının sonlarına doğru, İstanbul'dan liman kenti Bandırma'ya giden bir gemiye bindi. Selahattin ve arkadaşları, Marmara Denizi'nde yaptıkları kısa yolculuğun ardından şehri kargaşa içinde bulmuştu. Yunan Krallığı'nın askerleri, sekiz gün önce İzmir'de karaya çıkmıştı. Osmanlı basını, katliam haberleri ve Yunanistan'ın Ege sahillerini ilhakı korkusuyla kaynıyordu. Zamanın Osmanlı hükümeti, Anadolu'nun diğer Batılı güçlerce istilası ve işgalini engellemek için o dönemde gerçekten hiçbir şey yapmamıştı. Osmanlı'nın teslim oluşundan günler sonra, savaş döneminin önde gelen liderlerinin görevden ayrılmasıyla, artık güç Sultan Vahdeddin'in ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski muhaliflerinin elindeydi. Uzun zamandır Jön Türklerin karşısında olan Sadrazam Damat Ferid, millete ve askerine nerede olursa olsun yabancı birliklere karşı çıkmamalarını emretti. İzmir'in işgal edildiği haberi yayıldıkça, şehirdeki subay ve eşrafın çoğu Bandırma limanının bir sonraki hedef olduğuna inanmaya başlamıştı.[1]

Selahattin Bey'in Bandırma seyahati, İstanbul'un yayınladığı tebliğin doğrudan zıddı bir hareket olmuştu. Başkentten ayrılışından sadece günler önce, savaş sırasında Irak cephesinde özel bir birliği kumanda eden askerî akademinin eski hocası Bekir Sami'nin (Günsav) yaveri olarak hizmet etmeye gönüllü olmuştu. Yunanları Ege'nin diğer kıyısına

1 Kâzım Özalp, kasabayı bu şekilde tanımlar ve Selahattin Bey'in varışını kısmen anlatır. *Milli Mücadele, 1919–1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985), s. 9.

püskürtme amacıyla yürütülen gizli bir çalışmaya katılmalarını istemek için bölgenin en güçlü ailelerinden birini ziyarete Bandırma'ya gelmişlerdi. Bekir Sami ve Selahattin Bey, 22-23 Mayıs 1919 tarihlerinden birinde yöredeki Emreköy'de Çerkes Reşit'in evine geldiler. Çerkes Reşit evde olmasa da babası Hasan, bu iki adamı karşılamak için oradaydı. Çerkes Reşit'in eski okul arkadaşı Bekir Bey, Yunanların oluşturduğu yakın tehlikeyi ev sahibine izah etme fırsatı buldu.[2] Bekir Bey, "millet bu tehlike zamanında Reşit'i çağırıyor," demişti. Akşam sona ererken, Çerkes Reşit'in kayınlarından biri Bekir Bey'in elini ayağını öptü; ailenin yardıma gitmesi kararlaştırıldı.[3]

Bekir Sami, Selahattin Bey ve arkadaşlarının öngördüğü direniş hareketinin başarısı, Çerkes Reşit ve ailesinin sadakatine bağlıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden Çerkes Reşit, devlet istihbaratının deneyimli bir ajanı ve imparatorluğun en etkili figürlerinin çoğunun yakın arkadaşıydı. Ancak Bekir Sami, siyasî bağları olan bu taşra ailesinin moral desteğinden fazlasını istiyordu. Aslında göz koyduğu şey, ailenin Güney Marmara menşeli suç şebekesinin hizmetleriydi. Ailenin söz verdiği yardım, tanıştıktan sonra birkaç hafta içinde, bölgede şekillenen direniş hareketinin emrinde hazır bulunan yüzlerce milis biçiminde vücut bulacaktı.

İTC, taşra çeteleri ve şebeke siyasetinin bağlantı noktası, savaş yıllarında Güney Marmara'nın yavaş yavaş cemaatlerarası şiddete doğru sürüklenişini anlamamız için hayatî önem taşır. Cemaatlerarası şiddet, imparatorluk geçmişine derinden saplanıp kalan bir durum, Kuzeybatı Anadolu ve ötesindeki bölgeleri de kapsayan kendine özgü bir özelliktir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908'de kuruluşundan itibaren, sabıkalılar ve parti yetkilileri birbirine karışmış, imparatorluk aygıtı içinde kurumsallaşmış bir karışım meydana getirmişlerdi. Osmanlı istihbaratı, Teşkilat-ı Mahsusa, başkent ve taşrayı birleştiren bu ittifakın vücut bulmuş hâliydi. İTC'nin kalıntıları iktidardan bertaraf edilir edilmez, ortak kaderlerini tersine çevirmek ve en büyük başarısızlıklarını (yani devletin

---

2 Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, II. Kitap*, s. 57; Muhittin Ünal, *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2002), s. 27.

3 Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, II. Kitap*, s. 58–9.

yakında bölünecek olması ve tehcir edilen gayrimüslimlerin sürgünden dönüşü) telafi etmek için yerel milislerle ittifaklarına geri döndüler. Bu bölüm, Güney Marmara'nın "milisçilik kültürünün" yerel ve ulusötesi kökenlerinin izlerini sürmekte ve Mondros'ta Osmanlı'nın teslimiyetini takiben, çetelerin, eşkıyaların ve katillerin şiddeti kışkırtmakta oynadığı rolleri araştırmaktadır.

Tehlikeli ama net bir paradoks, Osmanlı Devleti'yle Anadolu'nun sabıkalı yeraltı dünyası arasındaki zamana karşı gelen ilişkinin başına dert oldu. Selefleriyle birlikte Jön Türkler, taşra milislerini devletin ordusuna sıkı sıkıya bağlamakla, öncelikleri partililerle her zaman çakışmayan yerel unsurlara yetkilerini ödünç verdiler. Eşkıyalık ve diğer şiddet eylemleri, İTC'nin görkemli imparatorluğun güvenliğini sağlama alma tasarısı pahasına milis kuvvetlerin olduğu yerlerde yaygın görülür oldu. Daha beteri ise, devletle yerel kabadayılar arasındaki ilişkinin tekrar pazarlık edilebilme, hiçe sayılabilme veya kopabilme ihtimaliydi. Daha sonra göreceğimiz gibi, Çerkes diasporası Güney Marmara'daki bu sorunlu bağlantının kilit bileşenlerinden oldu.

Katil Vatanseverler: Çerkesler ve Osmanlı İstihbaratının Kökeni

Eşkıyalar, özel milisler ve nüfuzlu yerel kişiler, uzun zamandan beri ihtiyaç olduğunda İstanbul'a hazır asker, bürokrat ve devlet adamı sağlamaktaydı. Erken modern Osmanlı Devleti, büyük ihtimalle, on sekizinci yüzyıl krizleri boyunca imparatorluğun ayakta kalması için Yanyalı Ali Paşa, Abaza Hasan Paşa, Mehmet Ali ve pek çok diğerleri gibi asil olduğu tartışmalı kişilerin isteklerine bağımlıydı.[4] İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni kuşak profesyonel eğitimli, ilerlemeci asker ve memurlardan oluşuyor olsa da, kendi içlerindeki taşra eşkıyalarının ve özel milislerin amaca yararını ve kapasitesini görmezden gelemedi. Jön Türklerin yerel milislerin faydalarını ilk gördükleri yer, partinin doğum yeri kabul edilen Osmanlı Makedonyası'nın eyaletleriydi.

---

4 Bu olguya dair en tanımlayıcı çalışma için bkz: Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994) [*Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999].

2 Ağustos 1903'te, İlinden gününde (Aziz İlyas günü) Orta Makedonya eyaleti Manastır'da isyan patlak verdi. Birkaç gün içinde, İç Makedonya Devrimci Örgütü (*Vuthresna Makedonska Revoliutsiona Organizatsija* - VMRO) tarafından örgütlenen yüzlerce gerilla eyalet başkenti çevresindeki çok sayıda köyün kontrolünü ele geçirdi ve Birleşik Makedonya Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan ettiler. Ayaklanma, cemaatlerarası şiddetin yıkıcı bir örneğiydi. Güney Manastır boyunca, Rum ve Müslüman siviller fark gözetmeksizin VMRO'nun saldırılarına maruz kaldılar. Buna mukabil, Osmanlı subayları ve toprak sahipleri isyanı bastırmak için orduya yardım amacıyla yasadışı gruplar örgütlediler.[5] İlinden Ayaklanması'ndan sonra, yerel Müslüman (bilhassa Arnavut) eşraf, bölgedeki Makedon, Yunan, Valak, Bulgar ve Sırp asilerin eylemlerine karşı çıktıkça, *başıbozuklar* yani düzensiz kuvvetler gittikçe daha fazla kullanılır oldu. Topraksız ve işsiz adamların yerel çetelere alınması 1903 öncesine ait bir uygulama olsa da, milis savaşına yeni yapılan vurgu, geçmişteki suç şebekelerinin aşama aşama siyasî konfederasyonlara dönüşmesine yardım etti.

İTC'nin ilk gizli hücrelerini 1906 sonrasında Makedonya'da kuran subaylar için Müslüman milisçilik cereyanının yükselişi iki misli kârlıydı. Hıristiyan isyancılara karşı mücadelede doğal bir yerel ittifak oluşturan bu Müslüman çeteler, kendi çabalarıyla II. Abdülhamid'i tahttan indirme hedeflerine silahlı bir bileşen ilave etti. Nitekim (Resneli) Ahmet Niyazi gibi çoğu hücre mensubu, bir ayaklanma olacağı korkusuyla taşra eşrafının ve silahlı grupların sadakatini güvenceye almak için yoğun çaba gösterdi.[6] Hanioğlu, Arnavut milislerin İTC'nin 1908'deki mücadelesinde belkemiği rolüne bürünmesine (Arnavutların Jön Türk Devrimi'ni "Arnavut girişimi" olarak düşündüklerini söyleyecek kadar ileri giderek[7]) bilhassa vurgu yapar.

1908'deki Jön Türk Devrimi'ni izleyen yıllarda, İTC, eyalet milis gruplarına güvenini kaybetmedi. Bölgesel parti şubelerinin yayılması ve

---

5 Bkz: Duncan Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movement 1893–1903* (Durham, NC: Duke University Press, 1988), s. 133–40.

6 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 90–1, [*1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2001]; "The Turkish Army Officers", *The Times. (Londra)*, 24 Temmuz 1908.

7 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 221–7, 254–8.

parti üyeliğindeki artışa paralel olarak İttihatçılar, yerel çeteler arasındaki etkilerini genişlettiler. Mesela Çerkes Reşit'in İTC'deki nüfuzu, 1919'da Bandırma bölgesinin bütününü kontrol ettiği ifade edilen kişisel milislerindeki artışı da beraberinde getirdi.[8] Böyle adamlar, bir Meclis üyesinin de belirttiği gibi, çok geçmeden İTC'nin en sadık unsurlarından sayılır oldular.[9] Genç milislerin çoğu, İTC yöneticilerinin desteğiyle jandarmaya ya da orduya katıldı; daha sonra da Makedonya'daki gerillalarla mücadele etmek veya Anadolu'nun istikrarsız bölgelerinde polislik yapmak üzere görevlendirildiler.

Makedonya'da konuşlanan Osmanlı kuvvetlerinin 1912'de çöküşü, İTC ve milis müttefikleri arasındaki ilişkide radikal bir dönüşe işaret eder. Batı Trakya'nın paylaşımı görünürde an meselesiydi; Harbiye Nezareti'ne yakın zamanda tayin edilen Enver Paşa, Dedeağaç ve Gümülcine vilayetlerini yabancı işgalinden korumak için bir istihbarat servisi kurulmasını önerdi. Yeni birim, Çerkes subaylar Eşref Kuşçubaşı ve Süleyman Askeri'nin yönetiminde Trakya'daki Bulgar ordusuna karşı doğrudan bir bozgun saldırısına girişecekti. Teşkilat-ı Mahsusa, özel olarak istihdam edilen ajanların (bilhassa İzmit ve Adapazarı'ndan çok sayıda etkin Çerkes milis) yardımıyla, "Batı Trakya İslâm Cumhuriyeti"ni kurmak için yerel eşrafı örgütleme girişiminde bulundu.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Batı Trakya'da direniş çabalarına devam edememesi, bu gizli birimin son bulmasına neden olmadı. Dünya savaşının patlamasıyla, istihbarat servisi yeniden canlandırıldı, genişletildi ve birçok talimat verdi. Taner Akçam ve Vahakn Dadrian'ın araştırmaları, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hıristiyanlarına karşı tehcir, boykot ve katliamların yapılmasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın oynadığı temel rolü belgelemektedir. Gizli operasyonların genel komutanı Enver Paşa da, Teşkilat-ı Mahsusa'yı, Araplardan askerî bir aşiret birliği kurmak, İtalyan, İngiliz ve Rus sömürge topraklarında isyanları körüklemek ve daha uzak Müslüman ülkelere cihat çağrısı yapmakla görevlendirmiştir.

---

8 PRO/FO 608/113/12063, 7 Haziran 1919. Olay yerindeki İngiliz subayı, Çerkes Reşit'in Bandırma'daki tüm Çerkesleri kontrolü altına aldığını ileri sürer.

9 Ferdan Ergut, "State and Social Control: The Police in the Late Ottoman Empire and the Early Republican Turkey, 1839–1939" (Doktora tezi, New School for Social Research, 1999), s. 327.

Birinci Dünya Savaşı'nda teşkilatın operasyonlarında adı geçen veya operasyonlara katılmalarına izin verilen bu subaylara bakıldığında Teşkilat-ı Mahsusa'da "Türk olmayanların" sayıca yüksek olduğunu fark etmemek zor. Özellikle, bu gizli yapının içinde iktidar makamlarında yer alan Çerkeslerin çok sayıda olması da ilginç. Örgütün iki kurucu subayına ilaveten çok sayıda Çerkesin istihbaratta muhtelif mevkileri doldurdukları biliniyor. Çerkes Reşit ve kardeşi Ethem'in yanı sıra, Rauf Orbay, Ahmet Anzavur, (Maan) Ali, Çerkes Davut, Şah İsmail, Şükrü (Yenibahçeli), Mehmet Fuat (Çarım) gibi adamlar, savaş yıllarında Güney Marmara'da önemli figürler hâline geldi.

Çerkes casusların çoğunun, özellikle de Kafkasya'da konuşlanıldığı sırada, orduya hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivlerinden derlenen az sayıda belgenin yanı sıra İstanbul Savaş Suçları Mahkemesi tutanaklarından öğrendiğimiz kadarıyla Kuzey Kafkasyalılar, gizlice, ama özellikle doğuda "akıncı" veya "yağmacı" (çeteciler) olarak hizmet etmeleri için Anadolu'nun her tarafından (bilhassa Güney Marmara'dan) çağrılmıştır.[10] İstanbul Askerî Mahkemesi huzurunda yapılan tanıklık, Güney Marmara'daki bu siyasetin bazı ayrıntılarını ortaya çıkarmıştır. Karesi mutasarrıfı Musa Bey'in yazdığı bir telgrafta, Balıkesir livasındaki zorunlu "milis" hizmeti hakkında aşağıdaki gözlemler yapılmıştır:

> Bundan bir hafta mukaddem Dahiliye Nezareti'nden makam-ı mutasarrıfiye varid olan bir tebligatta livam dahilinde Çerkeslerden, mahkumînden (mahkûmlardan) vesaireden Kafkasya'da çetecilik yapabilecek iki yüz nefer istenildiğinden bu yolda teşebbüs olunmuş ve adamların tedarikine başlanılmıştır. ...Kafkas akvamından Karesi livasında yalnız Çerkesler mevcuttur. Lezgi, Çeçen, Gürcü vesaire yoktur. Mevcut Çerkeslerden dahi Rusça bilen, Kafkas arazisini tanıyan gezmiş olan hemen yok gibidir. Ancak askerliği olmayan, bünyesi, cesareti, ahlâkı, arzusu matlup derecede olanlar bulunabilir. Eğer orduların önünde, ilerisinde çetecilik, muhariplik için aranıyorsa bu gibilerden birkaç yüz –üç yüz, dört yüz- Çerkes tedariki hemen mümkündür. Şayet propagandacılık için mahdud miktar

10 BOA.DH.ŞFR 47/196 27 Kasım 1914; BOA.DH.ŞFR 47/245, 30 Kasım 1914; BOA.DH.ŞFR 48/28, 17 Aralık 1914; BOA.DH.ŞFR 49/164, 30 Ocak 1915.

(sınırlı sayıda) kimseler aranıyorsa [...] Kafkas köylerinden söz söyleyebilecek, tahrik edebilecek beş on adam bulunabilir. Atide (aşağıda) isimleri ve mahalleri muharrer zevat (yazılı kişiler) tensip buyurulduğu takdirde meriy-ül hatır (hatırları sayılan) sözleri sohbetleri yerinde kimselerdir.[11]

Taner Akçam ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi, bunlar, İTC'nin kurduğu ve İTC'ye karşı sorumlu çetelerdi ve Doğu Anadolu'daki Ermeni katliamında Osmanlı hükümetinin birincil aracıları olmuşlardı.[12]

Ancak bu belge, Doğu Anadolu ve Kafkas sivil nüfusunun maruz kaldığı şiddet ya da bu eylemlerden kimin sorumlu olduğundan daha fazlasını söyler. Böylesi yazışmalar, yerel yöneticilerin, bu durumda Musa Bey'in, böyle bir operasyon için istenen adam türünün ne olduğunun ve bu adamlara nereden ve kimin vasıtasıyla ulaşılabileceğinin son derece farkında olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Diğer bir ifadeyle, "militer eylemler" gibi anlamlı bir görev için seçilen adamlar rastgele seçilmez, gerek itibarları, gerekse tavsiye yoluyla bilinirler, böylece birinin görev veya yetki alanında yer alırlar.

Tablo 3.1 bu askere alım sürecinin özelliklerini ve altında yatanları sunar. Listedeki on altı Kafkasyalı, Osmanlı ordusu ve yönetiminde (Teşkilat-ı Mahsusa dahil) muhtelif mertebelerde hizmet etmişlerdir. Hepsi daha sonra Kurtuluş Savaşı'nda Güney Marmara'da önemli roller üstlenmiştir. İlk üç bölümdekiler (A, B ve C) Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet etmiş, buna rağmen Kurtuluş Savaşı'nda farklı taraflara geçmiş kişilerdir. Son grup (D) Teşkilat-ı Mahsusa'da görev yapmamış, ancak örgütte ve Millî Mücadele'de önemli Çerkeslerle yakından bağlantılı dört Kuzey Kafkasyalıdan oluşmaktadır. Listelenenler arasında tek bir dil, etnisite ya da "aşiret" bağlantısı hâkim değildir. Abhaz, Adige, Osset ve Ubıh olup çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuştur. Tablo, doğum yeri, eğitim ve savaş sonrası siyasî bağlantıları açısından geçişkenlikleri açıkça sergilemektedir. Kısaca, Teşkilat-ı Mahsusa'nın "Çerkeslerini" işaret eden tek bir "kalıp" yoktur. Tabloda, bu savaşçılar arasındaki gayriresmî ağ ve bağlantılar gösteriliyor.

---

11 Akçam, *Armenien*, s. 318–19; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Cilt III* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s. 283.

12 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 160–3.

Tablo 3.1 Sınıf, etnik kimlik ve istihbarat

İsim	Etnik Köken	Doğum Yeri	Baba Mesleği	Eğitim	Ordu hizmeti / Devlet Görevi	Savaş Sonrası İlişki
A.						
(Ç'ince) Hüseyin Rauf Orbay	Abhaz/ Oset (?)	İstanbul	Vali, Ayan Meclisi üyesi	Deniz Harbiye	Balkan Savaşları / Libya Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi
(Çarım) Mehmet Fuat	Ubıh	Halep	Müddeiumumi	Mülkiye/ hariciye	Bornova, Balıkesir, Gönen vb. Kaymakamı Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi
(Yenibahçeli) Şükrü	Ubıh	İstanbul	Albay	Harbiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi
B.						
(Sencer) Eşref Kuşçubaşı	Dağıstanlı ya da Ubıh (?)	İstanbul	Sultanın kuşçubaşısı	Harbiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi/ Loyalist

(Sencer) Hacı Sami Kuşçubaşı	Dağıstanlı ya da Ubıh (?)	İstanbul	Sultanın kuşçubaşısı	Harbiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi/ Loyalist
(Pşevu) Çerkes Reşit	Adige	Bandırma	Eşraf	Harbiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi/ Loyalist
(Pşevu) Çerkes Ethem	Adige	Bandırma	Eşraf	Rüştiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Milliyetçi/ Loyalist
C.						
(Maan) Ali	Abhaz	Abhazya / Düzce (yerleşik)	Mevcut değil	Mevcut değil	Jandarma / Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Loyalist
(Maan) Şirin	Abhaz	Abhazya / Adapazarı (yerleşik)	Eşraf (?)	Rüştiye	Balkan Savaşları / Teşkilat-ı Mahsusa	Loyalist
(Sügünlü) Çerkes Davut	Adige (?)	Kirmasti ya da Manyas (?)	Mevcut değil	Mevcut değil	Eşkıya / Jandarma / Teşkilat-ı Mahsusa	Loyalist

(Ançok) Ahmet Anzavur	Adige	Çerkesya / Biga (yerleşik)	Mevcut değil	Mevcut değil	Jandarma / Teşkilat-ı Mahsusa	Loyalist
Şah İsmail	Adige (?)	Gönen	Mevcut değil	Mevcut değil	Toprak sahibi / İşçi / Eşkıya / Teşkilat-ı Mahsusa	Loyalist
D.						
Bekir Sami (Kunduh)	Oset	İstanbul	Bürokrat	Mülkiye/hariciye	Halep, Bursa, Van, Beyrut Valisi	Milliyetçi
Bekir Sami (Günsav Zarako)	Ubıh	Manyas	Eşraf (?)	Harbiye	Balkan Savaşları / Birinci Dünya Savaşı (Irak, Kafkaslar)	Milliyetçi
Yusuf İzzet (Met Çanatuka)	Adige	Yozgat / Eskişehir	Eşraf (?)	Harbiye	Eğitimci / Birinci Dünya Savaşı (Kafkaslar)	Milliyetçi
(Büyük) Ahmet Fevzi	Ubıh	Düzce	Eşraf (?)	Harbiye	Eğitimci / Birinci Dünya Savaşı (Kafkaslar)	Milliyetçi

Devlet hizmeti sebebiyle yaptıkları çeşitli seyahatler, bu kişilerin Teşkilat'ta oynadıkları rolleri ve Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki bağlantılarına işaret etmektedir.

A ve B gruplarındakiler iktidar için doğmuş büyümüş kişilerdir. Güçlü babaların soyundan gelen bu adamlardan biri hariç tümü imparatorluğun sunabileceği en iyi okullara gittiler: Harbiye, Deniz Harbiye ve Mülkiye.[13] Cemiyetin kuruluşu sırasında önemli rol üstlenen Eşref ve Rauf Beylerle beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en yüksek mertebeleriyle güçlü bağlantıları oldu.[14] Teşkilat-ı Mahsusa asker ve gizli ajanları olarak kendilerine savaştaki en önemli operasyonlar emanet edilmişti. Şükrü Bey, doğu cephesindeki özel bir birliği kumanda etmekteydi.[15] Rauf Orbay cepheden geri çekilmiş, Brest-Litovsk Antlaşması'nda ve sonra Mondros Mütarekesi müzakerelerinde Osmanlı İmparatorluğu delegesi olarak hizmet etmişti.[16] Gizemli kardeşler, Eşref ve Sami Beyler ise Arap topraklarında ve Orta Asya'daki hassas operasyonlarda görevlendirildiler.[17]

Askerî hizmet ve siyaset, bu adamların birbirlerine dikkat etmelerine sebep oldu. İran, Makedonya, Irak ve Kafkasya'daki yoğun savaşlar, bu eski kurtları birbirine yaklaştırdı; arkadaş ve tanıdık çevrelerini genişletmelerine yardım etti. Grubun tuhaf üyesi Çerkes Reşit, bu üstadların oluşturduğu derin bağların somut örneğini teşkil eder. Liman şehri

---

13 Rauf Orbay, Bahriye Okulu'ndan mezundu, Şükrü ve Eşref Beyler Harbiye'ye gitmişti. Diğer taraftan, Mehmet Fuat, Mülkiye'de okudu. Bu arada, Hacı Sami ise Harbiye'den mezun olmuştu. Bkz: Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 9, 21, 33; Philip Hendrick Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa" (Doktora tezi, Princeton University, 1963), s. 162.

14 Stoddard, "Ottoman Government and the Arabs", s. 165–6. Rauf Orbay meselesine gelince, Orbay'ın hangi noktada ve hangi vasıtayla İTC mebsubu olduğu açık değil. Bununla birlikte, Rauf, hem aile bağlantıları hem de donanmadaki hizmeti sayesinde İTC'nin birçok önemli mensubuyla tanıştı. Bkz: Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda bir İnsanımız, Hüseyin Rauf Orbay, 1881–1964* (İstanbul: Kazanç Kitap Ticaret, 1995), s. 59.

15 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 21.

16 A.g.e., s. 9.

17 A.g.e., s. 18; Stoddard, "Ottoman Government and the Arabs", s. 161, 171.

Bandırma'da özel ayrıcalıkları olmamakla birlikte önde gelen Çerkeslerden olan bir ailenin çocuğu Reşit Bey, Harbiye'de okudu. Mezuniyetinin hemen ertesinde meslekî talihini Eşref Kuşçubaşı ve yeni filizlenen İTC'ye bağladı. 1908'de, İzmir'de ilk İTC hücrelerinden birinin kuruluşunda Eşref Bey'e katıldı.[18] Çerkes Reşit daha sonra Libya ve Balkan Savaşları'nda Rauf Orbay ile yan yana savaştı ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın etkili üyelerinden biri oldu.[19] Tuhaftır ki Çerkes Reşit'in Birinci Dünya Savaşı'nda savaştığına yönelik hiçbir kayıt bulunmaz.

Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olmamalarına rağmen, D grubunun önde gelen adamları derslere katılmış, sosyalleşmiş ve istihbarattaki muadilleriyle birlikte kan dökmüştü. Bazı hâllerde ortak çıkarları Kuzey Kafkasya'daki siyasî meselelere kadar uzanıyordu. Üçü, Rauf Orbay, Bekir Sami (Kunduh) ve Yusuf İzzet, kendini Rusya egemenliğindeki Çerkes topraklarının özgürleşmesine adamış ileri gelen Kuzey Kafkasyalı göçmenlerden oluşan Şimali Kafkas Cemiyeti'nin aktif üyeleriydiler.[20]

Tabloda, kısmen C'de listelenen diğer beş kişi birçok bakımdan Rauf, Yusuf İzzet ve Eşref Beylerden ayrı durmaktadır. Güney Marmara sınırları dahilinde muhtelif yerlerde doğmuşlardır. Maan Şirin yerel bir toprak sahibinin çocuğuyken, diğer dört kişi, Ahmet Anzavur, (Süngülü) Çerkes Davut, Şah İsmail ve (Maan) Ali, görünürde kayda değer bir eşrafın çocuğu değillerdi. Bu gruptan yalnızca Şirin'in ortaokul eğitimi vardı, geri kalanlar okur-yazar değildi. Herhangi bir resmî eğitimden geçmeyen Ahmet Anzavur, Davut ve Ali Beylerin durumunda, jandarma teşkilatı, Teşkilat-ı Mahsusa için bir sıçrama tahtası olarak işlev görmüştü.

Şiddete başvuran adamların ortak hünerleri onları en etkili kişilerin arasına taşıdı. Maan Ali ve Şirin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın 1913'te ortaya

---

18 Stoddard, "Ottoman Government and the Arabs", s. 166.

19 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 13–14.

20 İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları* (Ankara: yayınevi yok, 1991), s. 9; Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 9, 34. 1914'te kurulan *Şimali Kafkas Cemiyeti*, İTC'nin Kuzey Kafkasya'daki çıkarlarını geliştirmek için oluşturulmuş bir örgüttü. Bu komitenin faaliyetleri vasıtasıyla, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Gürcistan'ın güneyindeki Acaristan'da Yusuf İzzet'in kışkırttığı bir isyan alevlendi. Bkz: Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 134–9.

çıkışından önce Makedonya ve Bulgaristan'da Eşref Kuşçubaşı yönetiminde hizmet eden tanınmış gerilla savaşçılarıydı.[21] Yaşlı jandarma komutanı Ahmet Anzavur, savaş patlak verdiğinde Şimali Kafkas Cemiyeti kanalıyla tanıdığı Yusuf İzzet tarafından orduya alındı.[22] Öte yandan, Davut, Teşkilat-ı Mahsusa'ya katılmadan önce Bursa civarında bir eşkıyaydı.[23] Savaş esnasında, Çerkes Mehmet Reşit tarafından orduya alındı. Eşref Kuşçubaşı'nın eski dostu Çerkes Mehmet Reşit, o dönemde Diyarbakır valisi olarak yerel Ermeni nüfusa yönelik sayısız mezalimden sorumlu bir Teşkilat-ı Mahsusa casusuydu.[24]

Teşkilat-ı Mahsusa üyesi bu kişilerin kısa tarifleri, paylaştıkları etnik kimliğin, teşkilatın şekillenip işlemesinde tek ortak nokta olduğunu akla getirmektedir. Ortak sürgün ve diaspora mirası onları birbirlerine özen göstermeye itmiş olabilir, fakat başka faktörlerin onları bir araya getirdiği ve sonra da ayırdığı açıktır. Teşkilat-ı Mahsusa, kişisel ilişki ağlarıyla tanımlanan bir örgüttü. En yüksek kademelerde, doğuştan ayrıcalıklı eğitimli kişiler vardı. Bu nedenle İstanbul'un siyasî kültürüne aşinaydılar, ayrıca imparatorluğun en güçlü kişileri ve aileleriyle samimiydiler. Taşradaki az sayıda tanınmış Çerkesin gözünde Rauf Orbay, Çerkes Reşit, Eşref Kuşçubaşı gibi kişiler iş bulma umudu olmuşlardı. Bu grup, geçmişleri amirlerinden daha az incelikli kişilerden oluşuyordu. Ne var ki bu "taşra adamları" düpedüz Teşkilat-ı Mahsusa ya da İTC dalkavuğu değildi.

Osmanlı ordusunun geleneksel sınırları dışında işleyen bir yapı olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın, eğitilmesine gerek olmayan ve Çerkes Ethem'in sözleriyle "silah elinde yaşayabilen" adamlara ihtiyacı vardı.[25] Çerkes Et-

---

21 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 13, 22, 47.

22 A.g.e., s. 15; Özcan Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", *Belleten* 56, no. 217 (1992), s. 856. Ne var ki, Mert, Anzavur'un savaşın büyük bölümünü Biga'daki at çiftliğinde geçirdiğini iddia eder.

23 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 86; Kamil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1998), s. 215.

24 Bkz: Hans-Lukas. Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873–1919), A Political Doctor", Kieser ve Schaller (der.), *Der Völkermord* içinde, s. 245–80; Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü* (Ankara: Takav Matbaası, 2000), s. 36–7.

25 Çerkes Ethem, *Hatıralarım* (İstanbul: Berfin Yayınları, 1998) s. 7.

hem ya da Ahmet Anzavur gibi adamların asıl işlevlerinin asker toplamak olduğu açıkça dile getirilmezken, Hüsamettin Ertürk, Gönen, Adapazarı ve Kandıra'dan Çerkes "efrad ve zabitanının" Irak'taki *Teşkilat-ı Mahsusa* kuvvetleri için kaynak oluşturduklarını özellikle dile getirir.[26] Geçmişlerine dair bilinenler göz önüne alındığında, Çerkes Ethem, Ahmet Anzavur, hatta Çerkes Reşit gibiler, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya'daki savaş için talep ettiği piyade erlerini toplamak için gerekli "beceri" ve "soyağacına" sahiptiler (yukarıdaki belgenin de ortaya koyduğu gibi, "Kafkas köylerinden söz söyleyebilecek ve sözleri sohbetleri yerinde kimselerdir"). Başkentte taşrada kök salmış adamlar olarak yeteri kadar bilinen geçmişleriyle, bu adamlar, askerî işgücü kaynağı olarak taşra milisleriyle bağlantı kurma becerileri sayesinde güvenilir aracılar olmuştu. Bu referanslar, Çerkes Davut, Maan Ali ve Şah İsmail gibi kişileri bulmalarına imkân sağlıyordu. Bu kişiler, Teşkilat-ı Mahsusa'nın gereksinim duyduğu milislerdi; aynı zamanda, kişisel hizmetliler, sabıkalılar ve diğer marjinal karakterlere erişim sağlayabilen adamlardı.

İstanbul Askerî Mahkemesi huzurunda okunan telgraflar da göz önüne alındığında, Teşkilat-ı Mahsusa'daki Çerkes yönetici ve işbitiricileri birleştiren bağlar, başkentten taşraya örülen himaye ağlarının boyutuna bir örnek teşkil eder. Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuzey Kafkasyalılar, askerî ve yasalarüstü hırslarını tatmin etmek için (geçici tedbir değilse bile) tedbir almaktan ziyade, yerel cemaatleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlamaya hizmet ettiler. İşbirlikçi taşra ileri gelenleri, devlete hizmet etmekle bu patronaj sisteminden yararlanmayı umut ettiler. Aradaki ilişkinin koşullarının daha zorlu hâle geldiği yer de budur.

Fakat örgütteki diğer sözde "etnik gruplara" ne denebilirdi? Onlar bu hiyerarşik liderlik ve seferberlik ilişkisine nasıl uyum sağlamışlardı? Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili anılarda Arnavutlara çok daha az gönderme yapılır. Bu çalışmada, Kurtuluş Savaşı'nda yer alan isimler olarak tanımlanan Arnavutlardan sadece dördünün, yani Eyüp Sabri, Kazım (Özalp), Kara Arslan ve Yahya Kaptan'ın Teşkilat-ı Mahsusa üyesi ol-

---

26 Hüsameddin Ertürk ve Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Ramazan Yusar, 1969), s. 120.

dukları doğrulanmıştır.[27] Bu dörtlüden, etnik "yakınları" arasında aktif propaganda yapan yalnızca Eyüp Sabri'ydi. Ancak eylemleri, Arnavutluk ve Makedonya'da yıkıcı faaliyetlere girişmekle sınırlandı; bu teşebbüsü Malta'da İtilaf Devletleri tarafından hapse atılmasına sebep oldu.[28] Ulaşılabilen kaynaklara göre, Arnavutlar, özellikle de Kirmastili Arnavutlar, Teşkilat-ı Mahsusa için olası bir asker kaynağı olarak kabul edildi. Bütün Balkan mültecilerin doğu cephesindeki milis oluşumu için önemli bir kaynak teşkil ettiği bildirilmişti.[29] Fakat araştırmacıların ulaşabildiği az sayıda kayıtta, Teşkilat-ı Mahsusa'nın "Arnavut" subayları veya "Arnavut" savaşçılarının isimlerinin yer almadığı görülür. Arnavut cemaatinin bilhassa Güney Marmara'daki boyutu göz önüne alındığında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın temelindeki önemli iktidar mevkilerine neden Kuzey Kafkasyalılar gelir? Başka bir deyişle, neden Teşkilat-ı Mahsusa'daki Çerkeslerin kökenleri ve rolleri hakkında daha fazla bilgimiz varken, Arnavutlarla ilgili daha az şey biliyoruz?

---

27 Diğer iki Arnavutun *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın ya üyesi ya da onunla ilişkide olmaları mümkündür: (Köprülülü) Hamdi Bey ve Abdülhalik (Renda). Her ikisi de bürokrasiye mensuptur (ilki Malkara, Keşan ve Edremit kaymakamı, diğeri Halep valisiydi). Çok sayıda gayrimüslimin katledildiği veya tehcir edildiği yerlerden İTC mensupları sorumlu olduğu için, Hamdi ile Abdülhalik'in en azından *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın eylemlerinde suç ortağı olmaları ihtimal dahilindedir.

28 Ertürk ve Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 109, 120. Ertürk, Arnavut topraklarındaki İtalyan faaliyetlerine karşı komplocu olarak Boşnak müftü Cemaleddin'i, (Debreli) Zinnun ve jandarma komutanı Hayreddin'i sayar. Ertürk, bu faaliyetlerin içeriğine dair az ayrıntı vermesine rağmen, İTC'nin Balkanlar üzerindeki çıkarları, İstanbul'un İtilaf Devletleri'nin savaş çabasını bastırmak için düşünülenden daha fazla uğraştığını gösterir. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Balkanlardaki operasyonları, Osmanlı hükümeti ile Balkanların güneyinde kalan Müslüman ayanlar arasındaki bağlantının devam ettiği ihtimalini akla getiriyor. Eyüp'ün Arnavutluk'taki casus görevi, İstanbul Askeri Mahkeme'sinin duruşmasındaki bir tanık olan Atıf Bey tarafından da teyit ediliyor. Bkz: Akçam, *Armenien*, 244; PRO/FO 371/3393/4674, 16 Şubat 1917.

29 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 162–3. Akçam'a göre, Harp Dairesi'nde çalışmakta olan İsmet'ten (İnönü) gelen bir telgrafta, Trakya ve Makedonyalı mültecilerin Teşkilat-ı Mahsusa için iyi bir kaynak olacağı ifade ediliyor.

Çerkeslerle Arnavutlar arasındaki bu eşitsizliğin nedeni, Osmanlı İmparatorluğu ve bilhassa Güney Marmara'daki diasporalar arasındaki farkta yatıyor olabilir. Osmanlı topraklarının geri kalanında yaşayan Arnavutların sayısı on binler, hatta yüz binlerle ifade edilirken, Arnavutlar 1914 ile 1918 arasında hareket hâlinde bir cemaat olmuştu. Savaş yıllarındaki mülteci krizi, sadece Anadolu'daki Arnavutça konuşan cemaatin, Güney Marmara gibi bölgelerde birey ve aile olarak küçük gruplar hâlinde dağılmalarına hizmet etti. Arnavutların önceden, benzer bölge veya kasabalardan olan nüfusun arasına yerleşmiş olabileceğine dair bazı kanıtlar olmasına karşın, daha önce de belirtildiği üzere, İTC, Arnavutların "bir araya gelmesinin" önüne geçmek için bilinçli çaba gösterdi ve varlıklı Arnavutların Anadolu'ya yerleştirilmesini dikkatle takip etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında taşradaki Arnavutlar, çoğunlukla eşrafı olmayan bir halk hâline geldi. Balkan Savaşları sonrasında, subay, bürokrat, toprak sahibi olsun, Rumeli'nin Arnavutça konuşan seçkin Osmanlı Müslümanlarına pek az seçenek bırakılmıştı. Tiran, İşkodra, hatta Kosova gibi yerlerden gelenlerin yeni kurulan Arnavutluk Cumhuriyeti'ne dönme seçeneği vardı, ama Yunan veya Sırp Makedonyası'nda ikamet edenlerin geri dönecek evleri ya da hizmetlerine ihtiyaç duyan yerel bir hükümetleri yoktu. Nitekim savaş sırasında Anadolu'ya ulaşan Arnavut seçkinleri, bölgelerindeki akrabalarını ve iş ilişkilerini Balkanlar'da bırakarak köklerini kaybettiler. Bu adamların çoğu için geriye kalan tek şey, benzer geçmişleri ve inançları olan arkadaşları ve meslektaşlarının çalıştığı kurumlar, İTC ve Osmanlı Devleti'ydi. Kazım (Özalp) ve (Köprülülü) Hamdi gibi gözüpek Arnavut subayları ön plana çıkaran, insanları harekete geçirme yetileri veya propagandaları yaymaları değil, partiye ve devlete olan sadakatleriydi. Bu durum, yerel elitlerle İstanbul'daki güç merkezleri arasında kurdukları ağlar Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı boyunca bozulmaksızın devam eden Güney Marmara Çerkeslerinin yaşadığına tam tezat bir durum teşkil etmektedir.[30] Parti ve ideolojisi yerine, devlete olan bu bağları sebebiyle pek çok Çerkes, Kurtuluş Savaşı ertesinde mahkûm edilmiştir.

---

30 Bu durum, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kürt mensupları için de geçerli olabilir. İTC'nin, Doğu Anadolu'da kavgadan kaçan Kürtleri yeniden yerleştirme ve "medenîleştirme" çabasına rağmen, Kürt ileri gelenleri Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca paha biçilmez bir savaşçı kaynağı olmayı sürdürdüler.

Silahlı Adamların Egemenliğinde: Savaş Sırasında Güney Marmara'da Milisçilik ve İstikrarsızlık

Osmanlı'nın daha güneydeki cepheleri için bayraklar çekilip dalgalanmadan çok önce, Güney Marmara'daki evlerinde kalanlar, kara fırtınalı talihi uzaktan görünmeye başlamıştı. Osmanlı Mondros'ta teslim olmadan iki yıl önce, Adapazarı ve Çanakkale arasındaki şehir ve kasabalarda, ilişkiler acı verecek şekilde, iyileşme emaresi göstermeksizin bozulmuştu. Aslında, kimi çiftçiler ve fabrika sahipleri, açlık içindeki kitlelerden ölümcül kârlar elde ediyordu.[31] Çoğu zaman, gıda, gazyağı ve hayvan kıtlığı, yerleşik, yerinden edilmiş ve tehcir edilmişler arasında fark gözetmeksizin, sayısız can alıyordu. 1917'den itibaren firarî asker grupları, bölge boyunca yürüyerek geldiler. Hastalıklardan ve içlere doğru ilerleyen İtilaf Devletleri'nden kaçan 500 binden fazla adamdan binlerce firarî, başkentten yardım almak umuduyla Güney Marmara'da ikamet etmeye başlayan kitlelere katıldılar.[32]

Ufukta herhangi bir yardım belirmeyince, devletin yapamadığını eşkıyalar yaptı. 1917'den önce eşkıyalık faaliyetlerini gösteren resmî raporların sayısı oldukça az. Osmanlı yetkililerinin hazırladığı rapora göre eşkıyalar, daha Ocak 1917'de Adapazarı'na çıkan yollarda "açıkça eşkıyalık yapmaya" başlamıştı.[33] Kasıma gelindiğinde, Hüdavendigar valisi ve Karesi mutasarrıfı birlikte çalışmaya ve bu iki bölgedeki "eşkıya ve firarilerin" takibinde jandarmalara yardım etmeye çağrıldı.[34] Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önceki on bir ayda Güney Marmara

---

31 PRO/FO 371/4158/96965, 8 Haziran 1919; PRO/FO 371/5054/9302, 3 Ağustos 1919.

32 Erik Jan Zürcher, "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience", Hugh Cecil ve Peter Liddle (der.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced*, (Londra: Cooper Press, 1996), s. 244–5; Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930) s. 262. Gelibolu ve Kut ül-Amare'deki zaferlere rağmen Osmanlı ordusunun zamanla Arap topraklarından çekilmesi ve kötü yaşam koşulları, 1917'de 300 bin askerin birliklerinden ayrılmalarına neden oldu. Savaşın sonunda, bu sayı 500 binden fazlaydı.

33 BOA.DH.ŞFR 71/156, 3 Ocak 1917.

34 BOA.DH.ŞFR 81/31, 5 Kasım 1917.

çevresinden gelen raporlar, yollardaki silahlı adamların karıştığı bir hadiseler tufanını haber veriyordu.[35]

Eşkıyalıktaki artıştan, kısmen, asker kaçaklarından oluşan çetelerin sayısındaki yükselme sorumlu tutuldu.[36] Harp Nezareti'nin ordu komutanlarına verdiği emirde firar ederken yakalananların idam edilmeleri istenirken, subayların da çeteci-askerlerin şiddet eylemlerinde yer aldıkları görülüyor.[37] Bu kisvedeki yerel memur ve subaylar, "yetersiz" oldukları ve çete liderleriyle gizli tezgahlar kurmak, zimmetlerine para geçirmek, işkence etmek veya "kayıtsız" davranmak yoluyla yolsuzluk yaptıkları için ayıplandı.[38] 1915'te askerî ihtiyaçlar atlı jandarmaların orduya katılmasını gerektirse de, bölge ve imparatorluk subayları daha fazla sayıda birlik veya jandarmanın bölgede konuşlandırılmasını tekrar tekrar istediler; ayrıca firar meselesini ateşkesin imzalanmasının ardından dahi gündeme getirdiler.[39]

---

35 Eşkıya faaliyetlerinin örnekleri, bu zaman diliminde Bursa'da (BOA.DH.ŞFR 88/19, 1 Haziran 1918; BOA.DH.ŞFR 91/125, 12 Eylül 1918), Bandırma'da (BOA.DH.ŞFR 92/286, 29 Ekim 1918; BOA.DH.ŞFR 81/15, 4 Kasım 1917), Karacabey'de (BOA.DH.ŞFR 83/66, 10 Ocak 1918; BOA.DH.ŞFR 88/245, 25 Haziran 1918), Kirmasti'de (BOA.DH.ŞFR 83/66, 10 Ocak 1918; BOA.DH.ŞFR 91/73, 8 Eylül 1918), Susurluk'ta (BOA.DH.ŞFR 86/203, 22 Nisan 1918), Balıkesir'de (BOA.DH.ŞFR 89/25, 6 Temmuz 1918), Gemlik'te (BOA.DH.ŞFR 90/187, 22 Ağustos 1918), Çan'da (BOA.DH.ŞFR 91/72, 8 Eylül 1918), Gönen'de (BOA.DH.ŞFR 92/208, 22 Ekim 1918; BOA.DH.ŞFR 93/205, 18 Kasım 1918) ve Adapazarı'nda (BOA.DH.ŞFR 88/139, 13 Haziran 1918; BOA.DH.ŞFR 90/123, 13 Ağustos 1918) görülebilir.

36 BOA.DH.ŞFR 79/17, 2 Ağustos 1917; BOA.DH.ŞFR 79/190, 22 Ağustos 1917; BOA.DH.ŞFR 81/31, 5 Kasım 1917; BOA.DH.ŞFR 88/3, 1 Haziran 1918; BOA.DH.ŞFR 89/25, 6 Temmuz 1918.

37 BOA.DH.ŞFR 64/232, 5 Haziran 1916; BOA.DH.ŞFR 89/185, 28 Temmuz 1918.

38 BOA.DH.ŞFR 78/224, 25 Temmuz 1917; BOA.DH.ŞFR, 82/11, 3 Aralık 1917; BOA.DH.ŞFR 90/36, 6 Ağustos 1918; BOA.DH.ŞFR 90/48, 5 Ağustos 1918; BOA.DH.ŞFR 91/125, 12 Eylül 1918; BOA.DH.ŞFR 92/317, 31 Ekim 1918.

39 BOA.DH.ŞFR 89/61, s. 61–1, 12 Temmuz 1917; BOA.DH.ŞFR 89/105, 16 Temmuz 1917; BOA.DH.ŞFR 92/155, 14 Ekim 1918; BOA.DH.ŞFR 96/95,

Cepheden kaçanlar, görünürde yaygın olan kanunsuzluk için açık açık suçlanamazdı. Kaçışa geçen askerler, savaş patlak vermeden önce hâlihazırda var olan yerel çetelerde kendilerine ayrılmış uygun bir yer buldular. Hükümet belgeleri ve dönem anlatıları, firarîleri kendi yapılarına kabul eden çok sayıda kırsal teşkilattan söz eder.[40] Bir başka deyişle, firar felaketi, sükûnetten istikrarsızlığa doğru yeni bir dönüşe işaret ediyor değildi. Firarîlerin bölgeye gelişi, daha ziyade, tüm Güney Marmara'daki yerel suç çetelerinin bölgesel güçleri kendi taraflarına çekerek serbest kalmalarına yaradı.

Art arda gelen seferberlik ve askere alım dalgaları, Güney Marmara'daki her erkeği birer askere dönüştürmedi. Dağlık arazilerin ve bölgenin ücra köylerinin sığınakları, kaçakçılık, hırsızlık, adam kaçırma ve kiralık katilliğin cazibesi yabancı işgali karşısında varlığını sürdürdü. Zeybekler ve diğer Türkmenler, Çanakkale dışındaki dağlarda bulunan saklanma yerlerinden sahile doğru kaçak tütün taşıyordu.[41] Çeteci Arnavud Rahman, sahil kasabası Karabiga'nın tam dışındaki Değirmencik köyünden uzun zamandır haraç alıyordu.[42] Düğünler, her tür haraççı için işe hazır ortamlar hâline gelmişti. Yerel jandarma birliklerinin zayıflaması ve yeniden atanmalarıyla, Biga, Gönen, Adapazarı ve Bursa arasındaki açık yollar boyunca ilerleyen çiftlik hayvanları, yük taşımacılığı ve yolcular, yağmacılar ve adam kaçıranlar için kolay lokma olmuşlardı.

Bu ticaret ve ahlâksızlık noktalarının kontrolü, ancak anlaşmazlık ve çatışmalar yoluyla sağlanabildi. Savaş yavaş yavaş sona yaklaştıkça, rakip milis grupları arasındaki şiddet de tüm bölgede iyice tırmandı. 1918'de Biga'da Artin adında bir Rum firarînin, çetesinin komutanını öldürüp

---

8 Şubat 1919; BOA.DH.ŞFR 96/122, 9 Şubat 1919; BOA.DH.ŞFR 96/330, 27 Şubat 1919; BOA.DH.ŞFR 97/351, 31 Mart 1919.

40 Bu noktada ilginç bir durum, Kürd Mehmet adındaki namlı eşkıyanın Biga civarında ortaya çıkmasıdır. Mehmet Çavuş, 1916'da Osmanlı ordusundan kaçan bir askerdir. Yanındaki iki Kürt kaçakla beraber, "daha edepsiz ve daha gaddar" olduğu için çeteci olarak "az zamanda kendini gösterir". Bkz: Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 17.

41 A.g.e., s. 10.

42 A.g.e., s. 18; Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), s. 86.

yerine geçmesi bilinen bir örnek. Öldürülen Halil Pehlivan'ın kayınbiraderi Çerkes Neş'et, Artin'in peşine düşüp kızkardeşinin gözleri önünde adamı öldürdü. Artin'in ölümü ertesinde Neş'et'in atlı Çerkes çetesi, akınlarının kapsamını varlıklı köylere doğru genişletme fırsatı buldu. Biga'daki yerel eşraf ve subaylar, durumun altından kalkamayacaklarını anlayınca, taşkın Çerkesleri devirmek için Pomak milis lideri Kara Hasan'ın yardımını istediler. Kaza yönetimi ve jandarma desteğiyle Hasan'ın adamları, Çerkes Neş'et'in akınlarına son vermeyi başardılar. Görev yerine getirildiği için, subaylar şiddete başvurulmadığı müddetçe istenildiği kadar yağma yapma hakkı vererek Pomakları ödüllendirdiler.[43]

Çeteler, polis, eşraf ve yöneticiler arasındaki bu danışıklı dövüş, Güney Marmara'nın diğer kısımlarında da yaygındı. Yetimoğlu ailesinin kumandasındaki Gürcü milisler, Karamürsel ve Değirmendere gibi daha batıdaki kasabalardan İzmit Körfezi boyunca çiftlik ve köylere gözdağı verdiler.[44] Tütün tarlası sahibi Nurettin Bey, mallarını korumaları ve karşı ataklar yapmaları için Arnavut milisleri istihdam edip barındırarak karşılık verdi. Köy muhtarları Yetimoğullarını destekliyorken, Nurettin Bey kendi başına kayda değer bir siyasî güçtü. Eski İzmit kaymakamı olmasının yanı sıra, kaynaklarda o zamanki Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın yakın akrabası olarak da tanımlanır.[45] Nurettin'in başuşağı Arnavut Kazım, daha sonra Millî Mücadele'nin sadık bir savaşçısı olacaktı.[46]

Daha da karmaşık ve siyasî açıdan gerilimli bir diğer çekişme, Karacabey ve Kirmasti kazalarında görüldü. 1909'dan beri, Arnavut ve Çerkes

---

43 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 20–2.

44 "Yalova'da İki Gün", *Alemdar*, 27 Ağustos 1919; BOA.DH.İUM 19/5//1/31, 14 Mart 1919; BOA.DH.ŞFR 95/279, 30 Ocak 1919; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 64. Milliyetçi karşıtı *Alemdar* gazetesinden bir gazeteciye göre, Yetimoğulları Yalova civarında epeyce etkiliydi.

45 BOA.DH.EUM.AYŞ 18/119, 8 Ağustos 1919; BOA.DH.KMS. 53–1/78, 22 Haziran 1919.

46 Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 75, 82. 1919 yazında, İzmit ile Değirmendere bölgesindeki yirmi dört köyden altmıştan fazla ileri gelen şahıs, Dahiliye Nezareti'ne, hükümetin Arnavut çetelerine bir son vermesini talep eden açık bir şikâyet yolladılar. Talat görevden ayrılmış olmasına rağmen, Dahiliye Nezareti'nin bölgedeki önemli vatandaşların kaygılarını gidermekte gönülsüz olduğu görüyor.

eşrafından rakip gruplar, iki kazanın avanta hakkı için, fakat gerçekte kazalarda egemenlik sağlamak için birbirleriyle yarış hâlindeydi. Arnavut milisler ve eşraf, on yıldan fazladır daha avantajlı durumdaydı. Çerkes çetelerinin ilerlemesinin önüne geçmelerinin yanı sıra yerel yönetim ve jandarmaya yapılan müdahalelere de karşı gelmişlerdi. Savaşın sonunda, Hurşid adında namlı bir Arnavut çete liderinin Canbaz köyündeki en varlıklı Çerkes ailelerden birinden elli at çalmasından sonra, kavga patlama noktasına gelmişti. Bu olayı izleyen şiddetli kan davasının hem bölgede hem imparatorlukta derin bir etkisi oldu.[47]

İstanbul, Mondros Mütarekesi'nden iki buçuk ay önce, Karesi, Hüdavendigar ve Kale-i Sultaniye eyaletlerindeki asker kaçakları ve eşkıyalar için genel af ilan etti.[48] Ordunun dağıldığı, jandarmanın da iliklerine kadar soyulduğu düşünülünce, genel af, hükümetin oynamak zorunda olduğu son kartı. Birçok kanun kaçağı ve eşkıya, hükümetin affını kabul etmek için bu oyuna dahil oldu.[49] Özellikle, Kara Hasan, altmış kişilik avare çetesiyle Biga'da bir geçit töreni yapıp merasimle yerel yetkililere teslim olmuştu. Bu küçük pazar kasabasının caddelerinde serbestçe dolaşma gücünü elde eden Hasan, yerel bir hana kurulmuş, kendi kabadayı çetesi vasıtasıyla gasp düzenine girişmişti.[50] Kendi mini-beyliği dışında eşkıyalığını asgari düzeyde tutacağı güvencesi vermiş olmasına rağmen Hasan, hâlâ düğünlerde şehrin varlıklı kişileri ve işadamlarına karşı güç kullanma hakkını elinde tutuyordu.[51]

---

47 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

48 BOA.DH.ŞFR 90/90, 9 Ağustos 1918; BOA.DH.ŞFR 90/94, 9 Ağustos 1918; BOA.DH.ŞFR 90/95, 9 Ağustos 1918; BOA.DH.ŞFR 90/98, 11 Ağustos 1918. Zühtü Güven, hem eşkıyalara hem asker kaçaklarına yönelik genel bir af kanununun Ağustos 1918'de değil, kasımda çıktığını belirtir. Zühtü'nün beyanının doğruluğu veya hükümetin, önceden ilan ettiği bir politikayı daha sonraki bir tarihte ayrıntılandırmış olduğu açık değil. Bkz: Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 23.

49 Karacabey'de Hurşid, Diyarbakır'da ise Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet ettikten sonra yakın zamanda evine dönen Çerkes milis Çerkes Davud, sultanın affına razı oldular. Ancak, birkaç ay içinde, birbirlerine karşı savaşacaklardı. Bkz: PRO/FO 371/4158/124458, 3 Eylül 1919.

50 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 24–6.

51 A.g.e., s. 26.

1919 kışı ilkbahara döndükçe, Güney Marmara'daki diğer milis şebekeleri Kara Hasan'ın Biga'nın kontrolünü ele geçirişinden örnek alarak hareket ettiler. 1919'un ilk yarısında Karacabey kaymakamı emekliye ayrıldığında Çerkes Osman Bey kaymakam vekilliğine atandı. Kasabadaki yerel Arnavut eşrafi Osman'ın tayinini şiddetle reddedip Çerkes'i yerinden etmek için derhal harekete geçti. İstanbul'da arkadaşları olan zengin eşraf (Gostivarlı) İbrahim, korku salan suikastçı Hurşid'le silahlı adamlarla birlikte açık açık devriye gezmesi için anlaştı. Osman şahsına yönelik bu tehditten haberdar oldu ve kendine yönelik Arnavut ayaklanmasını bastırmak için, Dağıstanlı çeteci (Keliyanlı) Zekeriya'nın hizmetine başvurdu. 17 Haziran 1919 akşamı Zekeriya'nın üç arkadaşıyla birlikte evinin yakınında pusuya düşürülmesi, tüm bu mücadelenin dönüm noktası oldu. Zekeriya canını kurtardı, ama arkadaşlarından ikisi ve o sırada pencereden bakan masum bir tanık, çarpışmada öldürüldü. Zekeriya'nın hayatına kast girişimini takiben, Osman, başka yazılı ölüm tehditleri de aldıktan sonra, tepelik alanlara kaçmaya mecbur kaldı. Hüdavendigar'ın milliyetçi karşıtı valisi İsmail Hakkı bu noktada anlaşmazlığa müdahale etti ve Arnavut topçu birliği komutanı (Debreli) Ziya Bey'i Karacabey'in kaymakam vekilliği makamına tayin etti.[52] Aslında, kaza yine de silahlı adamlar tarafından yönetiliyordu.

Biga, Karacabey, Değirmendere gibi yerlerde yasanın ve düzenin çöküşü, imparatorluğun geleceğine de uzanan çok daha büyük bir krizin belirtisi niteliğindeydi. İtilaf Devletleri'ne karşı mağlup olunması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kellesinin alınmasını beraberinde getirdi. Üç paşa iktidarı, Enver, Talat ve Cemal Paşalar, savaş suçları nedeniyle dava açılmasından ve tutuklanmaktan korkarak, savaş bittikten günler sonra bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan kaçtılar. Mondros'ta teslim olunması, İngiliz silahlı kuvvetlerinin başarısını ve Osmanlı Arap topraklarının paylaşımını esas itibarıyla onaylamış oldu. İtilaf Devletleri askerlerinin tüm Anadolu'yu gezebileceğini ve "İtilaf Devletleri'nin güvenliğini tehdit eden" herhangi bir stratejik noktayı işgal edebileceğini ifade eden bir maddeyi de içeren mağlubiyet koşulları, İstanbul dahil imparator-

52 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

luktan geriye kalanı paylaşıma sunuyor gibiydi.[53] En beteri de toplumun kaderiydi. Bir harp gazisi, savaş sonrası yaşamı şöyle anlatıyor:

> Her ev en az bir şehit vermiş olduğundan ağlamayan anne, genç yaşta dul kalmış kadın ve yetim yok gibi; güzelim kasaba ve köyler harabeye dönmüş, haritadan silinmiş durumda; sakatlar yığınları oluşturuyor, görüntüsü sağlıklı bir insana rastlanmıyordu.[54]

Yoksulluk gelip kapıya dayanmışken, devletin ve kendi iktidarlarının karşı karşıya kaldığı tehlike karşısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalıntıları ne kararlı ne de kaygılıydı. Partinin yenilmesinden dahi önce, yaklaşan Anadolu işgaline direnmek ve parti düzenini yeniden sağlamak için ortak ve örgütlü çaba gösterilmesine karar verilmişti. Yaklaşan mücadele için piyade eri lâzımdı; bunun için de İTC'nin siyasî varlığını sürdürme umutlarının merkezi olan yerel milislere tekrar başvurulacaktı.

Zamanı Geri Almak: Millî Mücadele'nin Kökeni

19 Mayıs 1919 tarihi, çağdaş Türk tarihyazımının "stunde null"u, yani sıfır noktasıdır. Bu tarih, Mustafa Kemal'in Erzurum'da Dokuzuncu Ordu Müfettişliği görevini alacağı Samsun'a çıkış tarihidir. Atatürk'ün, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgalini sonlandıran ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden direniş hareketinin merkezinde yer aldığı tarih de budur. Kendi sözcükleriyle, yabancı işgaline karşı mücadelenin hem esin kaynağı hem de bu hareketi ileriye taşıyan lokomotiftir.

Eric Jan Zürcher, Kurtuluş Savaşı esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin durumuna yönelik devrim niteliğindeki çalışmasında, Türk tarihyazımındaki bu büyük dogmayı yıkmak için elinden geleni yaptı. Zürcher, Enver Paşa ve İTC beyin takımının 1918'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi ve işgali hâlinde Kafkasya'da bir direniş hareketi kurmak için bir acil durum planı hazırladıklarını iddia eder.[55] Di-

---

53 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 83.

54 Şerif Güralp, *Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü: Bir Albayın Anıları* (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2002), s. 17–18.

55 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union*

reniş, Enver Paşa'nın Azerbaycan'daki amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa'nın yönetiminde olacaktı; aynı zamanda, baştan başa Anadolu'da zulada silah depolamak ve gizlemek için de adımlar atılmıştı. Ertürk'e göre, Osmanlı istihbaratı Teşkilat-ı Mahsusa bütünlüğünü koruyacak ve Anadolu sahnesinde Osmanlı direnişini yönetecekti.[56]

Enver'in imparatorluktan ayrılmasının hemen ertesindeki altı ayda planları dolambaçlı bir yola girdi. Kafkasya'dan ne Halil Paşa'nın ne de Nuri Paşa'nın yönettiği bir kurtuluş ordusu çıktı. Aksine, Anadolu'nun İtilaf Devletleri'nce işgaline karşı örgütlü direniş eylemi Anadolu'nun kara sınırları içindeki bir grup vilayette parça parça devam etti. 1919 ilkbaharında, Kars, Urfa, Batum, Adana ve Edirne bölgelerinde şiddet eylemleri patlak verdi. Savaşın sonuna yaklaşılan senelerde bu bölgelerin ortak bir cemaatlerarası şiddet geçmişi olması da tesadüf değildi.[57] İngiliz birlikleri, Güney Marmara'daki liman şehri Çanakkale'de küçük bir garnizon kurdu. Yunanların İzmir'de karaya çıkmasından dört gün sonra, İngiliz askerlerinden oluşan bir birlik 19 Mayıs 1919'da İzmit'i resmen işgal etti.[58] Başka yerlerde, İngiliz ve Fransız kuvvetleri ana demiryolu kavşaklarına ve limanlara küçük müfrezeler yerleştirip iç kesimlerde gayriresmî "geziler" yapmaları için subay gönderdiler.[59] Ocak 1919'da Güney Marmara'daki ilk çatışma raporlarına göre, direniş güçleri bu yabancı birlikleri hedeflememişti. Bölgede ilk şiddet dalgasının tek mağduru, sürgünden dönen Ermeni ve Rumlar olmuştu.

Türkiyeli yorumcu ve akademisyenlerin çoğu, oybirliğine varmışçasına, Osmanlı Hıristiyanlarını, sadece Kurtuluş Savaşı'na değil, 1918'deki

---

and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905–1926 (Leiden: E.J. Brill, 1984), s. 84–6 [*Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008].

56 Ertürk and Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 180–5.

57 Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 24; Shaw, *From Empire to Republic*, s. 86, 463–4, 862, 866. Urfa ve Edirne, Kasım 1918 başında Fransız birliklerince işgal edilmişti. Fransız işgali daha sonra Aralık ortasında Adana'ya uzandı. İngiliz kuvvetleri kasımda Çanakkale, Batum ve Kars'ı işgal ettiler.

58 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 2097.

59 2 Nisan 1919'da, otuz Fransız askeri Bandırma tren istasyonunu işgal etti. Bkz: PRO/FO 608/113/10733, 22 Mayıs 1919.

Osmanlı mağlubiyetinin ardından gelen insanlık felaketine de neden olan esas dahilî katalizör olarak gösterir. Tarihçiler bu konuya girerken, çoğunlukla, Rum ve Ermenilerin provokasyonlarını anlamak için Ermeni ve Yunan hükümetlerinin Anadolu'yu paylaşma planlarına gönderme yapar.[60] Bazı tarihçiler, bu komploların Rum çetecilik ve milis faaliyetlerinde kendini gösterdiğini iddia ederek devam eder.[61] Mustafa Kemal dahil pek çok Türk yorumcunun gözünde Yunan Megali İdea'sı ve diğer benzeri milliyetçi gündemler, Anadolu'daki tüm Hıristiyanların fikirlerini temsil etmektedir.[62]

Tarihî kayıtlar bu iddiayı sadece kısmen doğrular. Mondros Mütarekesi'ni izleyen altı ayda Erdek, Adapazarı, Bahçecik ve Kandıra civarında Rum ve Ermeni milisler, eşkıyalık ve cinayet eylemleri gerçekleştirmişti. İzmit'in kuzeyinde faaliyet gösteren ve özellikle korku yaratan Rum köylü çetesi, söylenenlere göre, "Türkü imha" niyetinde olduğunu açıkça beyan etmişti.[63] Hem İngiliz hem de Osmanlı kaynakları Bandırma ve Balıkesir gibi şehir merkezlerinde yükselişte olan Yunan milliyetçisi ve irredantist görüşlerden söz eder. İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bağlı güvenlik subayı Teğmen Hadkinson, Adapazarı civarında faaliyet gösteren eşkıyalar arasında bazı "kötü Ermeniler" olduğundan (bu durumu bölge Ermenileri de doğrular) söz eder. Kasım 1918 ile Mayıs 1919 arasında Güney Marmara'daki Hıristiyan çeteleri veya milis gruplarına ilişkin kaynaklar ise hiçbir şekilde baskın veya yaygın değildir.[64]

---

60 Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 13–14; Shaw, *From Empire to Republic*, s. 386–401; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 31–6.

61 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 37–41. Sofuoğlu, "Kuzeybatı Anadolu'da Azınlık (Yerli Rum ve Ermeniler) Faaliyetleri" adını verdiği bölümde bu bağlantıyı kurmakta.

62 Mustafa Kemal Atatürk, *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1963), s. 1.

63 Çam, *Milli Mücadele*, s.9; Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919–1922)* (İstanbul: Türkiyat Matbaacılık, 1987), s. 11–12; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 65.

64 PRO/FO 371/4158/90012, 13 Nisan 1919; PRO/FO 371/4158/105778, 27 Haziran 1919. İzmit Körfezi'nin güney yakasındaki Ermeni haydut faaliyetinin Nisan 1919'da süregeldiği rapor ediliyor.

O dönemde lağvedilmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski mensupları İstanbul'daki ofisleri ve özel salonlarından Güney Marmara'da yapacakları saldırıların temellerini atıyordu. Ekim 1918'de Enver ve Talat Paşalar, Osmanlı istihbarat servisinin nitelik ve sorumluluklarını yeniden biçimlendiren bir toplantıda buluştular. Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Talat Paşa'nın yakın müttefikleri Kara Kemal ve Kara Vasıf'ın yönetimine verilmesine, gelecekteki direniş güçlerinin temini ve idarcsiyle görevlendirilmesine tam olarak bu toplantıda karar verildi. Teşkilat-ı Mahsusa'nın, daha sonraki adıyla Karakol'un kadrosu taşra milisleriyle bağlantıları olan tecrübeli ve sadık İTC casuslarıyla oluşturulacaktı. Kara Kemal'in emrindeki, eski bir Çerkes Teşkilat-ı Mahsusa casusu olan (Yenibahçeli) Şükrü'ye, operasyonların İzmit cephesinde, hâlihazırdaki Müslüman çetelerin toplanması ve idare edilmesi emredildi.[65] Sadık jandarmalar, bölgedeki subaylar ve eski gerilla liderlerinin yanı sıra, Teşkilat-ı Mahsusa'yla bağlantısı olan iki eski tecrübeli bürokrat, Fuat (Çarım) ve (Kıbrıslı) Sırrı gibi diğer yüksek rütbeli Jön Türklerle birlikte Karakol çeteleri, Adapazarı'ndan İstanbul il sınırlarına kadar uzanan, etki altına aldıkları geniş bir bölge kurdular.[66] Çete liderlerinin belirlenmesinde yine şahsî profesyonel bağlantılar önem kazanmıştı. İzmit'teki başlıca milis komutanlarından üçü, Sadık Baba, Kara Arslan ve Yahya Kaptan, hem Süleyman Askeri'nin hem de Eşref Kuşçubaşı'nın eski dostlarıydılar.[67]

---

65 Fahri Can, "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 2 (10 Mayıs 1962), s. 334.

66 Fahri Can, "Kuva-yı Milliye Ruhu", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 8 (19 Nisan 1962), s. 249–50; aynı yazar, "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 2, no. 14 (31 Mayıs 1962), s. 28–9.

67 İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandalığıma Ait Hatıratım* (İstanbul: Emre Yayınları, 1996), s. 16, 31–43; Fahri Can, "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 13 (24 May 1962), s. 394; aynı yazar, "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 2, no. 14: s. 28; PRO/FO 371/4158/96965, 8 Haziran 1919; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 75. İlginç olan, Balkan Savaşları'ndan önceki dönemde Yahya Kaptan ve *Kara* Arslan'ın Makedonya'da çete liderleri olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda, Irak'ta, Süleyman Askeri komutasındaki Osmancık tümeninde birlikte savaştılar.

Nisan 1919'da, İzmit'ten rapor veren İngiliz subaylar, bölgede tanık oldukları şiddet eğilimlerinden rahatsız olmuşlardı. Görüştükleri kişilere göre, İzmit'in batısına doğru köylerde ve yol boylarındaki başıboş milis faaliyetleri İTC izlerini taşıyordu. İzmit'teki İngiliz gözlemciler, yerel kolluk kuvvetlerinin bu saldırıların desteklenmesine ve düzenlenmesine yardım ettiğini düşünüyorlardı.[68] Bu çetelerin düzenlediği saldırılar, taşradaki Hıristiyanlara mesaj göndermek için hazırlanmış gibi görünüyordu. Bir keresinde, silahlı Arnavutlar, Rum bir tüccarı ağaca bağlamış ve kulaklarını kesmişti. Kendisini öldürmediklerini, gidip olanları İngiliz ve Fransızlara şikâyet etmesini istediklerini söylemişlerdi. "Kulaklarınızı alıp geçen gün Pendik'te o çok eğlendirdiğiniz İngiliz arkadaşlarınıza verin. Onlar, belki size yardım eder," dedikleri Pendikli iki Rum da aynı kaderi paylaşmıştı.[69] İngilizlerce varılan bu sonuçları Osmanlı kaynakları da kısmen destekler. Müslüman bir çete, Mart ayında, Karacabey'e dönmekte olan yaklaşık yüz kişilik bir Ermeni grubuna kasabanın caddelerinde saldırıp gruba ait eşyaları çalmıştı. Tazminat için hükümete dilekçe veren bir Ermeniye göre saldırıyı düzenleyen, İTC'nin bölge temsilciliğinin başı olan Osman Bey ve Arnavut bir suç ortağıydı.[70] Çok benzer saldırılar, Armutlu ve Değirmendere / Karamürsel bölgesinde de rapor edilmişti. Değirmendere / Karamürsel bölgesinde, Yetimoğlu ailesi, yerel yetkililerin desteğiyle Ermenilere karşı bir dizi saldırıdan sorumlu tutulmuştu.[71]

İzmit'teki ilk Karakol çetelerini örgütleyen Doktor Fahri Can, hatıralarında, (Yenibahçeli) Şükrü'nün seferinin tek odak noktasının Hıristiyan milis faaliyetleriyle mücadele etmek olduğunu kesin olarak yazmış-

---

Bu durum, aynı zamanda istihbarat subayı olmaları ihtimalini de gündeme getiriyor. Bulgar (muhtemelen Pomak) Sadık Baba, Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk zamanlarında Eşref'le beraber hizmet etmiş olabilir.

68 PRO/FO 371/4158/105778, 27 Haziran 1919.

69 PRO/FO 371/4157/62437, 5 Nisan 1919.

70 BOA.DH.İUM 19/5/1/28, 13 Mart 1919. Karacabey Ermenilerinin katlandığı tehcir ve şiddete rağmen, dilekçe sahibi, mültecilerin sultana olan sadakatinin devam ettiğini ileri sürmüştür.

71 BOA.DH.İUM 19/5//1/31, 14 Mart 1919; BOA.DH.ŞFR 95/279, 30 Ocak 1919.

tı.[72] Bununla birlikte, resmî İngiliz ve Osmanlı ifadeleri, Karakol çeteleriyle silahlı Hıristiyan gruplar arasında açık bir çatışmadan bahsetmez. Bu çatışmaların ilk evresindeki büyük sivil ölümleri, o günlerde Güney Marmara'yı tanımlayan üç temel gerçeği yansıtıyordu. Kasım ateşkesini takiben ordunun çökmesiyle, Osmanlı kuvvetlerinin, İzmit'te veya Güney Marmara'nın diğer kısımlarında konuşlanan İngiliz askerlerine meydan okuyacak ne gücü ne niyeti vardı. Bu arada, Ermeni ve Rum mülteciler, yabancı birliklerin ve yardım görevlilerinin desteği ve koruması altında bölgeye yavaş yavaş geri dönmeye başlamıştı. Görünüşe göre, bu Hıristiyanlardan bazıları, siyasî ve ekonomik statükoya tahammül edemiyor, bu nedenle de milis kuvvetleri oluşturuyor veya devletin bölünmesini destekliyordu. Doğal olarak, Karakol'la birlikte çalışan aktivistlerin hiçbiri, bölge meselelerindeki bu yeni sapmaya dayanamıyordu. Müslüman milis gruplar ve İTC'li denetimcileri, eşzamanlı olarak hem işgalcilere hem de tehcirden dönenlere saldırıyordu.

İzmir Sonrası: Askerî / Bürokratik Bir Tepki

15 Mayıs 1919 sabahındaki olaylar, Karakol direnişindeki kutuplaşmayı ve direnişin aciliyetini kökten değiştirdi. Yunan birliklerinin İzmir limanı cephesinde karaya çıkması, Anadolu'nun savaş sonrasındaki gelişiminde yeni ve daha kaygı verici bir evreye işaret eder. Urfa ve İzmit'teki mücadele büyük oranda bölgesel kalmışken, Osmanlı basını Yunan askerlerinin gelişini büyük toprak hırsları olan bir güce karşı daha geniş çapta bir savaşın başlangıcı olarak yorumlamıştı. Müslüman sivillerin katliamlarını gösteren raporlar ve Rum mahallelerinde yapılan sevinç gösterileri, Müslüman kamuoyunu da ele geçirdi. Başkentte olduğu gibi, Güney Marmara boyunca kasabalardaki kitlesel nümayişler, zulme bir son verilmesi ve Yunan sefer kuvvetlerinin püskürtülmesi çağrısında bulunuyordu.[73] Buna karşılık olarak, Damat Ferid hükümeti, emri ihlal

72 Can, "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 2: s. 334.

73 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 62. Gemlik, Bursa, Edremit, Ezine, İnegöl ve Bayramiç'te de geniş çaplı gösteriler ve halk buluşmaları düzenlendi. İnegöl kasabasındaki bir protesto toplantısına 5 bin kişi katıldı.

eden herkesi yargılamakla tehdit ederek Yunan kuvvetlerine karşı direnişi baskılamaya çalıştı.

Damat Ferid'in silahlı direnişe muhalefeti işgalin bizatihi kendisiyle pek de ilgili değildi. Devletin kontrolünü çok yakın zamanda İTC'den zorla alan Ferid, İttihatçıların otoritelerini yeniden kazanma ve tesis etme çabasının pekâlâ farkındaydı. İTC mensupları ve bağlantıda oldukları kişiler Mayıs ayına kadar Yunan çıkartması beklentisiyle İzmir'de toplanmıştı. Bursa, Balıkesir, Edremit, Gönen, Burhaniye, Bandırma, Ayvalık ve Erdek'ten önemli siyasî ve sosyal figürler, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti ve diğerlerince başlatılan böylesi etkinliklere aktif olarak katıldılar. Balıkesir, kısa süre içinde Güney Marmara'da İtilaf Devletleri'nin işgaline karşı muhalefetin sesini en çok yükselttiği yer olmuştu. Burası, bölgedeki en sözünü esirgemeyen milliyetçi gazete olan *Ses*'in de bulunduğu yerdi. Balıkesir'in önde gelen iki yerli ailesinin evladı olan Hasan Basri'nin (Çantay) yayınladığı *Ses*, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesinden önce bile, Türkçü, milliyetçi ve İslâmcı düşüncelerin açık sözlü mecrasıydı.[74] Kurtuluş Savaşı'ndan önceki iki yılda Jön Türk gündemlerinin ideolojik ve siyasî olarak desteklendiği bir platform olarak görev yapması, gazetenin önemini daha da artırdı.

İTC, sadece söylev yayınlamaktan ziyade, ilk olarak, Yunan işgali öncesinde askerî tepkisini hazırladı. İzmir'deki muhtelif kilit figürlerin tanıklıklarına göre, İttihatçı unsurlar Ege hinterlandı boyunca silahlı bir cephe oluşturmak için plan yapmak amacıyla çıkarmadan önceki günlerde özenle çalışmıştı. Başta Kazım (Özalp) ve Celal Bayar olmak üzere ordu subayları, İTC'yle güçlü bağları olan tanınmış yerel işadamları ve aydın liderlerle (Mustafa Necati, Hüseyin Ragıp Nurettin, Haydar Rüştü [Öktem] ve Halit [Moralızade]), protestodan askerî eyleme geçişi yumuşatmak için 14 Mayıs gecesine kadar işbirliği içinde çalıştılar.[75] Bu

---

74 Özdemir, *Balıkesir Cepheleri*, s. 67; aynı yazar, *Önderleri*, s. 71–3.

75 Apak, *İstiklal Savaşında Garp*, s. 11–12; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 3–6. 14 Mayıs. 1919 gecesi Kazım Özalp'ın şehir merkezinde Ragıp Nurettin'in izleyiciye hitap ettiği bir halk toplantısına katıldığı ileri sürülür. Kazım Bey bilahare, vali makamının karşısındaki kahvehaneye gider ve iki subay arkadaşı Yüzbaşı Hüsnü (Konyalı) ve Teğmen Osman (Manisalı) ile buluşur. Görünüşe göre Hüsnü ve Osman Beyleri tanıyan, ama Kazım Bey'i tanımayan Haydar

planın ilk evrelerinde asker ve taşra subaylarını bir araya getirmek için kullanılan önemli düğüm noktası, birçok açıdan İTC rejimiyle eşanlam taşıyan ve entelektüel bir kurum olan Türk Ocağı'nın şubeleriydi. Halit (Moralızade), Mustafa Necati, Hüseyin Ragıp Nurettin gibi etkin kişiler, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti'nin Mart 1919'daki açılış töreni toplantısına ev sahipliği yapmak üzere Türk Ocağı'nın İzmir şubesini kullandılar.[76]

İstilayı takip eden sekiz gün boyunca, iki kez ödüllendirilen tümen komutanı Kazım (Özalp), Ege ve Marmara'nın iç kesimlerinde birçok önemli kasabayı dolaştı; jandarmaları, yedek subayları, din adamlarını ve gazetecileri eyleme geçmeye hazırlanmaları için seferber etmeye başlamıştı bile.[77] Aynı zamanda, Kaptan Selahattin ve Bekir Sami (Günsav) gibi subay ve bürokratlar, Marmara Denizi üzerinden İstanbul'dan çıkmayı planladılar. 23 Mayıs'ta Bekir Sami, Kazım (Özalp), Rauf Orbay ve başka birçok kişi Bandırma'da toplanarak Yunanlara karşı operasyonların denetlenmesini kararlaştırdılar.[78] 23 Mayıs'tan itibaren, Yunanlara karşı birleşik cephe Ege'de şekillenmeye başladı. 12 Haziran'a gelindiğinde Kazım Özalp ve Bekir Sami tarafından örgütlenen kuvvetler, Ayvalık,

---

Rüştü de daha sonra Kazım'a katılır. Haydar Rüştü'ye göre, Kazım (Özalp) ve hemşerileri, yaklaşmakta olan işgale ve hangi adımların atılmasına ihtiyaç olduğuna dair uzun uzadıya konuşurlar. Konuşma esnasında, Kazım Bey, Osmanlı kuvvetlerinin sahadaki durumunu, Celal Bayar'la buluşacağı ve bir direniş zemini örgütleyeceği Ödemiş şehrini tahliye etme planının anahatlarını ayrıntılı olarak belirtir. İlginç olan ise, Kazım Bey'in, Haydar Rüştü ve diğer subaylarla olan bu toplantının içeriğinden hatıralarında herhangi bir şekilde bahsetmekten kaçınmasıdır.

76 Tarık Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859–1952* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952), s. 481–3.

77 Özalp, *Milli Mücadele*, s. 8–13. Kurtuluş Savaşı'na dair anıların pek çoğunda olduğu gibi, Kazım Özalp'in hikâyesi de, eylemlerinin kendiliğinden ve önceden yazılmamış olduğu izlenimini vermek üzere şekillendirilmiştir. Yunan işgali sırasında izinli olarak İzmir'de olmasını "öyle oldu," şeklinde açıklar. Batı Anadolu'daki müteakip gezilerinin yönlendirildiği veya önceden ayarlandığına dair hiçbir işaret vermez.

78 A.g.e., s. 13; Selçuk, *Romanı II. Kitap*, s. 59–60; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 30.

Bergama, Akhisar ve Soma kasabaları etrafında bir savunma çeperi oluşturmaya başlanmıştı.[79]

Askerî kuvvetler, Yunanları tek başına mağlup edememişti. Yunan işgalinin hemen akabinde sivil aktivistlerin ve destekçilerin gücünü organize etmek ve yönlendirmek için eşzamanlı bir çaba başlatıldı. Güney Marmara'daki ilk direnişçiler, gayriresmî "milliyetçi" bürokrasiyi başlatmak ve idare etmek için, her ikisi de İTC ile derin bağlara sahip iki kişiye güvendiler. Bu kişilerden ilki, çıkarma günlerinde Bandırma'da Kazım (Özalp) ile buluşan Vasıf (Çınar) idi. Türk Ocağı (ki bu vasıtayla İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti'yle iletişime geçmişti) mensubu ve daha sonra da milliyetçi *İzmir'e Doğru* gazetesini yayınlayan Vasıf Çınar'ın Millî Mücadele'nin inşasında doğal bir temel taşı olduğu görülüyor. Kazım Bey ve milliyetçi komuta yapısının diğer mensupları, Vasıf Çınar'ın aydınlara, İTC sempatizanlarına ve Türk Ocağı'nın Ege ve Güney Marmara'daki çeşitli şubelerinde örgütlenen vekillerine erişim sağladığının farkındaydılar. Vasıf Çınar, *İzmir'e Doğru*'nun kurulmasıyla, Kuva-yı Milliye adına sadık beyanlar yayınlayarak Batı Anadolu'daki resmî Kuva-yı Milliye sözcüsü oldu.[80]

İkinci figür, bürokratik kanadı hizaya getiren ve önceleri Gönen, İzmir ve Balıkesir'de bürokratik mevkilerde bulunmuş olan İTC'ye sadık Hacim Muhittin'di (Çarıklı). Yunan istilası sırasında İstanbul'da bulunan Hacim Muhittin, nihayetinde, mücadeleye katılmak için Bandırma'ya gitmek üzere yola çıkmaya karar verdi.[81] Bu kararın en çok merak uyandıran yönü, Karakol Cemiyeti'nin ortak kurucusu Kara Vasıf'la yapılan bir dizi görüşmeyle aynı zamana denk gelmesidir. Hacim Muhittin, Kara Vasıf ile ilişkisini açıkça dile getirmese de, 3-9 Haziran arasındaki günlük yazıları eski Teşkilat-ı Mahsusa subayıyla bir kereden fazla buluştuğunu

---

79 Özalp, *Milli Mücadele*, s. 24.

80 Tülay Alim Baran, *Vasıf Çınar ve İzmir'e Doğru Gazetesi Yazıları* (İstanbul: Arma Yayınları, 2001), s. 11–12; Özdemir, *Önderleri*, s. 9. *İzmir'e Doğru* ilk olarak 16 Kasım 1919'da yayınlandı.

81 Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları, 1919–1920* (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1967), s. 14–15.

göstermekte ve Güney Marmara'ya gitme kararında Vasıf'tan etkilenmiş olabileceğini akla getirmektedir.[82]

Bandırma, Gönen ve Manyas'ta birliğe insan toplama çabalarından sonra Hacim Muhittin, 27 Haziran 1919'da Balıkesir'e yerleşti. Hacim Muhittin, milliyetçilerin kalesi olan bu bölgede konuşmalar yapmaya, birliği örgütlemeye ve para toplamaya devam ederken, Mayıs ortasından beri direniş mücadelesi veren bir grup yerel örgütleyici arasında hemen yerini aldı. Vasıf Çınar ve Kazım Özalp'e ilaveten, oluşum hâlindeki bu milliyetçiler grubuna (Keçeci) Hafiz Mehmet Emin, Mehmet Vehbi (Bolak), Abdülgafur (Hoca) ve (Zarbalı) Hulûsi'yi de içeren Balıkesirli eşraf da dahildi.

Bir ay sonra, 26-30 Temmuz 1919 arasında Hacim Muhittin ve beraberindekiler, Balıkesir'de, Yunan işgaline bir tepki oluşturmakla görevlendirilmiş eşraftan oluşan bir kongre topladılar.[83] Balıkesir Kongresi, yirmi dokuz maddelik programla kendini "anavatanı kurtarmaya" adanmış bir cemiyetin, Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti'nin kuruluşunu beyan etti. Kongre, bu amaca ulaşmak için, organizasyon, maliye ve düzenli ordunun kurulması için bölgedeki her kazadan asker toplama işlerinin her biri için ayrı komite kurulacağını duyurdu.[84] Bu teşebbü-

---

82 9 Haziran 1919 tarihli günlük yazısında şöyle yazar: "Bu sabah Muhtar Bey'in evine gittim. Daha sonra [*Kara*] Vasıf'ı evinde bulduk. Öğleden sonra işyerinde buluştuk. Aydın Vilayeti sorununu tartıştık. İnşallah, öbür gün Bandırma'ya hareket edeceğim." Hacim'in Kara Vasıf'la görüşmesi, bazı bakımlardan Mustafa Kemal'in son günlerinde İstanbul'da Kara Kemal ile buluşmasını yansıtmaktadır. Tesadüf bu ki, benzer şekilde Kuva-yı Milliye'yi başlatma ve yönlendirmede Karakol'un rolününün ipuçlarını da vermekte. Bkz: Zürcher, *Unionist Factor*, s. 112–14.

83 Pek çok kaynak, 28 Haziran ile 13 Temmuz arasında Balıkesir'deki Dar-ül Nafia medresesinde ilk kongrenin düzenlendiğini belirtir (Hacim Muhittin'in hatıraları bu toplantıya ilişkin hiçbir kayıt içermez). Bu toplantıda delegeler, bilahare düzenlenecek daha geniş bir kongreye başkanlık yapması için Hacim Muhittin'i seçer. Bu delegelerin tam olarak kimler olduğu ve başka ne kararlar alındığı bilinmiyor. Bkz: Hasan Basri Çantay, *Kara Günler ve İbret Levhaları* (İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1964), s. 35; Mücteba İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri* (İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s. 87–100; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 38.

84 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 112–15.

sün maliyeti, Güney Marmara ve Kuzey Ege'de başlıca şehir merkezleri arasında adil şekilde paylaşılmıştı, ama masrafların aslan payını Balıkesir kazası ödedi.[85] Balıkesir Redd-i İlhak Heyeti'nin mutabık kaldığı kararlar onaylandı ve bir ay sonra Alaşehir'deki müteakip buluşmada ve Eylül 1919 ile Mart 1920 arasında Balıkesir'deki diğer üç kongrede ayrıntılandırıldı. Bu toplantılar sonucunda milliyetçi sempatizanlar, Marmara havzası boyunca Redd-i İlhak Komitesi'nin başka yerel şubelerini kurmak için gayret ettiler.

Mustafa Kemal, Millî Mücadele'nin, Anadolu'da yeni bir düzen kurmak için ortaklaşa bir arzuyla hareket eden bir isyan hareketi olduğunu sonradan kabul etmiş olsa da, Redd-i İlhak veya diğer milliyetçi örgütlerin yayınladığı hiçbir belgede böyle bir niyetten söz edilmez.[86] Aksine, devam etmekte olan hareketin, Yunan ordusunun tümüyle fizikî ve siyasî olarak püskürtülmesine adanmış olduğunun tekraren ifade edildiği görülmektedir.[87] Millî Mücadele bu hedefleri Anadolu'daki tüm "Müslümanlar ve Türkler" adına savundu. Bir ifadede ortaya konduğu üzere, "...Anadolumuza taaruz eden Yunanların vahşiyane savlet ve cinayetleri bütün Türklük ve Müslümanlık âleminde hakiki bir endişe ve rasîn bir hareket-i milliye husule getirdi".[88]

Kurtuluş Savaşı'na dair üst-anlatı, bu temsili temel bir sonuç olarak kabul eder. Ancak buradaki milliyetçi ve mezhepçi dil kombinasyonu dikkat çekicidir. Direniş jargonunda tekrar eden bir ibare olan "Müslüman" ve "Türk" eşlemesi nasıl anlaşılmalıdır? Bir madalyonun iki yüzü olarak mı? Farklı ya da bağımsız gruplar olarak mı? En önemlisi, bu iki tanımlayanın arasındaki ilişki nedir?

---

85 A.g.e., s. 114. Bu bakımdan, malî sorumluluk vilayetler arasında şu şekilde bölünecekti: Balıkesir yüzde 21, Edremit yüzde 17, Burhaniye yüzde 7, Balya yüzde 4, Bandırma yüzde 10, Gönen yüzde 6, Sındırgı yüzde 4, Gördes yüzde 4, Soma yüzde 5, Bergama yüzde 2.

86 Atatürk, *Nutuk*, s. 10–11. Mustafa Kemal kendi gerçek duygularını "hayal" olarak nitelendirilir korkusuyla gizli tuttuğunu belirtir. Yine de, 1919 yazında asıl ideolojik niyetinin ne olduğu konusunda ihtiyatlı olmalıyız.

87 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 33–4, 115, 126. Hacim, Yunan ordusunun tamamen püskürtülmesine ek olarak, Yunanistan ile Osmanlı toprakları arasında nüfus mübadelesini de savunmaktadır.

88 A.g.e., s. 116.

İdeolojik Kuva-yı Milliye terimini ve yarattığı algıyı anlamaya çalışırken, "millî" teriminden başlamak muhtemelen en uygun hareket noktası olacaktır. "Millî" sözcüğü ilk bakışta malûmu ilam gibi görünüyor: herkesi kucaklayan, halkın özlemlerini bütünüyle temsil edecek olan devlet çapında bir hareket. Ancak, Osmanlı Türkçesinde "millet" ve "millî" terimlerinin yüklü bir tarihi var. 1839 tarihli Tazminat Fermanı'nın ilanından itibaren, millet terimi Osmanlı siyaset felsefesinde çok hırpalanan bir kavram hâline geldi. Jön Türklerin yükselişiyle, millet, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim unsurlarını yöneten siyasî ve sosyal yapının tarifi olmaktan büyük ölçüde çıktı. Bunun yerine, millî sözcüğü vatan sözcüğüne, yani vatandaşlar arasındaki mezhep farkını artık tanımayan Osmanlı anavatanına gönderme yapar hâle geldi.[89]

1915 tehcirine zemin hazırlayan olaylar millet teriminin anlamını bir kere daha değiştirdi. Rum ve Ermeni "hainliği" giderek istisna değil de kural olarak kabul edilirken, vatandaşlık ve Osmanlı siyasî yaşamına sadakat tanımlanırken İslâm çok daha önemli hâle geldi. Yunan istilası, devletin ve toplumun jargonunda belirleyici olarak İslâm'ın rolünü pekiştirdi. Mayıs 1919'da Anadolu'ya hareketleriyle hem Mustafa Kemal hem Rauf Orbay bu konumu yansıttılar. Dahiliye Nezareti'ne sundukları ortak ifadelerinde, millî mücadelelerine (mücahede-i milliye / cihad-ı milliye) dair kutsal bir şeyin var olduğunu beyan etmişlerdi. Rauf, kendilerini bu kutsal göreve adarken, "İstanbul'un bu solgun yüzü altında kaynamakta olan şerefli, dindar ve etkin bir kan" olduğunu ileri sürmüştü.[90]

Güney Marmara'daki milliyetçiler böylesi dramatik bir dil kullanımından çoğu kez sakınmışlardır. İslâm ve devlet yalnızca Abdülgafur Hoca gibi ulemadan kişiler için böylesi canlı bir cazibeye sahipti.[91] Belirli

---

89 *Millî / millet* terimlerinin anlamı ve evrimiyle ilgili tartışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 318, 331; Davison, "Turkish Attitudes".

90 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 1, no. 2 (Aralık 1952), bel. 37.

91 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 157. Ağustos 1919'daki Alaşehir kongresinde, Abdülgafur der ki: "[Milli Mücadele için] tahsil olunacak para iâne değildir. İane cebren verilmez. Bu müdafaa-i vatan ve din ve ırz için tahsil olunacak bir meblağdır. Bunu vermek her Müslüman için farzdır."

zamanlarda, İslâm bu hareketin bir unsuru olarak kullanıldığında, devlet ve devlet kurumlarıyla milliyetçilerin meşru ilişkilerini ifade ediyordu. Asker, memur ve vatandaşlardan oluşan Kuva-yı Milliye'nin amacı devleti korumak, dolayısıyla da Osmanlı topraklarını Osman Gazi zamanından beri yöneten sultan-halifeyi korumak için mücadele etmekti.[92] Milliyetçi söylem, sıklıkla Müslümanlığı betimleyici anlamda kullanır. Diğer bir ifadeyle, İslâm, Anadolu'daki nüfusun baskın özelliği olarak yorumlanır, dolayısıyla Anadolu'yu Müslüman ülkesi olarak sınırlar.

İslâm çağrışımı yalnızca güçlü siyasî ve kültürel semboller sistemi sunmuyordu. Aynı zamanda herkesin kolaylıkla kabul edip anlayabileceği meşru bir söylem de oluşturuyordu. Direnişin İslâm ile özdeşleştirilmesi, Millî Mücadele'yi, inananlar için kutsal bir göreve dönüştürmüştü. Kuva-yı Milliye için savaşanlar mücahit hâline gelmişti. Bundan dolayı, Yunanları Anadolu'dan sürme mücadelesi, Rauf Orbay'ın kelimeleriyle, cihat olarak görülebilir. Ayrıca, İslâm'ın daha derin siyasî öneme sahip çağrışımları da vardı. Başlangıçtan beri Sultan Vahdeddin ve İstanbul hükümetinin isteklerine karşı gelen bir hareket olan Millî Mücadele, çabasının bağlılık ve isyan arasındaki çizgiyi ihlal ettiğinin farkındaydı. Kuva-yı Milliye, sonuç olarak kendi davasını, İslâm'ı, sultan-halifenin kendisinden ziyade halifeliği ve onun ülkesini savunma mücadelesi olarak sunmayı seçti. Milliyetçiler kendi hedef kitlelerini hilafet, taht ve âlem-i İslâm adına yatıştırdıkları için bu argüman, zayıf bir söylemsel zemine dayanıyordu.

Kuva-yı Milliye mücadelesinde "Türk" teriminin İslâm'la yan yana kullanılması, meşrulaştırıcı bir etken olarak işlev görmüştü. Millî Mücadele'nin bu etnik ayracı kullanması, Kuva-yı Milliye'nin işgal kuvvetlerinin (genelde de tüm dünyanın) ilgisini çekmek için bilinçli karar verdiğini gösterir. Balıkesir ve Alaşehir kongreleri, Wilson Prensipleri ruhuyla Aydın vilayetinin (ve Anadolu'nun geri kalanının) ezelden beri "Türk ve Müslüman" olduğunu ve bu nedenle hakları ve korunmalarının Büyük Güçler tarafından garanti altına alınması gerektiğini tekrar tekrar beyan etmişti.[93] Milliyetçi basın, günlük makaleler ve açık mektup-

92 A.g.e., s. 115–16.
93 A.g.e., s. 118.

larla, bu kinayeyi daha da ileriye taşınıştı. Tarihe, nüfus istatistiklerine ve geçmişteki uluslararası örneklere göndermeler vasıtasıyla Vasıf (Çınar) ve Hasan Basri (Çantay) gibi gazeteciler, *İzmir'e Doğru* ve *Ses* gazetelerini İzmir'in, ama aslında Anadolu'nun kalanının "Türk ve Müslüman" olduğuna dair kendi fikirlerinin propagandası yapmak için açıkça kullanmışlardı.[94] "Türk" sıfatı nadiren tek başına kullanılır olmuştu.

Bu din ve kimlik dizgesi içinde İslâm, *temel* söylemsel dönüştürücüdür. Anadolu, bu toprakların ve halklarının genel niteliği olduğu varsayılan İslâm unsuru değerlendirilmeden sadece etnik açıdan ele alınamaz. Milliyetçi söylemin altında yatan gerilim, hem bir parti hem de, benzer şekilde eğitimli, benzer toplumsal ve felsefi özellikleri paylaşan insanlar topluluğu olan İTC ve bütünde Müslüman nüfus arasındaki çözümlenmemiş ilişkiyi yeniden akla getirir. Bu noktada Türklüğün anlamı üzerine sürüp giden muğlaklığa (terim devlete mi, yoksa ırka mı gönderme yapar?) ek olarak çok daha temel bir soru beliriyor: Halk, Türk olduğuna inanmıyorsa (veya bilmediği de söylenebilir), Türk olarak kabul edilebilir mi?[95]

Öyle olsa bile, bu sorular, çatışmanın ilk iki yılında çözülmeden kaldı. Sivas ve Erzurum kongrelerinden sonra Kuva-yı Milliye'nin yapısı Mustafa Kemal'in kontrolünde gitgide merkezileştirildi. Eylül 1919'da Sivas'taki toplantıdan sonra Karakol ansızın kapatıldı.[96] Bundan sonra Anadolu ve Trakya'da kurulan tüm direniş örgütleri, Mustafa Kemal'in kendi örgütü olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin otoritesine boyun eğmeye mecbur edildi.[97] Liderlik çemberi daraldıkça, Millî Mücadele'nin mesajlarının şekillendirilmesi ve yayılması işi gitgide Mustafa Kemal'in elinde toplandı. Mustafa Kemal'in otoritesine meydan okuyanlar, 1921'e kadar direnişin kademelerinde kalmaya devam etmiş

---

94 Örnek için bkz: Baran, *Vasıf Çınar* s. 62–3, 104–6; Çantay, *Kara Günler*, s. 78–80.

95 "Türkçülük" ve İslâm üzerine Milliyetçi müzakerelerin anlam ve öneminin daha ileri tartışmaları için bkz: Howard Eissenstat, "The Limits of Imagination: Debating the Nation and Constructing the State in Early Turkish Nationalism" (Doktora tezi, University of California at Los. Angeles, 2007), s. 67–127.

96 Atatürk, *Nutuk*, s. 56–7.

97 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 659, 708–9.

olsa da taşradaki milliyetçi asker ve bürokrat liderleri, İzmir çıkarmasının ilk günlerinden itibaren bu kişilere tanınan özerkliğe son verdi. Sadık kabul edilmek isteyenler, bundan böyle başkasının değil, yalnızca Mustafa Kemal'in liderliğini izleyecekti.

Bu yerel ve ulusal figürlerin Yunanlara karşı uyumlu bir kuvvet organize edebilme hızı, İTC'nin Millî Mücadele'ye (Hareket-i Milliye olarak da anılır) hayat verme rolüne ışık tutar. Rauf Orbay gibi yüksek rütbeli askerlerin liderliğinde, Güney Marmara'daki sivil eylemciler ve ordu subaylarının emrinde, hareketi kolaylaştıracak, finanse edecek ya da hiç değilse hareketin oluşumunu aksatmayacak çeşitli destekleyici aktörler (gazeteciler, tüccarlar, din adamları, yerel memurlar, toprak sahipleri, subay arkadaşları ve milisler) vardı.[98]

1919 ilkbaharında, bu hareketin en tepesinde kimin bulunduğu sorusu cevaplanmamıştı. Gördüğümüz üzere, silahlı direniş grupları İzmir'in işgalinden önce kurulmaya başlanmıştı; bu gruplar, Güney Marmara'da İngiliz işgali ve Ermenilerle Rumların sürgünden dönüşleriyle kendini gösteren yerel tehditlerin sonucuydu. Bununla birlikte, uzun 1919 kışı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun (Rauf Orbay ve Mustafa Kemal dahil) en güçlü adamlarının çoğu, tam olarak ne yapılacağı konusunda kararsızdı. Mayıs 1919 öncesinde tek bir kumandan veya merkezî komite bulunmadığı çok açık. Ne var ki Mayıs ayına gelindiğinde durum değişmişti. Rauf Orbay'la bir grup subay ve memur (Mustafa Kemal, Kazım [Karabekir], Esat [Işık], İsmail Canbolat ve Kara Kemal gibi), Yunan istilasına karşı direnmek için bir plan geliştirmişti. Anadolu'da savunmayı örgütleyecek ve liderlik edecek kadar yetkin ve güvenilir kişiler de tanıyorlardı. Fakat yaz sonbahara döndükçe Mustafa Kemal yetkinin kimde olduğuna dair pek az şüphe bıraktı.

Bekir Sami 21 Mayıs 1919'da Bandırma'da işe koyulmadan önce dahi, mücadelenin komutanları ve teğmenleri kendi direniş ordularının saflarını kimin dolduracağı sorusuyla karşı karşıya kalmışlardı. Vilayet yö-

---

98 Hüseyin Rauf Orbay'ın bu ilk aşamada Millî Mücadele'nin elebaşısı olduğunu düşündüren hiçbir kesin kanıtım yok. Buna rağmen, rütbesi ve gerek İstanbul'da, gerek diğer vilayetlerdeki birçok kilit toplantıdaki kayda değer mevcudiyeti, onun 15 Mayıs 1919 olaylarını takip eden Güney Marmara'daki direniş çabalarının muhtemel örgütleyicisi olduğuna inanmaya sevk ediyor.

netiminde yalnızca sınırlı kontrolü olan Millî Mücadele'nin kurucuları alternatif insan gücü kaynağı bulmaya zorlandılar.

Çetecilik: Mücadeleyi Silahlandırma

17 Eylül 1919'da, yeni filizlenen milliyetçi hükümetin Sivas'ta toplanmasından dört gün sonra, Güney Marmara'daki bir dizi şehre "millî müfrezeler" kurmalarını emreden genel bir talimat gönderildi. Talimat, Millî Mücadele'nin yeni yeni ortaya çıkan bürokrasisini biçimlendiren kolektif bir kuruluş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin farklı şubelerine gönderilmişti. Talimata göre, iki ayrı tip müfreze oluşturulacaktı. İlk grup yani sabit müfrezeler, kendi köy ve kasabalarını, isyanı kışkırtmaya kalkışan "eşkıyalardan" ve "gayrimüslim çetelerden" korumakla sorumlu olacaklardı. İkinci grup, ordu tehlikede olduğunda seferber edilecek olan seyyare müfrezelerden oluşacaktı. Bu müfrezelerin kuruluşuna üç özel sınırlama getirildi: İlk olarak, hiçbir *gayr-ı milliye* katılmayacaktı. İkincisi, *hareket-i ihtilaliye* ile bağlantılı herkesin katılımı men edilecekti. Üçüncüsü, Kuva-yı Milliye, ne boyutta olursa olsun suç işleyen, eşkıyalık ya da intikamcılık yapan herhangi bir Müslüman veya gayrimüslim çeteyi almayacaktı. Bahsi geçen en son yasak, seyyare müfrezelerinin kurulmasından söz edildiğinde ikinci kez tekrarlandı (zira sonradan Yunanlara karşı savaşıldığında en büyük mücadeleyi bu gruplar verecekti).[99]

Bekir Sami'nin (Günsav) dosyalarında bulunan bu talimat, Kuva-yı Milliye'nin silah altındayken kimlerden oluştuğunun ve görevlerinin anahatlarını belirleyen az sayıdaki kanıttan biridir. Müfrezelerin kurulması, imparatorluk ordusu ve bürokrasisinin hem içinden hem dışından milliyetçi sempatizanların katılımını da içeren ortak bir çabaydı. Bu bakımdan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Redd-i İlhak Cemiyeti, Kuva-yı Milliye'nin kendi kurallarını uyguladığı, önemli eksen noktalarıdır. Savaş boyunca, İstanbul'dan idare edilen nizamî Osmanlı bürokrasisinin gücünü ve ayrıcalıklarını gizlice takip etme, bazen de gasp etme görevini gördüler.

---

99 TTK Bekir Sami Dosya, ii. 188, 17 Eylül 1919. Bu belge sonradan, Mustafa Kemal *Nutuk*'u okurken ortaya çıktı. Bekir Sami'nin aldığı gönderide, sonradan Mustafa Kemal tarafından bütünü ortaya konan belgenin sadece bir bölümü taranskript edildi (madde 4–6). Bkz: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), s. 1654.

Bu yerel cemiyetlerin nasıl işlediği ise gizem olarak kaldı. Kuva-yı Milliye'deki az sayıda piyade eri ve casus, bireylere, siyasete veya bu yerel şubelerin inşasına dair arkalarında herhangi bir anlatı bırakmadılar.[100] Bu yerel cemiyetlerin nasıl örgütlendiği ve yönetildiğine dair az da olsa kanıt sunan tek yer, Bekir Sami'nin (Günsav) de büyük ilgisini çeken Bilecik kazasıdır. Bekir Sami, yerel Kuzey Kafkasyalıların Millî Mücadele'ye sadakatleriyle ilgili kaygılar üzerine kasabayı şahsen ziyaret etmişti.[101] Bu ziyaretten günler sonra, 27 Ekim 1919'da kasabadan beş kişi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesini kurdu.[102] Bilecik'teki bu cemiyet, 1919 sonbaharında, Yenişehir, Karacabey, Bursa ve Mihaliç'te (Kirmasti?) kurulan cemiyetlerin ardından, Hüdavendigar sancağında kurulan beşinci milliyetçi kuruluştu.[103] Bekir Sami, (genelde Hareket-i Milliye Heyeti olarak anılan) Bilecik örgütünü ilk bir ay boyunca yakın takipte tuttu. Kimseden para veya asker toplanmaması konusunda uyarıda bulunmuştu.[104] İstihdam etme görevi, daha ziyade, düzenli ordu subayı olan ve Kuva-yı Milliye adına adam toplamak için kasaba eşrafına doğrudan yanaşan Rıfat Bey'e verilmişti.[105] Rıfat, ertesi hafta boyunca, sözde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin dahil olduğu tüm komite toplantılarında daima hazır bulundu.[106] Ne var ki bu toplantıların başlıca katılımcılarının yerel Müslüman eşrafı ve eski İTC mensupları olduğu görülüyor. Ahmet (Mercimekizade) adında eski bir İttihatçı, Bilecik'in 25 kilometre güneydoğusundaki Söğüt'ten bir misafir grubuyla toplantıya katıldı.[107]

---

100 Orhan Hülagü, Kemal Özer ve Zühtü Güven, Bursa, Gönen ve Biga'nın her birindeki direniş örgütlerinin kuruluşuna dair üstünkörü ifadeler veriyorlar. Katılanların adlarını listelemelerine rağmen, bu örgütlerin varoluş süreci veya işlevlerine dair hiçbir ayrıntı verilmemekte. Bkz: Güven, *Anzavur İsyan*, s. 27–9; Hülagü, *Milli Mücadele'de Bursa*, s. 33–6; Özer, *Gönen*, (1964), s. 41–50.

101 TTK Bekir Sami Dosya, ii. s. 151, 23 Ekim 1919.

102 A.g.e., ii. s. 164, 27 Ekim 1919. Komite, İsmail (Çelikzade) adlı biri tarafından kuruldu.

103 A.g.e., ii. s. 165, 27 Ekim 1919.

104 A.g.e., ii. s. 185, 31 Ekim 1919.

105 A.g.e., ii. s. 222, 2 Kasım 1919.

106 A.g.e., ii. s. 260, 5/6 Kasım 1919.

107 A.g.e., ii. s. 235, 3 Kasım 1919

İngilizler tesadüfen Ahmet'i ve destekçilerini ismen tanıyordu. Söylenenlere bakılırsa, savaş sırasında otuz Ermeni öldürmüştü ve Bilecik'teki tehcire yardım etmişti.[108]

Üstünkörü bakılmadığında görülüyor ki Eylül talimatı, özünde yanıltıcıydı. Milliyetçiler, Kuva-yı Milliye'de hizmet etmeye gönüllü adamlar bulmak ve kaydetmek amacıyla Güney Marmara'da geniş bir ağ kurmuştu. Aksi yöndeki yasaklara rağmen, düzenli Osmanlı ordusu içindeki birlikler, Yunan işgalinden günler sonra, Ege cephe hattına tahsis edildiler. Emekli subaylar ve bölgedeki askerlik şubeleri de az sayıda aceminin askere alınması için yardımcı oldular.[109] Milliyetçi subaylar, başkentten gelen baskıcı çete ve askerlerle kurdukları kendi inisiyatiflerine dahi bel bağladılar.[110] Aynı sebeple, ilerleyen Yunanlardan kaçan mülteciler de hazır asker olarak kullanıldılar.[111]

Eylül talimatındaki göze en çok batan çelişki, Yunanlarla savaşta suç çetelerinin kullanılmamasına yönelik sert uyarıydı. Bu düzenlemenin önceki örnekleri bile bu talimatla çelişiyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda,

---

108 PRO/FO 371/4161/161867, 12 Kasım 1919.

109 BOA.DH. İUM 19/13/1/56, 7 Ağustos 1920; BOA.DH.KMS. 53–4/48, 25 Nisan 1920. Karamürsel'de, yerel ahz-ı asker şubesinde çalışan jandarma ve ordu subayları yanı sıra kasabanın iskele müdürünün de Kuva-yı Milliye için para topladığı Osmanlı yöneticilerinin bilgisi dahilindeydi. Daha batıdaki Bayramiç'te, milliyetçiler de askerlik şubesini yıktılar. Çiftçilerin aletlerini ve hayvanlarını kendilerine satmalarını veya Kuva-yı Milliye'de çalışmama bedeli olarak (*bedl-i nakdi*) bir muafiyet vergisi ödemelerini talep ediyorlardı.

110 BOA.DH.KMS. 53–2/80, 17 Ağustos 1919; BOA.DH.KMS. 53–3/42, 1 Ekim 1919; BOA.DH.KMS. 53–4/43, 11 Nisan 1920; BOA.DH.KMS. 53–4/44, 15 Nisan 1920. Ekim 1919'da, iki milliyetçi temsilci, askerliğe uygun olan erkeklerin kaydını yapmak niyetiyle Biga'ya vardılar. Benzeri zorunlu askerlik kampanyaları ve emperyal Osmanlı bürokrasisi tarafından asker kaçağı kabul edilen jandarmanın gündeme getirdiği ödenekler de Balıkesir, Bilecik, Çanakkale, İzmit ve Adapazarı'nda rapor edilmekte.

111 Egeli binlerce Müslüman, savaştan kaçınmak amacıyla, kıyıların kuzey ve batısında ikamete başlayacaktır. Bergama, Aydın ve İzmir'den mülteciler Yunanları geri döndürme çabasıyla birbirlerine tutunmuşlardı. Bu arada, varlıklı ve siyasî açıdan bağlantılı adamlar Millî Mücadele'yi savunmak ve Kuva-yı Milliye'ye asker toplamak için bir araya geldiler. Bkz: Çanklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 14.

Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet vermeleri için milisler ve Çerkes Reşit gibi tanınmış suçluların peşlerinden koşulmuştu. Ateşkes sonrası dönemin gerçekleri, milliyetçilerin taşralı milis askerlerin hizmetlerini tanımladıkları ve onlarla anlaşma yaptıkları değişkenlere etki etmedi. O zamanlar, son Osmanlı Meclisinin azalarından biri olarak çalışan Çerkes Reşit, Karakol'un kurucu azaları arasındaydı. Rauf Orbay'ın da arka çıkmasıyla, kardeşi Ethem Şubat 1919'da İzmir valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırdıktan sonra, onu adlî kovuşturmadan kurtaracak kadar ileri gitmişti.[112] Mayıs 1919'da Bekir Sami (Günsav) ve Reşit'in babası arasındaki toplantıda söz verildiği üzere, Ethem, Çerkes süvarilerden oluşan "Kuva-yı Seyyare" komutanlığıyla görevlendirildi. Kuva-yı Milliye ve yerel milisler arasındaki bağlantı, Reşit'in ailesiyle sona ermiyordu.

Kara Hasan çetesinin Biga'da hüküm sürmesini takiben milliyetçi bir casus, Pomak çete liderini Kuva-yı Milliye'ye bağlılığını duyurması konusunda ikna edebildi.[113] İzmir'e çıkarma yapılmasını izleyen aylarda Teşkilat-ı Mahsusa'nın emektarları dahil, Bursa ve Balıkesir'den diğer faal suçlular ve silahlı adamlara da yaklaşıldı ve onlar da asker olarak alındı.[114]

İstiladan sonraki dönemde İzmit'teki milliyetçi çaba azalmadan devam etti. Kaymakam Ali Suat'ın yönetiminde, Kıbrıslı Sırrı ve Fuat

---

112 BOA.DH.KMS. 49-1/29, 10 Kasım 1918; Emrah Cilasun, *Bâki İlk Selam* (İstanbul: Belge Yayınları, 2004), s. 31–5. Osmanlı belgesi, Ethem'in ateşkesten hemen sonra Bandırma bölgesinde etkin olabileceğini akla getiriyor. Belgede, Dahiliye Nezareti, yerel otoriteleri Ethem ve çetesine katılmaya yönlendiriyor.

113 Güven, *Anzavur İsyan*, s. 28–9; Recai Sanay, *Türk Casusu İngliz Kemal: Milli Mücadele'de* (İstanbul: Geçit Kitabevi, 2005), s. 177, 180–5.

114 1919 baharında kendilerine yaklaşıldığı bilinen Güney Marmaralı iki istihbarat subayı Şah İsmail ve Çerkes Çakır'dı. Namlı bir çeteci ve Gönenli bir asker kaçağı olan Şah İsmail, İzmir'de karaya çıkışının hemen ertesinde Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sine katıldı. Bir zamanlar Enver Paşa'nın koruması ve şoförü olan Çerkes Çakır da Çerkes Ethem'e katıldı. Çakır, çatışmalar patlak vermeden önce Güney Marmara'ya silah kaçakçılığına da yardım etti. Bkz: BOA.DH.ŞFR 93/205, 18 Kasım 1918; Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 65; Ertürk ve Tansu, *İki Devri Perde Arkası* s. 385; Özer, *Gönen* (1964), s. 140.

(Çarım), Adapazarı'nın merkezindeki bir okul binasını operasyonlarının idarî karargâhı olarak belirlediler.[115] Bu sırada milliyetçi liderler, güney ve batıdaki muadilleri gibi, kuvvetlerine düzenli ordu görünümü vermeye çalışıyorlardı. İzmit cephesini meşrulaştırma ve genişletme girişimleri, Eşref Kuşçubaşı'nın 1920 ilkbaharında sahaya gelmesiyle perçinlendi. İngiliz kaynaklarına göre Eşref Bey, 1917'den beri alıkonduğu Malta sürgününden o aralar salıverilmişti.[116] Kuva-yı Milliye'nin kuruluşuna zemin hazırlayan kritik aylardaki yokluğuna rağmen, Eşref Bey'in ailesi, milliyetçi faaliyetlere fazlasıyla müdahil oldu. Mayıs-Haziran 1919'da Eşref Bey'in kardeşi Ahmet Kuşçubaşı, Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sine silah ve para temin edilmesinde aracı oldu.[117] Eşref Bey'in hapishaneden İstanbul'a döndüğünde Harbiye'den sınıf arkadaşı ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Çerkes üyelerinden (Yenibahçeli) Şükrü ile iletişime geçtiği ve Karakol'un faaliyetlerine dahil olmaya başladığı iddia edilir.[118] İlyas Sami Kavanoğlu'na göre, Eşref Bey ve çoğunlukla Karadeniz bölgesi menşeli, Kuzey Kafkasya kökenli öteki milliyetçi liderler İzmit ve Adapazarı'nı güvenceye almak üzere gönderildi. Bu bölgeler Çerkes, Laz, Gürcü ve Abhaz cemaatten destek ve asker tabanı açısından potansiyel olarak kabul ediliyordu.[119]

Eşref Bey'in İzmit bölgesindeki Millî Mücadele'ye katılması konusunda şaşırtıcı olan, onun, ailesinin ve onlar gibi diğerlerinin, bölgedeki Kuzey Kafkasyalı cemaatlerle bağlantısı olduğunun varsayılmasıydı. Eşref Bey, hatıralarında ve Philip Stoddard ile yaptığı mülâkatta bu

---

115 Çam, *Milli Mücadele*, s. 30; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 182.

116 PRO/FO 371/5047/4272, 6 Mayıs 1920.

117 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 91. İstanbul jandarma teşkilatı mensupları, sonradan, İzmit ile başkent arasındaki yolda Ahmet Kuşçubaşı'nı tutukladılar. İstanbul valisine verilen bir raporda Eşref'in kardeşi Adapazarı'ndaki Kuva-yı Milliye'nin "komutanı" olarak tanımlanmakta ve tüccar kisvesi altında İstanbul'a seyahat ettiği iddia edilmektedir.

118 Ertürk, s. 197.

119 Çam, *Milli Mücadele*, s. 38; İlyas. Sami Kalkavanoğlu, *Milli Mücadele Hatıralarım* (İstanbul: Ekicigil Yayınevi, 1957), s. 19–20; TTK Bekir Sami Dosya, ü.s. 153, 23 Ekim 1919. Bekir Sami (Günsav) dahi Bursa'daki karargâhından İzmit sahasının kontrolünün "çok önemli" olduğunu dile getirmektedir.

konuda suskun ve yanıltıcı olmuştu. Hüsamettin Ertürk'e göre, Eşref Kuşçubaşı'nın asıl hedefi, kişisel ve duygusal olarak hâlâ sultana bağlı olan Abhaz ve Çerkes cemaatlerin korkularını azaltmaktı.[120] İzmit'te Eşref Bey'in ailesinden bazı kişiler (sözümona eski köleleri) olduğu rivayet edilirken, onun ve akrabalarının bölgedeki kişilerle ne ölçüde müzakere ettiği tam belli değil.[121]

Daha geniş açıdan bakarsak, Eşref'in İzmit'e varışı, etnik kimliğin muhtemel milisleri nasıl tanımladığını ve idarelerini ne derece etkilediğini hemen akla getiriyor. Osmanlı istihbaratı kurulurken takip edilen eski uygulamalarda olduğu gibi, askere alınmak konusunda Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasyalılar gibi göçmen gruplar hedeflendi. Yine de milliyetçiler, sözde "etnik" milislerin sadakatini garanti altına almak için, söz konusu cemaatle kişisel bağlantısı olduğunu tahmin ettikleri muadil bir "etnik" figürü esas muhatap alacakları kişi olarak benimsemişlerdi. Çerkeslerin askere alınması sırasında, Bekir Sami (Günsav) ve Rauf Orbay'ın Çerkes Reşit ve Çerkes Ethem gibi kişilerin desteğini almaya çalışması da tesadüf değil. Benzer şekilde, Rauf Bey'in kayınbiraderi Aziz Bey de Gönen ve Manyas'taki Çerkes eşrafıyla müzakerelerinde Hacim Muhittin'e eşlik etmişti.[122]

Arnavutların askere alınması sırasında da lojistik olarak benzer bir yol izlenmişe benziyor. Bekir Sami (Günsav), İlkbahar 1920 tarihli bir raporla, Mustafa Kemal'e Bursa ve Kirmasti'deki Arnavutların milliyetçi

---

120 Ertürk, s. 197. Ertürk, Abhaz ve Çerkeslerlerin üstesinden gelmesi için Eşref'in Adapazarı'na gitmesi emrini verenin Enver Paşa olduğunu ifade ediyor. Doğru olması hâlinde bu iddia, Enver'in Millî Mücadele'deki genel rolünü gündeme getirir. Zürcher, Enver'in, Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeyken, kendisini Millî Mücadele'nin sol kanadıyla aynı eksene getirdiğine ve hâlâ İTC'nin tutucu kanadının (bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa içindeki) mensuplarının sadakatine sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz: Zürcher, *Unionist Factor*, s. 123–30.

121 Çanıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 108. 1965'te yazılan bir mektuba göre, Hacim Muhittin, Eşref'in Adapazarı havalisinde tam o zamanlar ayaklanan eski-yeni hizmetkâr ve kölelerle bağlantılarını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Kuşçubaşı ailesinin, Kuva-yı Milliye'ye katılmalarına rağmen sultana sadık kalmaya devam ettiklerinden de bahseder.

122 A.g.e., s. 18–20.

cephede olduklarının güvencesini verir. Pek çok Arnavut toprak sahibi ve polis, dava için "muazzam miktarda" para ve silah ayırmış, Kuva-yı Milliye'ye büyük bir bağlılık göstermişti. Makedonyalı, muhtemelen Arnavut asıllı olan Kazım (Özalp), önceden "hükümet ve ordu" için (herhâlde Teşkilat-ı Mahsusa'yı kastediyordu) çalıştıklarına tanıklık ettiğinden, bu iki kazadaki Arnavut milislerin gerilla savaş sanatı konusunda becerikli olduklarına inanıyordu.[123]

Subaylar, eşraf ve yetkililerin ortak çabalarıyla, 1919 yaz sonlarında Millî Mücadele için ordu kurulmuş ve donatılmıştı. Yine de eşkıyalar, yedek subaylar, jandarmalar ve imparatorluk birliklerinden oluşan ayaktakımı ordusunun ne kadar büyük olduğu bilinmiyordu. Bekir Sami'nin kendi anlatımına göre, 1919 ve 1920'de sert mücadelelerle karşı karşıya kalan Bursa'daki 56. Tümen'de, 1919 yazında 400'den az kişi vardı.[124] Çoğu milliyetçi müfreze ve çete bu dönem boyunca zayıf kaldı. Kasım 1919'da, Karacabey kasabasından, çoğu jandarma ve polis olan sadece on beş kişi bulunabilmişti.[125] Bilecik, Gönen, Manyas ve Adapazarı'nda olduğu gibi Karacabey'de de, çoğu eşraf yardım etmeyi reddetmişti.[126] 1919 yazı sonbahara döndükçe Millî Mücadele, yardım etmeyi çoğunlukla reddeden yerel eşraf ve cemaatler ile tam anlamıyla güvenilemeyecek sözde müttefikler arasında kısılıp kalmıştı. Milliyetçiler, yerel yönetimlerin çoğu hareketini açıkça kontrol ve manipüle edebilseler de, toplumun büyük hizip gruplarının onlara sırtını dönmeye başladığını göremediler.

---

123 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 332.

124 TTK Bekir Sami Dosya, ii.s. 30, 29 Temmuz 1919. Rapora göre, tümende 325 asker ve 71 subay vardı.

125 A.g.e. ii. s. 351–1, 15 Kasım. 1919; ii. s. 352, 16 Kasım 1919.

126 A.g.e. ii. s. 164, 27 Ekim 1919; ii. s. 352, 16 Kasım 1919.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖÇ ALMA SİYASETİ: GÜNEY MARMARA'DA LOYALİST MUHALEFETİN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Vivian Hadkinson, Gemlik civarında bir şeylerin yolunda gitmediğini görebiliyordu. Hadkinson, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin güvenlik subayı olarak Güney Marmara civarındaydı ve Gemlik'le birlikte bölgedeki diğer kasabaları sıkıntıya sokan çalkantılı dönüşümlere tanık olmuştu. Tehcir edilen Ermeni ve Rumlar, her hafta ancak küçük küçük gruplar hâlinde eve dönüyordu. Çeteler o kadar hızlı çoğalıyordu ki, yöre sakinleri, nadiren soyguna uğramadan evlerinden çıkıp seyahat edebiliyordu. Milliyetçi aktivistler Gemlik'te ikamet ediyordu ve artık açıkça faaliyet göstermeye başlamışlardı.[1]

Hadkinson'un üstlerine sunduğu raporun kasvetli hatları içinden bir nokta özellikle öne çıkıyordu. Müslümanlar arasında korku ve memnuniyetsizlik gittikçe artsa da, en çok tepkiyi milliyetçiler alıyordu. Gemlik'te yakın zamanda kurulan yerel milisleri desteklemek için yüksek vergiler talep ediliyordu. Son savaşın kıyımından sonra zor bastırılan yerel halk, bu vergileri vermeyi reddedince, milliyetçi subaylar ateşli silahlarını ellerinden almıştı.[2] Diğer kasabalara yapılan ziyaretler, Kuva-yı Milliye'ye olan alenî hoşnutsuzluğun Gemlik ile sınırlı olmadığını düşündürüyordu. Hadkinson, yeni vergiler ve ağır taleplerin çoğu kişide hayal kırıklığı-

1 PRO/FO 371/4160/154462, 22 Kasım 1919.
2 A.g.e.

na yol açtığını ileri sürüyordu. İnsanlar "savaştan bezmişti" ve "ne kadar iyi para verilse de" genel olarak silah altına alınmaya gönüllü değillerdi.[3]

Milliyetçi cephede de işlerin iyi gitmediği yönünde işaretler vardı. 1919 sonbaharına gelindiğinde Ege cephe hattındaki ve gerideki subaylar, hem güçsüz hem de disiplinsiz olan birlikleriyle uğraşmak zorundaydılar. Hacim Muhittin'e (Çanıklı) sözü verilen Çerkes süvari birliği, başlangıçta tahmin edilen iki yüz askerden ziyade sadece otuz sekiz atlı ile Manyas'tan cepheye geldi.[4] Gönen'den toplanan bir diğer Çerkes müfrezesi, evlerine dönmeden önce sadece birkaç ay dayanabildi. Bu müfreze ve komutanları Mehmet Aydemiroğlu, Gönen'e dönmeleriyle birlikte Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkmaya yemin ettiler.[5]

Kuzey ve doğuda, aralarında Yetimoğlu çetesinin de bulunduğu sözümona milliyetçi yanlısı Gürcü ve Abhaz milislerin, İnegöl ve Bilecik civarındaki köylülerden ve kasaba halklarından büyük miktarda para ve mal yağmaladığı biliniyordu.[6] Muhtemelen en şiddetli tepkiyi çekenler Kuva-yı Milliye ile ittifak yapan Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sinin adamlarıydı. Muhtelif kaynaklara göre Ethem ve kardeşi Reşit'in Ege cephesindeki adamları, akran subayların hayatlarının tehdit edilmesi, hırsızlık, Salihli ve Akhisar kasabalarının yakılıp yıkılması gibi çok sayıda şiddet eylemiyle mimlenmişti.[7] Bursa'daki Kuva-yı Milliye komutanı Bekir Sami (Günsav) bile, Çanakkale'deki mevkidaşına, Kuva-yı Milliye adına

---

3 PRO/FO 371/4161/161867, 12 Kasım 1919.

4 Çanıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 24. Bu birliğin komutanı olan Takığ Şevket, Manyas yakınındaki Mürvetler köyünün yerlisiydi. İddiaya göre Çerkes Ethem'in yakın bir arkadaşıydı, sonradan Salihli savunmasında ona katılmıştı. Takığ Şevket, sonradan 1923'te Kemalist hükümeti yıkmak için Yunanların liderlik ettiği saldırılara katılan Kuzey Kafkasyalı ilk gerillalardan biri olduğu için önemlidir. Bkz: Özdemir, *Balıkesir Cepheleri*, s. 143–5. Takığ Şevket hakkında biyografik veri için bkz: Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 91.

5 Çanıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 19–20, 30; Özer, *Gönen* (1964), s. 67, 74.

6 TTK Bekir Sami Dosya, ii. 126, 18 Ekim 1919; ii. s. 135, 20 Ekim 1919; ii. s. 146, 23 Ekim 1919; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 186.

7 BOA.DH.KMS. 53–4/32, 19 Ocak 1920; Çanıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 31, 34, 37, 56; *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 3, no. 9 (Eylül 1954), bel. 220; s. 4, no. 12 (Haziran 1955), bel. 305.

soygun yapan hırsız milislerin gerçekte onun komutası altında olup olmadığını sormak mecburiyetinde kalmıştı.[8]

Milliyetçiler Ege sahillerindeki Yunan keşif kuvvetlerini kuşatmış olsalar da, 1919 sonbaharında Balıkesir ve İzmit arasındaki kasaba ve köylerde kuvvetli bir muhalefet görüldü. Gerçekte taşranın gerilimi ve hoşnutsuzluğu Güney Marmara'nın bu kesiminde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de mevcuttu. Bununla birlikte milliyetçi müdahalenin artması ve her an yeni bir savaşın patlak verme olasılığı, savaş öncesinin kitlesel göç, toplumsal eşitsizlik ve suç problemlerinin ateşkes sonrası dönemde daha da kuvvetli hâle gelmesine sebep oldu. Yükselen gerilim, sarayı ve başkentteki İttihatçı karşıtlarını bölgedeki milliyetçi varlığına karşı mücadele edecek herhangi bir oluşuma destek vermek için harekete geçirecekti. Taşradaki hasımların mevzi çatışmaları yerini Kuva-yı Milliye'ye karşı saldırılara bırakacaktı. Başkaldırı adımı olarak biçimlenen hoşnutsuzlar koalisyonu 1920 yılına kadar artarak güçlendi. Milliyetçiler, kendi hayatları uğruna verdikleri bu mücadelede, aslında savunduklarını iddia ettikleri birçok kişiyi öldürmek pahasına bu savaşta başarılı oldu.

Bu bölüm, Güney Marmara'daki "Loyalist" *(saltanat yanlısı)* denebilecek muhalefetin hızlı yükselişini ve aynı hızdaki düşüşünü ele alıyor. Bu dönem, bir yandan sultanın aniden ortaya çıkışı ve bölgedeki destekçilerinin etkisiyle şekillenmektedir. Millî Mücadele'de de olduğu gibi, karmaşık bir siyasî çıkar ve toplumsal ilişkiler ağı, Kuva-yı Milliye'nin faaliyetlerini önleme girişimlerinde gevşek davranan Loyalist asiler grubunu bir araya getirdi. Yazılı kanıtlar, sarayın yanı sıra İngiltere ile de yakından bağlantılı olan çıkar çevrelerinin, halkın eski İTC üyelerine karşı mevcut öfkesinin maddi olarak desteklenmesi, örgütlenmesi ve körüklenmesinde merkezî bir rol oynadığına dair çağdaş iddiaları fazlasıyla desteklemektedir.

Öte yandan, Güney Marmara'daki bu başkaldırı dönemi, İstanbul'da gizlice hazırlanan komplolar haricindeki güçler ve korkulara da değinir. Cemaatlerarası şiddetin patlak vermesi, birçok açıdan Osmanlı toplumunun marjinalleştirilmiş üyelerinin, eski İTC rejimiyle işbirliği yapanlara karşı kolektif bir intikam eylemi olarak öne çıkıyor. Saldırgan Loyalist-

8 TTK Bekir Sami Dosya, ii. s. 163, 26 Ekim 1919.

lerin resmî lideri jandarma emeklisi Ahmet Anzavur, başkaldırıyı 1920 ilkbaharı boyunca hem belirleyen hem de yönlendiren, birçok gerilimin kendisinde vücut bulduğu kişidir. Çerkesler ve bir yere kadar Arnavutlar, yüzlerce binlerce kişiyle bu isyanın saflarını doldurdular. Güncel rapor ve yazışmalar sayesinde, Anzavur ve takipçilerinin, sultana körü körüne bağlı basit emperyalist "araçlar" veya "çağdışı mürteciler" olmadıkları anlaşılmaktadır. Güney Marmara'daki "Loyalist hareket" İTC yönetiminin mağdur ettiği binlerce kişinin yaşadığı öfke ve zorluklarla şekillenen bir olgudur.

Loyalist İttifak: Saltanat ve Kuva-yı Milliye'ye Muhalefet

Kuva-yı Milliye'ye karşı muhalefetin bıraktığı miras, Türk tarihyazımında ironik bir dönüm noktasına işaret eder. Millî Mücadele'nin ortaya çıkışını anlatan literatürün ne kadar geniş olduğunu düşünürsek, Türkiye Cumhuriyeti'nin selefleri arasındaki hizipçiliğin ta kendisi hâlâ cevaplanmayı bekler: Madem Mustafa Kemal ve onun Millî Mücadelesi Anadolu'daki tüm "Müslüman ve Türkler" adına hareket ediyordu, neden bazı "Müslüman ve Türkler" harekete karşı gelmeye çalıştı? Tarihçiler bu meseleyi eşelemekten kaçınmazken, bu dönemi ele alan eserler, Millî Mücadele'nin muhaliflerine, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş bağlamında ele alınacak ve meşrulaştırılacak anomaliler olarak bakmayı tercih etti. Çoğu tarihçi, öncelikle, 1919 ile 1921 arasında patlak veren sayısız isyan arasındaki tutarsızlık ve soyutlanmalara dikkat çeker. Kuva-yı Milliye muhaliflerine yönelik çalışmalar ise çoğu zaman "aşiretçi" (Urfa yakınındaki Milli aşireti gibi)[9], "etnik" (Dersim'deki Kürt / Alevi isyanı gibi)[10] veya "bölgeci" (genelde eşraf ailesi Çapanoğullarının mensupları tarafından Yozgat civarında örgütlenen muhalefetle)[11] nitelikleri vurgulayarak, iç isyanlardaki "azınlık" unsurlarını özellikle ele alır. Son seksen yılın tarihyazımı, bu mücadeleleri, ülkedeki köklü değişimlerle örtüşemeyen, dolayısıyla da toplumun genel tercihinin dışında olanların

9 Türk Cumhuriyet Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi: VI. Cilt, İç Ayaklanmalar (1919–1921)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1964), s. 134–5.

10 A.g.e., s. 151–72.

11 A.g.e., s. 90–110.

dışavurumu olarak betimler. Bu şekilde bakıldığında, Ahmet Anzavur ve benzerlerinin faaliyetleri irticacı veya gerici olarak etiketlenir. Başka bir deyişle, bu adamların, kendi kısa süreli kazançlarını devletin uzun süreli menfaatlerinin üzerinde gördükleri düşünülür. Aslında milliyetçilere karşı ayaklanmayı seçen Müslümanlar, dönemin başlıca vatan hainleriyle, yani Rum ve Ermenilerle güçlerini birleştiriyordu. Cumhuriyetçi tarihsel anlatı, mücadele konusunda yalnızca bu muhalifleri suçlayacak kadar ileri gitmedi. Çok daha yüksek iktidar mevkilerini işgal edenler, yani İstanbul'daki imparatorluk hükümeti ve hükümetten faydalanan yabancılar da ayrıca suçlandı.[12]

Bu çalışma başkent siyasetini ayrıntılı olarak resmetmese de, Güney Marmara'da Ahmet Anzavur'un önderlik ettiği direnişin oluşmasında İstanbul'un rolüne değinmek çok önemli. Hem çağdaş gözlemciler hem de tarihçiler, Loyalist muhalefetin zirvesindeki iki kişiyi orkestra şefi olarak resmeder: VI. Mehmet Vahdeddin ve en sadık başveziri Damat Ferid Paşa. Bu iki adamın altında ise, eski memur ve aydınlar ile birçok farklı sivil örgütün siyasî çıkarlarını ve gizli emellerini temsil eden ve destekleyen bölge eşrafı ve bürokratlardan oluşan bir seçkinler topluluğu vardı. Bu birbirinden çok farklı aktörlerin topladığı kuvvetler, çoğu zaman savaşın kaybedilmesi ve dolayısıyla Osmanlı'nın siyasî otoritesinin nihaî çöküşünün asıl sebebi olarak resmedilse de, Loyalist hareketin köklerinin dünya savaşının da, Anadolu'nun işgalinin de ötesine uzandığı çok açıktır.

1908 ile 1913 arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti, yükselişine şiddetle karşı çıkan birçok siyasî grupla yüz yüze geldi. İTC'nin en önde gelen hasımları saltanatla aynı eksende olanlardı. En başta, saray 1909'daki sözde karşı devrimle İTC'yi bertaraf edebilecekmiş gibi görünse de, Jön Türkler Osmanlı Makedonyası'ndaki merkezlerinde ânında toparlanmıştı. Başkentin 24 Nisan 1909'da Hareket Ordusu tarafından yeniden ele geçirilmesi üzerine II. Abdülhamid Osmanlı Meclisi'nce görevden alındı. Abdülhamid'in tahttan indirilişi ve dört yıl sonra İTC diktatörlüğünün beyan edilmesiyle, hem evlilik veya hizmet yoluyla birbirine bağlı güçlü siyasî figürlerden oluşan bir grup hem de kurum olarak saltanatın gücünü temelden sarsmıştı.

---

12 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 157–9.

İTC troykasının 1918'de İstanbul'dan ayrılışı, bu muhalefete yeni bir nefes verdi. 1918'de tahta çıkan VI. Mehmet Vahdeddin, saltanatın otoritesini yeniden sağlama arzusunu hiç gizlemedi.[13] Bununla birlikte, VI. Mehmet kendi adına Osmanlı halkına yaklaşacak ve halkı seferber edecek doğrudan bir aracı olmadığı için, kendisine ve Osmanlı tahtına hâlâ sadık olan siyasî parti ve örgütlerle ittifak kurmak zorunda kaldı. Müttefiki, hayata döndürülen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ydı.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk kuruluşu 1908'de ikinci Osmanlı Meclisi'nin oluşturulmasının hemen ertesinde gerçekleşmişti. İTC Meclis'te çoğunluğu kazanmış olmasına rağmen, saldırgan merkezîleşme siyaseti yüzünden önceleri sadık olan destekçilerinin çoğunu kaybetmişti. 1911'e gelindiğinde, imparatorluktaki muhalifler, bir grup Müslüman ve Hıristiyan milletvekili, ordu subayı ve Rumeli, Anadolu ve Arap topraklarından gazetecilerin kurduğu bir örgüt olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda kendilerine yer bulmuştu.[14] Dindar muhafazakârları, çeşitli uçlardaki milliyetçileri ve hoşnutsuz meşrutiyetçileri İTC'ye karşı paylaştıkları antipatide birleştiren "büyük çadır" politikası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın melez yapısını güçlendirdi.[15] Gücünün doruğuna 1912 seçimlerinde ulaşan parti, ancak bir yıl sonraki Bab-ı Âli baskınıyla devre dışı bırakılabilecekti. Parti savaş döneminde kapatılmasa da, 1914 ile 1918 yılları arasındaki İTC rejiminin talimatıyla sürgün edilen ya da öldürülen liberal politik liderlerin sayısı bilinmemektedir.

---

13 PRO/FO 371/4161/41914, 19 Mart 1919. Mart 1919 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, İTC'ye kafa tuttuğu sırada, 1916'da kuzeni Yusuf'un ölmesi VI. Mehmet'e çok ağır gelmişti. Mehmet'in, kuzeninin aslında tahta geçmeden önce öldürülmüş olabileceğinden şüphelendiği ileri sürülür. Osmanlı siyasî yaşamının durumuna dair kapsamlı bir istihbarat raporunda adı bilinmeyen bir yetkili, Yusuf'un ölümünün intihar olduğunu beyan eden kişinin Enver Paşa'nın özel hekimi olduğu açıkladıktan sonra, sultanın, kuzeninin ölümüne dair şüphesinin gündeme geldiğini ifade ediyor. Subay, ayrıca, İTC'nin Yusuf'un tahta çıkışını "münferid bir hoşnutsuzlukla" karşıladığını belirtiyor. Bu nedenledir ki Mehmet Vahdeddin Jön Türklere hem korku hem de nefretle yaklaşır olmuştu.

14 Tarık Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Paritler: Mütareke Dönemi, Cilt II* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s. 263–264.

15 Ahmad *Young Turks*, s. 99.

Birinci Dünya Savaşı süresince siyasî hayatlarında en dibe vuran liberaller arasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk genel sekreteri olan Damat Ferid Paşa da bulunuyordu. Eğitimli olmasına ve Batı dillerini akıcı bir şekilde konuşmasına rağmen sarayın yakın müttefiki olması Damat Ferid'e İTC çevrelerinde pek saygı kazandırmadı. Balkan Savaşları'nın patlak vermesi ve İTC diktatoryasının yükselişi, Damat Ferid ve partisinin daha da dışlanmasına sebep oldu. Damat Ferid, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Meclisi'nde hizmet etti ve büyük ölçüde Boğaziçi'ndeki yalısının sınırlarındaki şahsî müzesi nedeniyle dikkate alındı.[16] VI. Mehmet'in yönetiminde saltanatın yeniden güçlenişi, Damat Ferid'in iktidara dönüşünün habercisi oldu. Mehmet Vahdeddin'in damadı olan Damat Ferid, Mondros Mütarekesi ertesindeki kış boyunca başvezirdi. Ahmet Tevfik (Oktay) Paşa'nın tavsiyesi üzerine 4 Mart 1919'da sadrazam tayin edildi. Kurtuluş Savaşı süresinde birkaç defa başvezir olarak hizmet vermiş, sultanın en etkin destekçisi olarak bilinir olmuştu.[17]

Bu iki adamı destekleyen taban, başkent siyasetinde temeli atılmış sivil örgütlerin eklektik bir karışımıydı. Bu gruplar içerisindeki en belirgin grup Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ydi. Cemiyet, tanınmış bir ulema ailesinin oğlu ve vaktiyle Şura-yı Devlet'te çalışmış olan Sait Molla'nın parlak fikri sonucunda kurulmuştu.[18] İngiliz Muhibleri, İstanbul'un dört bir yanındaki mahallelerde kurulmuş çok sayıda ofis ve bir dizi günlük gazete (Sait Molla'ya ait *Türkçe İstanbul* gazetesi de

---

16 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı: Sultan Vahideddin Mütarebe Gayyasında* (İstanbul: Sevil Yayınevi, 1969), s. 116; Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Döneminde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 2034; Küçük, "Damad Ferid Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 436.

17 Kasım 1918 ile Kasım 1922 arasında, çoğunlukla Tevfik Paşa ve Damat Ferid görevde olsa da, sadrazamlık makamı toplam altı defa el değiştirdi. Damat Ferid, Millî Mücadele'ye en muhalif kişi olma şöhretine sahipken, Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusuna kumanda eden nizamî ordu generali Ali Rıza Paşa ve Tevfik Paşa'nın müşterek görev süreleri, Kuva-yı Milliye'ye yönelik daha uzlaştırıcı bir yaklaşımla dikkat çeker.

18 Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 213; Shaw, *From Empire to Republic*, s. 167; Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 474. Tarık Tunaya'ya göre, Sait Molla 1920'de Adliye Nezareti'nde kısa süre görev yapmıştır.

dahil) aracılığıyla Anadolu'da İngiliz manda yönetiminin kurulmasını destekliyor, daha İngiliz sempatizanı olan bir eğitim sistemini yüceltiyorlardı.[19] Cemiyet ile ilgili iddialar arasında ayrıca, İngiltere adına bir istihbarat birimi gibi çalışmak, Ahmet Anzavur da dahil Loyalist milisler için silah ve para kaynağı sağlamak gibi liberal hükümete sunulan kuşkulu hizmetler de bulunuyordu.[20] Saltanata sadık orta rütbeli subaylardan oluşan bir grup olan Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi[21] ve şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından kurulan Teâlî-i İslâm Cemiyeti gibi örgütler de benzeri roller oynadı.[22]

Damat Ferid Paşa, sadrazam olarak göreve gelmesinin ardından, (Gümülcineli) İsmail Hakkı'yı Hüdavendigar valisi olarak atayarak Güney Marmara'da Loyalist otoriteyi hâkim kılmaya çalıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucu üyelerinden biri olan İsmail Hakkı vaktiyle Damat Ferid'in sağ koluydu.[23] İsmail Hakkı, Hüdavendigar valisi olarak eyalet başkenti Bursa'da kendi kişisel çıkarlarını korumak amacıyla çete kurmayı seçti.[24] Milliyetçiler, onu, özellikle çok sayıda milliyetçi sempatizanı tutuklatıp Bursa'dan sürmesinden sonra, Kuva-yı Milliye'yi engellemekle ve tehcir edilmiş Ermeni ve Rumları bölgeye geri getirmekle suçlamaya devam ettiler.[25] İsmail Hakkı, Bekir Sami'nin (Günsav) bölgedeki Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin komutanı olarak Bursa'ya geldiğini duyduktan sonra, şehirden kaçtı ve İstanbul'a döndü.[26]

---

19 Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 55.

20 Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 474–5.

21 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 171–3; Tunaya, *Siyasal Paritler, Cilt II*, s. 382–5.

22 Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 338.

23 Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), s. 333.

24 A.g.e., s. 335; Hülagü, *Milli Mücadele'de Bursa*, s. 37–8.

25 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 153. Bekir Sami'nin (Günsav) İsmail Hakkı'ya yönelttiği diğer suçlamalar arasında Fransız subayların kasabaya yerleşmelerine ve bölgede haydutluğun artmasına izin vermekle milliyetçi karşıtı sempatizanlar tayin etmek de bulunuyordu. Bekir Sami, bu zaman zarfında "Her köşede Ermeni ve Rum kulüpleri bitti," diye devam eder.

26 Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, s. 337; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 153.

İttihatçı karşıtı atanmış görevliler İzmit vilayetinde de bir etki yarattı. Eski bir jandarma subayı olan Arnavut Mahmud Mahir, Mart 1919'da İzmit mutasarrıfı seçildi. Anlatılanlara göre, onun döneminde Rum ve Ermeni milis faaliyetleri artmış, yerel gazeteci Rıfat Yüce'nin Arnavut valiyi hem Hıristiyanlarla hem de İngiliz işgal kuvvetleriyle işbirliği yapmakla suçlamasına yol açmıştı.[27] O kış, on bir sivil vatandaş ve eski İTC subayıyla birlikte Rıfat Yüce savaş suçu gerekçesiyle İstanbul Askerî Mahkemesi'nde yargılanıp Malta'ya sürüldü.[28] Mahmud Mahir'in Nisan ayında görevden alınmasından sonra eski jandarma Ahmet Anzavur valilik görevine getirildi. Millî Mücadele'ye kesinlikle karşı olan Ahmet Anzavur da bölgedeki Hıristiyanlar ve İngilizlerle yakın çalışacaktı.[29]

Yine de bu yetkililerin hiçbiri Millî Mücadele'nin engellenmesinde ya da yavaşlatılmasında başarılı olamadı. Güney Marmara'da Loyalist çıkarların gerçekleştirilmesindeki ortak başarısızlık, imparatorluk hükümetinin idarî açıdan kritik bir zayıflıkta olduğunu göstermektedir. İTC'den dönme Millî Mücadele'nin aksine, İsmail Hakkı ve diğerlerinin engin kaynakları (özellikle sadık eşraf, bürokrat, jandarma ve tüccarlar) yoktu.

---

27 Çam, *Milli Mücadele*, s. 28–9; Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 196–7; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 67. İzmit mutasarrıfı olarak, Abhazya İTC subayı ve Kuvayı Milliye'nin aktif örgütleyicisi olan İbrahim Süreyya'nın (Yiğit) yerine geçti. Savaş sonrası dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mahmut Mahir'i Mersin, Afyonkarahisar (burada milliyetçi karşıtı milisleri örgütledi) ve Çanakkale (o dönemde Yunan işgali altındaydı) valiliklerine tayin etti. Savaştan sonra Arnavutluk'a kaçtı, 1923'te "150'lik" hainler arasında ilan edildi ve Türk vatandaşlığından çıkarıldı.

28 Çam, *Milli Mücadele*, s. 34.

29 A.g.e., s. 30; PRO/FO 371/3158/90012, 13 Nisan 1919; PRO/FO 371/3158/96965, 8 Haziran 1919; PRO/FO 371/3158/105778, 27 Haziran 1919; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 70. Türk gözlemciler Ahmet Anzavur'un 1919 ilkbaharı ve yazında İzmit'teki eylemlerine pek az yer vermesine rağmen (Rıfat Yüce sadece Değirmendere'deki Arnavut ve Laz eşkıyanın kontrol altına alınmasında başarısız olduğundan bahsediyor), İngiliz kaynakları Anzavur'dan "yetenekli ve etkili bir subay" olarak söz eder (terk edilmiş malları, Ermeni mültecilere iade etme vaadi ve alkol satışını yasaklama teşebbüsü nedeniyle Haziran tarihli bir raporda yer alır). Bununla birlikte, İngiliz görevliler Anzavur'un sancaklardaki kanun ve nizamı yeterince korumak için temel malzeme ve personelden yoksun olduğunu da bildirir.

Birinci Dünya Savaşı süresince İTC tarafından kırıp geçirilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı bürokrasisinde ve toplumunda İttihatçıların siyasî mekanizmalarıyla rekabet edebilmek için gerekli böyle bir zeminden mahrumdu.

İTC ile sultanın destekçilerinin imkânları arasındaki farkların sadece yapısal olmadığını belirtmek de önemli. Bu ikisini ayıran şey, daha ziyade, Osmanlı İmparatorluğu siyasî elitindeki daha derin bir kırılmayı yansıtır. Dönemin baskın Loyalist ve milliyetçi karakterleri kabaca karşılaştırıldığında bile bu iki bloku tanımlayan derin kuşak ve bölge farkları dikkat çeker. Ateşkes sonrası yılların Loyalist sempatizanları genelde İttihatçı rakiplerinden yaşlıdır. Damat Ferid, İsmail Hakkı ve Arnavut Mahmud gibi Balkanlar'dan gelen pek çok kişi olmasına rağmen, ne bölgesel olarak ne de başka şekilde bu karakterleri birbirlerine yaklaştırabilecek tek bir bağ bile mevcut değildir. Zira, Loyalist diye andığımız bu grup muhtelif toplumsal sınıflardan, siyasette başarısız olmuş pek çok kuşağı temsil etmekteydi. İTC koalisyonunun (hem ulusal hem de yerel düzeyde) egemenliğinin devam etmesi, saltanatı bir bakıma İttihatçı karşıtı muhaliflerle birleştirmişti. Kaynaklarını bir araya getirdiklerinde, Osmanlı otoritesinin savaş öncesinden gelen bu iki kalıntısı İTC'nin dirilişine mukavemet edecek olanları güçlendirecek para ve saygınlığa hâlâ sahipti. Tam olarak kimlerin Loyalist kökenli birlikleri oluşturacağı ise başka bir meseleydi.

Kan Davaları: Ayaklanmanın Başlangıcı

Eylül 1919'da milliyetçiler arasında dolanan raporlar, ilk bakışta İzmit civarında siyasî bir çekişmenin başladığı izlenimini uyandırıyordu. O yaz sonunda, Çerkes Bekir Sıtkı adında bir adam İzmit ve Adapazarı arasındaki köylerde dolaşmış, yaşlı Çerkeslerle bir araya gelmişti. Daha sonra eski bir istihbarat elemanı ve Gönen yerlisi olduğu belirlenen bu adam, söylentilere bakılırsa Mustafa Kemal'in sultanı yerinden etmek ve kendini padişah ilan etmek niyetinde olduğu iddiasını yaymaktaydı.[30]

30 BOA.BEO. nu. 345, 166, lef: 1/1, Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına" alıntı, 963; BOA.DH.KMS. 53-3/36, 17Eylül 1919; BOA.DH.ŞFR 103/219, 23 Eylül 1919. Çerkes Bekir ve hemşerileri, özellikle Abhaz ve Çerkes köylerinde silahlı adamlarla devriye gezmek ve kendi kuvvetlerine

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla bağlantılı aracıların malî desteği sayesinde kötü şöhretli başka kişiler Bekir Sıtkı'nın sonbahardaki propaganda operasyonuna yardım etti. Bu adamlardan ikisi olan Hikmet ve Kazım Beyler, bölgede nam salmış çetecilerdi (biri Bab-ı Âli baskını sırasında başveziri öldürmekten mahkemeye çıkarılmıştı).[31] Bu adamlardan bir başkası Kahire'deki sürgünden yakın zamanda dönen Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi (Çule) İbrahim Hakkı'ydı.[32] Bağ, Berzeg ve Çule ailelerinin tanınmış mensuplarından olanlar da vardı.[33] Milliyetçi yetkililere göre, bu irticaî harekete katılmakla suçlanan bu kişilerin tamamı Kuzey Kafkasyalıydı.[34]

Bu ilk karşı ihtilâlcilerin ortaya çıkışı, Güney Marmara'nın başka bölgelerinde de tekrar edecek bir şablonu işaret ediyordu. İTC ya da Kuva-yı Milliye ile ilişkisi olmayan kişiler bölgede paralel bir propaganda operasyonu ve milis istihdamı başlatıyordu. Söylentilere göre Sait Molla'nın İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin öncülüğü ile İstanbul'dan gelen para bu saldırganları finanse etmekteydi.[35] Bu adamların bazılarının eski istihbaratçı olması, özellikle Bekir Sıtkı gibi bir dönem Millî Mücadele'nin en tanınmış mensuplarının yakın dostlarından olmaları ise çarpıcı.[36] Daha çok dikkat çeken nokta ise, Çerkeslerin milliyetçi karşıtı duyguları kış-

---

adam toplamakla suçlandılar. Bir toplantıda Çerkes Bekir, Bolu mutasarrıfı Ali Haydar'ı kınadı ve sultanın Kuva-yı Milliye aleyhindeki bu hareketi desteklediğini öne sürdü.

31 M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I. B. Taurus, 2000), s. 329–30 [*Jön Türklerin Yükselişi*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2005].

32 Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 1611; Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 42.

33 İlk Kuzey Kafkasyalı Loyalistler arasında, savaş gazisi Düzceli Ubıh (Berzeg) Safer (babası İkinci Balkan Savaşı'nda şehit olmuş bir ayandı), Adapazarı kazasından köyün ileri gelenlerinden (Bağ) Kamil, Adapazarı'ndan diğer bir ayan (Bağ) Taluastan ve jandarma teşkilatında hizmet etmiş iki kardeş (Çule) Beslan ve İhsan vardı. Bakınız Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 26, 82.

34 TTK Bekir Sami Dosya, ii. s. 152, 24 Ekim 1919.

35 Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 1623; Tevetoğlu, *Milli Mücadele*, s. 83, 91.

36 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 83; Ertürk ve Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 384. Bekir Sıtkı'nın Bandırma, Manyas ya da Adapazarı'ndan olduğu söylenir. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınışında Eşref Kuşçubaşı'nın yönetiminde hizmet etmiştir.

kırtmakta özel bir rol oynadığının iddia edilmesiydi. Öte yandan, bu dönemdeki kaynaklar birçok kilit soruyu soramamıştı: Yerel liderlerin milliyetçi karşıtlarını aralarına kabul etmesine sebep olan neydi? Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski adamları neden eski yoldaşlarından bazılarına sırtlarını dönmüştü? Kuzey Kafkasyalı birçok göçmen lideri, İzmit ve başka yerlerdeki bu komploya neden bulaştı? Bu soruların yanıtları, Güney Marmara'daki daha geniş ve karmaşık eğilimlere işaret eder.

Gönen'deki bir dizi olay, bölgenin önemli kısmında milliyetçilerin hoş karşılanmadığının ilk göstergelerinden oldu. Çok sayıdaki Kuzey Kafkasyalı köyü ve mahallesiyle Balıkesir'in yaklaşık 150 kilometre kuzeyine uzanan bu ilçe, Büyük Savaş esnasında muazzam kayıplar yaşadı. İlçeden en az 290 kişi Gelibolu, Romanya ve Mısır cephelerinde imparatorluk uğruna can vermişti.[37] Yerel Çerkes milislerle komşu Biga vilayetindeki hasımları arasındaki çatışmalar da kayıplar ve ekonomik zorluklar silsilesine eklenmekteydi. Savaşın son aylarında, Kara Hasan'ın Çerkes Neş'et'in çetesini yenmesi ile gerilim doruğa ulaştı. Çerkes eşrafı, hem galip gelen Bigalı Pomakların neden olduğu hasarın hem de Kara Hasan'a verilen açık desteğin cefasını çekti.[38] Çerkes olmayanlarsa Neş'et Bey ve adamları gibi Kuzey Kafkasyalıların alışılmış baskınlarına maruz kaldı. Haziran 1919'da Hacim Muhittin kazaya geldiğinde bölgenin baştan başa bölündüğünü gördü. Gönen bir zamanlar Teşkilat-ı Mahsusa için adam toplama merkezi olsa da, bu kez bölgenin Kuzey Kafkasyalı eşrafı birleşmeyi ve Millî Mücadele'ye katılmayı reddetmişti.[39] Hacim Muhittin, Çerkes göçmenlerin yoğun olduğu diğer bir merkez olan yakındaki Manyas köyünde de benzer şekilde soğuk karşılandı.[40] Milliyetçi çağrılara ilçeden cevap veren az sayıdaki Çerkes süvari de uzun süre sadık kalmadı.

---

37 Tacettin Akkuş, *Gönen ve Köyleri Tarihçesi* (İstanbul: Ekin Yayıncılık, 2001), s. 273–82.

38 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 19; Özer, *Gönen* (1964), s. 60.

39 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 19–20.

40 A.g.e., s. 20. Hacim Muhittin ve grubu, bu bölgenin temsilcilerinden hiçbir taahhüt almadılar, bir de üstüne kasabalı haydutlarca alıkonuldular (ki haydutlar memurun ve maiyetindekilerin verecek paraları olmadığını hayal kırıklığı içinde fark etmişlerdi).

Milliyetçilerin yaz boyu devam eden adam toplama çabaları esnasında rakip milis gruplar arasındaki şiddet Güney Marmara'nın diğer kesimlerinde alevlendi. Değirmendere'de Arnavut çeteler, Yetimoğlu ailesi yönetimindeki Laz ve Gürcü milislerle çarpıştı.[41] Eylül sonlarında Ege kıyılarında yer alan Burhaniye'de Çerkes ve Boşnak çeteler arasında çatışmalar patlak verdi.[42] Bu çatışmalar, milliyetçi subaylar için küçük çaplı olaylar olsa da, Ekim ayında Karacabey'de meydana gelen daha büyük patlamanın habercisiydi.

Mondros Mütarekesi, Karacabey ve Kirmasti kazalarına huzur getirmedi. Osman'a yönelik Arnavut darbesi ve (Debreli) Ziya'nın Karacabey'e kaymakam vekili olarak tayin edilmesinin ardından, Arnavut eşrafi kazanın siyasî meseleleri üzerindeki egemenliklerini pekiştirdiler. 25 Temmuz'da emekli Arnavut General Galip Paşa, Karacabey'deki Hürriyet ve İtilaf Fırkası teşkilat başkanı Yağcı Mahmut ile (Debreli) Ziya arasındaki bir toplantıya ev sahipliği yaptı. Bu toplantıda, kazadaki "güvenliği sağlamak" amacıyla, meşhur Deli Hurşid komutasında, bağımsız ve devlet tarafından finanse edilen bir milis çetesinin oluşturulması konusunda uzlaşmaya varıldı.[43]

Çete, Karacabey'in caddelerinde açık açık devriye gezip şehir eşrafından para koparmak suretiyle göreve hızlı başladı. Deli Hurşid'in çetesinin hükümranlığı kısa sürede Karacabey dışına uzandı. Arnavutlar Ağustos ayında çoğunlukla Rum nüfusun yaşadığı küçük ama varlıklı bir ticaret limanı olan Kurşunlu köyüne saldırdılar. Yerel köy korucuları ile Hurşit'in otuz beş milisten oluşan çetesi arasındaki çatışmada beş ev ve bir okul yerle bir edildi.[44] Hasar tespiti esnasında görevli memur küçümser bir tavırla "Bu bir Türk idaresidir. Arnavut idaresi değildir," şeklinde notunu düştü. Bir İngiliz subayıyla sırlarını paylaşırken (Debreli)

---

41 BOA.DH.EUM.AYŞ 9/38, 22 Mayıs. 1919; BOA.DH.EUM.AYŞ 16/27, 19 Temmuz 1919. Arnavutlarla Yetimoğlu ailesi arasındaki bu çatışmanın Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan bir gerilimin devamı olduğu görülüyor. Temmuz 1919'a gelindiğinde ise iki tarafın mütareke yaptığı rapor ediliyor.

42 Çanklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 77.

43 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

44 A.g.e.

Ziya'nın kendisi bile kazasında bütünüyle anarşinin hüküm sürdüğünü itiraf etmek zorunda kalmıştı.[45]

Karacabey ve Kirmasti'deki Çerkes eşrafı Deli Hurşid'in kanlı harekâtını endişe içinde izliyordu. Deli Hurşid'in 1918'de atlarını çaldığı Canbazlı Hakkı'nın liderliğinde, Karacabey'deki Arnavut yönetimine son vermek için hızla bir koalisyon şekillendi. Uzaktaki Manyas'ın Çerkes belediye reisi Said Efendi bile bu çabanın altına sözlü destekçi olarak imza attı. Arnavut ve Çerkes hasımlar arasındaki sonuçsuz temsilci görüşmelerinin ardından iki taraf da silahlı bir hesaplaşmaya hazırlanmıştı. Resmî bir anlatıya göre, Deli Hurşid ve ortağı Kasap Hüseyin kumandasında 200-300 Arnavut'tan oluşan bir kuvvet, Karacabey jandarma teşkilatının yardımıyla bir araya geldi.[46] Bu sırada Çerkesler, Teşkilat-ı Mahsusa'nın eve dönen pek çok eski tüfeği arasından iki değerli müttefik buldular. Bunlardan Çerkes Davut adındaki eşkıya, savaş sırasında Diyarbakır'ın Ermeni nüfusunun tasfiyesine katılmıştı. Şah İsmail olarak bilinen diğeri ise Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sine ilk katılanlardan biriydi, ancak Ethem'in adamlarından biriyle yaşadığı kişisel bir anlaşmazlık sonrasında evinin yakılması sonucu cepheden kaçmıştı. Toplamda Çerkesler 200 kişilik bir kuvvet oluşturmuştu.[47]

Sonunda, 15 Eylül 1919'da Karacabey yakınındaki Galip Paşa korusunda iki koalisyon arasında savaş patlak verdi. Seksen kişilik bir Çerkes atlı gücü, Deli Hurşid'in yirmi beş kişilik birliğiyle saatlerce çarpıştı; Arnavutlar ağır kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldı. İlerleyen günlerde Çerkesler geriye kalan milisleri de kapana kıstırıp Akçaköy'de Deli Hurşid'i öldürdü. Kurşunla dolu gövdesi eşek sırtında taşınarak Karacabey'e getirildi ve hükümet konağının girişine atıldı.[48]

İki grup arasındaki çatışmaların ertesinde göstermelik bir barış ilan edildi. Çerkes çeteleri bölgede baskın bir varlık sürdürmeye devam ederken Bandırma ve Bursa'dan düzenli ordu birliklerinin iki müfrezesi,

---

45 PRO/FO 371/4158/124458, 3 Eylül 1919.

46 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920; BOA.DH.KMS. 55-2/56, 16 Eylül 1919.

47 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920; BOA.DH.KMS. 55-3/20, 4 Ekim 1919.

48 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

düzeni korumak için Karacabey'e gönderildi.[49] Bu gelişmenin ardından iki hasım, siyasî statükoyu geri getirmek amacıyla, bu defa hem düzenli ordu subaylarının hem de İngiliz temsilcilerin huzurunda toplanarak görüşmelere yeniden başladı. Bandırma'daki düzenli Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın yardımcılarından birisi, bir raporda, özellikle Çerkesleri silah bırakma konusunda ikna etmek için iki Kuva-yı Milliye subayının gönderildiğini dile getirir.[50]

Öte yandan kavga hâlâ bitmemişti. Ekim ayı boyunca Manyas, Gönen, Bayramiç gibi uzak bölgelerin muzaffer Çerkes kıtaları, Karacabey'in batısına doğru ilerleyerek büyük bir talan saldırısına girişti. Çerkesler, öncelikle, birkaç hafta evvel Deli Hurşid'in adamlarına barınak sağlayan Galip Paşa'nın korusunu hedeflediler.[51] 9 Ekim'de Manyas'tan 300 atlı, Kirmasti yakınlarındaki Torum Çiftliği'ndeki çiftlik evine saldırdı ve hayvanlarla tarladaki ürünleri çaldı.[52] Saldırılar sırasında asıl zararı Arnavut toprak sahipleri gördü. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir mektupta, Karacabey yakınındaki Marmara Çiftliği'nin sahibi Recep Bey, 127 baş öküz, 11 manda, 17 aygır ve 480 koyunun çalındığını ayrıntılı şekilde bildirmişti. Recep Bey'in tahminine göre çalıntı malları toplam 19.100 lira değerindeydi. Arnavut, tahminlerini sunarken hâli vakti yerinde, yasalara saygılı bir vatandaş olduğunu vurgulamıştı. Bunun yanı sıra, Recep Bey kendini "Türk topraklarında yetişmiş bir Arnavut" olarak tanımlamaya özellikle dikkat etmişti.[53]

Arnavut çiftliklerinin talanından sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Karacabey'deki temsilcilerinden biri ve aynı zamanda Deli Hurşid'in ilk destekçilerinden olan İbrahim (Gostivarlı), hükümetin çalınan malların zararını karşılaması için kulis yapmaya başladı.[54] İmparatorluktaki en

---

49 A.g.e.; BOA.DH.KMS. 55-3/4, 29 Eylül 1919.

50 BOA.DH.KMS. 55-3/4, 29 Eylül 1919.

51 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

52 BOA.DH.KMS. 55-3/3, 23 Eylül 1919; BOA.DH.KMS. 55-3/7, 29 Eylül 1919.

53 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920.

54 A.g.e.; DH.EUM.AYŞ 23/102, 8 Ekim 1919. (Gostivarlı) İbrahim, İstanbul merkezli ve Mart 1919'da kurulmuş bir sürgün grubu olan Arnavut Teavün Cemiyeti'nin de mensubuydu. Esasen Arnavutluk'taki meselelere odaklanmış

yüksek rütbeli otoriteler, bu talepten açıkça haberdardı. 1919'un sonbahar ve kışı boyunca Osmanlı memurları, Karacabey'deki ilk çatışmanın ertesinde meydana gelen hırsızlıklar neticesinde çalınan tüm malların eksiksiz çizelgesini ve bu hırsızlıklarla suçlanan kişilerin listesini oluşturdular. Resmî hesaplamalara göre, toplam 85.680 lira değerinde binlerce hayvan ve yüzlerce ev eşyası, hak sahiplerine iade edilecekti.[55] Osmanlı memurları, çatışmanın başlatılmasındaki rolüne rağmen, tazmin programından esas faydalanan kişi olarak tekrar tekrar adı geçen Galip Paşa konusunda özellikle duyarlıydı. Hükümetin tazmin ısrarına karşı bazı direnişler olsa da, nihaî çizelge çalınmış eşyaların çoğunun sahiplerine iade edildiğini teyit eder.[56]

Kasım başlarına gelindiğinde, iki ay süren silahlı çatışmalardan sonra bazı şeyler yatışmaya başlamış gibi görünüyordu. Ekimin son haftasında Bekir Sami (Günsav) ve yeni vali Ebubekir Hazım Efendi, Kirmasti'yi kişisel olarak ziyaret ederek şehirdeki Çerkes eşrafıyla buluştu. Bekir Sami, Ankara'daki Yirminci Kolordu komutanı Ali Fuat'a (Cebesoy) verdiği raporda bu dönem zarfında suç işledikleri için kırk kadar kişinin tutuklandığını yazdı. Bekir Sami, çete liderlerinin hiçbirinin yakalanamadığını kabul etti. Öte yandan, çatışmalara karışan Çerkeslerin Kuva-yı Milliye destekçisi "nüfuzlu insanlar ve kabadayılar" olduklarına dikkat çekti.[57] Bekir Sami, aynı günün daha erken saatlerinde Bursa'dan Çanakkale'deki komutan Şevket Bey'e gitmesi için postaya vermiş olduğu raporunda, bölgede bir "Çerkeslik - Arnavutluk meselesi" olmadığını ve bölgedeki Çerkes eşrafın kesinlikle Millî Mücadele'yi desteklediğini ifade etti.[58]

Bu beyanları takip eden iki hafta içinde Karacabey'deki çatışmalar, bu defa muvazzaf birliklerle Çerkes milisler arasında olmak üzere tekrar alevlendi. 4 Kasım gecesi, Bursa'da konuşlanan 17. Alay komutanı Yar-

---

olmasına rağmen, örgüt, Bursa, Balıkesir, Konya, Aydın, Edirne, Eskişehir, İzmit ve Kütahya dahil Anadolu'da birçok şube açtı. Bkz: Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 452–5.

55 BOA.DH.EUM.AYŞ 34/24, 4 Mart 1920. Bu kayıpların dörtte üçünden fazlası, toplam 67 bin lira tutarındaki hayvanın çalınmasından kaynaklanıyordu.

56 A.g.e.

57 Bkz: Erdeha, *Vilayetler ve Valiler*, s. 342–3; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 185.

58 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 184.

bay Rahmi, Karacabey jandarma komutanı Şükrü Bey ve bir askerî müfreze ile birlikte Karacabey'e geldi.[59] Rahmi Bey'e, bölgedeki Arnavutlar ile Çerkesler arasında sürüp giden gerilime dair bilgi edinmesi için şehre gitmesi emredilmişti. İroniktir ki iki subay da geceyi şehir merkezinde ikamet eden Galip Paşa'nın misafirleri olarak geçirmişti. Ertesi gün, Şah İsmail, Canbazlı Sefer ve kardeşi Rüstem de dahil iyi bilinen bir grup milis lideri Karacabey'i ziyaret etti. Böylece, endişe verici bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Çerkesler, kendilerine refakat eden bir grup çeteciyle birlikte Karacabey'in caddelerinde silahlarıyla beraber dolaşmaya başladı. Grubun sergilediği bu eylem ilk çatışmaların başladığı Eylül ayından beri yasaktı.[60]

Rahmi'ye şehre gelişinde muhafızlık eden askerler bu gövde gösterisine açıkça itiraz ederek milis liderlerini tutuklamaya kalktılar. Bir asker, Canbazlı Sefer'i kahvede süngü yoluyla tutuklamak isteyince Çerkes ve kardeşi ateş açarak askeri ve kenarda duran başka bir kişiyi ölümcül derecede yaraladı. Çekişme o noktada şehrin tüm merkezini kaplayan otuz dakikalık bir meydan savaşına dönüşerek caddelere taştı. Şah İsmail ve yandaşları, altmış kadar askeri Galip Paşa'nın çiftlik evine sürdükten sonra, birçok subayı ve askeri rehin alarak şehirden kaçtı. Şah İsmail çatışmanın ardından Canbaz'a ulaştı. Burada (Canbazlı) Hakkı ve Çerkes Davut da ona katıldı. Çerkesler, Şükrü Bey'in kendisine, küçük bir "vergi" ödenmesini ve şehirde arkalarında kalan hayvan veya insanların iadesini talep eden üç ültimatom yazmaya giriştiler. Bu üçlü, ödeme yapılmazsa Çerkeslerin şehre saldırıp yerle bir edeceği yönünde bir uyarı yaptı. Sonuç olarak talepleri karşılandı ve esirler bırakıldı. Resmî kaynaklara göre ne Yarbay Rahmi ne de Şükrü Bey bu üç Çerkesi ve yandaşlarını yakalamak için çaba gösterdi. Öte yandan bu durum, Yarbay Rahmi'yi, milisleri desteklediğinden şüphelenilen bölge insanlarının mallarının müsaderesini emretmekten alıkoymadı.[61]

Karacabey / Kirmasti kan davası, Güney Marmara'nın kitlesel sivil şiddete yolculuğunda önemli bir dönüm noktası oldu. Bekir Sami, böl-

---

59 Özer, *Gönen* (1964), s. 144–5.

60 BOA.DH.KMS. 55–3/29, 30 Ekim 1919.

61 A.g.e.

gede "Arnavut - Çerkes meselesi" olmadığını söylerken, bir bakıma haklıydı; taraflardan hiçbiri diğeriyle sadece etnik bağlılık temelinde çatışmıyordu. Yerel çetecilerin toplu katliam ve hırsızlık eylemleri, siyasî olarak iki bölgeye de hükmetme hakkını elde etmek için yapılan çatışmanın dışavurumuydu. Arnavut çiftliklerinin talan edilmesi bile siyasî bir hamleydi, çünkü Galip Paşa ve (Gostivarlı) İbrahim gibilerin bölgede egemen olmalarını mümkün kılan ekonomik temelin tahribine yol açıyordu. Said Efendi ve Şah İsmail için olduğu kadar bunların özel ordularındaki piyade askerler için de yokluk ve istikrarsızlık zamanında devam eden bu çatışmalar, ekonomik bir nimet olmuştu. Hatta Çerkeslerin Deli Hurşid'e Kurşunlu'nun yıkımından ziyade, yağma hakkını tekelinde bulundurması sebebiyle itiraz ettiğini iddia edebilecek kadar ileri bile gidebiliriz.

Öte yandan, milliyetçilerin bu krize yaklaşımını ciddi bir çelişki belirledi. Çatışmanın, dikkatleri bölgedeki ölümcül bir eğilime çektiği çok açık. Yunan istilası devam ederken bile Müslümanlar neden birbirlerini öldürüp yağmalıyordu? Kuva-yı Milliye'nin henüz sadık (bilhassa eğitimli) adamlara ihtiyaç duyduğu zamanlarda, Bekir Sami ve diğer subaylar hoşnutsuzluk yaratan Çerkes ve Arnavutları hâkim karşısına çıkarmak konusunda çok da ısrarcı davranamadı. Bunu yapmak, istihbaratın eski kurtları (tartışmasız Millî Mücadele'nin belkemiği) başta olmak üzere birçok kişiyi parmaklıklar arkasına koymak demekti. Yine de Kuzey Kafkasyalı akıncıların neden olduğu zararlara göz yumulamazdı. Etnik kökenlerine bakılmaksızın yerel eşrafın sadakati ve maddi desteği güvenceye alınmak isteniyorsa, ekonomik statüko korunmak zorundaydı.

Çoğu Çerkes, olaylara bu açıdan bakmadı. Çalınmış malların iadesi ve Arnavut hasımların desteklenmesi neticesinde yenilgi, zaferin pençesinden koparılmıştı. Daha önemlisi, Karacabey ve Kirmasti civarındaki şiddet, bölgedeki Çerkesler kadar diğerlerinin de yüz yüze geldiği temel bir ikilemin altını çiziyordu. Gönen, Karacabey ve Güney Marmara'nın diğer köşelerinden çoğu Kuzey Kafkasyalı, Birinci Dünya Savaşı esnasında İTC'nin gizli ajanları olarak inançla hizmet etmişti. Cepheden eve döndüklerinde, devlete verdikleri hizmet karşılığında ailelerinin aç, akrabalarının ölmüş olduğunu gördüler. Şimdi ise Kuva-yı Milliye (yeni üniformasıyla İTC) daha da fazla fedakârlık ve yeni bir hizmet süresi talep ediyordu. Özellikle, sadece Çerkes eşrafı için değil, aynı zamanda çatış-

malardan kendi paylarını toplayan özel askerleri için de gerçek bir tersine dönüş anlamına gelen Karacabey fiyaskosunun ardından, hem emektar askerler hem de siviller eski komutanlarına, yoldaşlarına ve devlet adamlarına sadakatle halkın memnuniyetsizliği arasında kısılıp kalmışlardı.

Çerkeslerin milliyetçi nefretini körükleyen daha kaygı verici bir etkenin varlığına dair güçlü kanıtlar var. İsyan olasılığı artıkça, Manyas eşrafından iki kişi, diğer yerel liderler adına Bekir Sami'yle (Günsav) görüşmek için Bursa'ya gitmişti. Siyaseten etkin bu iki adam, Bekir Sami ile birçok konuyu tartıştı, fakat konuşmak istedikleri asıl konu açık ara en çarpıcı olanıydı. Bekir Sami'nin anlattığına göre heyet, Kuva-yı Milliye'nin pek yakında "Ermeni tehciri gibi" Çerkesleri de köylerinden sürgün etmeye uğraştığına dair kaygılarını dile getirmişti.[62] Fakat hikâyenin başka bir versiyonunda, iki adam da sorularını açık açık sormuştu: "Türkler" Çerkesleri, "ittihat ve ittifakları" nedeniyle mi öldürecekti? Bu iki adam, Kel Hüseyin ve Hasan Tahsin, Çerkeslerin çoğunluğunun hâlâ sadık olduğu, ancak bölünme tehlikesi bulunduğu konusunda albayı ikna etmeyi başardılar.

Bekir Sami'nin hatıraları, iki Çerkese ne cevap verdiği konusunda muğlak. Hacim Muhiddin, cevap ne olursa olsun, Bekir Sami'nin vatansever ve güvenilir bir yoldaş olduğunu ekler.[63] Bekir Sami'nin bu buluşmanın bir özetini Mustafa Kemal'e, Ankara'daki Yirminci Kolordu komutanı Ali Fuat'a (Cebesoy) ve Boğaziçi komutanı Albay Şevket'e göndermiş olması, bu olayı büyük bir ciddiyetle ele aldıklarını gösterir.[64] Bu toplantının Çerkesler arasında vuku bulmuş olması, tehcir tehdidinin rastgele bir söylentiden daha fazlası olduğunu akla getirir. Her durumda, bu olaydan elde edilebilecek çıkarımlar iki önemli soruya yol açar: Çerkeslerin, milliyetçilerin onları sürüp katledeceğini düşünmesine yol açan nedir? Ayrıca hepsinden şaşırtıcı olanı, Birinci Dünya Savaşı'nda gayrimüslimlerin tehciriyle bağlantılı olarak bu ifade ne anlama gelmektedir?

Bu soruları cevaplamak için, savaş dönemindeki tehcirin tarihsel olarak çerçevelendiği ve ilişkilendirildiği mezhep sınırlarından kendimizi

---

62 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 102; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 197.

63 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 102.

64 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 197.

kurtarmamız gerekir. Savaş dönemi tehcirleri, on binlerce Müslüman ve Hıristiyan katılımcı ve mağduru kapsayan, kitlesel operasyonlardı. Bu insan kitlesi tekil bireylerden oluşmuyordu; her şeyden öte her biri Güney Marmara'da yaşayan birer evlat, komşu, dost, ortak veya rakipti. Çerkes diasporasındaki en korkulan ve en saygın kişilerin çoğu Ermeni ve Rumların doğuya gönderilmesini destekledi. Bazıları ise toplu mezarların masum sivillerle doldurulmasından sorumluydu.[65] Güney Marmara'da yaşayan Çerkesler, doğrudan hiçbir bağlantıları olmasa da binlerce Ermeni, Rum ve hatta Arnavut sürgünün yollardan taşan görüntüsüne duyarsız kalamazdı. Kısacası, tüm bunlar Birinci Dünya Savaşı tehcirlerini baştan sona yaşayanlar için kitlesel bir tecrübeydi.

Çerkeslerin "ittihat" ve "ittifakına" gönderme yapılması, bahsi geçen iki adamın içinde yaşadıkları ve temsil ettikleri cemaatlere dair algıyı akla getirir. Güney Marmara'da (ve boydan boya tüm Osmanlı topraklarında) Çerkes olmak, Kafkaslar'daki yerinden edilmenin ve sürgünün ortak mirasına sahip olmak anlamına geliyordu. Güney Marmara'daki köy ve kasabalarda bulunan Kuzey Kafkasyalıların çoğu sımsıkı kenetlenmiş cemaatlerde yaşıyordu. Bu cemaatler arasında konuşulan diller, gelenekler ve giyim tarzları sembolik bağlar oluşturuyordu. Adige, Abhaz, Gürcü ve Çeçenlerin kendi içlerinde ve birbirleriyle kurdukları ilişkiler, çoğu zaman kendi yakın çevrelerinin ötesine, diğer köy ve şehirlerle sınırlı kalmadan başkente değin uzanmıştır. Buna mukabil, Kuzey Kafkasyalılar savaşa çoğu zaman birlikte gitmiş, birbirleriyle iş ilişkileri kurmuş ve birbirlerinin ailelerinden kişilerle evlenmişti. Bunların yanı sıra, Güney Marmara temelli Çerkes milis şebekesinin savaşçı potansiyeli de Çerkesleri imparatorluk siyaseti ve savaş yönetiminin ön saflarına taşıyan bir unsur olmuştu.

Kel Hüseyin ve Hasan Tahsin'in birlik ve bağlılığa gönderme yapmaları, Jön Türklerin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni, Rum ve Arnavut-

---

65 PRO/FO 371/4158/105778, 27 Haziran 1919. Adapazarı ve İzmit'ten Çerkes jandarmalarla ("çok zor müşteri") yapılan bir konuşma sırasında, bir İngiliz askere Birinci Dünya Savaşı'nda istihkaklarını satan askerlere karşı haksızlık yapıldığı söylenmişti. Bu adamlar "İTC'nin cinayet şebekesine" mensup olduklarını kabul eder ve "kabahatlerinden "açıkça bahsederler. Ancak, Çerkesler, bu işlere yönlendirildiklerini söyleyerek kendilerini savunurlar.

ların Güney Marmara'da oluşturduğu tehdidi nasıl algıladığına da örnek oluşturur. Bu grupların varlığının yarattığı tehlike, etnik kimliklerinden veya siyasî sempatilerinden çok, bölgedeki fiziksel yoğunluklarının bir ürünüydü. İTC'yi açıkça tehdit eden Rum esnaf, Ermeni devrimciler ve Arnavut kabadayılar birlikte hayatlarını sürdürdükleri ve çalıştıkları bu gruplarla İstanbul'un siyasî ve ekonomik etkisine direnişin kalesi olmuşlardı. Tehcir, bu yoğunlaşmanın dağıtılmasını sağlayarak İTC'nin otoritesini taşrada da genişletebileceği daha merkezî bir yönetimin yolunu çizmesine hizmet etti.

Güney Marmara'daki Çerkes ağının derinliği ve karmaşıklığı göz önüne alındığında, Hüseyin ve Hasan Tahsin, aynı siyasetin onları da yoklayacağından korkmakta haklıydı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın özel birliklerinin kaynağı olan Güney Marmara'daki Çerkesler, (Hüdavendigar valisi ile İstanbul arasındaki yazışmalarda görüldüğü gibi) savaş döneminde yeniden yerleşime yönelik girişimlerden muaf tutuldular. Mondros Mütarekesi'ni takip eden kaos ve siyasî değişimler, milis şiddeti ve ekonomik eşitsizliğin cemaatler arasındaki gerilimi yeni seviyelere yükseltmesiyle birleşince, çoğu Çerkesin siyasî ve toplumsal konumu daha da istikrarsız hâle geldi. İmparatorluk yöneticileri, Karacabey'deki kan davasının sonucunda, yerel yönetimlere tayin edilmiş Çerkes ve Arnavutların güvenilir olduğu varsayımından vazgeçmeye başladı. İmparatorluğun yayınladığı bir genelgede, resmî bir makama tayin edilen Arnavut ve Çerkeslerin "zandan azade kalmadığı" ve netice itibarıyla hepsinin "Türkler"le değiştirilecekleri ilan edildi.[66] Aralık 1919'da Dahiliye Nezareti güvenliği artırmak ve yerel yönetimi düzenlemek amacıyla, Arnavut, Çerkes ve Gürcü köylerinde Türk kolluk kuvvetleri ve sivil yöneticilerin istihdam edilmesi şartını getirdi.[67] Yönetimdeki bu hızlı değişime, çatışmalara karışmış Arnavutlar arasından seçilmiş kişilerin tehcir edilmesi eşlik etti.[68] Aynı zamanda, bir vakitler siyasî müzakere ve ilerlemenin

66 BOA.DH.KMS. 55-3/23, 29 Ekim 1919. Rapor subayı, askere alma uygulamalarının değişmesine eskilerden bir örnek verir ve 1912'de Kirmasti'de çalışan, özellikle kötü bir memur olan Arnavut Abubekir'in bir olayını zikreder.

67 BOA.DH.YUM 11/1/2/84, 7 Aralık 1919.

68 TTK/Bekir Sami Dosya 2, Belge 151, 23 Ekim 1919. Bekir Sami, kısa bir notta, çarpışmalara karışan bazı adamların, Karacabey ayanı ile sözleşmeleri olan

asıl yeri gibi görülüp saygı duyulan Teşkilat-ı Mahsusa ve saltanat gibi kurumlar kademeli olarak kapatıldı, itibarsız kılındı ya da modernize İttihatçı örgüt Kuva-yı Milliye tarafından sistemin bir parçası hâline getirildi. Yerel rüzgârların bu derece yön değiştirmesi sonucunda, Hasan Tahsin ve Kel Hüseyin için Çerkeslerin bu yeni programın neresinde durduğuna dair pek çok soru işareti oluştuğu varsayılabilir.

Kurtuluş Savaşı sonrasında yayınlanan bir derlemede Hasan Çantay, geçmişe bakarak not düşer: "O zaman zarfında Çerkesler ve Arnavut eşkıyalar birbirleriyle düşmanlar olarak çatıştılar. Ancak bu iki millet, aynı zamanda çaresiz Türk köylülerine mezalimden ve işkenceden de sakınmadı."[69] Bu ifadede bilhassa öne çıkan nokta, Hasan'ın Türk köylülerine yönelik mezalime gönderme yapmasıdır. Karacabey ve Kirmasti'deki şiddete ilişkin raporlarında Türk köylerine yönelik bir terör harekâtından açıkça bahsedilmez. Yine de bu ifade, şiddetin bu iki göçmen nüfus ile imparatorluğun "Türkler"i arasındaki farkı açığa çıkardığı söylenebilir. Çantay, daha önce karşılaştığımız basmakalıp bir klişeyi de doğrular: (asimile edilmiş) Türkler ile (asimile edilememiş) Çerkes ve Arnavutlar. Ne var ki, "şakilere" yaptığı vurgu, bu nitelendirmeyi bir adım ileri taşır. Çantay, bu üç grup arasındaki farkı bazı etnik karakter bozukluklarının sonucu olarak görmek yerine, bu durumun sosyo-ekonomik bir boyutu olduğunu da ilave ediyor. 1918'de "Eşkıyalık Sorunu" hakkında yazdığı bir makalede, eşkıyaların en varlıklı köyleri hedeflediğini, hem devletin hem de en namuslu vatandaşların şerefine ve geçimine tehdit oluşturduğunu oldukça isabetli biçimde ifade eder.[70] Bundan dolayı, Hasan Çantay'ın Arnavut ve Çerkes yorumu, bu cemaatleri bölgenin ekonomik açıdan kaybedenleri ve devletin ekonomik temelini yıkmamaları için kontrol altında tutulması gereken bir grup olarak gördüğünü düşündürür.

---

işsiz Arnavutlar olduğunu ortaya koyar. Bekir Sami, İTC'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki siyasetini hatırlatan bir hareketle, bu adamları en kısa sürede doğuya süreceğini dile getirir.

69 Çantay, *Kara Günler*, s. 43.

70 A.g.e., s. 42–3.

"Hükümetin Koruyucusu ve Şeriatın Kölesi": Ahmet Anzavur'un Yükselişini Yeniden Düşünelim

Fiziksel durumu ve soyağacı göz önüne alındığında, (Ançok) Ahmet Anzavur büyük bir imparatorluk komutanı gibi görünüyordu. Eldeki verilere bakılırsa, 1864'teki büyük göç öncesinde bir zamanda Kafkasya'da doğmuştu, yani 1919 sonbaharında artık yaşlı bir adamdı. Okur-yazar değildi, ancak meslekî kariyerinin büyük kısmını jandarma teşkilatında başkomiser olarak geçirmişti. Her şeyini saraya borçlu olduğu söylenebilir. Kızkardeşinin II. Abdülhamid'le evli olması sayesinde jandarmaya tayin olmuştu. Sadık hizmetleri sonucunda sultandan pahalı hediyeler ve sonradan kendine yurt edindiği Biga'da bir konak kazanmıştı. Öte yandan, İTC, 1909'da II. Abdülhamid'i tahttan indirdikten sonra onunla ilişkiyi kesmişti. Ahmet Anzavur, ancak yüksek rütbeli bir Çerkes generalin tavsiyesi üzerine göreve dönmüş ve kısa bir süre için Teşkilat-ı Mahsusa'da müfettiş olarak hizmet etmişti. Anzavur, savaşın sonunda Biga'daki evinde yarış atı koleksiyonunun yanıbaşındaydı.

İstanbul ile Anadolu'nun iç kesimlerindeki milliyetçiler arasındaki ayrışmanın keskinleşmesi, Ahmet Anzavur'un bilinmezliğe doğru yavaş seyrini durdurdu. Sultan Vahdeddin ile ilişkisi belirsiz görünse de, hem Loyalistler hem de milliyetçiler Anzavur'un başkentte yüksek itibarı olduğunu ve saraya bağlılığını kabul etmişlerdi. Anzavur, 1919 ilkbaharında İzmit mutasarrıflığına tayin edilmişti ve adının Karesi mutasarrıflığı listesinde üst sıralarda olduğu söylentisi yayılıyordu. Milliyetçiler Ahmet Anzavur'dan çekiniyordu. Ancak 1919 sonbaharı öncesinde, Ahmet Anzavur'un mutlak niyeti ve kudretine dair pek bir işaret yoktu.

Bu gizem, 25 Ekim 1919'da resmen sona erdi. Manyas'taki bir parkurda toplanmış Çerkes kalabalığın önünde, Ahmet Anzavur, Güney Marmara'nın yerel sakinlerinin büyük çoğunluğuna seslendiği birçok konuşmanın ilkini yaptı. Müdafaa-ı Hukuk'un Gönen teşkilatının başı olan Müftü Şevket Efendi'den gelen bir telgrafa göre Anzavur, toplanan kalabalığa, milliyetçi komutan Hacim Muhittin'i (Çarıklı) tutuklamak (ya da öldürmek) amacıyla Balıkesir'e yürüyecek bir ordu toplamakta olduğunu ilan etti.[71] Bu tehdidin ardından Anzavur biri sultana, diğeri

71 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, 96; Özdemir, *Milli Mücadele*

Karesi mutasarrıfı Ali Rıza Bey'e olmak üzere iki telgraf gönderdi. Manyas ve Aşklar'da yaşayanlar adına yazılan ilk telgraf, Yunanları Aydın'dan sürme ve doğuda bir Ermeni devleti kurulmasını engelleme girişimlerine rağmen Redd-i İlhak'ı padişaha darbe teşebbüsüyle suçluyordu. Ahmet Anzavur bazı saf kişilerin (Müslüman olmaları muhtemel) milliyetçilerce yanlış yönlendirildiğini kabul etse de, halifeye ve onun devletine karşı muhtemel bir Redd-i İlhak ayaklanması tüm İslâm âlemine karşı bir saldırı olarak düşünülecekti. Dolayısıyla, milliyetçileri mağlup etmek, tüm inananları ilgilendiren bir mesele olmuştu.[72] Ali Rıza Bey'e gönderilen ikinci telgrafta Anzavur, Kuva-yı Milliye'nin "müessis ve müdiranı" olanların aslında, yıllardır "masum milletin kanını heder ve hânumanını tahribe kıyamla" servetlerini artıran İttihatçılar ile aynı kişiler olduğunu söylüyordu. Ahmet Anzavur, sultanın, halkın İttihatçı fırsatçılığından bezdiğinin farkında olduğunu ve milleti kurtarmak için bir imparatorluk gücü oluşturduğunu dile getiriyordu. Müdafaa-ı Hukuk'un Balıkesir teşkilatını, içinde bulunduğu faaliyetlerden geri durmaya ve Karesi halkından maddi destek talep etmeyecek bir kuvvet olan sultanın ordusunun arkasında birleşmeye özellikle davet ediyordu.[73]

İstanbul, Balıkesir ve Bursa'daki milliyetçiler bu telgraflarda saklı tehdit ve suçlamaların farkına varır varmaz Anzavur'un eylemlerine karşı koymak için harekete geçti. Ahmet Anzavur'la buluştuğu iddia edilenlerden biri de Nigehban Cemiyeti'nin şüpheli üyelerinden Yüzbaşı Ali Kemal'di.[74] Arnavut *İngiliz* Ali Kemal, bu meşhur milliyetçi karşıtı örgütteki faaliyetlerinin yanı sıra, Beşinci Kolordu komutanı ve Sultan Vahdeddin'in kişisel yardımcısı Kiraz Ahmet Hamdi Paşa'nın da yaveriydi.[75] İngiliz Ali Kemal'in Ahmet Anzavur ile ilişkisi, milliyetçilerin şüphe-

---

Önderleri, s. 291–2; Özer, *Gönen* (1964), s. 146. Müftü Şevket Efendi Gönen'de doğmuş, yerel rüştiyede eğitim görmüştü. İstanbul'un Fatih semtindeki Abdürrahim Efendi medresesinde çalışmayı sürdürdü. Daha sonra Gönen'deki yerel medresede öğretmen ve müftü oldu. Nisan 1920'de Ahmet Anzavur'un kuvvetlerince idam edildi.

72 Çanklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 97–8.

73 A.g.e.

74 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 3, no. 9 (Eylül 1954), bel. 219.

75 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 173–5; Mert, "Anzavur'un İlk

lerini doğruluyordu. İlk olarak Bekir Sıtkı'nın İzmit ve Adapazarı bölgesindeki faaliyetleri esnasında akıllarına gelmişti, ama İstanbul Hükümeti Millî Mücadele'ye karşı askerî tepkinin temellerini atıyordu.[76] Yine de Hacim Muhittin, İngiliz kuvvetlerinin bölgedeki işgallerini genişletmek için "beynel'islâm bir kan dökülmesini" bahane olarak kullanabileceklerinden korkuyordu.[77] Kazım Özalp ile Çerkes Ethem'e meseleyi çözerken kan dökmemelerini emreden Mustafa Kemal de aynı hassasiyeti paylaşıyordu.[78]

Ahmet Anzavur, tehditlerinin boş olmadığını derhal gösterdi. Kasımın ilk iki haftasında, inançlı yandaşlarından oluşan bir grupla hükümet binalarına ve askerlere saldırarak, nutuklar atarak ve daha da fazla adam toplayarak Karesi ve Hüdavendigar bölgelerini bir uçtan bir uca geçti.[79] Karacabey, Kirmasti, Gönen ve Manyas'taki yüzlerce Çerkes, bu yaşlı jandarmayı karşılamak için akın etti. Karacabey'deki Arnavut çatışmalarından yeni çıkan Şah İsmail ve Çerkes Davud gibi Kuzey Kafkasyalı çeteciler, kısa sürede Anzavur'a katıldılar.[80] Doğu Anadolu Alevileriyle akrabalığı bulunan Çetmiler, toplanmakta olan orduya küçük gruplar hâlinde bağlılık sözü verdi.[81] Öfke siyaseti, eski düşmanlardan tuhaf dostluklar oluşturmuştu. Eski kan davalarına rağmen, Kirmasti'deki (Gostivarlı) İbrahim ve diğer Arnavutlar, Kuva-yı Milliye'yi devirme fikriyle, Çerkes Davud'un çetesinin saflarına katıldılar.[82]

Ayaklanmasına", s. 905. Kiraz Ahmet Hamdi Paşa'nın İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve Nigehban Cemiyeti'nin bir mensubu olduğu ileri sürülür. Bu örgütlere katılması kadar, diğer milliyetçi karşıtı faaliyetlerin de içinde yer alması 150'likler arasındaki yerini sağlamlaştırdı. 1935'te sürgünde öldü.

76 Çanklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 98.

77 A.g.e., s. 100.

78 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Tensiliye Kararları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974), s. 38.

79 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 3, no. 9 (Eylül 1954), bel. 219; 4, no. 11 (Mart 1955), bel. 269; Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 896.

80 Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 873–4.

81 A.g.e., s. 905.

82 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 289; *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 5, no. 18 (Aralık 1956), bel. 452.

Kazım (Özalp) kan dökülmesinin yakın ve muhakkak olduğunu biliyordu. Bu sebeple, güvendiği teğmenlerden biri olan (Köprülülü) Hamdi'yi, çatışma çıkmadan önce husumetlere son verilmesi için Ahmet Anzavur'la görüşmek üzere görevlendirdi. Köprülülü Hamdi, görüşme sırasında Ahmet Anzavur'a, husumetlerin sona erdirilmesi karşılığında Ege savunmasında yer alma fırsatını sundu.[83] Anzavur'un verdiği cevap bilinmese de, anlatılanlara göre ertesi gün Hacim Muhittin ile buluşmayı kabul etmişti. Ancak sabah olduğunda Ahmet Anzavur ortaya çıkmadı.[84]

Başarısız geçen görüşmeyi takip eden günlerde resmî milliyetçi muhaberat, Ahmet Anzavur'u "harekat-ı asayiş-şikenaneleri"nin (huzur bozucu hareketlerin) lideri ve Kuva-yı Milliye'ye bir tehdit olarak tanımlamaya başladı.[85] Güney Marmara, Ankara ve başkentteki milliyetçi liderler, Anzavur'u yalnızca bir suçluya indirgeyerek Çerkes'i İngilizlerin, sultanın ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın maşası olduğunu iddia ettiler.[86] Ali Fuat'ın (Cebesoy) iddiasına göre, Anzavur'un mücadelesi ayan beyan "İstanbul'daki oldukça yüksek çevreler tarafından kışkırtılıyordu".[87]

Ahmet Anzavur'un silahlanma çağrısını cevaplayan Çerkeslerin sayısı arttıkça milliyetçi kamptaki korku da arttı. Kasım başlarında hazırlanan rapor ve haberlerde büyüyen "Çerkeslik - Türklük meselesi"ne dair dedikodular vardı.[88] Manyas'ın yerlisi olan Bekir Sami (Günsav), başlangıçta kendi halkının Millî Mücadele'ye sırt çevireceğine inanmamıştı. 19 Kasım tarihli bir raporda, "Ahmet Anzavur Bey hadisesi kesinlikle Çerkezlik meselesi değildir. Ahmet Bey, şimdilik Çerkezlerden kimseyi kandıramamıştır. Yanında ancak 10-15 kişi vardır. Yalnız dün Susurluk'ta 40 kişi kadar kendisine iltihak etmişse de, bütün Manyas ve Gönen'de

---

83 Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 904–5; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 211.

84 Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 906. Hacim Muhittin'in hatıra defteri, biraz tuhaf bir şekilde, 29 Ekim'de birdenbire sonlanıyor ve 1 Temmuz 1920'de tekrar başlıyor. Bunu Hacim Muhittin'in kendisinin mi yaptığı, yoksa editörün kararı sonucunda mı olduğu açık değil.

85 A.g.e., s. 907.

86 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 219.

87 *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, 4, no. 11 (Mart 1955), bel. 272.

88 Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 100; Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 913.

umumi bir hareket yapabileceğine inanmıyoruz," diyordu.[89] Sonraları, özellikle umutsuzluk ve baskının açığa çıktığı bir anda Bekir Sami, o ânın ağırlığını nasıl yaşadığını emir subayı ve Çerkes ahbabı olan Yusuf İzzet'le paylaşmıştı:

> 22.10.1919 tarihinde Ahmet Anzavur ve Çerkes meselesi gündeme gelince, Karacabey ve Kirmasti'ye vali [Ebubekir Hazım Bey] ile birlikte gitmiştim. O zaman, Çerkes ileri gelenlerinden bazılarının Anzavur tarafından kandırılmış olduğunu, "Kuva-yı Milliye Çerkesleri sürecektir" şeklindeki propagandaların etkili olduğunu ve bir kısım Çerkeslerin de sırf bu nedenle Kuva-yı Milliye karşıtı fikirlere çabuk kapıldıklarını gördüm.
>
> Hissiyatımı izleyerek, Kuva-yı Milliye'ye öncülük eden bir düzineyi geçmeyen önde gelen lider kadrosundan altı tanesinin Çerkes olduğu dikkate [alınmalıdır].

Bekir Sami, Karacabey ve Kirmasti'nin yerlileriyle karşılaştığında, ahbabı olan göçmenlerle şöyle konuştu:

> Kuva-yı Milliye, sadece ve sadece bağımsız bir Türkiye davasının peşindedir. Din ve mukaddesatı uğruna Kafkasya'yı terk edip geldiklerinde Çerkeslere Osmanlı'nın hüsnü kabul gösterdiğini, bu nedenle de müteşekkir olduğumuzu, Çerkes millî tarihine yakışmayacak davranışlara itibar edilmemesi gerektiğini anlattım. Ben de şu anda bir Osmanlı Tümen Kumandanıyım. Ama sizlere bu sıfattan ziyade, milliyetini seven bir Çerkes, bir ırkdaş ve dindaş olarak rica ediyorum. Devlet aleyhine olaylara katılıp yağmacılık, hırsızlık ve benzeri kötü eylemlere kalkışmayın. Kuva-yı Milliyeyi destekleyiniz dedim. Bunca konuşmamı dikkatle dinleyen Çerkes beyleri üzüntülü bir şekilde hak ve söz verdiler. Bundan sonrası için cahil insanlarımızın, ırkdaşlarımızın satılmış bir adama alet olmamaları için etkili ikazlarınızı ve gayretlerinizi arz ederim.[90]

Bekir Sami'nin, Ahmet Anzavur'u Çerkes diasporası ve Çerkes kimliği bağlamında ele alması ilginç. Anlatım, bir bakıma Ahmet Anzavur'un

---

89 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 184, 225, 230.
90 A.g.e., s. 230–1.

Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasyalılar arasında sahip olduğu etkinin bir noktada onaylanması olarak görülebilir. Yine de eğer Bekir Sami'nin Çerkeslerden talebinin samimi olduğu kabul edilirse, Çerkes öfkesinin müşterek doğasına ve Kuva-yı Milliye'ye direnişe bilinçli olarak meydan vermediği ortaya çıkar. Bu düşünce çizgisine göre, bir haydutluk eylemi veya kasaba halkına karşı bir saldırı yerel olaylardan kaynaklanan yerel bir mesele olmayıp devlete karşı işlenmiş bir siyasî suçtur. Bu bakımdan Bekir Sami'nin argümanı çok ilgi çekici bir şekil alır. Bekir Sami, Kafkasya'dan sürgünün mirasını zikrederek ve Çerkeslerden, Osmanlı Devleti'nin cömertliğini hatırlamalarını isteyerek açıkça "millet kardeşleri"nin en hassas oldukları konu üzerine oynamayı dener. Kısacası, Kuva-yı Milliye'yi desteklemek her iyi Çerkesin görevidir ve benimsedikleri ülkeye sadakatlerinin geçmişine yakışan da budur. Öte yandan, bu argümanda apaçık bir boşluk var. Kuva-yı Milliye, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Çerkes mültecilere sığınma sağlayan Osmanlı Devleti'nin temsilcisi ya da somutlaşmış hâli midir? Daha da önemlisi, asıl mesele bu mudur?

Ahmet Anzavur ve Kuva-yı Milliye, sonunda, 15 Kasım 1919'da, Balıkesir'in hemen kuzeyindeki Demirkapı köyü yakınında çarpıştı. Artık Kuva-yı Muhammediye adını almış olan Anzavur kuvvetlerinin daha fazla kayıp verdiği bu çatışma iki gün sürdü.[91] Bunun ardından Ahmet Anzavur'un kuvvetleri, Susurluk üzerinden kuzeye çekildi; (Köprülülü) Hamdi onları buraya kadar öfkeyle kovalamıştı. 20 Kasım'a gelindiğinde, Ahmet Anzavur'un peşindeki milliyetçi müfrezelerine Kara Hasan'ın Pomaklarıyla birlikte Çerkes Ethem liderliğinde bir süvari müfrezesi de katıldı.[92] Çarpışmalar, iki tarafın Gönen, Manyas, Karacabey, Biga ve Susurluk'ta girdikleri bir dizi çatışmayla iki hafta daha devam etti. Ahmet Anzavur'un Çerkesleriyle milliyetçilerin düzenli birlikleri ve Kara Hasan'ın çetesinden oluşan karma müfreze arasındaki büyük çatışmayla birlikte Anzavur, oğlu Kadir, Şah İsmail ve Çerkes Davut ayrılıp Kale-i

91 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 21. Demirkapı Muharebesi'nin resmî kayıtlarında Anzavur'un kayıplarını on ölü ve kırk yaralı olarak yer alır. Kuva-yı Milliye'nin kayıpları ise sekiz ölü ve (iki subay dahil) on yedi yaralı olarak listelenir.

92 A.g.e.; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 70.

Sultaniye, Karesi ile Hüdavendigar'ın kasaba ve köyleri arasında dağıldılar.[93]

Kışın gelmesiyle, Kuva-yı Milliye, Anzavur yanlılarını silah bırakmaya ikna etmesi için ağırlığı olan bir adama gözünü çevirdi. (Büyük) Ahmet Fevzi Paşa, Güney Marmara'daki milliyetçilerin yardımına gelen bütün Çerkesler içerisinde, İTC öncesi Osmanlı askerî yapılanmasının tartışmasız en yüksek noktasını temsil ediyordu. Düzce bölgesinden göçmen Abhazdı; uzun süreli devlet hizmeti, destansı hikâyelere konu olmuştu.[94] Görünürde geçen ay meydana gelen şiddet olayları konusunda Çerkesleri "uyarmaya" geldiği Güney Marmara'da, Kuva-yı Milliye'ye desteği geri kazanmak amacıyla Manyas ve Gönen çevresini dolaştı.[95] Gezi hüsranla sonuçlandı. Ahmet Fevzi, Kazım Özalp'e daha sonra Manyas halkının başkaldırı için başka bir fırsat kolladığını söyleyecekti.[96]

Ahmet Anzavur, başlangıçtaki tersliklere rağmen, kendi adına gözüpek çıktı. Ocak ayında, Pomak rakibi Kara Hasan'a, Kuva-yı Milliye'nin oluşturduğu büyük tehlikeyi izah etmeye çalışan iki uzlaşma mektubu gönderdi:

> Mükemmel güvenliğin bulunduğu yerde İslâm'ın adaleti bulunduğu için, düzenin, devletin ve milletin en önemli görevi olduğu herkesçe bilinir... [tanınmamış bir büyüğümüz olan Koca Süleyman] günahkâr İttihadcılarla Özgür Masonların İslâmî hükümete son on yılda yağma ve eşkıyalığı getiren kişiler olduğunu belirtir. Bu insanları lanetler. Bu durumu şiddetle etkilemişler, size [dahi] eşkıya demişlerdir. ...Şehitlerin çocukları ve kadınları ot ve toprak yiyip açlıktan ölürken, [İttihadcılar] evlerinin resmî mülkiyetini edindi. Askerî kurumlardaki vatan hainleri helva ve kuzu eti yerken, Musevi Nesim ve diğerlerinden rüşvet olarak evler alıyorlardı... Allah'a karşı sorumlu olmaları nedeniyle günde beş defa dua eden bu insanların tümünü yargılamak isterdim. Müftüye müracaat ediniz ve doğru fetvayı alınız. Bu serkeş Müslümanlardan birine

---

93 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 21–2; Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 877–83.

94 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 58–60.

95 Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına", s. 950.

96 Özalp, *Milli Mücadele*, s. 70–1.

bile yardım etmeyiniz. Size soruyorum: Peygamber'in engin huzurunun dinî kutsiyetini ve Müslümanların dua ettiği Kâbe'yi inkâr eden kimdir? Müslüman çocukları Çanakkale Boğazı'nda denize döken kimdir? Bu çocukları Kafkas Dağlarında, Arabistan çöllerinde, İran'da, Yanya'da ve Romanya dağlarında öldüren kimdir? Bu kişiler, bugün yüz bin Müslüman kadın ve genç kıza İstanbul'da belge veren ve onları fahişe yapan Özgür Masonlar değil mi? Hâlen, Müslüman kardeşlerimizi savunabilecek Muhammed'in Partisi'nden başka parti katî suretle olmayabilir... Halifeyi ve Müslüman devleti lekeleyen bu namert kişilerin peşinde olacağım. Hükümetin koruyucusu ve Şeriatımız hükümlerine uygun bir kul olacağım.[97]

Yukarıda kullanılan dil, Ahmet Anzavur'un başvurduğu muhakeme ve retoriği neredeyse bütün olarak özetler. Burada, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve adı konmayan halefi Kuva-yı Milliye, milletin kötü durumundan sorumlu yegâne suçlular olarak yer alır. Ancak Anzavur'un özetinde bu "İttihatçı ve Özgür Masonlar" yapısı tek başına bir siyasî partiden daha fazlasını ifade eder. Daha doğrusu, İTC'yi anarak Güney Marmara'nın günlük yaşamından çok daha fazlasını kastettiğini ima eder. Önceki ifadelerini de bu denkleme dahil edersek İTC, toprak sahipleri, askerî görevliler, bürokratlar, levazımcılar, tüccarlar, yabancılar ve eşkıyaları da içeren partizan ve kolay kandırılan kişilerden oluşan daha geniş bir insan listesini kapsar hâle gelir.[98] Ahmet Anzavur'un da ikna edici bir şekilde ortaya koyduğu gibi, bu adamlar, kendileri şişmanlarken, ölmüş askerlerin analarını otları yiyip bitirmekle suçladılar. Ahmet Anzavur, hem İTC'yi hem de Güney Marmara'nın fizikî durumunu bu şekilde betimleyerek, isyanını, göçmen Çerkes, Pomak, Çetmi, Arnavut

97 BOA.DH.EUM.AYŞ 29/45, 31 Aralık 1919; Atatürk, *Nutuk-Söylev*, s. 1649–53. Mektup, *Nutuk*'ta, bir belge olarak ifade ediliyor.

98 Yabancılar konusunda, Anzavur'un Yahudi tüccar kimliğini, bölgedeki çok sayıda tüccar ve tacirin yabancılığını (en azından taşralı olmadıklarını, şehirden geldiklerini) vurgulamak için kullandığından şüpheleniyorum. Bandırma ve Bursa'da iki küçük Yahudi cemaati (sırasıyla sadece 4 ve 103 Yahudi) olmasına rağmen, Güney Marmara'da yaşayan Yahudi sayısı toplam 8.500 civarındaydı. Yahudi tüccar imgesinin, Anzavur'un zihninde Karagöz gibi popüler hikâyelerde görülen basmakalıp karakterler ya da kötü adamlar gibi yer etmesi olası.

ve benzer cemaatlerin çektikleri sıkıntıların gerçek sorumlusu olanları hedefleyen bir öç alma eylemi olarak resmeder.

Anzavur'un İslâmî tasvirleri kullanışı, kendisiyle Millî Mücadele arasında daha da katı bir mukayese zemini ortaya koyuyor. Dikkatle seçildiği belli olan bu ifadelerle Ahmet Anzavur, Kara Hasan'a İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ahlâkî kusurlarının milletin iktisadî çöküntüsünün ötesine geçtiğini anlatıyormuş gibi görünüyor. İslâm dünyasının iradesine kara çalarak kafa tutan ve İstanbul'daki yüce İslâm hükümetine karşı silahlanan Özgür Masonların bir zümresi olarak gördüğü İTC'ye parmağını doğrultuyor. Bu gibi ifadeler, konumunun siyasî (daha doğrusu kutsal) meşruiyetine tanıklık eder gibi görünüyorsa da, Ahmet Anzavur İTC'yi Özgür Masonların bir zümresi olarak betimlerken İttihatçıları birer yabancıdan ibaret gördüğünü de ima ediyor. Belli bakımlardan bu suçlama partinin köklerinin Selanik'te olduğuna ilişkin yaygın düşünceyi yansıtıyordu. Özgür Masonların, Osmanlı milliyetçilerinin ve her türden Batıcı düşünceye sahip kişinin Selanik'te liman kahvehanelerinde birbirine karıştığı düşünülüyordu. Güney Marmara'nın sıkı sıkıya bağlı cemaatleri bağlamına yerleştirildiğinde, Ahmet Anzavur'un suçlamalarıyla gerçek arasında olduğu düşünülen mesafe o kadar da büyük olmayabilir. Batılı kıyafetler giyen, içki içen, İstanbul ve eyalet merkezlerindeki okullara giden kasaba ve kırsal kesimdeki çoğu İttihatçı "Türk", geleneksel kıyafetler giymeye ve şiveli konuşmaya devam eden, okuma-yazma bilmeyen halk kitleleri arasında göze batıyordu. Bu durum, yaşı ve eğitimsizliği sebebiyle Jön Türk çevresine dahil olamayan Ahmet Anzavur için de kesinlikle geçerliydi. Güney Marmara'nın sosyo-ekonomik bağlamında ele alındığında, Anzavur'un Kuva-yı Milliye ve İTC ile karşı karşıya gelmesi sosyal sınıfları tırmanan şehirli milliyetçilerle daha geleneksel köy eşrafı arasındaki farkı vurgulamaya yönelik çabasını sergiler.

Uzun 1920 kışı ilkbahara dönerken, Anzavur, milliyetçilere ikinci saldırısına hazırlandı. Sultanın temsilcisi ve Çerkes diasporasının tanınmış bir mensubu olarak sahip olduğu konumu, popülist galeyanı körüklemek için tekrar kullandı. Bu arada, milliyetçi karşı tedbirler ise yalnızca Loyalist başkaldırının saflarını genişletmeye yaradı.

1920 Ocak ayının ilk haftasında, eski Edremit kaymakamı Hamdi (Köprülülü), yaveri (Dramalı) Ali Rıza Bey ve kırk atlı askerle Biga'ya

vardı.[99] Hamdi Bey 1919 boyunca Kuva-yı Milliye kadrolarında lider bir komutan olarak kendini kanıtlamıştı. Hamdi ateşkesten bu yana Batı Anadolu'daki direniş mücadelesinde aktif olarak yer almaktaydı. Mayısta, İzmir'in işgalinden sonra, Ayvalık cephesi boyunca muharebeye katıldı ve Makedonya'dan hemşerisi ve muhtemelen Arnavut olan Kazım Özalp'ın yakın arkadaşı oldu.[100] Biga'ya yakın zamanda tayin edilmiş askerî bir yönetici olarak Hamdi Bey'in ilk işi, Kara Hasan çetesinin dağıtılmasını müzakere etmek oldu. Kara Hasan milliyetçilerle işbirliği yapsa da Hamdi Bey, "bir kümeste iki horoz ötmez" diyerek Pomakın silahları teslim etmesini talep etti.[101] Kara Hasan, bunun yerine, milislerini dağıtmayı reddetmekle beraber, sadakatine inandırarak onu oyalamaya karar verdi. Hamdi Bey, kısa süre sonra, çetesinin büyük bölümüyle birlikte Pomakı tutukladı.[102]

(Köprülülü) Hamdi, Biga'yı milliyetçilerin kontrolüne aldıktan hemen sonra Kuva-yı Milliye için civardan genel bir silah ve adam toplama çabasına girdi. Toplanan silahlar kısmen Hamdi Bey'in hurdaya çıkmış silahların saklandığı Çanakkale yakınındaki Akbaş silah deposuna yaptığı cesur baskın sayesinde temin edildi.[103] Ancak Hamdi Bey'in liderliğindeki bu üstün başarı, Biga çevresindeki geniş milliyetçi girişimlerinin yanında münferit bir çabaydı yalnızca. 1920 yılının şubat ve mart ayları arasında Biga'yı çevreleyen köyleri dolaşan Hamdi ve beraberindekiler Ege cephesine göndermek üzere silah ve asker topladılar. Köy muhtarları da vergi memuru olarak görevlendirildi. Muhtarların milliyetçi dava için her hafta kendi seçmenlerinden belli bir miktar para toplamaları gerekiyordu.[104] Biga'da milliyetçi bir taban inşa etmeye yönelik bu gayretlerin sonucunda Hamdi Bey, çoğu Biga sakininin öfkesini çekti. Kuva-yı Milliye, Kara Hasan'ın tutuklanması ve hapsedilmesiyle daha önce birbirlerinin gırtlağında olan iki grubu, Pomak ve Çerkesleri, farkında olmadan kay-

---

99 Kamil Su, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayları* (Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi, 1984), s. 124–6.

100 Özdemir, *Milli Mücadele Önderleri*, s. 115.

101 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 30.

102 A.g.e., .s. 31–2.

103 A.g.e., s. 34–9; Su, *Köprülülü Hamdi Bey*, s. 173–82.

104 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 41.

naştırdı. Milliyetçiler yüzünden savunucularını kaybeden Kara Hasan'ın çetesinden hayatta kalanlar ve diğer Pomak yandaşları, Biga, Gönen ve başka yerlerdeki birçok Çerkesle ortak bir dava buldular. Bu yeni milis ittifakının dayanak noktasında, artık meşhur olan milliyetçi karşıtı Ahmet Anzavur vardı.

16 Şubat 1920 Pazartesi sabahı Anzavur'un karmakarışık ordusunun öncü kuvvetleri kasabaya girerken Biga sokaklarında silah sesleri çınladı. Tanıklar, "her cins giyimli adamlar, göçmenler, Çerkesler, Pomaklar ve başkaları... silahlı bir grup, tüm köylülerden" oluşan bir kalabalığın hükümet binası önünde toplanmalarını, birbirlerini öpüp selamlaşmalarını seyretti.[105] Kasaba asilerin eline geçtiğinde Hamdi'nin şehrin jandarma binasında olduğu söylenir. Silah seslerini duyması üzerine o ve ikinci komutanı Kani Bey, şehir dışındaki silah deposuna koştu. Beraberlerindeki az sayıda adam, hemşerilerine ateş etmeyeceklerini söyleyerek Hamdi Bey'in kasabaya dönme emrini yerine getirmeyi reddetti. Bunun üzerine Hamdi Bey, ikinci komutan Kani Bey'i Kara Hasan'ı öldürmesi için kasaba hapishanesine gönderdi. Kani, Hasan ve diğer on üç kişiyi soğukkanlılıkla öldürerek emri derhal yerine getirdi.[106]

Kara Hasan'ın ölüm haberinin duyulması üzerine kasaba meydanını işgal eden köylüler meseleye el koyup Kani Bey'in evine saldırdı. Subay, önce bir komşunun yardımıyla evden kaçmayı başardıysa da, sonunda kalabalığın kurşunlarıyla öldürüldü.[107] Bu esnada Hamdi, Yenice yakınlarında bulunan, bir başka milliyetçi sempatizanı (Dramalı) Ali Rıza komutasındaki jandarma müfrezesiyle bağlantı kurma umuduyla, Biga'dan kaçtı. Ne var ki bir Pomak grubu subayı yol üzerinde köşeye sıkıştırdı. Sonra Pomaklar Hamdi Bey'i bağlayıp sopayla döverek boynunu kırdılar. Asiler, Kani ve Hamdi Beylerin yanı sıra, diğer yirmi jandarmayı

---

105 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 285. Sofuoğlu'na göre, tüfekli 200 kişi ve değnekler, baltalar ve diğer çiftlik malzemeleriyle silahlanmış bin kişi o gün Biga'ya yürüdüler.

106 Güven, *Anzavur İsyanı* s. 46–7; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 98; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 279. Bekir Sami, Kani Bey'in on bir kişiyi öldürdüğünü söylüyor.

107 İğdemir, *Biga Ayaklanması*, s. 10–11.

ve öbür sempatizanları da o gün öldürdüler.[108] Pomak isyanının lideri Gavur İmam Fevzi, Biga'da uğuldayan kalabalığın önünde, (Köprülülü) Hamdi'nin halkın kafasını koparmaya kalktığını, ama kafası koparılanın o olduğunu söyledi.[109]

Anzavur ve onun binleri bulan geniş ordusu, ertesi ay boyunca Biga'daki büyük zaferi pekiştirdi. İleri gelen üç eşraf ve milis liderlerden oluşan bir komite, kasabadaki muhalifleri koordine etmek amacıyla toplandı. Biga'nın işgalinden üç gün sonra, milliyetçiler, Çanakkale'den eski bölge müfettişi Simah Rifat Bey'i, kasaba halkını eylemlerinden vazgeçmeleri için ikna etmek üzere görevlendirdi. Simah Rifat'ın şehir merkezindeki çağrısına bir Çerkes kalabalığı "Kuva-yı Milliye'yi istemeyiz" diye bağırarak karşılık verdi.[110] Mart ortasında Çerkes ve Pomaklar, kasabayı geri almak için gönderilen 500 kişilik bir milliyetçi kıtasını geri püskürtmek için yeniden bir araya geldi. Ahmet Anzavur, çoğu sadece balta ve sopa taşıyan savunmacıları eyleme bizzat sevk etti.[111]

Milliyetçiler için haberler kötüleşmeye devam etti. Biga'daki ikinci yenilgiden sonra düzenli orduya bağlı birçok subay ve Gönen'e doğru çe-

---

108 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 48.

109 İğdemir, *Biga Ayaklanması*, s. 13. İmam Fevzi, Çan kazasının köyü Asmalı'da doğdu. Ebeveyninin, günümüz Bulgaristan'ındaki Balkan Dağları bölgesinden göçmüş olduğu iddia edilir. Bayramiç yakınlarındaki Çırpılar köyünde, bir medresede okudu. Biga yakınında bir köy öğretmeni (imam) olarak çalışırken, yerli kasaba halkı, dine söven öğretim yöntemi yüzünden ona "gâvur" demeye başladı. Gâvur İmam karakteri, Ahmet Anzavur ve Güney Marmara'nın toplumsal tarihi hakkında çok sayıda ilgi çekici konuyu gündeme getirir. İlk olarak, bölgedeki çeşitli yerli ve göçmen grupların gündelik yaşamlarındaki yaygın İslâm yorumunu bir tarafa bırakın, bölgedeki tarikatların gücü ve çeşitliliği hakkında dahi pek az şey biliniyor. İkincisi, Güney Marmara'daki milliyetçi karşıtı muhalefetin büyümesinde herhangi bir rol oynayan pek az dinî figür görünüyor. Türk tarihyazımında genellikle milliyetçi yanlısı yerel imam ve müftüler vurgulanmakla birlikte, Güney Marmara'nın Loyalist öncülüğü, doğrudan dinî bağlantıları olmayan toplumsal bağlarla (tüccarlar veya Çerkes aile bağları arasındaki gibi) sınırlı görünüyor. Bkz: Özer, *Gönen* (1964), s. 92.

110 İğdemir, *Biga Ayaklanması*, s. 18.

111 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, 37; İğdemir, *Biga Ayaklanması*, s. 44–53.

kilen çok sayıda adam topluca firar etti.[112] Sonraki günlerde Kirmasti'den de benzer bir hadise bildirildi. Neredeyse bütün bir alay silahlarıyla firar etmişti.[113] Bu arada Anzavur, Kuva-yı Milliye'nin Biga'daki başarısızlığını değerlendirmiş, Gönen'e ilerlemek için civardaki alanlardan daha fazla adam toplamıştı.[114] Saldırı eli kulağında olsa da düzenli ordudaki askerlerden bir kısmı daha görevden ayrıldı. Gönen'deki Kuva-yı Milliye komutanı Rahmi Bey'e verilen izahata göre kırk dört firarî asker, "halk üzerine ateş edemeyeceklerini" beyan edip direnişe katılmıştı.[115] 4 Nisan'da Ahmet Anzavur ile Gavur İmam'ın iki ila üç bin kişilik karma kuvvetleri, küçük bir direnişle karşılaştıktan sonra Gönen'e girdi.[116] Yağma ve infaz eylemleri de bunları takip etti. Gönen ve etrafındaki pek çok köy yağmalandı. Anzavur'u desteklemeyen Çerkeslerin evleri bile bu dönemde ateşe verildi.[117] 6 Nisan'a gelindiğinde, Bandırma, Kirmasti ve Karacabey peşpeşe Kuva-yı Muhammediye ile savaşa girişmişti.[118]

Anzavur'un adamlarının Bursa, Edremit ve Balıkesir'e doğru ilerlemesi ile Güney Marmara'daki milliyetçiler uçuruma baktıklarını biliyorlardı. Tepedeki liderlere karşı suikast girişimi söylentileri dolaşıyordu.[119] Bekir Sami'nin "ahmak" Çerkes beylerinin "en sert şekilde cezalandırılmaları"

---

112 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 38; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 314. Rahmi Bey'den gelen gizli bir telgrafa göre, muhtelif milliyetçi müfrezelerden toplam 182 kişi, Biga'dan Gönen'e çekilme esnasında kıtalarından kaçtılar.

113 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 325–6.

114 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 37; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 331–2

115 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 331.

116 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 39–40; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 109; Özer, *Gönen* (1964), s. 80.

117 İğdemir, *Biga Ayaklanması*, s. 61. Bir ay sonra gerçekleşen bir olayda, Uluğ'un sözcükleriyle, Anzavur'un "mühim bir kuvvet toplayarak Anzavur'a taaruz eden" (Gönenli) Çerkes Murat Bey diye birinin çiftliğini yaktığı iddia edilir.

118 Çerkes Ethem, *Hatıralarım*, s. 20. Özalp, *Milli Mücadele*, s. 112; PRO/FO371/5167/5039, 20 Mayıs 1920; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 317–18; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 336.

119 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 298.

direktifine rağmen bir zamanların sadık Kuzey Kafkasyalılarının önemli bir kısmı Millî Mücadele için artık kayıptı.[120] İngiliz raporları, Çerkes mukavemetinin kapsamına dair daha ileri düzeyde bilgi verir. Sahadaki subaylarla yapılan temaslar, önceleri serbest olan İzmit ([Çule] İbrahim Hakkı yönetiminde) ve Yalova'daki Çerkes çetecilerin Kuva-yı Milliye'ye yönelik koordine saldırılarını öngörmekteydi. Raporun devamında ise Laz Ulema'nın da Anzavur'un izinden gittiği ve başkent kökenli Ermenilerin dahi ayaklanmaya katıldığı ifade ediliyordu.[121] Londra, hem sözle hem de bir miktar parayla Anzavur'un başarısına bahse girmişti.

Öte yandan, İstanbul'un Arnavut elitleri bambaşka bir havadaydı. Başkentteki Arnavut eşrafın çatışma konusunda çoğunlukla tarafsız olduğu ve bu çatışmayı yalnızca hükümetle Milliyetçiler arasındaki bir şey olarak gördükleri raporda ifade ediliyor. Ancak Damat Ferid hükümeti, tanınmış Arnavut generaller Kara Sait Paşa ve Nazif Paşa'nın akıntıyı İstanbul'un lehine çevirmek için kullanılabileceği umudunu dile getiriyordu. Başvezir, ayrıca, genç subaylar arasında epey etkisi olduğu söylenen İngiliz Ali Kemal'in çalışmalarına da umut bağlanıştı. İngiliz gözlemcinin ifadesine göre, söz verildiyse, bu Arnavutlar, Kuva-yı Milliye'nin "yok edilmesinde" de rol oynayacaklardı.[122]

Arnavut diasporasının Anzavur isyanına yardım ve destek rolünün böyle algılanması gerçekte olanların yetersiz bir temsili olsa da, Arnavutlarla Çerkesler arasındaki karşılıklı pek çok paradoksun da altını çizer. Görünüşe göre, Güney Marmara'daki çoğu Arnavut, Anzavur'un isyancıları arasındaki Çerkes, Pomak ve diğer gruplarla aynı sıkıntıları paylaşıyordu. Yine de, hem yazılı belgeler hem de dönemin gözlemcilerinin anlatımları, bu noktada Arnavutların sadece parça parça desteğine değinir. Karacabey, Değirmendere ve İzmit'teki Arnavut cemaatlerinde milisçiliğin yaygın olması ve İstanbul'daki Arnavut seçkinlerinin görece güçlü ve etkili olması göz önüne alındığında, bu durum, umulanın aksine işliyor gibi görünüyor. Arnavutlar başkaldırının eşiğindeyken neden şimdi kenara çekilmiş gibi görünüyorlardı?

---

120 A.g.e., s. 279.

121 PRO/FO 371/5167/4510, 10 Mayıs 1920.

122 A.g.e.

Bu sorunun cevabı, birden fazla etkenden kaynaklanıyor olabilir. Güney Marmara'daki çoğu Çerkes cemaatinin yoğunluğu ve birbirine bağlılığına kıyasla Arnavut diasporasının parçalı yapısı göz önünde bulundurulmalıdır. Pek çok Arnavut, bölgeye yeni gelmiş, geniş sosyal bağlantıları olmayan kişilerdi. Bunun aksine Çerkes asiler, onlarca yıl önceden Güney Marmara'da kök salmış mültecilerin torunlarıydı. İsyanın merkez üssü olan Biga, Gönen ve Manyas üçgeni, Ahmet Anzavur'un iyi tanındığı bir bölgeydi. Bu kazalarda, yoğun nüfuslu Çerkes ve Pomak köylerine dağılmış az sayıda Arnavut vardı. Yazılı kayıtların, Çerkeslerin rolünü vurgulamakta bazı nedenlerden dolayı kasıtlı olarak önyargılı olması muhtemeldir. Ayrıca çatışmanın bazı yönlerinin bugünün gözlemcileri için hâlâ saklı olma ihtimali de var. Karacabey kan davasında devam eden ya da yeni bir tartışma da olabilir. Bu konu da net değil.

Kuva-yı Milliye'nin bu karanlık zamanlarında aşina bir yüz imdatlarına yetişti. Çerkes Ethem, Anzavur isyanını bitirmesi için yeniden çağrıldı. Ege cephesi boyunca toplanan iki bin adanun kumandası kendisine verildi.[123] 16 Nisan'da, Kirmasti ile Susurluk arasında bir köy olan Yahyaköy'de, Anzavur ses getiren bir yenilgi yaşadı.[124] Bu esnada Bursa'daki milliyetçi birlikler, Kirmasti ve Karacabey bölgesindeki Çerkes Davut ve diğer Loyalistlere karşı batı yönünden baskı uyguladılar. 19 Nisan'da Çerkes Ethem Bandırma'yı Kuva-yı Milliye'ye geri kazandırdı.[125] Bandırma'nın düşüşü, Kuva-yı Muhammediye'de kalıcı bir parçalanma başlattı. Balıkesir'e karşı hareket etmesi emredilen Gavur İmam, Kazım (Özalp) ile Ethem'in ikinci adamı Parti Pehlivan tarafından Biga'ya geri püskürtüldü.[126] İddialara göre Ahmet Anzavur, Gönen'de

---

123 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 41; Özalp, *Milli Mücadele*, s. 114–15; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 332.

124 Çerkes Ethem, *Hatıralarım*, s. 21; Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, S. 41; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 333; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 355.

125 Çerkes Ethem, *Hatıralarım*, s. 21–4; PRO/FO 371/5167/5255, 25 Mayıs 1920; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 333; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 352, 360. Bir ingiliz raporuna göre, Gâvur İmam ve Şah İsmail, yenilip eve çekilmelerinden sonra, hasta olduklarını iddia ettiler.

126 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 333.

sadrazam Damat Ferid aleyhine isyan etmiş ve kuvvetlerinin yeniden ikmali için yeni bir Harp Nazırı'nın tayin edilmesini talep etmişti.[127] Bu istek yerine getirilmedi. Ahmet Anzavur, Nisan sonundan önce, Karabiga limanına yanaşmış bir İngiliz gemisine bindi ve İstanbul'a hareket etti.[128] Bu arada, kuvvetleri, ilk başkaldırı sonrasında olduğu gibi dağılıp gittiler.

Kuva-yı Milliye, Ahmet Anzavur'un gidişiyle, Güney Marmara'da varlığını yeniden hissettirdi. Çerkes Ethem, kardeşleri Reşit ve Tevfik ile birlikte asilerin temizlenmesinde başı çekti.[129] Biga'daki isyanın liderleri kasaba meydanında asıldı.[130] Lapseki ve Kirmasti'de de Ahmet Anzavur'un destekçileri açık açık infaz edildi.[131] Ayrıntılar sınırlı olmakla birlikte Gönen ve Manyas halkı, idamlar, zorunlu sürgün ve mülk tahribatı dahil, çok sayıda misilleme eylemine maruz kaldı.[132] İddialara göre milliyetçi subaylar, Biga'daki Hıristiyan nüfusu, Loyalist başkaldırıdaki destekleri sebebiyle tehcirle de tehdit etti. Ne var ki kasabanın Müslüman nüfusu, tehcir gerçekleşirse Biga'yı terk edeceklerini söyleyerek bu eyleme karşı çıktı. Bunun üzerine, milliyetçi otoriteler bu plandan vazgeçti.[133]

---

127 PRO/FO 371/5047/4407, 8 Mayıs 1920.

128 PRO/FO 371/5167/5353, 27 Mayıs 1920. Bir rivayete göre, milliyetçi aracılar, Bandırma'dan kaçışını takiben Ahmet Anzavur'a faaaliyetlerini devam ettirmemesi için 100 ila 500 bin sterlin arasında rüşvet teklif etti. İddialara göre, Anzavur parayı reddetti. Bkz: PRO/FO 371/5168/5738, 3 Haziran 1920.

129 Çerkes Ethem, *Hatıralarım*, s. 24.

130 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 69.

131 PRO/FO 371/5168/5738, 3 Haziran 1920; 371/5168/5861, 4 Haziran 1920.

132 PRO/FO 371/5049/5841, 6 Haziran 1920; 371/5167/5466, 27 Mayıs. 1920; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 357–8. İngiliz istihbarat görevlileri, Manyas'taki savaşın Mayıs'a kadar devam ettiğini anlatır ve Biga'daki muhtemel katliamdan bahseder. Bekir Sami'nin otobiyografik savaş anlatısında yeniden basılmış olan ilgi çekici bir telgrafta, Emin adında bir müfreze subayı, Bekir Sami'den, Çerkes Ethem'i ve diğer birçok milliyetçi ve Loyalist çete liderini, eşkıyalık eylemleri nedeniyle tutuklamasını ister. Bu düzenbazlar galerisine Ethem'in dahil edilmiş olması, Ethem'in, rütbesiz milliyetçi askerlere kıyasla itibarının düşük olduğunu da düşündürür.

133 PRO/FO 371/5169/6904, 22 Haziran 1920.

Bir Köy Ermişinin Son Eylemi: İzmit Ayaklanması ve Ahmet Anzavur'un Ölümü

Ahmet Anzavur'un Yahyaköy'deki yenilgisinin hemen ertesinde Adapazarı'nın doğusundaki köy ve kasabaları ikinci bir isyan dalgası kapladı. Gerilim, 13 Nisan'da Çerkes ve Abhazlardan oluşan bir güruhun iki Kuva-yı Milliye subayını Düzce varoşlarında vurmasıyla birdenbire patlak vermiş gibi görünüyor.[134] Sonrasında, iki ay önce Biga'dakine benzer bir şekilde, binlerce kişilik bir kalabalık kasabaya yürüyerek daha önce Bekir Sıtkı'nın Loyalist çevresi ile işbirliği içinde olan iki Çerkesin, (Berzeg) Safer ile (Maan) Koç'un yönetiminde fiilî bir hükümet kurdu.[135] Berzeg Safer'in yardımcıları arasında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu üyelerinden ve Eşref Kuşçubaşı'nın hemşerisi (Maan) Ali bulunuyordu.[136] Düzce'nin işgal edildiği hafta, tekrar eden saldırı dalgalarıyla Bolu, Hendek, Mucur, Gerede ve Beypazarı kasabaları art arda düştü ve vilayetin kuzey yarısı yakılıp yıkıldı.[137] 23 Nisan'da, Adapazarı eşrafından Çerkes (Karzeg) Sait'in başkanlığında bir komite, krizi daha fazla kan dökülmeden sonlandırmak amacıyla Hendekli asilerle görüşmeyi denedi.[138] İki taraf, iki kasaba arasında yol üstündeki bir köyde bir araya geldiğinde asiler Sait ve arkadaşını vurdular.[139] Bu olayın ardından Adapazarı da asilerin etkisi altına girdi.[140]

Bu isyanın öncesinde, milliyetçiler benzeri bir dizi yanlış adım atmıştı. Rıfat Yüce'ye göre, o dönem İzmit cephesinde komutan olan Eşref Kuşçubaşı, popülaritesinin Adapazarı'nın hem paralı sınıfları hem de yerel

---

134 BOA.DH.EUM.AYŞ 39/37, 26 Nisan 1920.

135 A.g.e.; Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*,s. 45–6; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 337–8.

136 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 22.

137 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 48–9; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 344–346; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 365–6. Meydana gelen en önemli olaylardan biri, Çerkes milliyetçisi subay (Hendekli) Mahmut Bey'in 22 Nisan 1920'de öldürülmesiydi.

138 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 27.

139 Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, 73; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 348.

140 BOA.DH.EUM.AYŞ 39/37, 26 Nisan 1920. Safer Bey Adapazarı'nın işgalinde isyancılara yol gösterdi.

Çerkes ve Abhaz eliti arasında oldukça düşük olduğunu göstermişti.[141] Kötücül (Köprülülü) Hamdi gibi, Eşref Kuşçubaşı da Adapazarı eşrafından yüksek vergiler istedi. Hatta sadece tek bir tüccar aileden 100 bin lira alabilecek kadar yüksek vergilerdi bunlar.[142] Nisan ortasına gelindiğinde Adapazarı'ndaki sivil liderler Eşref Kuşçubaşı'ndan yeterince sıkılmıştı. Tam bu noktada (Karzeg) Sait harekâtını müzakere etmek için bir komite topladı. İlginçtir, ileri gelenlerden oluşan bu grupta, Abhaz asıllı bir diğer eski Teşkilat-ı Mahsusa subayı (Maan) Şirin dahil, kasabadaki Kuva-yı Milliye işgaline son verilmesini açıkça savunan kişiler mevcuttu.[143] Ankara'daki milliyetçi karargâh da Eşref Kuşçubaşı'nın şehri derhal terk etmesini ve bir düzenli ordu subayının onun yerine geçmesini talep etmekteydi. Sait, sultanın kuşçubaşısının oğlunun halktan çaldığını iddia ederek Eşref'in komitacıdan başka bir şey olmadığını ifade etti.[144] Bir süre devam eden kavgalardan sonra Eşref, söz konusu bölgedeki milliyetçi güçlerin komutasını bırakarak Adapazarı'ndan ayrıldı.[145]

Kuva-yı Milliye'nin üst kademelerindeki bu kafa karışıklığı Loyalist muhalefet için bir fırsat yarattı. 9 Nisan'da asiler, Adapazarı ile Hendek arasındaki yol üzerinde bir köprüyü yaktılar. Eşref, makamından ayrılmadan hemen önce, bunun bir başkaldırı eylemi olduğunu beyan ederek yerel jandarmadan asileri dağıtmasını istedi. Jandarma komutanı ise kaçarak bölgeyi Loyalistlerin ellerine bıraktı.[146]

Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u okuduğu dönemde çıkan belgelere göre, milliyetçi hükümet, Düzce'deki durumun vahametini derhal kavrayarak isyanın bastırılmasını emretti.[147] Düzce, Adapazarı, Hendek ve Beypazarı'nın ele geçirilmesi, İstanbul ile Anadolu'nun iç kesimleri arasındaki yolu fiilen kapatmıştı. Başkent, Mart'tan beri resmen İngiliz işgalinde olmasına rağmen, İstanbul, Millî Mücadele için hâlâ hayatî bir asker ve malzeme kaynağıydı. Üstelik Loyalist muhalefetin Düzce ve

---

141 Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 85.

142 Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, s. 61; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 336.

143 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 44.

144 Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, s. 61.

145 A.g.e., s. 61–3; Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 85.

146 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 44.

147 A.g.e., s. 47.

Beypazarı'na yayılması Ankara'nın güvenliğinin tehdit edilmesi ve sonuç olarak Mustafa Kemal hükümetinin sonu anlamına gelmekteydi. Mayıs ayı boyunca, İzmit, Zonguldak ve Karadeniz'den çekilen milliyetçi müfrezeler, bölgeyi neredeyse köy köy geri alarak direnişe karşı kademeli olarak ilerledi.[148] Anzavur isyanının kalıntılarını temizlemeyi yeni bitiren Çerkes Ethem, 23 Mayıs'ta Geyve kasabasına vardı. Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si daha sonra Adapazarı ve Sapanca'yı çarpışmadan alarak doğuya, isyanın kalbine doğru hareket etti.[149] Yol boyunca, Loyalistlerin yanında olduklarını beyan eden köylerin yıkılmasını emretti.[150] 26 Mayıs'ta Düzce kasabasına girdi ve (Berzeg) Safer ile Abhaz yardımcısı (Maan) Koç'u derhal infaz etti. Düzce isyanının üçüncü lideri olan (Maan) Ali bu arada kasabadan kaçmayı başardı.[151]

Düzce'de isyanın patlamasıyla, Damat Ferid hükümeti müdahale kararı aldı. Hükümet 18 Nisan'da Kuva-yı İnzibatiye adıyla kendi ordusunu kurduğunu duyurdu. Amaçlarının "hükümet memurlarını devletin kanunlarını uygulamaktan zor kullanarak alıkoyan Kuva-yı Milliye adındaki örgütü ortadan kaldırmak" olduğunu açıkça belirtmişlerdi.[152] İstanbul'da boşa çıkmış binden fazla askerden ve Nigehban'a sadık subaylardan oluşan, Süleyman Şefik Paşa kumandasındaki bu yeni Loyalist kuvvet, 4 Mayıs'ta İzmit'e vardı.[153] Öte yandan, 26 Nisan'daki bir toplantıdan sonra, (paşa rütbesine yükselmiş olan) Ahmet Anzavur'un bölgede kendi komutasının olacağı duyurulmuştu.[154] Anzavur, Biga'dan

---

148 A.g.e., s. 46.

149 A.g.e., s. 49–58; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 348–9.

150 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 60–3; Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, s. 78–83. Ethem, vilayeti geri alışı sırasında ayandan para ve mal sızdırmakla da itham edildi.

151 Çerkes Ethem, *Hatıralarım*, s. 32–3, 34–5; Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 64. Çerkes Ethem, hatıralarında, Berzeg Safer ve Maan Koç'u idam etme kararını savunur, zira Ethem'e göre Berzeg Safer ve Maan Koç anayurda sadık, gerçek Çerkesler değildir ve eylemleri dolayısıyla en ağır cezaları hak etmektedirler.

152 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 66.

153 A.g.e., s. 66–8; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 353.

154 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 69; Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, s. 85; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde*, s. 356.

getirdiği 500 kadar kişiyle, Kuva-yı İnzibatiye'nin şehre gelişinden dört gün sonra İzmit'e girdi.[155]

Ahmet Anzavur'un İzmit civarındaki Loyalist mücadeleye katkısı kısa ve sıkıntılı oldu. Hem milliyetçilerle hem de yerel halkla bir haftadan fazla süren çarpışmanın ardından Ahmet Anzavur, bacağı kırılmış halde, adamlarını İstanbul'a çekti. Kuva-yı İnzibatiye birkaç hafta daha dayandı, ancak sonuçta, Haziran sonuna gelindiğinde geri çekilmek zorunda kaldı. Son yenilgisini takip eden yaklaşık bir yılın ardından yaşlı adama ne olduğu bilinmiyor. Bir noktada, yine sadık takipçilerinden küçük bir çete toplayarak Biga'nın kuzeyindeki bölgeye döndü. Mayıs 1921'de, bir grup milliyetçi yanlısı milis lider Anzavur hareketinden haberdar oldu ve bu eski asinin sonunu getirme kararı aldı. Bu gruptaki baş komplocunun, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri çetesiyle Karabiga çevresinde egemen olan Arnavut Rahman olduğu sonradan ortaya çıktı. Arnavut Rahman'ın adamları Karabiga dışında Ahmet Anzavur'u pusuya düşürüp öldürdü. Görev tamamlandıktan sonra yaşlı Loyalistin kellesi uçuruldu.[156] Daha sonra Biga'nın dışındaki şimdiki Cihadiye köyünde toprağa verildi. Mezar taşında şunlar yazar:

> Din, millet ve memleket uğrunda cansiperane çalışırken, Kuvayi Milliye tarafından, bir sureti gaddaranede, şehit edilerek milletin kalbinde unutulmaz bir yara bırakan Kuvayi Muhammediye kumandanı izzetlû Anzavur paşa hazretlerinin ruhuna elfatiha...[157]

Ölümünden sonraki sene bölge Çerkesleri mezarını dinî bir ziyaret alanına dönüştürdüler. Sıtma hastalarına ve diğer illetleri çekenlere, Anzavur'un mezarının bulunduğu yere gitmeleri ve mezarının etrafındaki topraktan almaları, onunla yüzlerini gözlerini ovalamaları ve suyla yutmaları tavsiye edilir oldu. Savaş bittiğinde mezarın sorumluluğu yerel yöneticilere verildi. Üstlerinden gelen emirler doğrultusunda bir subay şahsen mezartaşını aldı ve kitabeyi okunmaz hâle getirdi.[158]

---

155 Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmayı, *Türk İstiklal Harbi*, s. 70, 72; Özel, *Kocaeli ve Sakarya*, s. 86.

156 BOA.DH.KMS. 60–2/10, 19 Nisan 1921; Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 97–9.

157 Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 112.

158 A.g.e.

1919 Kasımı ile 1920 Nisanı arasında görülen ayaklanmalar, Kurtuluş Savaşı'nın geri kalan kısmında Güney Marmara'da tekrarlanmadı. Bu bölgeden Ahmet Anzavur'un kişiliği ve etkinliği ölçüsünde bir kişi daha çıkmayacaktı. Yunan işgalinin başlaması, Millî Mücadele'ye direniş yollarını kendisiyle birlikte genişletti ve Güney Marmara'nın sosyo-politik dinamiklerini tekrar değiştirdi. Bundan böyle direniş, işgal kuvvetleriyle meşru bir işbirliğine bürünerek bölgedeki krizi daha da derinleştirecekti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EŞKIYA MEMLEKETİNDE BÖLÜCÜLÜK, ŞİDDET VE İŞBİRLİĞİ: YUNAN İŞGALİ SIRASINDA GÜNEY MARMARA

Ezine'deki fırtınaların arasında görece sakin bir döneme geçilmişti. Doğrusu, Ege'nin Çanakkale ile Ayvacık arasındaki kuzey dudağında yer alan kasaba, 1918 ateşkesinden önce terörden payına düşeni almıştı. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'na saldırmasından sonra, bu bölge Osmanlı yetkililerinin Çanakkale'den sürülen yerli Rumları yerleştirdiği bir depo görevi gördü.[1] Yine de Ezine kazası savaş yılları süresince oldukça hareketsiz bir yer olarak kaldı. Kaza sakinleri, Anzavur'un kanlı isyanına sadece küçük bir hoşnutsuzlukla karşılık verdi.[2] Kilometrelerce uzaktaki bölgeler yanarken, bölgedeki dağınık Çerkes, Arnavut ve Türkmen toplulukları dingin kaldı.

1920 yazında Yunan ordusunun öncü birliklerinin gelişinden sonra, Ezine'de yaşam durma noktasına geldi. Atina'nın emri üzerine, Ezine eşrafı toplandı, tehdit edildi, mahkûm edildi ve Yunan anakarasına sürgüne yollandı.[3] Yunan birlikleri ve başıbozuklar, barışı sağlamak yerine, halkın

1 BOA.DH.S.FR 53/75, 22 Mayıs 1915.

2 Ahmet Anzavur'un Edirne'de bazı sempatizanları olsa gerek. Dahiliye Nezareti'nin raporuna göre, biri Pomak, ikisi Boşnak üç derviş, ikinci ayaklanmada Ahmet Anzavur'a destek mektupları yazdı. Bkz: BOA.DH.EUM. AYŞ 49/63, 5 Ocak 1921.

3 Mustafa Turan vd. (der.), *Türkiye'de Yunan Fecâyii* (Ankara: Berikan, 2003), s. 34.

yiyeceklerine, hayvanlarına ve parasına düzenli olarak el koydu. Sarıçalı gibi köyler Yunan otoritelerinin tekrarlanan saldırılarına maruz kaldı. Bu saldırılar, birçok sivilin ölümü ve mahkûmiyetiyle sonuçlandı.[4] Bölgedeki Hıristiyanların bir kısmı Yunan birliklerinin müttefiki olarak kritik roller üstlenirken, görevde kalan Osmanlı jandarmaları işgal altındayken belli belirsiz görev yaptı.[5]

İşgal ilerledikçe Ezine, bölgede savaşan hiziplerin atış poligonuna dönüştü. Kuva-yı Milliye'den azledilmiş olmasına rağmen birçok kişi Ankara hükümetinin kurallarını benimseyerek tekrar ortaya çıktı. Sadık, Arnavud Aziz ve Abdülrahman gibi bazıları silahlı çeteler oluşturup Yunan işgaline rağmen tepelere çıktı. İki taraf zaman zaman Bayramiç, Ezine ve Ayvacık kasabaları dışında yumruk yumruğa geldi.[6] Sadık ve Aziz gibi milisler, çoğunlukla, çaresiz gezginleri soymak ve Müslüman - Hıristiyan farkı gözetmeden köylülerden zorla mal ve hayvan almakla meşguldüler.[7] Güney Marmara'nın diğer kaza ve kasabalarında olduğu gibi Ezine'de de yabancı işgalinin başlaması, dostla düşman arasındaki

4 A.g.e., s. 228, 229.

5 BOA.DH.EUM.AYŞ 61/64, 19 Haziran 1922. Mesela, milliyetçi yanlısı tanınmış bir gerilla olan Arnavut Aziz, Ezine'de Yunan korumasına sığınan bir köye saldırmıştı. Aziz'in adamlarının muhtarı ve iki yerli Ermeniyi öldürmesinden sonra Yunan askerleri gelip milliyetçilere ateş açtı. Yunan müfrezelerinin, bir "Arap Türkmen" köyünün yakınında Aziz'in izini kaybetmelerinden sonra, müfrezeye refakat eden Ermeni köylülerin kışkırtması üzerine, Türkmenlerden intikam aldıkları iddia edilir.

6 BOA.DH.EUM.AYŞ 52/18, 20 Mart 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 54/30, 19 Haziran 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 56/92, 16 Ekim 1921; BOA.DH.EUM. AYŞ 57/36, 6 Kasım 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 58/70, 2 Ocak 1922; BOA. DH.EUM.AYŞ 59/98, 14 Mart 1922; BOA.DH.EUM.AYŞ 61/16, 23 Mayıs 1922; BOA.DH. EUM.AYŞ 61/29, 4 Haziran 1922; BOA.DH.EUM.AYŞ 61/43, 11 Haziran 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 61/64, 19 Haziran 1922; BOA.DH.EUM.AYŞ 62/11, 2 Temmuz 1922; BOA.DH.EUM.AYŞ 62/5, 25 Temmuz 1922. Ezine'de sadece dört muharebe oldu. Güvenlik personeli (gerek Osmanlı, gerek Yunan veya İngiliz kuvvetleri) arasındaki bu savaşların yarısı kimliği belirsiz adamlarla ilgiliydi.

7 BOA.DH.EUM.AYŞ 54/30, 28 Haziran 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/36, 6 Kasım 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/64, 20 Kasım 1921; BOA.DH.EUM. AYŞ 61/64; 19 Haziran 1922.

çizgileri bulanıklaştırdı. İdeolojik ve siyasî kurallar, milis ve işgal ordusunun yönetiminde çoğunlukla yok oldu. Daha ziyade, her hizip ayrı ayrı ve gevşek bir dizi kurala göre yerel sadakatlerini belirledi.

Savaşın bu kritik noktasında, Ermeni, Rum ve Çerkesler kritik bir seçim yapmaya zorlandı. Yunan işgali gayrimüslimlere yönelik imha tehdidinin ertelenmesini sağlasa da, çoğu kişi, tehcirin etkileriyle uğraşmaya devam etti. Bazıları kalmaya ve eskiden kalanların üstüne yeni yaşamlar oluşturmaya çalıştı. Bazıları vazgeçti ve Anadolu'yu ebediyen terk etti. Yine bazıları işgal kuvvetleriyle anlaştı ve bir zamanlar komşuları olan Müslümanlardan rövanşı kanlı bir şekilde almak için bu ânı değerlendirdiler.

Çerkes ikilemi farklı olsa da daha az inişli çıkışlı değildi. Kuva-yı Milliye aslında 1920 yazında yenilmiş ve bölgeden çıkarılmıştı, ama Loyalist muhalefeti desteklemiş olanlar nihaî sonuca daha ihtiyatlı yaklaştı. Tırmanan milis şiddeti ve Anadolu'nun siyasî statüsünün belirsiz geleceği, eski asileri aralarında yeni bir mutabakat kurmaya sevk etti. 1921'in sonuna gelindiğinde, Loyalist hareketin eski ateşli yandaşları geçmişteki dertlerine radikal bir çözüm öne sürdüler: Bağımsızlık. Sonuçta binlerce Çerkesin pahalıya ödeyeceği, umutsuz bir hareketti bu.

Kurtuluş Savaşı'nın bu iki yıllık dönemi araştırıldığında, Güney Marmara'nın "milis kültürünün" en üst noktada olduğunu görürüz. Bu bölüm, sayısız zulüm ve karşı zulüm listesi sıralamak yerine, çatışmanın akıbetini belirlemeye çalışan çeşitli tarafların taktik ve motivasyonlarını tanımlama ve analiz etme çabasıyla yazıldı. Bu mücadelenin zirvesinde, üç büyük grubun devletçi vizyonu arasındaki rekabet bulunur: Milliyetçiler, Büyük Britanya ve Yunan Krallığı. Bu grupların her biri, bölgenin kontrolünde ellerini güçlendirmek amacıyla toplu katliamlar, etnik temizlik, ırza geçme, hırsızlık ve ayrılıkçılık eylemlerini destekledi. Hatta kendi hırslarıyla çatışmayı renklendiren eyalet müfrezeleri ve milisler, Güney Marmara'yı sivil çatışmanın oyun alanına dönüştürdüler. Eylül 1922'de savaş resmen sona erdiğinde kazanan milliyetçilerin şiddeti olmuştu.

İşgalin Başlangıcı: Yunanistan, İngiltere ve Gayrimüslimler

Ahmet Anzavur ve Kuva-yı İnzibatiye'nin 1920 Haziranının sonundaki yenilgisi, Millî Mücadele'nin Güney Marmara'daki sorunlarının bittiğine işaret etmez. Aksine, Kazım (Özalp) ve Bekir Sami (Günsav) için, Ege cephesindeki Yunan kuvvetlerinin büyük bir taarruza hazırlandıkları açıktı. Kazım Bey'e göre, 15 Haziran'dan sonra milliyetçi savunma hatlarının üzerinde seyreden Yunan uçağı sayısı artmıştı. Bu arada, Yunan casus ve keşif kolları da kendi incelemelerine hız vermişti.[8] 22 Haziran'da Yunan kuvvetleri tüm Batı hattı boyunca toplu bir saldırı başlattı ve Ege'deki sayıları bahar ayaklanmasıyla azalan Kuva-yı Milliye'yi bozguna uğrattı.[9] Yedi gün sonra, Yunanlar 1.500 esir ve çok sayıda ağır silah alarak Balıkesir'e akın ettiler.[10] Çöküşün yaklaşmasıyla, hem Kazım Bey hem de Bekir Sami bölgeden kontrollü olarak çekilmeye teşebbüs ederek Bursa dışında ikinci bir savunma hattı oluşturdular. Bu arada Yunan ve İngilizler de hem Bandırma'yı hem Mudanya'yı deniz yoluyla alarak kargaşadan yararlandı.[11] Karacabey'de yenilenen mücadele, bölgedeki milliyetçi savunmayı daha da zorlaştırmıştı, zira Ahmet Anzavur'un eski yandaşları cepheden kaçan askerlere saldırıyordu.[12] Bursa, direniş göstermeden 8 Temmuz'da Yunanlara teslim oldu. Dört gün sonra İngiliz kuvvetleri yeniden İzmit'e girdi. Yunan birlikleri, ertesi aylarda, kısmen yerel Çerkes taraftarlarının yardımıyla, İzmit'in doğusuna doğru baskı yapmaya devam etti. 4 Eylül'de tek bir Çerkes isyancı kuvveti, milliyetçi gerillaları Sapanca kasabasından kovdu.[13]

Yunan ve İngiliz kuvvetleri, haziran saldırısının ardından Güney Marmara'nın iç güvenliğini korumak için kısa sürede harekete geçtiler. Yunan subayları, Osmanlı jandarma teşkilatının yerel mensuplarını kasaba kasaba geri çağırıp Yunan gözetimine yerleştirdi. Bazı yerlerde Osmanlı

---

8 Özalp, *Milli Mücadele*, s. 138; Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 413.

9 Özalp, *Milli Mücadele*, s. 134–7; Shaw, *From Empire to Republic*, s. 1178.

10 PRO/FO 371/5052/7662, 2 Temmuz 1920.

11 PRO/FO 371/5052/7668, 3 Temmuz 1920; PRO/FO 371/5053/8192, 13 Temmuz 1920.

12 Ünal, *Miralay Bekir Sami*, s. 414–15.

13 PRO/FO 371/5171/12327, 5 Ekim 1920.

jandarması büsbütün dağıtılmış olsa da, jandarma ve polis memurlarının bir kısmına göreve devam etme izni verildi; Yunan ve İngiliz askerleri Güney Marmara'da kanunları uygulama sorumluluğunu üstlendi. Kısmen Güney Asya birimlerinden oluşan İngiliz birlikleri Çanakkale, Lapseki, Karabiga ve Mudanya gibi sahil kasabalarına konuşlanırken, Yunan askerleri başlıca idarî merkezlere yerleştirildi. Kale-i Sultaniye sancağı, İngiliz ve Yunan işgal kuvvetleri arasında resmen ortadan bölündü. Bu iki işgal kuvveti sırasıyla bölgenin kuzey ve güney kısımlarında kanunları uygulama yetkisi kazandı.[14] Yunan güvenlik memurları, Yunanistan'dan getirilen jandarmaların varlığı ve yerleşik halktan toplanan milis çetelerinin resmî olarak desteklenmesiyle de güçlendirildi.[15]

Haziran saldırısı, Yunanistan'ın Megali İdeası'nı tam olarak gerçekleştirdiğinin işareti gibi görünüyordu. Atina'daki irredantist çevreler Balkan Savaşları sırasında Makedonya ve Trakya'daki eski plandan haberdardı. Ege Denizi ve Karadeniz'e yönelik panhelenist hedeflere dayalı toprak kazanımı isteği Yunanları Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri'nin yanında girmeye mecbur bıraktı. Bu hizmetin karşılığı, Batı Anadolu'da İngiliz ve İtalyanların talep ettikleri arasında sıkışmış bir toprak payı şeklinde olmuştu.

1920'ye gelindiğinde İtalya, İngilizleri Yunanların emperyal iştahı üstündeki tek kontrol olarak bırakıp Anadolu'daki toprak haklarından vazgeçti. Bu arada Londra, Anadolu'daki pozisyonunu geçici olarak devretti; Çanakkale ve İstanbul boğazlarının kontrolü İngilizlerin stratejik önceliği olarak kaldı. Bununla birlikte, İngilizlerin Anadolu'nun geleceğine dair taahhüdü açık uçlu değildi. Irak, Hindistan ve İrlanda'daki daha önemli emperyal öncelik ve zorluklar, Whitehall'un o bölgeye daha fazla ehemmiyet göstermesini gerektiriyordu.

Anadolu'da geride kalan Ermeni ve Rumlar bu iki gücün çıkarları arasında bir yerde duruyordu. Hıristiyan ve bir dereceye kadar Batılı güçlerin eski tebaasından olmaları nedeniyle İngiliz ve Yunan kuvvetleri, Güney Marmara ve başka yerlerde yaşayan Ermeni ve Rumları doğal

---

14 BOA.DH.EUM.AYŞ 52/1, 2 Nisan 1921.

15 Aydın Ayhan, "İşgal Yıllarında Balıkesir Çevresi ve Gönen", Kemal Özer (der.), *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi* içinde (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1998), s. 14–15.

müttefikleri olarak görüyordu. Ne var ki, bölge halkı için tehcir sonrası yılların ağır gerçekleri, daha büyük Yunan ve İngiliz hedeflerini geri plana itmiş gibiydi. Fizikî olarak hayatta kalmak tüm diğer kaygılara baskın çıkmıştı.

Anzavur ve asilerinin gidişinin Güney Marmara'daki Rum ve Ermeniler için pek önemi olmamıştı. Devletin geleceğine dair bir Müslüman kavgasıydı bu ve devlet hâlâ Hıristiyanlarının kötü durumuyla ilgilenmiyormuş gibi görünüyordu. Kuva-yı Milliye'nin askerî şansının canlanmasıyla birlikte sorunlar ortaya çıktı. Milliyetçilerin Loyalistler karşısında yeniden üstünlük kazanmasından sonra, bazı Hıristiyanlar ikinci defa yerlerinden edildi. Amerikalı misyonerler, Adapazarı'nda kasaba halkından genel haraç kesildiğini rapor etti. Ödeyemeyen ya da ödemeyenler yargısız infaz ediliyordu.[16]

Yunan birliklerinin varlığı tehcirin etkilerini sadece kısmen terse çevirdi. Atina'nın, liman şehri Karabiga dışında yer yalan üç köydeki 500 Hıristiyanın yeniden iskânına nezaret ettiği bilinen bir vaka.[17] Ne var ki, gayrimüslim yaşamının bütünlüğü geneli itibarıyla kötüye gitmeye devam ediyordu. Sağ kalan binlerce Rum ve Ermeni, İstanbul, İzmit, Bursa gibi büyük şehirlerde yaşamak için köylerini terk etti.[18] Arshag Dikranian ile Aghavni Guleserian gibi sayılı birkaç kişi ABD'ye gidebildi.[19] Bu arada Amerikalı misyonerler, savaş öncesi faaliyetlerine yalnızca kısmen yeniden başlayabildiklerini rapor etmişti. Bursa'daki Kız Yatılı Okulu gibi okullar Ermeni, Rum ve Müslüman öğrencilerin devamlılığında kısa

16 ABCFM 16.9.4, cilt 6: Kate Lamson'dan Sophie Holt'a mektup, 14 Haziran 1920; PRO/FO 371/5054/9665, 10 Ağustos 1920. İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinin aldığı mektuplar, Adapazarı'nda Ermeni katliamının yaygın olduğunu düşündürür.

17 BOA.DH.EUM.AYŞ 51/54, 9 Mart 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 52/18, 20 Mart 1921.

18 ABCFM 16.9.3, cilt 49, bel. 4: Mr Bell'den Charles Riggs'e mektup, 14 Temmuz 1921; ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 74: Ernest Riggs'den Mary Kinney'e mektup, 11 Ekim 1922; ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 34: Enoch Bell'den Sophie Holt'a mektup, 25 Mart 1920; ABCFM 16.9.4, cilt 6: Miss Lamson'dan Sophie Holt'a mektup, 25 Ekim 1920.

19 Dikranian, Mülâkat; Guleserian, Mülâkat.

süreli artış olduğunu bildirmişti.[20] Çoğu öğrenci, tehcir edilen veya ölen ailelerin yetim çocuklarıydı.[21] Eğitimli papaz eksikliği olmasına rağmen, İzmit'te Protestan törenlerine ilgi artışı olması, hem Anadolu'da hem Mısır'da çalışmış olan Amerikalı misyoner Mary Kinney'ye, geleceğe dair umut verdi. Ancak iyimserliği Adapazarı veya Bahçecik'e uzanmıyordu.[22] Bursa'nın büyük bölümü de dahil, bu kasabalarda artık hemen hemen tümüyle Müslümanlar yaşıyordu.

Güney Marmara'daki Hıristiyanlar için önemli bir şey değişmişti: Milliyetçiler artık gitmişti. Bölgeye ulaşan Yunan birlikleri İTC rejimiyle bağlantısı veya ilişkisi olan herkesin işgale karşı örgütlenemeden önce etkisizleştirilmesine dikkat etti. Müslüman eşraftan yüzlerce, belki de binlerce kişi tutuklandı, dövüldü, öldürüldü veya Yunanistan'a sürüldü.[23] 1920 yazı sonbahara döndükçe, Güney Marmara gittikçe Yunanistan gibi görünmeye başlamıştı. Kaba kuvvet de bu dönüşüme arka çıkmıştı. 1920 yılı Ekim sonlarında Yunan kralı Aleksandros öldüğünde, Biga'daki işgal yetkilileri, zarar verme ve hapis cezası tehdidiyle Müslüman işyeri sahiplerinden dükkânlarını kapatmalarını talep etti.[24] Balıkesir'deki dükkânların önünde Yunan bayrakları ve Yunan simgelerinin sergilenmesi gerekiyordu.[25] Yunanistan anakarasından getirilen birlikler Müslüman nüfus üzerinde zalimce egemenlik kurdular. Güney Marmara'nın Bursa gibi bazı köşeleri sakin kalsa da, Sarıçalı gibi küçük köylerde ve Gönen, Biga gibi pazar kasabalarında yaşayan Müslümanlar, sıklıkla soygun ve saldırıların hedefi oldular.

---

20 ABCFM 16.9.3, cilt 49, bel. 134: "Remarks by Mr. W. S. Woolworth concerning Brousa", 29 Ağustos 1920.

21 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 238: başlıksız, 14 Mayıs 1923. Savaş uzadıkça, Amerikalı misyonerler Müslüman mültecilerin çocuklarını ve yetimlerini dahi kabul ettiler.

22 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 73: Dr. Barton'dan Mary Kinney'e mektup, 14 Mayıs 1921; ABCFM 16.9.3, cilt 49, bel. 133: "Station Reports and Business Correspondence, Brousa", 18 Mart 1920.

23 BOA.DH.EUM.AYŞ 48/1, 27 Kasım 1920; BOA.DH.EUM.AYŞ 55/3, 29 Temmuz 1921; BOA.DH. İUM 20/32/14/4, 1 Eylül 1922; BOA.DH. İUM 20/32/14/9, 7 Eylül 1922; Turan vd. (der.), *Türkiye'de Yunan Fecâyii*, s. 56.

24 BOA.DH.EUM.AYŞ 48/1, 21 Kasım 1920.

25 Turan vd. (der.), *Türkiye'de Yunan Fecâyii*, s. 56.

İşgal kalıcı bir kisveye büründükçe, Yunanlar Güney Marmara'nın sağ kalan Hıristiyan nüfusuna yerel yönetim ve güvenlik görevlisi mevkilerinde hizmet sunmaları için bir açık kapı sundu. Kazanın Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı soykırıma uğratılmış olsa da, Yunan otoriteleri 1921'de yerli bir Ermeninin Kirmasti kaymakamı olarak görev yapmasına destek oldu.[26] Başka binlerce Ermeni ve Rum, yeni güvenlik güçlerinde yardımcı olarak görev yapmak için başvurdu. Yerel Hıristiyanların işbirliği Ankara'daki milliyetçi basının gözünden kaçmadı. Gazetelerin biri, Mart 1922'nin başlarında, Bursa, Bandırma ve İzmir'den iki bin kadar sivilin o ay gönüllü olarak Yunan ordusuna katıldığını yazmıştı.[27] İstanbul Savaş Suçları Mahkemesi'nin yargılayıp mahkûm ettiği eski İTC sempatizanı Rıfat Yüce'ye göre, Yunanlar, sadece Bilecik civarından toplanan 700-800 Rum ve Ermeniden oluşan bir kuvveti bir araya getirmişti.[28]

İster resmî olarak yetkili, ister Yunan kumandasından bağımsız olarak davransınlar, Hıristiyan milisler dehşet verici bir itibara sahip olmuştu. Mudanya limanı yakınındaki 150 haneli küçük bir köy olan Ali Al-Sabah'a yapılan saldırı önplana çıkar. Osmanlı jandarmasının sunduğu rapora göre, komşu Yalı Çiftlik, Valideler ve Dereköy köylerinden 500 kişilik bir Hıristiyan çetesi 10 Mayıs 1921'de Ali Al-Sabah'a saldırdı. Eşkıyalar, halkı köy camiinde topladıktan sonra kadın ve kızlara ailelerinin gözü önünde tecavüz etti. Çete, halkı aç susuz bağlayıp kilitledikten sonra, para ve 800'den fazla hayvan çalarak kasabayı yağmaladı. Hıristiyanların köyü soyup soğana çevirdikten sonra, yine para ve mal çalarak Bursa yakınlarındaki başka bir köye saldırdıkları öne sürülür.[29]

Hıristiyan çetelerin karıştığı şiddet olayları Mudanya çevresinin çok ötesine de uzanmıştı. Hıristiyan milis şiddetinin en ciddi ve örgütlü şekilde görüldüğü olay 1921 yazında Bursa'nın kuzeyinde meydana geldi.

---

26 Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti*, s. 52.

27 "Ermeniler Yunan Ordusuna Gönüllü Yazıyor", *Açık Söz*, 6 Mart 1922; "Yunanilcr vc Ermeniler: Yunan Hükümeti İzmir Ermenilerini de Askere Alıyor", *Yeni Şark*, 25 Nisan 1922.

28 Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 109.

29 BOA.DH.EUM.AYŞ 55/5, 19 Temmuz 1921.

Milliyetçi birlikleri İnönü Nehri'nden daha da doğuya süremeyen Yunan kuvvetleri, Yalova / Gemlik yarımadasından yavaş ve stratejik bir şekilde çekilmeye karar verdi.[30] 1920'nin Nisanı ile Haziranı arasında Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne, bölgedeki Müslüman sivillere saldırı ihbarları yağdı.[31] Yunanlar geri çekilirken Gemlik ile Yalova kazalarında toplam yirmi yedi köyü (sadece Yalova'da on dört köyü) yerle bir etmişti.[32] 4.500 nüfuslu Orhangazi kasabası kısmen yakılıp yıkılmıştı.[33] Yenişehir ile Armutlu kasabaları da işgal kuvvetlerince doğrudan hedef alınmış, tamamen yakılmıştı. Armutlu'da düzenli olarak kadınlara tecavüz ediliyordu.[34] İzmit Körfezi civarındaki şiddet eylemleri yaza kadar devam etse de, 1921 Ağustosunda hafiflemişti. O zamanlar *Manchester Guardian*'ın muhabiri olan ünlü tarihçi Arnold Toynbee, İzmit'te iki Müslüman mahallesinden çoğu erkek 300 kadar kişinin Yunan askerlerince infaz edildiğini ve cesetlerin daha sonra şehir dışındaki bir toplu mezara yığıldığını ileri sürer.[35]

Müslüman mülteciler, Yalova / Gemlik yarımadasından İstanbul ve Bursa'ya akın etti. Bu da Büyük Savaş ve Yunanların İzmir'e çıkmasıyla ortaya çıkan mülteci kitleleriyle ilgilenmekle yükümlü devletin ve yabancı teşkilatların omzuna daha da büyük bir sıkıntı yükledi.[36] Yetkililer, İstanbul Davutpaşa'daki mülteci kampındaki mağdurlar arasında hayatlarını ve kendilerine saldıranları soran standart bir anket dolaştırdı. Dahiliye Nezareti'ne sunulan yazılı cevaplar, mülteciler arasında zenginlerin de, fakirlerin de olduğunu ve bu kişilerin çeşitli mesleklerle uğraştıklarını

---

30 Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk* (İstanbul: Derin Yayınları, 2005) s. 202–18; Toynbee, s. 241–242.

31 Toynbee, *Western Question*, s. 275. Toynbee, 1921 Nisan ortalarına kadar mezalimlerin izini sürmektedir.

32 BOA.DH.KMS. 60–2/20, 19 Mayıs 1921; Toynbee, *Western Question*, s. 310–11.

33 BOA.DH.KMS. 60–2/39, 12 Haziran 1921.

34 Toynbee, *Western Question*, s. 295–6.

35 A.g.e., s. 298. Katliamın 24 Haziran 1921'de, Yunanlar kasabayı milliyetçi orduya devretmeden dört gün önce gerçekleştiği iddia edilir. Bununla birlikte, Rıfat Yüce hatıralarında Yunanlar çekilirken doksan kişinin öldürüldüğünü belirtir. Bkz: Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, s. 103–6.

36 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 238: başlıksız, 14 Mayıs 1923.

ortaya koyuyor. Çok sayıda mülteci, bilhassa geniş topraklara sahip olanlar, tüccar ve denizci olarak çalışmıştı. Aralarında aynı zamanda yerel memurlar, subaylar, din adamları, tacir ve dükkân sahipleri vardı. Dul kadınlar dahi evlerinden sürülmüştü. Şahsî kayıplar, bin ila bin iki yüz nüfuslu Değirmendere'den gelen mülteciler için daha da büyüktü. Bir çiftçinin kaybı toplam 2.700 lirayken büyük bir çiftlik sahibinin kaybı 220 bin lirayı buluyordu.[37] Zengin ya da fakir, bu erkek ve kadınların çoğu, evlerinden ya çok az kişisel eşya almıştı ya da eşyasız ayrılmıştı.

Gariptir, Osmanlı yetkililerinin beyanlarına göre, bu yıkım saldırısında oldukça az can kaybı olmuştu. Ankete cevap veren 177 kişiden sadece 28'i aile fertlerinin Yunan işgali sırasında zarar gördüğünü söylemişti. Toplamda sadece 35 kişinin öldürüldüğü, yaralandığı, dövüldüğü veya kaybolduğu rapor edildi. Bu durum, Arnold Toynbee'nin gözlemleriyle bağdaşıyordu, zira belirli bir köyden "halkın uzaklaşması için bir-iki cinayet kâfiydi".[38] İngiliz, Osmanlı ve Fransız subaylarından oluşan karma komisyon, Yunan kuvvetlerinin Karacaali köyüne saldırmasından sonra 12 ila 25 kişinin öldürüldüğünü ya da yaralandığını rapor etmişti.[39] Bununla birlikte, bu köyden 19 mülteci, İstanbul'daki subaylara, kendi aile çevrelerinden sadece üç kişinin öldüğünü anlattı.[40]

Davutpaşa kampındaki haber kaynakları saldırganları betimlemek konusunda muğlaktı: Saldırganları genellikle "Yunan askeri", "yerli Rum" ya da "Ermeni" olarak tasvir ediyorlardı. Armutlu mültecileri saldırganların adını vermemiş olsa da Toynbee, beş ayrı Rum köyünden yüz kadar adamın kasabayı tekrar tekrar mağdur ettiğini ileri sürer.[41] Yine de 1921 yılında Güney Marmara'nın durumunu anlatırken, karşılaştığı mültecile-

---

37 BCA 272.12.39.35.5, 10 Ocak 1922.

38 Toynbee, *Western Question*, s. 293. Toynbee bu duruma başka örnekler de verir: İhsaniye'de yüz kişiden beşi öldürülmüş, ikisi yaralanmış; Sultaniye'de elli altı kişiden biri öldürülmüş, biri yaralanmış; Mecidiye'de 250 kişilik nüfustan iki kişi kaybolmuştur.

39 BOA.DH.KMS. 60-2/39, 28 Haziran 1921.

40 BCA 272.12.39.34.12, 31 Aralık 1921; BCA 272.12.39.36.2, 12 Ocak 1922.

41 Toynbee, *Western Question*, s. 294–5. Söylentilere göre Katırlı, Arnavutköy, Koyru, Gemlik ve Yalovalı Rumlar Armutlu'ya saldırdı. Bu grup daha sonra Karacaali'ye yapılan saldırılara da karıştı.

rin bölgeye geri dönerlerse gelecekte bir intikamla karşılaşmaktan korktuklarını vurgular.[42]

Bu saldırıların genişliği, Yalova / Gemlik yarımadasını oluşturan kazalar, yani Gemlik, Yalova ve Orhangazi ile Karamürsel / Değirmendere sahasının, Yunan otoritelerinin idare edip yürüttüğü örgütlü bir saldırının odak noktası olduğunu düşündürür. Toynbee, savaş suçlarını araştırmak için kurulan Müttefiklerarası Komisyon'a sunulan raporunda, bu şüpheyi doğrular.[43] Asıl gerçek buysa neden bilhassa bu bölgenin, böylesi kanlı bir sınavın odak noktası olduğunu sormak gerekir. Biga veya Lapseki'nin aksine Armutlu gibi bir kasaba, nasıl böyle kasıtlı bir şiddet eyleminin ceremesini çeker? Bu sorunun cevabı, sadece Yunanların 1921'deki askerî ve siyasî stratejisinde değil, bölgenin demografik yapısı ve savaş dönemindeki tehcirlerin etkilerinde yatıyor olabilir.[44] 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre, Yalova ve Orhangazi kazalarında yaşayan Müslümanlar, sırasıyla nüfusun sadece yüzde 36 ve 34'ünü oluşturuyordu. Gemlik'teyse Müslüman nüfus yalnızca biraz daha fazlaydı (yüzde 57). Ne var ki savaş süresince, bu farklılık kökten değişmiş olabilir. 1919'da Gemlik'i dolaşan İngiliz bir yetkiliye göre kasaba nüfusunun yüzde 90'ını tehcir edilmeyen Rumlar oluştururken, civar bölgelerin nüfusu bir saat öncesinde haber verilerek boşaltılmıştı. Aynı yetkili ayrıca tehcir edilen Ermenilerin çoğunun geri dönmediğini ve Gemlik bölgesinde tehcir edilen Rum ve Ermenilerin sahip olduğu mal mülkün kayda değer miktarının Müslüman mültecilere satıldığını ya da verildiğini tahmin etmektedir.[45]

---

42 A.g.e., s. 263.

43 A.g.e., s. 266, 276, 284, 292. Yunan yüksek komutanı Yalova – Gemlik - İzmit bölgesinde yıkılan köylerin milliyetçi gerillalar için cennet olduğunu beyan etse de Toynbee, planın "yukarıdan" örgütlendiğini ve Bursa'nın kuzey bölgesinin tümüyle yerle bir edilmesinin hedeflendiğini ileri sürer. Anlattığı bir anekdotta, Gemlik'in kuzeyindeki yerleşimler tümüyle yıkılırken, Gemlik'in tam güneyindeki Umurbey köyünün paçayı yırttığını (hatta aslında Yunan birliklerince korunduğunu) söyler.

44 A.g.e., s. 241–2, 297. Toynbee'ye göre, Yunan ordusunun İzmit ve Bursa'nın kuzeyinden çıkarılmasına, Hıristiyan nüfusun bölgeyi tamamen terk etmesi eşlik etti.

45 PRO/FO 371/4160/154462, 22 Kasım 1919.

Bu kolektif şiddet ve misilleme eylemini esasen Yunan askerî yönetimi örgütlemiş olsa da, yerli Hıristiyanların da eylemlere büyük katkısı oldu. Toynbee'ye göre, Gemlik - Yalova - İzmit bölgesinde etnik temizliğe karışan pek çok Hıristiyan başıbozuk profesyonel milis değildi. Bu kişiler, önceden Müslüman komşularıyla dostane ilişkileri olan çoban, kömürcü, tüccar, fabrika ve dükkân sahibi kişilerdi.[46] Bu durumda, bölgedeki Yunan ve yerel gayrimüslim milis kuvvetlerinin korkunç bir intikam için kaos ve memnuniyetsizlikten yararlanıp yararlanmadığı tartışmaya açık.

"[Yunanlılar] İmha Edileceğinden Elimizde Kalacaksınız": İşgal Altında Millî Mücadele

Balıkesir'in düşmesi, Millî Mücadele'nin omuriliğine saplanan kurşun gibiydi. Gördüğümüz üzere, Karesi Batı Anadolu'daki milliyetçi direnişin köşetaşıydı. Kuva-yı Milliye'nin yönetim ve propaganda unsurları için bir zemin sağlamaktaydı. Bursa'nın kaybıyla birlikte Balıkesir'in zaptı, Marmara Denizi'nin güney havzasının Millî Mücadele'ye fiziken kapanmasına sebep oldu. 1921 ilkbaharından itibaren, Ankara'da direnen milliyetçi liderlik, Balıkesirli eski bürokrat ve hukukçu İbrahim Ethem Akıncı'yı, Güney Marmara'daki milliyetçi direnişi sürdürecek gerilla ordusunu kurmakla görevlendirdi. 1920 Kasımında Sındırgı kazasında Demirci kaymakamlığı görevine tayin edilen İbrahim Ethem, harekete İzmir'in işgalinin hemen ertesinde katılmıştı, uzun süredir milliyetçi yanlısıydı.[47] İbrahim, Ekim 1921'de işgal kuvvetlerine karşı örgütlü gerilla saldırısına öncülük edecek astlarından oluşan on kişilik bir grup topladı.

On bir kişi, Ankara'nın istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir dizi düzenlemeye riayet etmekte karar kıldı. Bu küçük gerilla ordusundaki her müfrezenin emir-komuta zinciri standartlaştırılacak ve belirli bir üni-

---

46 Toynbee, *Western Question*, s. 282.

47 Ege Makedonyası'nda, Mendik'te doğan İbrahim Ethem, Selanik ve İstanbul'da eğitim gördü. İstanbul'da hukuk fakültesinden mezun olduktan sonra Sındırgı yakınında bir köyün idaresine atandı. Bürokrasiden ayrıldıktan sonra bir süre Bursa'da avukatlık yaptı. Savaştan sonra Yozgat, Siirt, Ağrı, Balıkesir ve Malatya vilayetlerinde vali olarak görev yaptı. 1950'de öldü ve Sındırgı'da gömüldü. Bkz: Özdemir, *Milli Mücadele Önderleri*, s. 191–7.

formaları olacaktı.[48] İbrahim Ethem'in hazırladığı nizamname, müfrezelerin köylülerden hayvan, para veya başka mülkleri gasp etmeyeceklerini ve halktan yiyecek ya da sığınma kabul etmeyeceklerini de ifade ediyordu.[49] Açıkçası, milliyetçi gerillaların düşman olsun olmasın yerel Hıristiyanlarla herhangi bir temas kurması yasaktı. Hatta müfrezelerle Hıristiyan tüccarlar arasında ticaretin yasaklanması noktasına kadar gelinmişti.[50]

İbrahim Ethem, hem Yunanlara hem de bütün halka, müfrezelerinin eşkıya olmadığını ve Millî Mücadele'nin bundan sonra eşkıyalıkla ilgisi olmayacağını tekrar tekrar beyan etti.[51] Adamları, Müslümanlar arasında şiddeti kışkırtmayacak veya Müslümanlar arasında sürtüşmeye neden olduğu bilinen birinin desteğini kabul etmeyeceklerdi.[52] Özellikle bu beyanlar, Kuva-yı Milliye'nin ilk yıllarındaki Güney Marmara başarısızlığı ile yerli halkın vergilendirilmesindeki beceriksizliğinin ve suiistimallerin açıkça kabul edilmesiydi. İbrahim Ethem'in koyduğu nizamnameler her iki açıdan da samimi değildi.

İbrahim Ethem'in hatıralarındaki en çarpıcı unsur, müfrezelerin hazırladığı ifadelerde hizipçi retoriğin belirgin olmasıdır. İbrahim Ethem ve yardımcıları milliyetçi çizgiyi koşulsuz benimsememişti, yani savaş "milletimizi kurtarmak" için yabancı işgaline karşı veriliyordu. Buna rağmen karşı karşıya oldukları düşmanın "gâvurlar" olduğunu tekrar tekrar beyan ettiler.[53] İbrahim Ethem, sahada ters düştüğü Yunan komutanlarıyla yaptığı yazışmalarda Anadolu'nun "Müslüman ve Türk" yurdu olduğunu ve zaferin, Rum ve Ermenilerin öldürülmesiyle kazanılacağını sık sık ifade etmişti.[54] Sındırgı'daki Yunan komutanına gönderilen bir mektupta da aynı şekilde bu durumun altı çiziliyordu:

---

48 İbrahim Ethem Akıncı, *Demirci Akıncıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 112, 114. Ayrıca birliklere hiçbir şekilde içki içmemeleri yönünde talimat verildi.

49 A.g.e., s. 113, 119.

50 A.g.e., s. 114–15.

51 A.g.e., s. 119, 125, 129, 133.

52 A.g.e., s. 114, 119.

53 A.g.e., s. 129.

54 A.g.e., s. 119, 133, 163, 173, 177, 180.

> Biz eşkıya değiliz, biz, Yunanlı öldürmeğe, Yunanlılarla beraber eline silâh alıp milletimize kurşun atan, namus-u millîmize tecavüz eden yerli Rum gebertmeğe memuruz. Sizinle açıkca konuşalım: Anadoluda yüzde beş nisbetinde ancak Rum vardır. Mütebakisi kâmilen Türk ve Müslümandır. Şimdi böyle vâsi bir arazide, böyle bir ekseriyet-i nüfus varken bu toprakların Yunanlılara kalmasında bir mana var mı? Bu kabil mi? Doksan beş kişi beş kişiye nasıl teslim olur söyleyiniz? ... Rica ederim, bir daha ağzınıza almayın ve size son nasihatım. Pek yakında Yunanlılar kaçacak veya imha edileceğinden elimizde kalacaksınız.[55]

İbrahim Ethem, Balıkesir'deki işgal kuvvetlerinin Yunan komutanına yazdığı başka bir mektupta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki şu farkı ortaya koyar:

> Bize lâzım olan cephane ve elbisemiz vardır. Kahve, şeker ve saireyi de köy bakkallarından temin edebiliriz. Olsa olsa sizin kuvvetleriniz, harekâtınız hakkında malûmat almak olabilir. Bunu Türk ve Müslümanların yapamayacağını bildiğimizden bu hususta Rum ve Ermenilerden istifade ettiğimiz ve edeceğimiz tabiîdir. Zira, para, dünyada her şeyi yapıyor ve bilhassa Hıristiyan milletlerinde en büyük rolü ifa ediyor. Çünkü, fazla müsrifsiniz, para harcedecek pek çok âsar-ı medeniyetiniz, meyhane, tiyatro, sinema, umumhane, kumarhane, mesireleriniz var. Bu nikat-ı nazardan bizim Balıkesir'de kimse ile münasebet peyda etmemize lüzum ve ihtiyaç olmadığından...[56]

Metin, savaş zamanlarında görülen gerilimi yansıtıyordu. İbrahim Ethem, erdemli ve meydan okuyan tavrıyla kendini yozlaşmış zayıf rakibiyle karşılaştırıyordu. Ancak gayrimüslimlerle Osmanlı Devleti arasında (özellikle İTC yönetiminde) gelişen ilişki bağlamında ele alındığında yukarıdaki ifadeler uzun süredir ağır ağır kaynayan çatışmanın son belirtisiymiş gibi görünüyor. Yunan ordusunun Batı Anadolu'nun büyük bölümünü işgal etmesi, artık daha ciddi zararların verileceğine işaretti. Milliyetçilerle işgalciler arasında uzlaşma olmayacaktı. İbrahim Ethem'le yardımcılarının gözünde tek çözüm, Yunanları bu topraklardan atmak,

---

55 A.g.e., s. 133.
56 A.g.e., s. 173.

aynı zamanda da süreçteki yerli Hıristiyan hainlerin hepsini cezalandırmaktı. İbrahim Ethem üstü kapalı şekilde, sadece eylemde veya beklemede olan tüm Rum ve Ermeni hainlerin değil, Hıristiyanların tümünün özünde çürümüş ve yozlaşmış olduğunu öne sürmekteydi (bu görüşe savaştan önce varmış olması da muhtemel). Buradan çıkarılması gereken sonuç açık: Devlet ayakta kalacaksa, Hıristiyan kanseri tümüyle kesilip atılmak zorundaydı.

İbrahim Ethem Güney Marmara'daki gerilla saldırısına zemin olarak, Balıkesir'in tam güneyinde bulunan Sındırgı kazasının etrafındaki dağları seçti. 1921 yazının başlarından itibaren nizamî ordudan kendisine tahsis edilen ve sayıları gittikçe artan çetecilere bel bağlamıştı. Bu adamların çoğunu Ege cephesindeki milliyetçi savunmaya katılan eski askerler, geri kalanını da bölgeden kendi adamlarını toplayan yerel eşraf oluşturuyordu. Bu adamların çoğunu iyi tanıyoruz: Parti Pehlivan, Arnavud Arslan, Sarı Mehmet, (Bakırlı) Mustafa, (Arab) Ali Osman. Jandarma Genel Komutanlığı'nın 11 Ekim 1921 tarihli ayrıntılı raporunda, diğer birçok çeteci lider, Karesi çevresindeki Millî Mücadele'nin aktif partizanları olarak listelenmişti. Listenin ilginç yanı listedeki isimler ya da idare ettikleri adamların sayısı değil, kayıtların çoğu için çetelerin etnik unsurlarına da yer verilmiş olmasıdır. Mesela Balıkesir'in yerlisi Arnavud Arslan'ın idaresindeki adamlar sadece Arnavutlar değildi, aralarında Çerkes ve Türkler de vardı. Bir başka çetede, ana etnik grup olarak hem Türklerin hem Yörüklerin adı geçiyordu.[57] Bu grupların kimlerden oluştuğuna dikkat edilmesi, etnik kimliğin emniyet yetkililerinin zihninde ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gösterir. Bu bilginin, bu gruplarla bölgedeki belirli cemaatler arasındaki ilişkiye ya da özel bir çetenin davranışlarına dair bilgi verip vermediği ise açık değil. Buna rağmen, paramiliter grupların bu şekilde tasvir edilmesi, çatışmanın her iki tarafında da kendiliğinden gelişen çeşitliliği hatırlatıyor. Ahmet Anzavur'a katılan milis grupları ve eşraftan da anlaşıldığı üzere, Kuva-yı Milliye'dekiler de farklı etnik gruplardan seçilmişti. Yine de bu adamların çetelere nasıl alındığına dair herhangi bir bilgi veya tanıklık olmaksızın onları milliyetçi tarafa katılmaya neyin mecbur ettiğini kesin olarak söylemek zor.

---

57 BOA.DH.KMS. 60-3/36, 31 Aralık 1921.

Bu milis liderlerinden en tanınmış ve etkili olanı tartışmasız Parti Pehlivan'dı. Otuz üç adamıyla Çerkes Ethem'den ayrılan ve halk arasında Pehlivan Ağa olarak bilinen Parti Pehlivan, kuvvetlerini İbrahim Ethem yönetiminde yeniden oluşturmuştu.[58] Komuta subayının hatıralarında kayıtlı olmayan ilk görevlerinden biri, Nisan 1921'de Bigadiç dışındaki bir köye saldırı düzenlemekti. Adamları, Yunan kuvvetlerini bölgeden gönderdikten sonra, kasaba yerlilerinden iki Rum, bir Ermeni ve beş Müslüman, toplam sekiz kişiyi öldürdüler.[59] Parti Pehlivan'ın Kasım ayının sonlarına doğru Balıkesir'den üç saat uzaklıktaki bir köye yapılan saldırıya bulaştığı ve burada bir Osmanlı subayını infaz edip evini ateşe verdiği öne sürülür.[60] Parti Pehlivan'ın Karesi'deki milis saldırılarına Yunan güvenlik güçleri güçlü bir karşılık verdi. Pehlivan Ağa'nın adamlarıyla Yunan ve Osmanlı kuvvetleri arasında Sındırgı ve Bigadiç civarındaki günlük çarpışmaların sonucunda, Yunan kuvvetleri bölgedeki köyleri yaktı, Sındırgı kaymakamı ve müftüsüyle birlikte Müslüman eşraftan otuz kişiyi ve birkaç Osmanlı jandarmasını tutukladılar.[61]

Parti Pehlivan'ın faaliyetlerinin ilk iki örneği, Karesi ve Ezine gibi başka yerlerdeki milliyetçi çabanın, Yunanlara karşı olduğu kadar, genel olarak halka karşı da bir savaş olduğunu tekraren doğrulamaktadır. Parti Pehlivan ve Kuva-yı Milliye'ye sadık diğer çeteci liderler, mal mülk gaspının yanı sıra işbirlikçilik ve hırsızlık durumlarına karşı halkı disipline etme siyaseti benimsemişlerdi. Öne çıkan bir hadise, altı Çetmi'den oluşan bir çetenin 25 Ekim 1921'de Balıkesir yakınlarındaki Mecidiye nahiyesinin Kırca köyünden para ve eşya çalmalarıdır.[62] Bir gün sonra İbrahim Ethem, Parti Pehlivan ve Arab Ali Osman kumandasından dört kıtayı haydutların ardından gönderdi. İbrahim, iki saat süren savaşta, Çetmilerden üçünün öldürüldüğünü (birinin kasten infaz edildiğini) ve "birkaçının"

---

58 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 34.

59 BOA.DH.EUM.AYŞ 54/54, 27 Haziran 1921.

60 BOA.DH.EUM.AYŞ 58/38, 18 Aralık 1921.

61 BOA.DH. İUM 20/32//14/4, 1 Eylül 1922.

62 BOA.DH.EUM.AYŞ 57/64, 20 Kasım 1921. Bu hadise, ironik bir şekilde, Parti Pehlivan'ın Mecidiye'ye saldırısından üç gün önce gerçekleşir: Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 127.

yaralandığını ifade eder.[63] Ertesi ay zarfında İbrahim ve adamları diğer birkaç Çetmi haydudu da benzer suçlardan infaz etmiş, diğer köyleri de Türk köylerinde bir hırsızlığa bulaşmamaları konusunda uyarmışlardı.[64]

Kuva-yı Milliye ve Çetmiler arasındaki bu çatışmalar, ihtilafın hizipçi niteliğine dair başka bir bakış açısı da sunmuştu. Bir yandan, Çetmilere, işgal kuvvetleriyle işbirliği yapan Müslümanlar kadar sert tepki veriliyordu. Öte yandan, Çetmilerden söz ederken bahsi geçen heterodoks inançları, Yunan işgaline karşı yürütülen savaşın Müslüman / Hıristiyan bölünmesine mahsus olmadığı ihtimalini gündeme getiriyordu. Çetmilerin, etnik yapıları itibarıyla ve kelimenin tam anlamıyla "Türk" olmalarının pek az önemi var gibiydi. Bir kısmının suç eylemlerine karışması, topluca dinî geleneklere uymamalarının ve taşraya has aynıksılıklarının yol açtığı habaseti artırmıştı.[65] Çetmilerin topluca suçlulaştırılması, şehirli Osmanlı eliti ve emniyet görevlileri nazarında taşralı Arnavut ve Çerkeslerinkinden pek az farklılık gösteriyordu: Yasaları ihlal eden bu kişiler, özlerinde fitneci insanlardı.

Yine de Osmanlı kaynaklarında Çetmilere karşı uygulanan etnik ayrımcılık, mezhepçilik ve temerrütün istisnalarına da rastlanabiliyor. Karesili bağımsız çete lideri Boşnak Karabulut İbrahim'in faaliyetleri ise dikkat çeken bir olgu. Balıkesir'in batısındaki İvrendi kasabası çevresinde yerleşik Karabulut İbrahim'in Boşnak ve Çetmilerden oluşan milis çetesi, 1920 sonbaharı boyunca çok sayıda haydutluk eylemine karıştı.[66] Karabulut İbrahim'e, yerel eşraftan Hacı Şükrü adında birinden 4.500 lira kazandıran benzer bir saldırı sonrasında dahi, Yunanların İbrahim'in çetesini tutuklama ya da yok etme çabaları sonuçsuz kaldı.[67] İbrahim

63 BOA.DH.EUM.AYŞ 57/64, 20 Kasım 1921; Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 127.

64 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 127, 144–145.

65 Mecidiye'nin muhtar ve imamı, İbrahim Ethem'e durumdan şikâyet eden bir telgraf yolladı. Bu telgrafta iğneleyici bir şekilde deniliyor ki: "Ne olduğunu anlayamadık. Gâvur mu, Müslüman mı? Birkaç kişi geldi, köyümüzü soydu. Sarnıç tarafına gidiyorlar, Çetmi lisanı söylüyorlar. Aman yetişiniz!" İbrahim Ethem'e göre Çetmiler zeki ve şeytanîydi. Bkz: A.g.e., s. 127, 289.

66 BOA.DH.EUM.AYŞ 56/92, 16 Ekim 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/10, 23 Ekim 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 58/34, 16 Aralık 1921.

67 BOA.DH.EUM.AYŞ 56/92, 16 Ekim 1921.

Ethem'in 20 Şubat 1922 tarihli raporu, Karabulut İbrahim'in "şekaveti kendisine bir meslek ittihaz" ettiğini ve kendisinin Millî Mücadele ile resmî olarak aynı eksende olmadığını ifade ediyordu.[68] Ancak, savaşın sonunda Karabulut İbrahim'in bağlılıkları yön değiştirmişti. Eylülde Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesiyle, Boşnak lider adamlarını Kuvayı Milliye'nin emrine sundu ve savaşın son çarpışmalarından bazılarına katıldı.[69] Bu durumda, Karabulut İbrahim'le Çetmi ve Boşnaklardan oluşan çetesinin Millî Mücadele'ye gösterdiği sadakat onları geçmiş suçlarından, etnik kimlikleri de kendilerine karşı duyulan herhangi bir şüpheden kurtarmış görünüyor.

Milliyetçi bayrak altında savaşmaya gönüllü olan diğer milisler de "etnisite" veya suç eylemlerinden aklandı. Arnavud Aziz, Sadık ve Kale-i Sultaniye'de faaliyette bulunan diğer çeteciler, yerel Müslüman nüfusa karşı açık şiddet eylemlerine rağmen, İbrahim Ethem ve Millî Mücadele'ye sadık olanlar arasında kabul edildi.[70] Milis faaliyetlerine Birinci Dünya Savaşı sırasında Biga dışında başlayan Arnavud Rahman, Mustafa Kemal'e sadakat taahhüdüne devam etti. Rahman, Çingene / Kıbti Ali adlı bir Roman çeteciyle birlikte hem işgalci birliklere hem yerel halka karşı düşük düzeyde bir direniş sürdürdü. İkili, çoğunlukla pusuya düşürerek, Osmanlı, Yunan ve İngiliz güvenlik güçlerine karşı Biga çevresinde en az dokuz kasıtlı saldırı başlattı.[71] Ezine'deki çetelerde olduğu gibi, bu çetelerin faaliyetleri de gasp ve yerli Müslüman eşraftan para toplamayı kapsıyordu.[72] Bu saldırıların etkisini ölçmek zor, çünkü çatışmalar bölgedeki Yunan, Osmanlı, İngiliz kuvvetlerinde çok az kayba sebep olmuştu (toplamda sadece dört). Güvenlik güçlerinin uğradığı za-

---

68 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 185.

69 A.g.e., s. 372, 393.

70 A.g.e., s. 393.

71 BOA.DH.EUM.AYŞ 52/9, 14 Mart 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 54/30, 19 Haziran 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 55/65, 23 Temmuz 1921; BOA. DH.EUM.AYŞ 57/36, 6 Kasım 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/64, 20 Kasım 1921; BOA.DH. EUM.AYŞ 57/80, 27 Kasım 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 58/38, 18 Aralık 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 59/11, 14 Şubat 1922.

72 BOA.DH.EUM.AYŞ 54/74, 3 Temmuz 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 58/53, 27 Kasım 1921.

rar bilinçli olarak eksik bildirilmiş olabilir, ama isyancılar da sınırlı sayıda kayıp verdiler ve çok az sayıda kişi tutuklandı.[73]

Güney Marmara'da süregelen milliyetçi çabalara karşı duran tek ortak kuvvet Yunan ve İngiliz birlikleri değildi. Yabancı işgalinin hemen ardından Ahmet Anzavur'un eski destekçilerinin pek çoğu yerel güvenlik güçlerinde hizmet etmek üzere Yunanların teklifini kabul etti. Bu kişilerin İngiliz ve Yunan kuvvetleriyle işbirliği yapması, 1919-1920 isyanları ve işgal arasında bir süreklilik teşkil eder. Bununla birlikte, zaman geçtikçe, Anzavur başkaldırısının nüvesini oluşturan Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasya diasporasının ileri gelenleri, Loyalist hareketin hedef ve vasıtalarının ötesine geçti. Yabancı işgalinin başlaması, savaştan önceki kısmî statükoya dönüş ihtimalini sarstı. Muhalif Çerkesler arasında Güney Marmara'daki milliyetçi karşıtı direnişte çarpıcı bir siyasal ve söylemsel dönüşe önayak olan yeni bir mutabakat ortaya çıktı.

Asiden İşbirlikçiye: Çerkes Milisçiliği ve Yunan İşgali

Ahmet Anzavur, İzmit'in dışında kırılan bacağının iyileşmesinden sonra Güney Marmara'ya döndü ve oğlu Kadir'e katıldı. Kadir'in çetesi 1920 baharındaki ayaklanmalardan sonra eski gücünü kaybetmiş bir fraksiyondu. Yunan otoriteleri Ahmet Anzavur'un bölgeye dönüşünü memnuniyetle karşılayıp Çerkes süvarilerin işgal kuvvetleri saflarına katmasını istediler. Kadir ve adamları Yunan otoritelerinin lütfuyla Karabiga'nın ücra köylerinde özgürce devriye gezdiler ve buraları Çingene Ali ve Arnavud Rahman gibilerden korumak için her köyden 40 ila 100 lira kopardılar.[74] Ocak 1921'de Ahmet Anzavur'un adamlarından biri Biga'daki Yunan komuta subayının yaverliğine dahi tayin edildi.[75] Ne var ki Ahmet Anzavur, Nisan 1921'de Arnavud Rahman'la işbirli-

---

73 BOA.DH.EUM.AYŞ 57/10, 23 Oct. 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/36, 6 Nov.1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 59/11, 4 Şubat 1922.

74 BOA.DH.EUM.AYŞ 55/10, 20 Temmuz 1921.

75 BOA.DH.EUM.AYŞ 50/42, 30 Ocak 1921. Kadir'in çetesi Biga çevresindeki pek çok hırsızlık olayının faili olmakla suçlandı; milliyetçi hasımları gibi onun adamları da tutuklandı. Bkz: BOA.DH.EUM.AYŞ 54/54, 27 Haziran 1921.

ğinde olan bir grup milliyetçi komplocu tarafından, Karabiga dışında, adamlarının başındayken devrildi.

Babasının ölümü üzerine Kadir, komploda rol alan herkesten intikam almaya yemin etti. İlk hedeflerinden biri, Karabiga yakınındaki Örtülüceli köy eşrafından biriydi ve Kadir köydeki herkesi öldürmekle tehdit edene kadar teslim olmamıştı. Müminin Selman isimli bu kişi, kasabanın güneyindeki tepelere götürülüp katledildi.[76] Mayıs 1921'de, Kadir'le Çerkes ve Yunan birliklerinden karma bir müfreze, Çingene Ali ve adamlarını köşeye sıkıştırıp iki milliyetçiyi öldürmüş, Ali ve kardeşi Osman'ı ise yaralamıştı.[77] İki ay sonra Kadir, Karabiga kasabasına yirmi adamıyla şiddetle saldırmış, yerel Osmanlı jandarma birliğinin başındaki Vehbi Bey'i katletmişti.[78]

Çerkeslerin uyguladığı şiddet ve Yunan işgaliyle işbirliği yapmaları, hâlâ Kurtuluş Savaşı tarihindeki en keşfedilmemiş konulardan biri. Geçmişte ve günümüzde bu dönem üzerine çalışan akademisyenler, Anzavur isyanında olduğu gibi Çerkes "ihanetinin" birkaç irticacının işi olduğunu ileri sürerek bu konuya değinmekten çekindiler.[79] Bu iddia kısmen doğrudur: Görece az sayıda Kuzey Kafkasyalı göçmen Anadolu'daki Yunan yönetimini aktif olarak desteklemiştir. Ancak bu durumu münferit ya da önemsiz varsaymak Çerkeslerin savaş yıllarında oynadığı rolün geniş etkisini ve anlamını belirsizleştirir. Güney Marmara'daki Yunan işgali, Kuzey Kafkasyalı muhalifler için çarpıcı bir virajı işaret eder. Eski asiler 1920'nin milliyetçi baskısından kurtuldukça, Yunan işgali, yeni bir taşra düzeni sağlayabilecek bir pencere açtı.

İsimsiz bir İngiliz subayının raporuna göre, Yunanların şehre girişinin hemen ertesinde, Bandırma'da Millî Mücadele'ye karşı buz gibi bir atmosfer hâkimdi:

---

76 İsmail Aydın Hoşgür, *Kurtuluş Savaşında Biga* (Biga: Cahit Renda Matbaası, 1970), s. 121–2.

77 BOA.DH.EUM.AYŞ 54/30, 19 Haziran 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 57/10, 23 Ekim 1921; BOA.DH.EUM.AYŞ 62/11, 2 Temmuz 1922.

78 BOA.DH.EUM.AYŞ 55/65, 21 Ağustos 1921.

79 Ünal, *Çerkeslerin Rolü*, s. 286–8.

2 Temmuz - 8 Temmuz arasında Bandırma'da ikamet ettiğim sürede, milliyetçilerin, Bandırma – Manyas - Balıkesir bölgesinde halkın desteğine sahip olmadıkları izlenimini edindim. Ülkedeki tüm unsurlar arasında en istenmeyen olmalarının sebebi haraç kesmeleriydi. Savaş esnasında her zamankinden fazla para kazanmış olan çiftçilerle küçük işletme sahipleri, Kemalist liderlerin Ankara Hükümeti'nin rızası olmadan zorla para topladığını düşünüyordu. Bu rahatsızlık, özellikle Kemalistler evleri yakmaya, insanları hırpalamaya, kadın ve çocukları bölgeden uzaklaştırmaya başladıkça kendini daha çok göstermeye başladı. Bu keskin siyaset, Anzavur hareketinin bastırılmasından sonra başladı; bu sebeple de normalde kazanacağından daha fazla sempati uyandırdı. Anzavur, Bandırma'da pek itibar gören bir kişi değildi; fakat Anzavur'un takipçilerinin yanı sıra Anzavur destekçisi olduğundan pek şüphe edilmeyen kişilerin ve Anzavur fraksiyonuyla eskiden ilişkisi bulunan kişilerin de şiddete maruz kalması genel bir öfkeye sebep oldu. Bunlarla beraber, Bandırma'nın iç bölgelerindeki köylerde nüfusun çoğunluğunun Pomak, Çerkes ve Tatarlar gibi Anadolulu olmayan kişilerden oluştuğunu da akılda tutmak gerekir. Bu kişilerin tümü, gerçek Türklerden çok daha bağımsız halklardır ve kötü muameleden çok daha fazla rahatsız olurlar.[80]

İngiliz gözlemci, Yunanların, önceden ayaklanma sırasında halka kapatılan İstanbul ile haberleşme ve ticaret kanalını açarak ve daha önce savaşan hiziplere karşı intikam eylemlerini dayatmayarak genel olarak halka yaranmaya çalıştıklarını söyler.[81]

Bir yıl sonra, Nisan 1921'de Manyas jandarma komutanı tarafından yazılan ikinci bir tanıklık belgesinde, belgeyi hazırlayan çavuş, dönemin siyasî durumunu anlatmaya şu sözlerle başlıyor: "Osmanlı hükümetinin, kısmen Çerkeslerden oluşan bu bölgede hiçbir etkisi yok." Çavuş, bu durum için doğrudan Çerkes eşrafını ve Anzavuroğlu Kadir'in başını çektiği "tiranları" (mütegallibeler) suçlar. Nüfusun tamamı, özellikle de Türk nüfus Kadir'in yönetimi altında adeta bir hapis hayatı yaşadı. Birliğin çavuşuna göre, "zavallı Türklerin" evleri iki-üç günde bir saldırıya uğruyor, öküzleri çalınıyordu. Çavuşa göre aynı durum, Manyas çev-

80 PRO/FO 371/5054/9302, 3 Ağustos 1919.
81 A.g.e.

resinde, sürekli bir endişe ve terör halinde yaşayan Hıristiyanlar için de geçerliydi. Komutan, "En ufak muhalefet dahi kötü sonuçlar doğurur," diye devam ediyordu.[82]

Bu anlatıların ikisi de Haziran 1920'de Yunan saldırısı sonucunda Kuzey Kafkasya cemaatindeki kesimlerin, güçlenmiş olsalar dahi, ne derece hoşnutsuz olduklarını yansıtır. Baştan beri, Yunan işgal yetkilileri, Çerkeslerin yaşadığı yabancılaşma hissinden fayda sağladılar. Temmuz 1920'de Bandırma'da görevli bir İngiliz subayı, Gerontas adında bir Yunan albayın Manyas bölgesinde Çerkes ileri gelenleriyle buluşmasına yardım ettiğini rapor eder. Asıl muhatapları, Ahmet Anzavur'un başyaverlerinden biri olan Şah İsmail'dir. Aralarında varılan anlaşmaya göre, Yunanlar, bazı yerel eşrafın İstanbul'dan dönüşüne izin vermeye ve milliyetçilerin tehcir edip ilerleyen Yunan kuvvetlerinin kurtardığı kişilerin sevk edilmesini kolaylaştırmaya söz vermişti. Bunun karşılığında, Şah İsmail ve diğer Çerkesler, bölgedeki Çerkes milislerin davranışlarını kontrol altında tutmaya ve bölgede kalan milliyetçilerden intikam amaçlı eylemlerine (Çerkes kadınlarına tecavüz ettikleri düşünülen üçü dışında) katılmamaya yemin etti. En önemlisi de Çerkesler, Yunan işgal yetkililerine 200 atlı temin etmeyi kabul ettiler.[83] Nihayetinde, kaç Kuzey Kafkasyalının Yunanların hizmetine girdiği bilinmiyor. Savaş sona erdiğinde, bir noktada Yunan işgaline karışmış Çerkeslere dair milliyetçilerin ve İngilizlerin tahminleri 300 ila 700 aralığında değişir.[84] İleride de göreceğimiz üzere, baştan başa Güney Marmara'daki gerçek sayı binlere ulaşabilir.[85]

---

82 BOA.DH. İUM 20/28//14/77, 13 Ağustos 1921.

83 PRO/FO 371/5054/9302, 3 Ağustos 1919. İbrahim Ethem Bigadiç'teki Çerkesler arasında da benzer bir durumun varlığını rapor eder. Köyün zengin eşrafı, kasaba halkını siper kazmaya ve Çerkes veya Kuva-yı Milliye saldırısında nöbet tutmaya mecbur eder. Ethem köylülere Kuva-yı Milliye'nin "Çerkes ya da haydut" olmadığını izah eder. Bkz: Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 125.

84 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 217; PRO/FO 371/5054/9302, 3 Ağustos 1919.

85 Mayıs 1922'de hazırlanan bir İngiliz raporuna göre, Yunan işgali sırasında 60 bin kadar yerli Rum, Ermeni ve Çerkes hizmet etti. Bu sayıdan toplam 6 bin ila 10 bin arasında kişinin Yunan işgali altındaki bölgelerden toplanan Çerkesler olduğu tahmin edilir. Bkz: PRO/WO 158/485/2489, 22 Mayıs 1922.

İbrahim Ethem ve Millî Mücadele'nin Karesi'deki diğer liderleri, Çerkes işbirlikçilerin oynadığı rolün fazlasıyla farkındaydılar. 31 Mart 1922 tarihli bir bildiride İbrahim Ethem bu durumu en kaba terimlerle karşılar. Yunanlara katılan bu Çerkesleri, "Türkleri ezme" arzusu kadar, "keselerini doldurma" fırsatının da harekete geçirdiğini savunmuştu. Bunlar, ağda gibi uzayan "Türk - Çerkes meselesini" uzatmaya ısrar eden Çerkeslerdir ki, bu da İslâm'a bir hakarettir. Daha da beteri, o zamanlarda İzmir ve başka yerlerde kurulmaya başlanan Çerkes milis birlikleri, Rumlardan ve az sayıda Ermeniden oluşuyordu.[86] Köy yakma, kadınlara tecavüz etme, hırsızlık yapma ve Müslümanları infaz etme izni verilen bu ağır silahlı çeteler, hep birlikte, Yunan mezaliminin aracısı oldular.[87] Milliyetçiler, açıkça mezhep ayrımı üzerinden tanımlanan bu savaşta, Müslüman Çerkeslerin neden istilacılarla ve eyaletlerdeki dindaşlarıyla kader ortaklığı yapamadığını anlayamıyordu. İbrahim Ethem, Balıkesir'in güneyindeki bir Çerkes köyünde Kuva-yı Milliye'yi destekleyememeleri nedeniyle halkı açıkça azarlamıştı. "Ya Müslüman olmalı yahut gâvur olmalı," diye haykırmıştı: "İkisi ortasına aklım ermez."[88]

Bu Çerkes işbirlikçiler tanıklık yapmadıkça, onların mezhep bölünmesi görüşlerine dair ancak tahmin yürütülebilir. Yine de 1919 yazına kadar direnişin izini sürecek olursak, görüşlerini öğrenmenin pek önemli olmadığı ileri sürülebilir. Çerkes ileri gelenler ve tebaası için önemli olan İslâm'ın bütünlüğü değil, cemaatlerin siyasî ve toplumsal geleceğiydi. Bu durum, Çerkeslerin milliyetçi bir ayaklanma peşinde olduğu anlamına da gelmez. Tam aksine, mevcut kanıtlara göre, Yunanlarla işbirliği yapılması Ahmet Anzavur'un ateşlediği örgütlü yerelci direnişin devamı gibiydi. Savaş ister Kirmasti'deki Arnavut çetelere karşı olsun, ister yıllar önce olduğu gibi Gönen'deki milliyetçi başıbozuklara karşı olsun, Müslüman kardeşlerin savaşması hususu, Çerkes eşrafını ve uşaklarını, taşra özelindeki hedeflerinin peşinde koşmaktan alıkoyamadı. Müslümanlar arasında kan dökülmesi, İslâm çağrısı vasıtasıyla sürekli bir ittifak kisvesini sürdürmeye çalışan milliyetçilerin ciddi kaygısıydı. Nitekim ya Müslüman ya da gâvur olma sorunu, hem milliyetçi davadan sapmaları

---

86 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 216–17.

87 A.g.e., s. 217.

88 A.g.e., s. 285.

açıklamak için bir söylem aracı olarak hem de saflara katılmaları amacıyla Çerkeslere gözdağı vermek için bir silah olarak hizmet etti.

İzmit ve Adapazarı bölgesinin kuzeyinde de Çerkes işbirlikçiliğinin yapısı benzerdi. Daha Nisan 1921'de yazılmaya başlanan raporlar, Abhaz, Rum ve Ermeni çetelerinin, İzmit ve Adapazarı civarındaki Müslüman köylerini talan ederken Yunan yetkililerle birlikte çalıştıklarını gösteriyor.[89] Haziranda, bu karma birliklerin sadece köylere baskın yapmadığı, aynı zamanda İzmit / İstanbul yolundaki mültecileri soyduklarının da ortaya çıkmasıyla bu raporlar daha da kesinleşti.[90] Çerkes başıbozuklar, Yunanların 28 Haziran 1921'de İzmit'ten geri çekilmesinden sonra yapılan katliamlara da karıştılar.[91]

1920 yazındaki ayaklanma sonrasındaki milliyetçi karşı-saldırıdan kurtulan eski milliyetçi karşıtı eylemci (Çule) İbrahim Hakkı, Kuzey Kafkasyalıları yönetiyordu. Nisan-Kasım 1920'de İzmit mutasarrıfı olarak hizmet etmesine rağmen, Kuva-yı Milliye'ye gözdağı vermeye, İngilizlere yardım ve istihbarat sağlamaya devam etti.[92] Kasımda memuriyetinden uzaklaştırıldıktan sonra dahi civar alanları devriye gezmeye ve yeni mutasarrıf Abdülvehab'ın faaliyetlerini engellemeye devam etti.[93] Yunan işgal yetkilileri, İzmit ve Adapazarı'ndaki Kuzey Kafkasya cemaatlerinin *de facto* lideri olmasına müsaade ederek İbrahim Hakkı'yı faaliyetlerinde başıboş bıraktılar. Dahiliye Nezareti'nde dolaşan bir rapora göre, İbrahim Hakkı, bölgedeki yirmi dokuz milis liderinden oluşan bir grupta merkezî karakterdi. Karesi ve Kale-i Sultaniye'de Yunan işgaliyle ittifak halinde olan Çerkeslerin aksine, bu entrikacı grup, sadece yerel eşraftan değil, jandarma, (imparatorluk veya bölge) bürokrasisi ve subaylar da dahil, nizamî Osmanlı eyalet yönetimlerinde hizmet etmiş veya hizmete devam etmekte olan pek çok kişiden oluşuyordu. İsimlerin bir bölümü herhangi bir etnik nitelemeye sahip olmasa da, büyük bir kısmının ve liderlerinin çoğunun Bağ ya da Maan aileleriyle akraba olan Çerkes ya

---

89 BOA.DH. İUM 19/18/1/36, 15 Kasım 1921.

90 BOA.DH.KMS. 60-2/34, 12 Haziran 1921; BOA.DH.KMS. 60-2/39, 12 Haziran 1921.

91 Toynbee, *Western Question*, s. 282.

92 Özel, *İzmit-Adapazarı*, s. 77–85.

93 BOA.DH.KMS. 60-1/22, 4 Aralık 1920; BOA.DH.KMS. 60-1/23, 6 Aralık 1920.

da Abhazlar olduğu açıktı (arada listelenen bir de Boşnak vardı). Çoğu zaman benzer raporlarda birlikte anılsalar da, Ermeni ve Rum çete liderlerinin adları bu listede yoktu.[94]

Bölgedeki yirmi dokuz milliyetçi karşıtı milis lideri arasında anılanlardan biri de aslında Adapazarı kazası kaymakamı olan (Maan) Mustafa Namık'tı. Abhaz Mustafa Namık, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Kayalar köyüne yerleşen göçmen bir ailenin oğluydu. Varlıklı bir toprak sahibi ve Osmanlı jandarma teşkilatının eski bir teğmeni olarak, (Karzeg) Sait'in ilk destekçilerinden olmuştu.[95] Mustafa Namık, Yunan işgalini takiben, o zamanki mutasarrıf İbrahim Hakkı'nın desteğiyle Adapazarı kaymakamlığına tayin edildi. Sonraları, İslâm'a geçmiş yerli Rumlardan olan karısının, Yunan otoriteleriyle işbirliğini kısmen kolaylaştırdığı iddia edildi.[96] 1921 tarihli gazete kupürleri ve Dahiliye Nezareti raporları, Mustafa Namık'ın da, İbrahim Hakkı'nın da, memuriyetten ayrıldıktan sonra, İzmit ve Adapazarı civarındaki "Türkü imha etme" çabalarına katıldığını ileri sürer. Eski İzmit polis komiseri Çerkes Fuat'ın yardımıyla bu üç adam, yüzlerce Kuzey Kafkasyalı atlı topladı ve bölgedeki en varlıklı toprak sahiplerinin çoğunun evlerini yağmalayarak ilerledi.[97] Mustafa Namık, 1921 sonlarında İstanbul'da tutuklandı; cinayet ve kundakçılıktan yargılandı. Aralık 1921'de tüm bu suçlardan beraat ettiyse de, bir İstanbul mahkemesi vatana ihanetten suçlu olduğuna hükmederek Mustafa Namık'ı ölüme mahkûm etti.[98] İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği yetkilileri daha sonra duruma müdahale edip Mustafa Namık'ın serbest bırakılmasını sağladılar.[99]

Mustafa Namık'ın ve diğer Kuzey Kafkasyalı milislerin hikâyelerindeki en çarpıcı unsur, Güney Marmara'daki Çerkes direnişinin gündeminin gelişmesidir. Zaman zaman Yunan birlikleri ve yerel Hıristiyan başıbozuklarca desteklenmelerine rağmen, bu Adige ve Abhaz militanlar topluluğu, eylemlerindeki özerkliği bir ölçüde de olsa sürdürmeye devam

94 BOA.DH.KMS. 60-2/39, 2 Temmuz 1921.
95 Berzeg, *Çerkes. Göçmenleri*, s. 51.
96 Özel, *İzmit-Adapazarı*, s. 107.
97 BOA.DH.KMS. 60-2/16, 28 Nisan 1921.
98 "Adapazarı Kaymakamını İdama Mahkumiyyet", *İkdam*, 9 Aralık 1921.
99 PRO/FO 371/6580/13914, 13 Aralık 1921.

etmiş gibi görünüyor. Aynısı, Yunan otoritelerinin açık rızasıyla kazayı güya bir derebeyi gibi yöneten Kirmasti çevresindeki Çerkes Davut için de söylenebilir.[100] Ancak, 1919 ile 1920 yıllarına damgasını vuran isyan döneminin aksine, bölgedeki milliyetçi yönetici ve çeteler büyük oranda boşaltılmıştı. Bu milis liderlerinin Yunan işgali sırasında yürüttüğü savaş, daha ziyade sivil halka ve özellikle de en varlıklı kesime odaklanmıştı.[101] İbrahim Hakkı ile Çerkes Davut'un kurbanlarının milliyetçi sempatizanı olup olmamalarının ise bir önemi yoktu.[102] Güney Marmara'nın tümünde devam eden bu çatışmanın temel özelliği, halkı disipline etmesiydi. Milliyetçiler, milliyetçi karşıtları ve Yunan işgal kuvvetleri, tüm sivillere, özellikle de en varlıklı olanlara, gücün kimde olduğunu ve sadakatsizliğin bedelinin ne olduğunu göstermek istediler. Yunan işgalinin, liderlerini savaşa kadar izleyen fakir Çerkes ve Abhazlar arasında servetin yeniden dağıtılmasının önünü açması da ihtimal dahilindeydi. Görünüşe göre, Çerkes Fuat ve İbrahim Hakkı gerçekten böyle söylediyse, "Türkü imha etme" çağrısı, çeteler arasında paylaşılacak kadar mülkü olan köy ve kasaba eşrafının mallarının yağma edilmesini gerektiriyordu. Görünen o ki, o sıralar silahlanmış olan bölgedeki Hıristiyanlar da Çerkes çetelerin faaliyetlerine benzer şekilde hareket ediyordu. İki taraf da şu ya da bu şekilde her şeyini kaybetmişti; bir zamanlar onlara ait olanları geri almak istiyorlardı.

Başka Yollardan Direnme: Güney Marmara'da Çerkes Ayrılıkçılığı

Çatışmanın ilk iki yılında Kuva-yı Milliye'yi belli felaketlerden çok kere kurtaran Çerkes Ethem, Ocak 1921'de Millî Mücadele'yle bağlantısını tamamıyla kopardı. Mustafa Kemal'in mutlak liderliği ve kuvvetleri-

---

100 Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti*, s. 52.

101 Örneğin, *Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii* kitabında, Osmanlı yetkilileri Davut'u, Bursa'nın kazası Balyaz'ın bir köyünde bir ağanın katline bulaştırdılar. Bkz: Canip Bey, *Bürsa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii)* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004), s. 87.

102 Yunan işgali hatıralarında ve ikincil tarihlerde Çerkes Davut'a sıklıkla başvurulmasına rağmen, Hüdavendigar'dan Osmanlı jandarmalarının raporları Davut'un 1921 yılındaki faaliyetlerinden hiç bahsetmiyor.

nin düzenli orduya katılması üzerine süregelen tartışmalardan sonra, Çerkes Ethem'in kuvvetleri Ankara'ya karşı ayaklandı ve Kütahya'nın dışında yenilgiye uğradılar. Çerkes Ethem, ağabeyleri Reşit ve Tevfik'le beraber Karesi üzerinden geri çekildi. Nihayetinde Manyas nahiyesinde müttefik bir Çerkes çeteciye sığındılar.[103] 2 Şubat'ta, Ethem ve birliğinden geriye kalan çoğu Çerkes az sayıda kişi, Yunan otoritelerine teslim oldu.

Çerkes Ethem'in Kuva-yı Milliye'yle ilişiğini kesmesi, son yıllarda yayınlanan çok sayıda kitaba konu oldu.[104] Çoğunun ana teması, milliyetçi cephedeki siyasî entrikalar ve Çerkes Ethem'le kardeşlerini Millî Mücadele'ye "ihanet etmeye" iten faktörler. Mustafa Kemal'in baş yardımcıları arasındaki bu iç çatışma, Güney Marmara'da savaşın ilerlemeye başlamasıyla çok ilgili olmadığından, büyük ölçüde bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nın son aşamalarında "Çerkeslik" kavramının siyasîleşmesi açısından Çerkes Ethem ayaklanması, İzmit, Biga, Kirmasti ve başka yerlerdeki olayları gerçekten de yansıtır.

Kuva-yı Milliye'de hâlâ Kuzey Kafkasya kökenli subaylar ve siviller olsa da Çerkes Ethem'in milliyetçilerle bağını koparması, Çerkes sorununu ön plana çıkardı. İsmet Bey'in (İnönü) 1920'de milliyetçi batı cephesi komutasını ele almasından kısa süre sonra, başveterineri, Ethem'in kuvvetleri hakkında şunları söyledi:

> Kuva-yı Seyyare'de Çerkesler çoğalıyor. Çerkes subay ve efradına daha fazla imtiyaz veriyor. Bunların nazarında başkaları sıfır. Hâlbuki Kuva-yı Seyyare namı altında başlangıçtan şimdiye kadar Ethem Bey'in emrinde ölen, kan döken çoğunlukla Türkler değil mi?[105]

Çerkes Ethem'in komutayı Yunanlara teslim etmesinden kısa süre sonra, İbrahim Ethem'in yüzbaşısı ve Çerkes Ethem'in eski yoldaşı Sarı Mehmet, hayıflanıyordu:

---

103 Ethem, *Hatıralarım*, s. 133.

104 Bkz: Recep Albayrak, *Ethem'in Sürgün Yılları ve Simav Olayları, 1919–1948* (Ankara: Berikan Yayınları, 2004); Ergun Hiçyılmaz, *Gizli Belgelerle Çerkes Ethem* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1993); Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Tamamlanmış Dosya* (İstanbul Özgür Yayınları, 2004); Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem'in İhaneti* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984); Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı* (İstanbul: Okan Yayınları, 1984).

105 *Çerkes* Ethem, *Hatıralarım*, s. 92.

Bütün felâketi başımıza getiren bu Çerkeslerdir, biz harp ederken memleketi satmaktan başka bir şey yapmamışlar ve şimdi de heybeleri dolu olarak Yunan'a teslim olmak zilletini irtikap etmişlerdir. Bunların cezası kurşundur.[106]

Bu ifadelerde dile getirilen duygular, geçmişte sadece Çerkes Ethem değil, genel olarak Çerkesler hakkında yaygın olan tavrı yansıtır: Çerkesler hırsızlık yapar ve sadece kendilerine hayırları dokunur; fitnecidirler ve Türkleri öldürürler. Ne kadar yıkıcı olursa olsun, bu kanaat aynı zamanda en yerel düzeyde görülür.[107]

İbrahim Hakkı ve adamlarının İzmit'teki beyan ve eylemleri, "Türklük" ve "Çerkeslik"in taşralı Kuzey Kafkasya seçkinleri içinde belli çevrelerde yeni siyasî çağrışımlar kazandığına da işaret eder. Bu eylemler, 1921 kışında Güney Marmara'daki en güçlü Çerkes ileri gelenlerin en azından bazıları için etnik kimliğin ne demek olduğunun ve bu grubun Yunan işgali altında hangi siyasî yöne eğildiğinin de güçlü bir işareti oldu.

24 Kasım 1921'de, yirmi iki kişilik bir Çerkes grubu, İzmir'in orta yerindeki bir kahvehanede buluştu. Genellikle Güney Marmara civarındaki kasaba ve kazalardan gelmişlerdi: Adapazarı, İzmit, Karamürsel, Kandıra, Bilecik, Geyve, Bursa, Gönen, Erdek, Bandırma ve Balıkesir. Ayrıca, daha uzaktaki Hendek, Düzce, Manisa, Aydın, Eskişehir ve Kütahya gibi yerlerden de temsilciler vardı. Gelenlerin çoğu Çerkes direnişinin önsaflarındaki kişilerken, diğerleri 1919 ve 1920 ayaklanmalarında arka planda kalmış olabilirler. Bir zamanlar Kuva-yı Milliye'de ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde merkezî bir şahsiyet olan Çerkes Reşit bile kar-

106 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 32–3.

107 BOA.DH. İUM 20/28/14/77, 13 Ağustos 1921. (Anzavuroğlu) Kadir'in Manyas'taki faaliyetlerine ilişkin raporda yerel jandarma teşkilatının başı Çerkesler hakkında genel olarak şunları söyledi: "Çerkesler, anavatan kabul ettikleri bir yerde, evlere saldırmadan ya da soygun yapmadan önce 'Kasayı ver, yoksa seni öldürürüm' derlerdi." Jandarmanın sözleriyle birlikte, muğlak kalan başka bir nokta, yani taşralı vatandaşların Çerkes göçmenlerin (Arnavutların ya da diğer grupların) yerleşimiyle ilgili neler hissettikleri de açığa çıkıyor. Manyas'taki gibi cemaatlerin toplumsal yapılarında meydana gelen radikal değişiklikler göz önüne alındığında, jandarmanın görüşü yaygın olmalı.

deşi Çerkes Ethem'le toplantıya katılmıştı.[108] Toplantının sonunda, artık kendilerini Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin temsilcileri olarak adlandıran bu grup, "Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlemi İnsaniyet ve Medeniyete Umumî Beyannamesi" başlıklı bir belge yayınladılar. Bu belge aşağıdaki gibiydi:

> Elyevm Yunan işgali askerisi altında bulunan Garbî Anadolu, yani Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Biga, Kirmasti, Mihalıç, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Manisa, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ile İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu ve havalisi Çerkes ahalisinin biz zirde vaziülimza selahiyettar mürahhasları ve Yunan hükümetince musaddak Şark-ı karip Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti" müessisleri; Harb-i umumî neticesinde düvel-i Muazzamaca kabul ve ilân edilen milliyet prensibiyle teayyün eden Hukuk-ı milliyesine istinaden İzmir'de kongre halinde biliçtima ekalliyet halindeki milletlerin hukukunu deruhte ve düvel-i mağlubeye kabul ettirmeği teahhüt eden Düvel-i Muazzama-i İtilâfiye ve müşarikleriyle bilhassa Yunan hükümet-i fahimesine Çerkeslerin iltica eylediğini beyanla metalibi milliyesinin isafını rica eyler.
>
> Anadolu'da elyevm mukim bulunan Çerkesler sıhhate karip hesapla iki milyon raddesindedir. Çerkesler; lisan, adat, hissiyat ve medeniyet itibarıyla ananat-ı milliyesini muhafaza ve idame edegelmişlerdir. ...asr-ı hazırın medeniyeti âliyesini tesis eden ırk-ı Ebyez'in ve "Arî"ların mümtaz ailesinden oldukları...
>
> Çerkeslerin hükümat-ı Arabiyenin inkırazı üzerine makarri Mısırülkahire olmak üzere umum Arabistan ve Şimali Afrika ve Suriye'ye şamil olarak tesis eyledikleri hükümetin üç asır kadar payidar olduğu ve millî yurdları olan Kafkasya'da cumhuriyet şeklinde haiz oldukları idarî ve siyasî istiklâli, Rus istilâsına karşı tehlikede görünce merhum Şeyh Şamil'in idare ve kumandasında her gûna vasait-i harbiye ile mücehhez Rus İmparatorluğu'na karşı yirmi sene mütemadiyen mücahedat-ı şecianesi maruf ve müsellem ememdir.

---

108 BOA.DH.KMS. 60–3/26, 31 Aralık 1921. Bu belge, organizasyonun ve Şark-ı Karib Çerkeslerinin Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin niyetinin toplantının başlangıcından üç hafta önce bilindiğini düşündürüyor.

Merhum müşarünileyhin işbu mücahedatı Rusların tefevvuk-u azimi karşısında bizzarure maatteessüf akim kalınca Rus çarlığınınamâl-i mahsusa-i temsiliyesinden bihakkın şüphe eden üç milyondan ibaret olan Şimalî ve Garbî Kafkas Çerkeslerinden iki milyon miktarındaki nüfusu (O zamanki Bab-ı Âli'nin izhar eylediği siyanetkâr davete tebaiyetle) peyderpey Türkiye'ye hicret eylediği ve Şimalî Kafkasya'da kalan bir milyon nüfusun tekessürle bu güne kadar üç milyona baliğ olduğu Rus istatistikleriyle sabittir.

Bu hesapca Türkiye'ye hicret eden iki milyon Çerkes nüfusunun şimdiye kadar üç misli tezaufla altı milyona baliğ olması lazım gelirken maatteessüf bugün iki milyona karip bulunmaktadır alel ve esbabına gelince; pek aşikâr bir hakikat olduğu vechile Osmanlı hükümetinin gayr-i kabili inkâr olan su-i idaresi neticesinden mütevellit gavail ve mesaibe kurban edilmek yüzünden Çerkesler dört milyon nüfustan mahrum kalmışlardır.

Kaldı ki on üç sene evvel meşrutiyet idarenin ilânı üzerine rüşd-ü siyasiden mahrum ve ancak Türkçülük ve Turancılık hissiyatiyle meşbu olan ve tarihte misil görülmemiş bir surette anasır-ı saire-i Osmaniyeyi tethiş politikasiyle Türkleştirmek siyaset-i sakimesini takip eden Türk zimamdarının siyaseti Türk olmayan bilcümle anasırın emniyet-i hayatiye ve milliyelerini selbetmekle Çerkeslerde de "sırf emel-i tahaffuz ile" muhik bir hiss-i şikâyet ve iftirak uyandırmış ve binnetice Çerkesler bu mazalim-i mütevaliyeden istihlâs maksad-ı âlisiyle bir gaye-i milli tayinine ve millicilerin alenen Çerkes milletini mahve kıyam etmesinden naşi anlarda silahla müdafaa ve mübarezeye mecbur kalmışlardır.

Bu yüzden Çerkesler binlerce değerli evladını ebediyen gaip etti. Emval ve hayvanatı nehib ve garet ve köyleri ihrak edildi. Velhasıl Çerkesilik telâfisi gayr-i kabil maddi ve manevî hasarat ve zaiyat-ı müthişeye giriftâr olmakla beraber bu mücahedesinde nakabil-i tezelzül bir azm ile sebat etmiş ve elyevm etmekte bulunmuşlardır.

Gerçi Çerkesler gerek kumandan ve gerek nefer sıfatiyle harb-i umumiye iştirak etmediler değil; fakat bu iştirak milel-i saire misillu fiilî, emel-i hissi olmaktan ziyade kerhi kanuni idi. Mamafih mütarekeyi müteakıp Çerkeslerin bir kısm-ı kalili Anadolu ihtilâlcilerine (pür galat hiss ile) iltihak etmiş ve nevüma Mustafa Kemal'in taht-ı saltanatı tesise medar olacak harekât-ı fiiliyede bulunmuş iseler de Kemalistlerin gayr-i insanî

harakâtını ve sakîm siyasetlerini anlar dahi yakinen görüp anlayınca –rucuu' muzip muhzuru azim olmayacak– bir müddet-i kalile zarfında Çerkeslik amâli dairesine nadimen avdet etmişlerdir.

Bilhassa Çerkesler; Makam-ı hilâfete merbutiyet-i maneviyeleri bâki olduğu halde Babıâli'nin Kemalistlerle birleştiğini ve bunca fedakârlığına rağmen Çerkesliği temamen ihmal ettiğini saklamağa luzum görmedikten sonra Çerkeslik muhik ve tabiî bir kararla kendisine halâs ve necat vaid eden ve bunu manatık-ı işgaliyesinde fiilen isbat eden Yunan ordusuna iltihak etmeği menafi-i hayatiye ve milliyesi iktizasından addetmiştir. (Netekim daha evvel Arnavud ve Garp akvam-ı necibesinin de Türklerden iftirak ve infikâkle ecnebi halâskârlara aynı saik ve endişe ile iltihak ve temayül ettiklerine şüphe yoktur.) Bundan sonra bir buçuk sene devam eden mücadele esnasında Çerkesler; müslim ve gayr-ı müslim binlerce nüfus-u masumeyi millicilerin katliâmından kurtarması itibarıyla şayan-ı tezkâr hidematı memduhada bulunmuşlardır.

Yunan hükümet-i fahimesi beynelmilel haiz olduğu evsaf-ı medeniye ve insaniyesi icabı olarak dinî farkı nazarı itibara almaksızın Ermeni ve bilhassa Rum muhacirleriyle mütesaviyen ve belki fazlasıyle Çerkes muhacir ve mültecileri hakkında alaka göstererek emr-ü iaşe ve iskânlarını müreffehen temin etmiştir.

Yunan hükümet-i fahimesi Anadolu'ya ayak bastığı tarihten itibaren daire-i işgali askerisine dahil olan manatıkta meskûn Çerkes ahalisine, Kemalistlerin mazalim ve tazyiki üzerine arz-ı dehalet edenlere, harben esir aldığı milletdaşlarımıza istisnaen ve teveccühkârane hüsn-ü kabul ve muamele ve şükranla yad ve tezkâra sezadır.

Bianenaleyh bu muamelat-ı cemile ve samimiye, Çerkeslerin Anadolu'da kabiliyat-ı medeniyeyi haiz ve istihlâsa layık bir millet olduğu ve Anadolu'daki Rum unsuruyla Çerkeslerin tekabül eden menafi-i hayatiye ve hukuk-ı siyasiyelerinin mütesaviyen himaye ve sıyanet edilmesi lâzım geldiği kanaatından naşi olduğu Çerkesler kaviyyen ümit ve temenni etmek ister.

Tafsilât-ı maruzadan maksat:

A- Millî çehremizi göstermek,

B- Anadolu'da akvam-ı mütemaddinenin inzar-ı dikkatini celbe layık bir Çerkes milletinin yaşadığını bildirmek,

C- (Üçyüz seneden beri mütemadi bir surette hükümran olan su-i idare yüzünden vadi-i inkıraza yuvarlanan ve asrî ve medenî bir idare tesis kabiliyetinden mahrum, dahilen ve haricen Şark-ı karipte ve dolayısıyla Avrupa'da bir unsur-u şuriş ve harp bulunan Osmanlı hükümeti ve ilân-ı meşrutiyetle anın yerine kaim olarak Osmanlılığın inhilâline bâdi olan müfrit Türkçülerin siyaset-i meşumesi Anadolu sahasında Türkten gayrı bir milletin hakk-ı hayatını tanımamakta ısrar eylediği âlem-i medeniyetçe gayr-ı kabili inkâr bir hakikat olmakla) bundan böyle Çerkeslerin Şark-ı karipte Türk idare-i meşumesinden tahlisiyle Yunan himayesi altında bir unsur-u sulh ve mesalemet tahlisiyle esbabının temini arzusunu izhar ve temenniden ibarettir.

Binaenaleyh; düvel-i muazzama-i itilâfiye ve müşariklerince millî olan metalib-i âtiyemizin kabul ve tervicini kongremiz rica ve asar-ı fiiliyesine sabırsızlıkla intizar eylediği zat-ı asilânelerine arzile kesbi şeref eyler.

1. Beyneddüvel kabul ve ilân edilüp muamedat-ı sabıka-i sulhiyeye ithal edildiği gibi şark-ı karip masaliha-i âtiyesine de ithali kaviyyen memul olan akalliyet halindeki milletlerin hukuk ve menafi siyasilerini temin ve tatmin edecek olan madde ahkâmının bilumum Çerkeslere de teşmili.

2. Çerkes milleti, Anadolu'da her veçhile kendisiyle hemhal ve menafi-i mütekabile ile haizi irtibat bulunduğu Rum unsuruyla hukuku mütesaviye dairesinde tevhidi mukadderata Ragıp bulunduğuna biaen terakki ve inkişafatı milliyesini kendisinde kuvvetle ümit ettiği Yunan hükümet-i medeniyesinin himaye-i fiiliyesine ithali.

3. Çerkes milletinin... duçar olduğu bilcümle zarar ve ziyanlarının âkid-i sulh olacak Türk hükümetinden tazmini esbabının temini.

4. Sulh konferansında balâdaki metalib-i milliyemize muarız zuhurunda delâil ve izahat-ı mukniayı dermeyan etmek ve müdafaat-ı muktaziyede bulunmak üzere konferans meclis-i âlisince salâhiyettar murahhaslarımızın davet buyrulması.[109]

---

109 Tunaya, *Siyasal Partiler*, *Cilt II*, s. 589–91.

Dilekçe tamamlandıktan sonra, aşağıda ismi geçen kişilerce imzalandı:

Adapazarı mürahhası	Bag Talustan Bey
İzmit mürahhası	Çule İbrahim Bey
İzmit mürahhası	Çiyo Kazım Bey
Hendek mürahhası	Bag Osman Bey
Düzce mürahhası	Maan Ali Bey
Düzce mürahhası	Hamete Ahmet Bey
Kandıra ve Karasu mürahhası	Maan Şirin Bey
Yalova - Karamürsel mürahhası	Ancık Yakup Bey
Bilecik mürahhası	Bağ Rifat Bey
Eskişehir mürahhası	Bağ Kâmil Bey
Geyve mürahhası	Çule Arslan Bey
Bursa mürahhası	Harunelreşit Efendi
Biga mürahhası	Ancık İsâ Nuri Bey
Gönen mürahhası	Lampez Yakup Efendi
Gönen mürahhası	Saha komit Hafiz Salih Efendi
Erdek mürahhası	Şahabel Hasan Bey
Bandırma mürahhası	Neçoku Hasan Bey
Bandırma mürahhası	Brau Sait Bey
Bandırma mürahhası	Berzek Tahir Bey
Balıkesir mürahhası	Bazadoğ Sait Bey
Manisa mürahhası	Pasavv Reşit Bey
Aydın mürahhası	Kavaca Hüseyin Bey
Kütahya mürahhası	Açofit Sami Bey [110]

Bu belge, hem içeriği hem de amacı açısından çarpıcı bir kanıttır. Fakat bu belgenin taşıdığı anlam, Kurtuluş Savaşı anlatılarında tarihsel olarak marjinalleştirilmiştir. Ünlü Türkiyeli tarihçi Tarık Zafer Tunaya, Osmanlı'nın son dönemi / Cumhuriyetin ilk döneminde siyasî partilerin gelişimi hakkında yazdığı eserle bu durumu ilk olarak 1952'de halkın dikkatine taşıdı. Tunaya, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasının ardında yatan hedef ve gerekçeleri açıklar-

110 A.g.e., s. 591.

ken, bu örgütün, ilk olarak Ahmet Anzavur ve Çerkes Ethem, bir başka deyişle Millî Mücadele'nin düşmanları tarafından büyütülen "Çerkes meselesi"nin bir uzantısı olduğunu ileri sürer. Daha önemlisi, Tunaya, belgede ima edilen özerklik talebinin sadece Yunan Krallığı ile Büyük Britanya'nın emperyalist entrikalarını gizleyen bir hile olduğuna, zira bu iki kuvvetin de bölücü örgüte moral desteği sağladığına işaret etmektedir.[111]

Türk ulusal tarihinin dogmalarını savunan ve doğrulayan Tunaya, İzmir'deki bu kongrenin analizinde kısmen haklı. İlk olarak Ahmet Anzavur'un ateşlediği Çerkes direnişiyle bu belgeyi yazmak için (veya en azından onaylamak için) bir araya gelen adamlar arasında kesinlikle bir bağlantı vardı. Katılımcıların bir kısmı, gerçekten de bu mücadelenin mimarlarındandı: İbrahim Hakkı, (Maan) Ali, (Maan) Şirin, (Bağ) Talustan, (Berzek) Tahir. Toplantı İzmir'de gerçekleştirildiği için, işgal kuvvetlerinin de toplantının düzenlenmesinde rol oynadığı şüphesiz.

Ne var ki bu hususların ötesinde, bu kişilerin temsil ettiklerini iddia ettikleri Çerkes cemaatleri için bu dilekçenin gerçek bir anlamı vardı. Bu belge, 1919'da çatışma başladığından beri Kuva-yı Milliye'ye karşı savaşta yerel Çerkes göçmenleri bizzat yöneten pek çok milliyetçi karşıtı liderin düşüncelerindeki radikal yön değişimini sergiler. Bu belge, Yunan işgalinin başlamasının, hem mücadelenin yürütüleceği parametreleri hem de bu yeni siyasî iklimde Çerkesliğin ifade ettiği anlamı ne derece değiştirmiş olduğuna işaret eder.

Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'ne göre bu açıklamanın içeriğini betimleyen iki kilit unsur mevcuttur. Birincisi, Kuzey Kafkasyalıların tarihinin ezberden okunması ve yeniden yazılmasıdır. İkincisi de cemiyetin taleplerinin takdimi ve savunmasıdır. Bu iki unsur, kabaca dilekçenin ilk ve ikinci yarılarına tekabül etse de, metin boyunca birbirleriyle mücadele hâlindedir.

Bu belgede formalite gereği tarihî gerçeklerden yararlanılmamıştır; aksine, bu gerçekler cemiyetin argümanı için kilit bir mazeret ortaya koyar. Burada yer alan tarihî gerçekler temel olarak birçok yönden geleneksel Osmanlı tarih yazımında tarihsel bir dönüşümü yansıtır: Felaketlerin

111 A.g.e., s. 590–1.

yere serdiği asil kökenli bir millet. Dilekçe, Avrupalı okuruna yönelik bir giriş sunarak, bu marifetlerin Şarklı veya dejenere bir halk tarafından değil, beyaz Aryanlar tarafından başarıldığını vurgular. Irk ve renge yapılan bu gönderme, Avrupalı okura açık bir mesaj verir: Bizler, aynı medeniyetin mirasçılarıyız; dil ve kültür bakımından sizden daha aşağı ya da değersiz değiliz. Dilekçede, ırk sözcüğünün kullanımı da keza Ortadoğu'daki diğer halklarla (yani, topluca zengin bir medeniyetin piçleri olarak görülen Araplarla) aralarına bir çizgi çizer.[112]

Dilekçe devam ettikçe, Çerkeslerin anayurttan toplu sürgününe gelindiğinde hikâye şiddetini daha da artırır. Felaket ânı tehcir değil, Osmanlı topraklarına varılan andır. Bu an, Osmanlı hükümetinin çok sayıda mültecinin (dolayısıyla da milyonlarca doğmamış Çerkesin) ölümüyle sonuçlanan kötü yönetimi ve liyakatsizliği şeklini alır. Belge boyunca adı geçmese de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkleştirme siyasetine girişmesiyle, Osmanlı'nın yetersizliğini düpedüz art niyetli eylemler izler. Görünüşe bakılırsa bu "yanlış politikalar", savaş sonrası dönemde Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'sinin himayesinde kendini ortaya koymaya devam eder. Nitekim Çerkesler, Osmanlı sultanının yolsuzlukları ve Mustafa Kemal'in yıkıcı niyetleri arasında imkânsız bir tercihle karşı karşıya kalır.

Çerkeslerin karşı karşıya kaldığı mevcut siyasî çıkmaz tartışması, İTC rejimi adına ürkütücü bir toplu cinayet ve hırsızlık imasıyla birlikte gelir. Aynı zamanda, imparatorluktaki Hıristiyanların çektiği acılara da bir gönderme yapar. Okuyucu göz önüne alındığında, söylemdeki bu manevra, 1915'teki Ermeni tehciri sonrasında, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu algılayışı üstüne oynama girişimi olabilir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Batı basınının dikkatini epey celbeden bir felaket

---

112 Edward Said, çığır açan eseri *Şarkiyatçılık*'ta, eski ile modern arasındaki bu zıtlıktan ayrıntılı şekilde söz eder. Sömürge Mısır, Araplar açısından öğrenim ve kültürel başarının beşiği olarak özellikle anlam kazanır. Ne var ki, İngiliz idaresine geçilmesiyle, Mısır "modern bir gücün doğal olarak kuvvetini sergileyeceği ve tarihi aklayacağı" bir şov alanına dönüştürüldü. Böylece, Mısır'a dair tarihsel Arap iddiası, Avrupa'ya "ilhak" edilecektir. Bkz: Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1994), s. 84–5 [*Şarkiyatçılık*, İstanbul: Metis Yayınları, 2012].

olan Anadolu'daki gayrimüslimlerin kötü durumunun Çerkeslerinkiyle eşleştirilmesi, birliğin gündemini daha da ileri taşımasında etkin bir araç olacaktı. Örgütün müttefiklerinin çoğunun tehcire yardım ettiğinin bilinmesi de ayrıca ironik.

Çerkes tarihinin bu kesitinden, Kuzey Kafkasya halklarının meydan okuma ve direniş geleneğinin kısa kesilmiş olduğunu çıkarabiliriz. Tıpkı Şeyh Şamil'in Rus emperyalizmi tehdidini görmesi gibi, bu belgenin çerçevesini oluşturanlar da Millî Mücadele'yi varlıklarına karşı ölümcül bir tehdit olarak tanımlamıştır. Bu direnişin güçlü ve ikna edici olması için, Avrupalı büyük güçlerin direnişi tanımasına ve eyleme geçmesine ihtiyaç olduğu iddia edilir. Yazarlar bu hususta ilginç bir noktaya değinir. Yunanistan'dan koruma, büyük güçlerden de alâka talep ederken, yabancı müdahalesi vasıtasıyla bağımsızlık aradıklarını iddia ettikleri Arnavut ve Arap ülkelerini emsal gösteriyorlar. Bir başka ifadeyle, benzeri taleplerin iletildiği ve bahşedildiği geçmiş örnekler mevcut. Bu taleplerin gündeme getirilme yolu ve şekli de çarpıcı. Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti, koruma taleplerini hem tarihî hem hukukî temele dayandırarak, hitap ettikleri kitlenin ve mevcut uluslararası mutabakatın farkında olduğunu gösterir.

Bu belgenin yazarları iddialarını ortaya sererken, başvurabilecekleri daha yüce bir güç olduğunu anladılar: Uluslararası hukuk. Dolayısıyla onlara göre Türkleştirme siyaseti ve Kemalist hareketin şiddeti, acımasız ve insanlık dışı eylemlerden daha fazlasıydı; Çerkes "azınlığın" "sivil ve siyasî haklar"ının ihlâliydi. Korunma ve bunun uzantısı olarak ayrılma talebi, Woodrow Wilson'ın on dört maddelik prensiplerinin on ikincisine yapılan bir göndermedir. Metin kısmen şöyledir: "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısmına güvenli bir hükümranlık sağlanmalıdır, fakat hâlen idaresindeki diğer milletleri tereddüt edilmez bir hayat güvenliği ile mutlak dokunulmaz bir gelişme fırsatı tanınmalıdır."[113] Bu nedenle, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti, azınlık olarak Anadolu'daki varlıklarının tanınmasını özellikle talep etmiş, böylece "özek gelişme" iddialarını haklılaştırmıştı. Kürtlerin Anadolu'da bölün-

113 "President Woodrow Wilson's Fourteen Points", *The World War I Document Archive* içinde; www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1918/14points.html.

mez bir millet oluşturduklarını ileri süren Kürdistan Teâli Cemiyeti de benzer şekilde bu iddiayı devam ettirdi.[114]

Belgeye tadını tuzunu veren bu söylemsel yöntemler, Versailles sonrası emperyal düzenin zekice kavranmış olduğunu açığa vurur. Dilekçeye son şeklini verenler, yasaya uygun bir argümanın iddialarını tek başına geçerli kılmayacağını anlamışlardı. Başvuru, büyük güçlerin "Doğu"yu ele alırken kullandıkları dilden aynen yararlanılarak yazılmak zorundaydı. Kayıp kabileler veya Anadolu'nun Prester John (Rahip Johannes) efsanesi gibi, kongredeki Çerkesler de kendi halklarını, Avrupa gelenek ve kurumlarının varislerinden eksik görmüyorlardı. Irk ve kültür açısından baskıcı Türklerden daha üstünlerdi; buna rağmen onların yozlaşmış kuralları altında yaşamaya zorlanmışlardı. İslâm'a inanmaları, Rum ve Ermeni komşularıyla eşit bir zeminde buluşmalarına engel değildi, zira bu cemaatlerin her biri Avrupa milletler ailesine yeniden katılmayı arzu ediyordu. Kısacası, uzak akrabalar arasında mütevazı bir talepte bulunurlar. Ek olarak, belgenin Yunanca ve Fransızca tercümesi hem Anadolu'da hem de Avrupa'da muhtelif hükümetlere dağıtılmıştır.[115]

Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin arzu ve ifadeleriyle 1919 ila 1920'deki direnişin yazı ve demeçlerini bağdaştırmak güç. İki dönem arasındaki farklar önemli ve derindir. Bir zamanlar Ahmet Anzavur'u destekleyen bu adamların 1921'de artık zamanı geri alıp savaştan önceki statükoya dönmek istemedikleri açık. Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi bütünüyle çökmek değilse bile, bölünmekti. Bu adamlar, artık saray erkanının himayesinde yerel eşraf değil, kendi devletlerinin mimarı olmak istiyordu. Buna mukabil, Ahmet Anzavur'un taşra popülizminden mezundular. Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti, büyük Loyalist koalisyonu terk ederek Pomak, Arnavut, Çetmi, Türk, Kürt ve Boşnak destekçilerin katkılarını hem ayaklanmanın geçmişinden hem de Güney Marmara'nın geleceğinden silip attılar. Artık Osmanlı ve İslâm sembolizmine daha fazla gerek yoktu. Jön Türk rejiminin toplumsal ve iktisadî adaletsizliği İstanbul hükümetinin iyi niyeti altında ıslah edilemezdi, ne de İslâm'ın zaman içinde kendini kanıtlamış bölgesel ilkeleri altında yapılacak adil bir yerleşime temel olabilirdi. Eğer

---

114 Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 215–22.

115 PRO/FO 371/6580/12582, 15 Kasım 1921.

direniş devam edecekse, yeni bir siyaset ve söylem rejimi kurulmak zorundaydı.

Sırf mevcut kanıt kırıntıları bile, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmalarının Güney Marmara'ya uzandığı hissini verir. Fahri Görgülü'ye aktarılan anekdotlara göre, 1921 ila 1922 arasındaki bir noktada benzer bir kongre Balıkesir'de düzenlenmişti.[116] Temmuz 1921'deki bir toplantıda, Çerkes köyü eşrafından 169 kişi, Osmanlı vatandaşlığından vazgeçip Yunan işgali için atlı birlik oluşturmayı önerdiler (Yunan hükümetinin bu öneriyi geri çevirdiği iddia edilir).[117] Yunan işgali altında çalışmış Kirmastili eski jandarma Görgülü'nün mülâkat yaptığı başka bir kişi, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti üyelerinin İzmir kongresinden hemen sonra da gizlice kasabada toplandıklarını iddia etmişti.[118]

Tarık Zafer Tunaya'nın gündeme getirdiği kilit bir konu ise cevapsız kaldı: Örgütün kurulması ve gündemlerinin belirlenmesinde Yunanistan veya Büyük Britanya rol oynamış mıydı? Toplantı daha en baştan Yunan işgalindeki İzmir'de yapıldığı için, cevap aslında açık. Peki bu, Çerkeslerin taleplerinin samimiyetsiz olduğu veya İzmir'de toplanan adamların işgalcilerin gönüllü kuklası olduğu anlamına mı gelir? İngiliz Arşivleri'ndeki iki evrak bu sorulara bazı cevaplar sunar. 1920 Ekim tarihli bir belge aşağıdaki gibidir:

> Türk olmayan Müslümanlara belli bir itina ve nezaketle davranılıyor. Yunanlar özellikle Çerkesleri bir ölçüde kazandı. Seyahat, ticaret vb. için Çerkeslere büyük kolaylık sağlanıyor. Yunan siyaseti Yunan olmayan farklı [*metinde böyle*] kaynaklarda aşağıdaki gibi açıklanıyor:
>
> a. Tamamen oportünisttir [*metinde böyle*] ve Yunanlar ayrıldığında hiç eşit [*metinde böyle*] olmayacaktır.
>
> b. İyonya sınırındaki Çerkes yerleşimcilerin kabulü planlanmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki Kazaklar gibi sınır köylerindeki Türklerin yerine getirilecekler.

---

116 Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti*, s. 50.

117 Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 211.

118 Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti*, s. 51; Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 250. Kirmasti kısmı Mayıs 1922'de açılmış görünüyor.

c. "Azınlık haklarını" korumakla görevli Milletler Cemiyeti konusunda aracı olması için Yunanistan'a başvuracakları umuduyla, Müslüman azınlıklar arasında Yunan yanlısı duyguların yaratılması arzu edilmektedir.

Haber kaynağı kişisel olarak son açıklamayı beğeniyor. Bursa, Bandırma ve İzmit'teki Çerkesler, özerklik ve Yunan sahası yakınında, mesela Manyas - Balıkesir bölgesinde yoğunlaşmak konusunda Çerkeslerin giderek daha istekli olduklarını ifade ediyor. İngiltere onları korumayı umursamazsa, Yunanistan bunu yapabilir, Yunanlara dair iyi görüşleri artmış, ancak Türklerden bıkmışlardır.

Haber kaynağı, milliyetçilerin, acımasız tiranlıklarıyla, hemşerilerinin çoğunun sempatisini kaybettiğine dair bir izlenim edinmiştir. Zeki ve daha yürekli Çerkes unsurlar söz konusu olduğu sürece bu siyaset büyük bir acemilikti; kurnaz ve politik Helenler buradan büyük bir avantaj elde edebilirdi.[119]

İkinci bir rapor hemen hemen bir buçuk yıl sonra bu defa İzmir'deki İngiliz Yüksek Komiserliği temsilcisi Sir Harry Lamb tarafından, Anadolu'daki Çerkeslerin statüsü ile ilgili olarak ibraz edildi. Lamb, üst makamlara, Çerkes kongresinin toplanmasından kısa süre sonra İbrahim Hakkı ile buluştuğunu, örgütün dilekçesinin bir suretinin kendisine verildiğini söylemişti. İbrahim, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin ana taleplerini tekrarlamakta ve Çerkeslerin bir arada toplanabildiği Kuzeybatı Anadolu'nun bazı bölgelerinin İngiliz mandasına alınmasının ideal çözüm olduğunu iddia etmekteydi. Olmazsa, Çerkesler, Milletler Cemiyeti'nin temsil edildiği hâliyle "Avrupa'nın" veya Yunan Krallığı'nın korumasını da kabul edeceklerdi. İbrahim Hakkı, ayrıca, dışarıdaki Yunan diplomatik temsilcilerinin Çerkes davasını üstlendikleri ve davayı öteki İtilaf Devletleri'ne sunacakları konusunda Harry Lamb'ı bilgilendirmişti.[120]

İngilizlerin bu taleplere tepkisi o kadar coşkulu değildi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Çerkeslerin Anadolu'da "ırksal bir azınlık" olarak hiçbir özel muameleyi hak etmediğini ve çoğu Çerkes kendilerinin kontrolü altında olmayan topraklarda yaşadığı için,

119 PRO/FO 371/5171/13982, 16 Ekim 1920.
120 PRO/FO 371/6580/13914, 13 Aralık 1921.

Yunan korumasının imkânsız olduğunu dile getirmekteydi. Sadece kendilerine hayrı dokunan Çerkeslere "özel bir sempatisi" olmamasına rağmen, bölgedeki İngiliz kuvvetlerini desteklemiş oldukları için İzmit'teki Kuzey Kafkasyalılara itibar edilmesi gerektiği hususunda, Lamb ile aynı fikirdeydi. Londra'daki memurlar da "[derneğin demecinin] açıkça Yunan propagandası yaptığı" yönünde yorum yapıyor ve İbrahim Hakkı'nın niyetinden şüphe duyuyorlardı. Bu kişilerin her biri, Çerkesler için "özel hiçbir şey" yapılamayacağı ve eninde sonunda onların da (Rumlar ve Ermenilerle birlikte) savaş ertesindeki genel hükümet affına güvenmek zorunda oldukları konusunda mutabık görünüyordu.[121]

Yunan arşiv kaynakları bulunmasa bile, bu iki belge, Yunanistan, Büyük Britanya ve Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti arasındaki ilişkiye biraz ışık tutar. Güney Marmara'daki Çerkes eşrafının bir kısmı, son Loyalist ayaklanmanın hemen ertesinde bir tür özerklik aramaya karar vermişti. Harry Lamb'ın raporu, İzmir'de toplanan Çerkes delegeleri arasındaki bu inancın gerçekten samimi olduğu fikrini veriyor. Ancak aynı zamanda, Yunanların baştan beri süreçte parmağının olduğu da ortaya çıkıyor. İlk belgenin de düşündürdüğü gibi, Yunanların, Güney Marmara'nın içlerine sokulurken dahi bir "Çerkes siyaseti" varmış gibi görünüyor. Ne olursa olsun, Anadolu'daki konumlarını muhafaza için yerel Müslüman müttefikler aramak Yunan işgalinin açıkça yararınaydı. Cevapsız kalan asıl soru şuydu: Derneğin bülteni kimin elinden çıkmıştı? "Okuma-yazma bilmeyen" İbrahim Hakkı'nın mı, yoksa başka bir Çerkesin mi? Yunan bir idarecinin mi? Yoksa ikisinin birleşiminin mi? En nihayetinde, tüm bunlar çok da önemli olmayabilir: Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti özerklik ve koruma talep etmiş, Yunanlar bu talebi desteklemişti.

Çerkeslerin İzmir'de dağıttıkları bildiriye Kuva-yı Milliye hemen yanıt verdi. 28 Kasım 1921'de, bir grup Çerkes aydın, subay ve eşraf Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin taleplerine karşılık bir bildiri yayınlamak için İstanbul'un eski bir semti olan Beşiktaş'ta bir araya geldiler. Gruba İstanbul'daki yerleşik Çerkeslerden iki kişi liderlik ediyordu: Güney Marmara'daki Çerkesleri 1919 kışındaki isyanı son-

121 A.g.e.

landırmaları için ikna etmeye uğraşan (Büyük) Ahmet Fevzi ve Şimali Kafkas Cemiyeti'nin eski yetkili ismi Deli Fuat. Grup, toplanan kalabalığa, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin "işe yaramazlardan" (Şah İsmail, Çerkes Reşit ve kardeşi Çerkes Ethem gibi) oluştuğunu söyledi.[122] Cemiyet'in yalnızca "Bandırmalı on-on beş kişi"den oluştuğu, Yunanların onları bu bildiriyi yazmaya zorladıkları ve sadece bu amaçla İzmir'e getirdikleri ileri sürüldü.[123] Millî Mücadele'nin resmî gazetesi *Hakimiyet-i Milliye* Düzce'deki bir kaynak vasıtasıyla cemiyetin varlığını haberleştiren ilk mecraydı ve Kuva-yı Milliye'nin İstanbul'daki bu savunucularını "aziziyeli Çerkesler" olarak anmıştı.[124] Ankara ve İstanbul'daki Çerkes destekçilerinden gelen mesaj neredeyse aynıydı: Bu Çerkesler azınlıktır ve gerçekte Anadolu'da bahse değer bir "Çerkes meselesi" yoktur.[125] Hakiki Çerkesler hâlâ Osmanlı Devleti'ne şükran duyuyordu; asla düşmana katılmayacak, İzmir'deki vatan hainleri gibi silaha sarılmayacaklardı.

Kurtuluş Savaşı'nın bu evresinde böylesi beyanlar yapılması sadece partiye olan güveni tahrip etmek içindi. Milliyetçiler, çok sayıda İstanbullu yaşlı Çerkes subayın desteğine güvenebilirdi, fakat bu durum, temelde yatan direniş açısından Güney Marmara'daki Çerkesler arasında pek az önem teşkil ediyordu. İstanbul'daki milliyetçi yanlısı Çerkeslerle Adapazarı ve Gönen'deki yerel Çerkes eşraf arasındaki uçurum kapanamayacak kadar büyüktü. Kuva-yı Milliye için önemli olan (İzmir'deki milliyetçi karşıtlarında da olduğu gibi), bağlılık illüzyonu yaratmaktı.

Anadolu'daki Arnavutlar arasında böyle bir tartışma yapılmadı. Açıkçası, Arnavut diasporası sadece işgal yıllarında ortada görülmemesi sebebiyle dikkat çekiyordu. Ancak Arnavut çeteler Çerkes Davut'un çetesinin Kirmasti'den çıkarılmasında rol oynadığında, yerel seviyede, bir zaman-

---

122 "Çerkesler'in Dünkü İçtiması", *Vakit*, 29 Kasım 1921.

123 "Çerkeslerle Türkler arasında Münasebet", *İkdam*, 29 Kasım 1921; "Türkler ve Çerkesler Kütle ve Ahdedarlar", *Vakit*, 30 Kasım 1921.

124 "Düzce Çerkesleri" ve "Aziziyeli Çerkesler", *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Aralık 1921

125 "Düzce Çerkesleri", *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Aralık 1921; "Türkler ve Çerkesler Kütle ve Ahdedarlar", *Vakit*, 30 Kasım 1921.

lar Karacabey, Kirmasti ve Karamürsel / Değirmendere gibi yerlerde epey etkili olan Arnavut ittifaklarının sözü edilmişti.[126] İstanbul'daki Arnavut diasporası dahi kendini işgale karşı kayıtsız bir taraf olarak takdim ediyordu. Anadolu'daki Arnavutların çıkarlarını temsil eden yegâne göçmen örgütü Arnavut Teavün Cemiyeti, bu süre boyunca daha ziyade Balkanlar'daki meselelere dikkatini yöneltmişti.[127] Yugoslavya Krallığı, 1921-1922 yıllarında, başta Sırbistan olmak üzere Arnavutluk'a yönelik yayılma savaşını ilerilere götürmüştü. Cemiyet, aslen Osmanlı'dan ziyade Balkanlar'daki meseleleri çözmeye adamış göçmen Arnavutların kurduğu bir örgüttü. Bu sebeple "Türkiye'deki Arnavut Kolonisi"nin Anadolu'daki yurttaşlarını ihmali, kısmen, cemiyetin doğası ve karakterinin sonucu olabilir.[128]

Gördüğümüz gibi, Arnavut ve Kuzey Kafkasya diasporalarının vilayet düzeyindeki gelişimleri arasında açık farklar vardır. İki grubun yerleşmek üzere Anadolu'ya geliş şekillerindeki farklılık, hem cemaatlerin kendi içindeki hem de devletle vilayet eşrafı arasındaki ilişkilerde örgütlenme kabiliyeti üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Arnavut Teavün Cemiyeti hakkında pek az şey biliyoruz, ama bildiklerimiz kişisel temaslar, malî ilişkiler ve/veya milliyetçi güdüler üzerinden Balkanlar'daki güçlü bağlantılarını sürdürdüklerini açığa vurur. İstanbul ve Balkanlar'daki Arnavut seçkinleri arasındaki bu bağların, eninde sonunda, Arnavut göçmenlerin Anadolu'nun iç kesimlerindeki ilişkilerinde tüm çıkarların yerini aldığı görünüyor. Bükreş, Cenevre, Kahire ve Boston'da kurulan koloniler

---

126 Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti*, s. 74.

127 "Arnavudlar'ın Nazar Dikkati", *İkdam*, 13 Ekim 1921.

128 Tunaya, *Siyasal Partiler, Cilt II*, s. 445. (Kalkendelenli) Hasan Hüseyin ve (Piriştineli) Hüseyin Fuat gibi *Arnavut Teavün Cemiyeti*'nin kurucu âzâlarından bazıları Makedonya ya da Kosova'dan olsa da, tam olarak Arnavutluk kökenli olan heyet de oldukça büyüktü. Cemiyet, 1919 tarihli bir iç yazışmada Versailles'daki barış konferansına altı kişilik bir heyet göndermeyi teklif eder. Altı ileri gelen Müslüman, Katolik ve Ortodoks Hıristiyandan oluşan bu heyet, hemen hemen tümüyle Arnavutluk'tandı. Delegelerden biri (Dibralı) Fuat Bey, hem Arnavutluk'ta hem Makedonya'da geniş arazilere sahipti. Londra'daki İngiliz görevliler, "Osmanlılaşmış İstanbul Arnavutlarının değil, sadece yerli Arnavutların görüşünü kabul edeceklerini ifade ederek bu fikri görüşmeyi reddettiler. Bkz: PRO/FO 608/97/27/1062, 31 Ocak 1919.

gibi, İstanbul'daki Arnavut eliti de, Osmanlı İmparatorluğu'nun solan yüreğinden ziyade, anavatandaki meselelerle daha ilgiliydi.

Güney Marmara'daki her tür ayrılıkçı heves, İzmir kongresini izleyen yaz süresinde, aniden durma noktasına geldi. Eylül 1922'de Mustafa Kemal'in kuvvetleri Sakarya cephesi boyunca Eskişehir'in doğusuna doğru karşı atağa geçti ve Yunanların Ege'den öteye sürülmesi birkaç gün aldı. Hızlı ve topyekûn bir bozgun olmuştu. Bursa'da konuşlanan Yunan askerleri şiddetli Kemalist saldırı karşısında canlarını kurtarmak için koşarak ya da yüzerek kaçtılar. Binlerce Ermeni ve Rum sivil ve işbirlikçi de peşlerinden gitti.[129] Silahlı-silahsız Kuzey Kafkasyalı kıtaları, başlarına en beterin geleceğinden korkarak, Yunan sınırının öte tarafında güvence bulmak amacıyla Çorlu ve Tekirdağ üzerinden Marmara Denizi'ni geçtiler.[130] Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin üyelerinden çoğu da (Davut ve Kadir gibi meşhur Çerkes çetecilerin çoğu) onlarla beraber kaçtı.

Savaş, 9 Eylül'de Mustafa Kemal'in İzmir'e görkemli girişinin hemen ertesinde resmen sona ermedi. Tek tük çarpışmalar, diplomatik tartışmalar pekâlâ yeni yıla kadar devam etti. Güney Marmara'nın fiziken ve ekonomik olarak sağlığına kavuşması için henüz zamana ihtiyaç vardı. Marmara'nın güney kıyıları boyunca yaşayan gayrimüslimlerin çoğu için beklenen barışın yanı sıra büyük bir korku da vardı: Toplu sürgün. 1923'teki Lozan Antlaşması'nda ortaya konan şartlar altında, bölgedeki tüm Rumlar sahip oldukları her şeyi toplayıp daimî olarak yerleşmek üzere Yunan anakarasına giden gemilere binmeye mecbur edildiler. Ermenilerin yanı sıra az sayıda yerli Rum İstanbul'a taşınarak bu emirden sıyrıldı. Tüm bunların ardından, köy ve şehirlerdeki tüm mahalleler on yıldan daha kısa bir süre içinde ikinci kez hayalet kente döndü. Eski evler, yakın zamanda gelen Müslüman mülteci ve göçmenlere tekrardan dağıtıldı veya kırılıp odun yapıldı.[131]

Son bölümde, araştırmanın alışılagelmiş çizgisinden biraz sapıp savaşın Anadolu nüfusu üzerindeki etkisini tartışmak istiyorum. Çok sayıda

---

129 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 67: Jeanie Jillson raporu, 20 Eylül 1922.

130 "İtalyan Mıntakası", *Açık Söz*, 24 Ekim 1922.

131 ABCFM 16.9.3, cilt 51, bel. 238: başlıksız, 14 Mayıs 1923.

başarılı akademisyen, savaştan hemen sonraki dönemde gayrimüslimlerin durumunu geniş ayrıntılarla belgeleyip betimlediler. Lozan'ı izleyen yıllarda Rum ve Ermeniler Güney Marmara'da yaşamaya devam etmiş olsa da, çok kereler tehcir ve hak mahrumiyetlerinin ağırlığını yaşayan bu iki cemaatin eski günlerine dönemediği de açık. Ben daha ziyade savaşın Güney Marmara ve ötesindeki Arnavutlar ve Kuzey Kafkasyalılar üzerindeki etkisine daha yakından bakarak kitabı tamamlama niyetindeyim. Sonraki bölümün çoğu, savaş yıllarının etki alanının çok ötesindeki meseleleri tartışıyor. Ancak milliyetçi (artık Cumhuriyetçi) hükümet, Kurtuluş Savaşı'nın bitişinden sonra Kuzey Kafkasyalı ve Arnavut direnişi ve dikbaşlılığıyla ilgili konuları tümüyle ele aldı. Sonraki bölümde daha da netleşeceği üzere, Türk devleti Kuzey Marmara'daki Çerkes ve Arnavut göçmenlerin yarattığı çok sayıda bölgesel ve uluslararası sorunla boğuşmaya devam etti. Hükümet ve taşralı güçler arasında Jön Türk döneminde başlayan fikir ayrılıkları, Mustafa Kemal'in (Atatürk) hükümranlığında da çözümsüz kaldı.

ALTINCI BÖLÜM

HESAPLAŞMA: ÇERKESLER, ARNAVUTLAR VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Mustafa Kemal'in İzmir'e girişini takip eden sene, Türk tarihyazımındaki günah çıkarma anlarının en tipik örneği olan zaman dilimidir. 1 Kasım 1922'de Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, Osman Gazi'nin soyunun yaklaşık altı asırlık egemenliğini bir kalem darbesiyle sonlandırarak Osmanlı saltanatını feshetti. Yunanlarla resmî bir barış ancak aylarca süren müzakerelerden sonra, 24 Temmuz 1923'te, Lozan'da imzalanacaktı. Antlaşmadan iki hafta sonra İtilaf Devletleri, işgal kuvvetlerinin Anadolu'dan nihaî ayrılışının göstergesi olarak İstanbul'u milliyetçilere teslim etti.[1] Aynı yıl 29 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan etti. Devlet, 1920 Misak-ı Millî'sinde Mustafa Kemal tarafından belirlenmiş toprakların çoğunu kapsıyordu.[2] Bu yeni

1 İzmir'in geri alınmasından sonra milliyetçi kuvvetler, Çanakkale çevresine doğru ilerledi. Savaşın ardından İngilizler, Çanakkale'yi "tarafsız bölge" olarak işgal etti. Milliyetçiler, Büyük Britanya'yla husumetleri yeniden başlatma riskini de alarak 23 Eylül 1922'de Çanakkale'yi ele geçirdikten sonra 31 Ekim 1922'de Doğu Trakya üstündeki kontrollerini ilan ettiler. Bkz: Patrick Kinross, *Atatürk: Rebirth of a Nation* (Londra: Phoenix Giant, 1995), s. 330–9.

2 Misak-ı Millî'deki en önemli geri hamle, eski Osmanlı vilayeti Musul'un 1925'te Irak'a bırakılmasıdır. Atatürk vilayetle ilgili tüm iddiaları reddetse de, İsmet İnönü, 1923'te Musul'un gerçek bir Türk toprağı olduğunu iddia etmiş, ayrıca komik bir şekilde, Kürtlerin Anadolu'daki komşularına benzeyen, Türkçe konuşan bir millet olduklarını söylemişti. Bkz: *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922–1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace* (Londra: His. Majesty's. Stationery Office, 1923), s. 342–5.

devletin yönetimi, Cumhuriyet'in ilanından iki buçuk ay önce kurulmuş olan Mustafa Kemal'in kendi partisine, Halk Partisi'ne (Halk Fırkası, sonradan Cumhuriyet Halk Fırkası) kaldı. Türkiyeli tarihçiler bu noktadan itibaren bu tek partinin reformları sayesinde Anadolu'nun yeniden doğuşunun hikâyesini anlatmaya başladı. En karanlık saatlerin geçmişte kalmasıyla birlikte artık Mustafa Kemal, Andrew Mango'nun sözleriyle, "yeni bir Türkiye'ye biçim verme işine dikkatini verebilirdi".[3] Bir başka deyişle, zafer topyekûn gelmiş gibi görünüyordu.

Daha yakından incelendiğinde bu çok önemli dönemin gerçekleri o kadar da belirgin görünmemektedir. Mustafa Kemal'e ve onun Halk Partisi'ne muhalefet daha Türkiye Cumhuriyeti'nin resmen ilanının öncesinde ortaya konmuştu. 1923 yazı itibarıyla Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden kurulmasını ya da Haziran'daki Meclis seçimlerinde herhangi bir muhalefete zemin yaratabilecek bir oluşumu yasaklamıştı.[4] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ve Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması ile bağlantılı olarak, bilhassa Rauf Orbay, Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) ve Adnan (Adıvar) gibi Millî Mücadele'nin eski muhafızları, Mustafa Kemal ve onun büyüyen diktatörlüğünün destekçileri tarafından bir kenara itileceklerinden korkmaktaydı. Kasım 1924'te, Millî Mücadele'nin ve İTC'nin bu eski sadık simaları, Mustafa Kemal ve Halk Partisi tarafından sergilenen otoriter eğilimlere açıkça muhalif bir örgüt olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmak üzere bir araya geldiler.

Ancak bu çaba kısa ömürlü oldu. Şubat 1925'te güneydoğudaki Diyarbakır vilayetinde patlak veren Şeyh Sait İsyanı, Kemalist Meclis'e yeni dikta yönetimi yetkilerine sahip olma imkânı verdi ve Meclis bu yetkilerini daha sonra, haziran ayında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı yasaklamak için de kullandı.[5] Bir sene sonra, Mustafa Kemal'e düzenlenen sözümona suikast girişiminin sonrasında Terakkiperver liderleri komplonun düzenleyicileri olarak tutuklandı ve İTC'yi canlandırmaya teşebbüsten sorumlu tutuldu.[6] On yedi kişi komplodaki payları nede-

3 Mango, *Atatürk*, s. 357.
4 Zürcher, *Unionist Factor*, s. 133–4.
5 A.g.e., s. 140.
6 A.g.e., s. 145–54.

niyle ölüme mahkûm edildi, Rauf Orbay ile Adnan Adıvar dahil diğer birçoğu da uzun süreli hapis cezasına çarptırıldı.[7] Mahkeme tutanaklarından çıkan mesaj oldukça açıktı. Altyapısı ve insan kaynakları ile Millî Mücadele'ye hayat vermiş olmasına rağmen, İTC'nin bir parti olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde yeri yoktu. Hem Halk Partisi'ni hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı oluşturanların tümü İTC saflarından gelmiş olsalar da sadakat, ancak Mustafa Kemal'in mutlak otoritesini kabul bakımından hesaba katılacaktı. Kemalist yönetimin tanınmasından herhangi bir sapma, vatana ihanet olarak kabul edilecekti.

Çalışmanın bu bölümü, Cumhuriyet yönetiminin ilk yıllarının Güney Marmara'sındaki bu dönüşüm, şiddet ve misilleme anlatısının kapsamını genişletmektedir. Savaşın sonlanması bölgeye sadece yeni bir yönetim getirmekle kalmayıp aynı zamanda şehir ve kasabaların fizikî ve demografik yeniden yapılanmasının da habercisi oldu. Yunan işgali ve milliyetçi karşı-saldırılar, şehir ve köylerin çoğunu tümüyle harap etmiş ve hızla tamir edilmesi ihtiyacını doğurmuştu. Bandırma, Adapazarı, Orhangazi gibi kasabalar yeniden inşa edilirken, Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan 1923'teki "Büyük Mübadele"den sonra yeni bir göçmen dalgası bölgeye akın etti. Güney Marmara ve başka yerlerden binlerce Rum Yunanistan'a sürüldü ve yerlerine Makedonya, Epir, Girit ve Trakya'nın batısından gelen Müslümanlar getirildi. Bu yeni göçmen dalgası mübadeleler ile sona ermedi; takip eden yıllar içerisinde Yugoslavya, Bulgaristan, Kıbrıs, Romanya ve Sovyetler Birliği'nden daha binlerce kişi Güney Marmara'ya gelmeye devam etti. Atatürk 1938'de öldüğünde Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Kocaeli ve Sakarya gibi yeni vilayetlerde, bir zamanların Osmanlı toplumu olan ne varsa büyük oranda yok olup gitmiş, yerlerine Kemalist devletin yarattığı yeni kültürel ve siyasî normlar yerleştirilmişti.

Güney Marmara'daki Arnavutların ve Kuzey Kafkasyalıların tarihindeki bu nokta, izlerin büyük ölçüde kaybolmaya başladığı yerdir. Kaynaklar sayıca azdır ve ayrıca dönemsel olarak aralarında zaman vardır. Mevcut kaynaklar ise, çoğunlukla, Anadolu'da "Türk olmayan" Müslümanların mevcudiyetinden bahsetmekten kasıtlı olarak kaçınır. Bu bölüm, Arnavut ve Çerkesleri, resmî bilinç ve kamu algısından topyekûn

kaybolmalarının hemen öncesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında tespit etmeyi deniyor. Benim niyetim, bu diasporaların mensuplarının kişisel yaşamlarını daha da deşmekten ziyade, Kurtuluş Savaşı'nın Güney Marmara'daki sonuçlarının ve Kuzey Kafkasyalılar ile Arnavutlara yönelik Kemalist siyasetin genç Cumhuriyet'in daha büyük planlarına nasıl oturtulduğuna odaklanmaktır.

Anzavur'un Hayaletini Öldürmek: Cumhuriyetçi Politikalar ve Güney Marmara'da Çerkes Direnişinin Sonu

Eylül 1922'de milliyetçiler, iki yıl içinde ikinci defa Gönen kasabasını geri aldı. 1920 ilkbaharının aksine, milliyetçilerin kasabayı korumak için Rum müttefikleri ile birlikte çarpışan Çerkes direnişçileri temizlemeye ne derece güçlerinin yettiğini kestirmek zordu.[8] Güney Marmara'daki savaşın hemen ertesine dair çok az şey biliniyor. Yakın zamanda bir gazeteci tarafından, Kuva-yı Milliye'nin sadece Susurluk'ta yerel eşraftan otuz üç kişiyi işbirlikçilik nedeniyle idam ettiği öne sürüldü.[9] Çerkes Ethem'in 1920 Anzavur ayaklanması sonrasındaki karşı saldırısının örnek olduğu düşünülürse, kitlesel infazlar ve diğer kitlesel ceza biçimlerinin, Yunanların geri çekilişini takiben sıradan bir uygulama hâline gelmiş olması ihtimal dahilindedir.

İzmir'in ele geçirilmesi, Güney Marmara'daki savaşı bitirmedi. Milliyetçilerin zaferinin neredeyse tam ertesinde, Balıkesir civarında yeni bir gerilla direnişi şahlandı. Kasım 1922 sonlarında yirmi beş ila otuz kişilik bir grup Ayvalık kasabası yakınında sahile çıktı. Grup Yunan gemileri ile karaya çıknuş olmasına rağmen Kurtuluş Savaşı'nda Manyas'ta görev yapmış eski Osmanlı jandarma subayı Mehmet Ali Bey tarafından yönetiliyordu. Mehmet Ali'nin adamları iki kıtaya bölünmüştü. İsmail Efe adında bir Yörük komutanın yönetiminde olan birinci kıta İzmir'e doğru gönderilirken, Çallı Kadir Efe liderliğindeki ikinci kıta Manyas'a doğru sevk edildi.[10] Yerel milliyetçi kuvvetlerin ilk direnişi ikinci gruba

8 Akıncı, *Demirci Akıncıları*, s. 360–2.

9 Zülfikar Ali Aydın, *İkinci Susurluk: Bir Kasaba Cinneti* (İstanbul: Metis Yayınevi, 2002), s. 50.

10 Mehmed Fetgerey Şoenu, *Çerkes Mes'elesi* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993), s. 62. Mehmet Ali'nin Manyas'a doğru bu gruba refakat ettiği anlaşılıyor.

karşı oldu ve Ayvalık'ın hemen güneyindeki Mehmet Ali Bey, Dikili'de yaralanıp esir alındı. Kalan adamlar eski milliyetçi ve Çerkes Ethem'in yakın arkadaşı olan Takığ Şevket'in yönetiminde kuzeye, Manyas istikametine yöneldiler ve burada yerel jandarmalar tarafından tekrar mağlup edilip dağıtıldılar.[11]

Mehmet Ali'nin baskını, Yunanlar tarafından silahlandırılıp desteklenen milislerin yaptığı en az beş baskının ilkiydi. İkinci baskın yirmi ila yirmi beş kişilik bir grup tarafından Nisan 1923'te Bayramiç yakınındaki Dalyan İskelesi köyünde gerçekleştirildi. Ahmet Anzavur'un eski bir partizanı olan Kel Aziz'in liderliğindeki grup, bir jandarma müfrezesi tarafından durdurulana kadar Bayramiç'e kadar ilerledi. Baskınlar içinde belki de en büyüğü olan üçüncüsü, Mayıs 1923'te gerçekleşti. Yetmiş kadar adamdan oluşan bu grubun başında Anzavur'un büyük oğlu Kadir ve onun uzun zamandır yaveri olan Biga'dan Kanlı Mustafa vardı.[12] Grubun Biga'yı almak niyetiyle karaya çıkmaya teşebbüs ettikleri fakat onları beklemekte olan silahlı bir hükümet askerî birliği tarafından kıyıda pusuya düşürüldükleri iddia edilir.[13] Pusudan kurtulan Kadir, Çanakkale'ye girerken ikinci bir çatışmada yaralandı.[14] Tıbbî müdahale için Bayramiç'e nakledildi. Sonra vatana ihanetten idam edildi.[15] Diğer iki milis grubu sırasıyla Ağustos 1923'te ve 1927'de Anadolu kıyılarına çıkacaklardı.[16] Her iki eylem de öncekiler gibi hüsran ile sonuçlandı.

Bu çabanın kökleri kesinlikle 1920 yazının başlarındaki Yunan saldırısından hemen sonra Çerkes milislerin silahlanmasıyla başlayan Sakar-

---

11 A.g.e., s. 62–3.

12 A.g.e., s. 64.

13 Güven, *Anzavur İsyan*, s. 111.

14 A.g.e.

15 BCA 30.10.105.688.9, 12 Mayıs 1923; Güven, *Anzavur İsyanı*, s. 112; Şoenu, *Çerkes Mes'elesi*, s. 64.

16 PRO/FO 371/9170/9255, 17 Eylül 1923. Otuz iki Çerkesin 11 Ağustos 1923'te Söke kıyılarına çıktığı iddia edilir. Eşref Kuşçubaşı, Çerkes Ethem ve Çerkes Reşit'in örgütlediği bu grubun Midilli merkezli Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi himayesinde çalıştığı söylenir. Aralık 1923'te, Söke ve Dikili sahillerine iki saldırı daha yapılır, ancak bunun sürgündeki Kuzey Kafkasyalıların işi olup olmadığı kesin olarak bilinmiyor. Bkz: PRO/FO 371/9170/12134, 27 Aralık 1923; PRO/FO 371/9170/12263, 31 Aralık 1923.

ya Savaşı'na dayanır. Savaş sona yaklaşsa da, Yunan hükümeti ile Kuzey Kafkasyalı destekçileri arasındaki ilişki daha en başlarda gerilmiş gibi görünüyor. Emrah Cilasun'un bulduğu bir Yunan raporuna göre, hem Çerkes Ethem hem de kardeşi Reşit, Yunan ev sahiplerine niyetlerinin Mustafa Kemal'i öldürüp yerine Enver Paşa'yı geçirmek olduğunu söylediler. Kendi Çerkes destekçilerini milliyetçilere karşı bir mücadele için bir araya getireceklerine söz vermiş olmalarına rağmen, Çerkes Reşit ile Ethem'in her ikisi de Ankara ile temasta kaldı ve kendi silahlı kuvvetlerini böyle bir çarpışmaya sokmak adına çok az şey yaptılar. Yunanlar bu iki kardeşle yaşadıkları zorluklara ek olarak İbrahim Hakkı ve geleceklerini "küçük ve fakir" Yunan Krallığı'ndan ziyade İngilizler ve Fransızlar ile görüşmek konusunda daha istekli olan Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'ndeki sempatizanlarının gönülsüzlüğü ile de uğraşmak zorunda kaldılar.[17] Ayrıca, Çerkes Ethem ve kardeşinin liderliğindeki ayrılıkçıların, bu iki adamın Enver Paşa'ya ve pan-İslâmcı bir mücadeleye sadakatlerini desteklemeyen İbrahim Hakkı ile birleşmeyeceklerine dair birçok işaret de mevcuttu.[18]

Yunanların İzmir'den çekilmelerini izleyen bu ağız dalaşı, Rumlar, Ermeniler ve diğer muhaliflerle birlikte binlerce Kuzey Kafkasyalının Anadolu'dan kaçtığı ve hâlâ Atina'nın elinde olan topraklarda sığınma aradıkları ortaya çıktıkça, yerini daha acil meselelere bıraktı. Ankara'daki milliyetçi hükümetin yüksek kademelerinden Rıza Nur'a göre, sadece Adapazarı civarından çoğu Abhaz, 12 bin kadar Kuzey Kafkasyalı kaçtı.[19] Yunanların Anadolu'dan çıkarılacağını tahmin eden İngiliz subayları, 1922 ilkbaharında en az 90 bin Rum (50 bini silah altındakilerin akrabaları) ile 30 bin civarında Çerkesin, muzaffer milliyetçi ordu tarafından yürütülebilecek olası bir misilleme eylemi korkusuyla evlerini boşaltmak zorunda kalacaklarını öngördüler.[20]

---

17 Cilasun, *Bâki İlk Selam*, s. 212–13.

18 A.g.e., s. 213.

19 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım, Cilt III* (İstanbul: Atındağ Yayınevi, 1968), s. 952.

20 PRO/WO 158/485/2489, 22 Mayıs 1922. İngiliz Harp Dairesi o bahar Yunanların yenileceğine ilişkin karamsar bir senaryo hazırladı. O kış Yunanların, Anadolu'nun iç kesimlerindeki Kemalist oluşumu önlemekte gösterdikleri

Bu Çerkeslerin çoğu için istikamet Ayvalık sahiline sadece birkaç kilometre mesafedeki Midilli (Lesbos) adası oldu. Orada çoğu İzmit / Adapazarı bölgesinden olan yaklaşık 5 bin erkek, kadın ve çocuk İngiliz İbrahim Hakkı liderliğinde yerleştirildi.[21] Takip eden aylarda İbrahim Hakkı, İngiliz Yüksek Komiserliği'nden durumlarına alâka göstermelerini ısrarla rica etti. Teğmen Vivian Hadkinson'a yazılan 2 Ekim tarihli mektupta şöyle yazmıştır:

> Yıllardır İngiliz çıkarlarına uygun davrandık ve Türklerin muazzam nefretini üzerimize çektik. Hiçbir koşul olmaksızın silahlandık, adalete ve insanlığa hizmet ettiğimize dair güçlü bir inançla Kemalistlere karşı savaştık. İngilizler ile Yunanlar kuvvetlerini İzmit bölgesinden çektiklerinde, onların örneğine uyarak tüm mallarımızı ve geniş çaplı mülklerimizi geride bırakmaya mecbur bırakıldık. ...İngiliz otoritelerinin böylesine sıkıntılı koşullar altındaki bizlerin yardımına, bir zamanlar silahlı yardımımıza ihtiyaç duyduklarında bizim onlara yaptığımız şekilde, doğal olarak koşacakları beklentisindeyiz.[22]

İbrahim Hakkı ve Midilli'deki takipçilerinin başlıca kaygıları yerleşim konusuydu. İbrahim Hakkı'nın taleplerine en açık olan kişi, 1919'dan beri Güney Marmara'daki bir numaralı İngiliz ajanı olan Vivian Hadkinson'dı. Kasım 1922 başından itibaren Hadkinson, Yunanların Anadolu'dan çıkarılmasının ardından şiddet eylemlerinin devam etmesi hâlinde Çerkeslerin Filistin'e, Irak'a veya Hindistan'a gönderilmelerini önermişti. İzmitli Çerkesleri Filistin'e yerleştirme fikri olasılıklar arasın-

---

başarısızlıkları göz önüne alan İngiliz planlamacılar, üst makamlarına, Yunanların sonunda kaçmaktan başka çareleri olmadığı bildirdiler. Bu çekilmenin sonucunda meydana gelecek sivil göçünün muazzam olacağı öngörüldü. Analistler, Yunan işgal altındaki bölgelerde yaşayan 600 ila 700 bin arasında Müslüman veya Hıristiyan yerlinin, Yunan kuvvetlerinin çekilmesiyle evlerini terk etmesinin beklendiğini ortaya atar. İngiliz analistler, Güney Marmara'da öngörülen mülteci sayılarını şu şekilde verir: Hüdavendigar (Bursa), 136 bin; Karesi (Balıkesir), 120 bin; Kale-i Sultaniye (Çanakkale), 14 bin. Buna rağmen Eylül 1922'de Yunan tahliyesiyle 1923'te nüfus mübadelesinin başlaması arasında kaç sivilin kaçtığı tam olarak bilinmiyor.

21 PRO/FO 371/7919/14515, 12 Aralık 1922.

22 A.g.e.

dan ânında çıkarıldı.[23] Ocak 1923'te bir subayın "süresiz olarak Çerkeslere tutunmanın Rumlar için bir şanssızlık" olduğundan hayıflanması sonucunda Hindistan da liste dışı kaldı.[24] 1923'ün ilkbaharına gelindiğinde sadece iki muhtemel yerleşim alanı seçenek olarak kalmıştı: İbrahim Hakkı'nın şahsî tercihi olan Kıbrıs ve Irak.[25] İngiliz Dışişleri Bakanlığı, ilave masraflara girilmediği sürece, Irak seçeneğini başlangıçta destekler görünüyordu.[26] Atina'daki İngiliz Yüksek Komiserliği de bir Çerkes süvari mevcudiyetinin Irak'ta güvenliği sağlamak için yararlı olacağını söyleyerek planı destekledi. Ancak siyasî ve bürokratik kaygılar meselenin daha ileri boyutta dikkate alınmasına engel oldu. Irak'ın savunmasının İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin meselesi olmamasının yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı da Kuzey Kafkasyalılara daha fazla para harcanmaması hususunda kararlı bir tutum takınmıştı.[27] İbrahim Hakkı, Mart'a kadar Irak'a gönderilmek için baskı yapmaya devam etti. Vivian Hadkinson tarafından gönderilen bir yazıda, Çerkeslerin Irak'a yerleşimi için malî kaynak sağlamaya gönüllü olabilecek birtakım hayırsever kuruluşların olup olmadığı dahi sorulmaktaydı. İbrahim Hakkı, takipçilerinin tarım işçileri olarak çalışmaktan mutlu olduklarını ve hatta Irak'ın kuzeyindeki başlıca nüfus olan Kürtlerle birçok ortak nokta kurabileceklerini bile söyleyecek kadar ileri gitti.[28] Sonunda bu planlardan hiçbir şey çıkmayacağı görüldü.

1922-1923 kışı boyunca Midilli'deki Çerkes mültecilerin durumu daha da kötüye gitti. Yunan hükümetinin İbrahim Hakkı'nın adamlarına yaptığı malî yardımı bir süre sonra tümden kesmesi neticesinde adada yiyecek ve barınma sıkıntısı ortaya çıktı.[29] Amerikalı misyonerler bir noktadan sonra ipleri ellerine almış olsalar da, yerlerinden edil-

---

23 PRO/FO 371/7915/13155, 24 Kasım 1922.
24 PRO/FO 371/9120/611, 13 Ocak 1923.
25 PRO/FO 371/7919/14515, 12 Aralık 1922. İbrahim Hakkı ve diğer Çerkeslerin Kıbrıs'a gönderilmesi ihtimalinin ortadan kalkma sebebi bilinmiyor.
26 PRO/FO 371/7918/13942, 12 Aralık 1922.
27 PRO/FO 371/9120/34, 22 Aralık 1922.
28 PRO/FO 371/9120/2953, 19 Mart 1923.
29 PRO/FO 371/7919/14515, 12 Aralık 1922.

miş Çerkeslerin adadaki durumu Mart 1923'te vehametini korumaya devam ediyordu.[30] O ay, İngiliz yetkililer tarafından Lozan'daki barış müzakerelerine herhangi bir Çerkes temsilcinin katılmasına izin verilmeyeceğinin bildirilmesiyle İbrahim Hakkı için kötü haberler devam etti. Ayrıca, ne Yunan hükümeti ne de İngiliz hükümeti İsviçre'ye böyle bir temsilci götürmek için malî kaynak sağlamaya razıydı. Bunun yerine hem Anadolu'daki Çerkesler hem de artık Anadolu dışında kalmış olan Çerkesler yaklaşan antlaşmanın genel af hükümlerinden medet ummak zorundaydı.[31]

Gidecek yerden ve diplomatik süreçte duyuracak bir sesten yoksun olan Ege'deki birçok adada ve Batı Trakya'daki Çerkes mülteciler için artık çok az seçenek mevcuttu. Çok sayıda İngiliz raporunda mültecilerin Kemalist hükümeti düşürmek için savaşmaya veya bu amaca hizmet edebilecek her şeyi yapmaya hazır olduklarına işaret ediliyordu.[32] Kasım 1922'den bu yana Yunan yöneticiler, topraklarında ikamet eden Çerkeslerin çoğunu tam da bu amaç için hazırlıyorlardı.

Kasım 1922'de Mehmet Ali tarafından yönetilen baskını ilk kimin tasarladığı net değil. Buna rağmen, Yunan, İngiliz ve Osmanlı belgeleri, Nisan 1923'e gelindiğinde gizli operasyonların Midilli adasında şekillenmeye başladığını gösteriyor. İngiliz belgelerine göre, 1.400 kadar Çerkes (Ermeni ve Rumlar dahil diğer kişilerle beraber) adada eğitilmişti. Plana göre Yunan askerleri her seferinde 600 kadar gerillayı Anadolu anakarasına taşıyacaktı. Mehmet Ali'nin saldırısı planın ilk aşaması gibi görünüyordu ve başarısız olmasına rağmen kısa süren baskın esnasında 1.700 adamı kendi tarafına toplamayı başarmıştı.[33] Sonraki iki saldırı daha ziyade resmî bir havada olacaktı. Osmanlı belgelerine göre Nisan ve Haziran 1923 saldırılarından sonra tutuklanan ve idam edilen gerillalar, Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi adında Yunanistan destekli bir örgütün himayesinde organize edildi. Güney Marmara'yı dolaştıkları kısa

30 PRO/FO 371/9120/2953, 19 Mart 1923.
31 PRO/FO 371/9120/3391, 23 Mart 1923.
32 PRO/FO 371/7915/13155, 24 Kasım 1922; PRO/FO 371/9120/2953, 19 Mart 1923.
33 Cilasun, *Bâki İlk Selam*, s. 173–4.

turlarında, Kel Aziz ile (Anzavuroğlu) Kadir bölgede açık isyanı duyuran yazılı bildiriler dağıttı.[34]

İngilizler, bu örgütün idaresine özellikle merakla yaklaştı. Bu saldırının Mudanya Ateşkesi'nin koşullarını açıkça ihlal ettiği kabul edilse de, hem Londra hem de İstanbul ve Atina'daki İngiliz Yüksek Komiserliği gizli operasyonu onayladı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından verilen rızaya, planla herhangi bir ilişkisi bulunduğunu inkâr eden dolaylı onaylık etmişti. İngilizler planın başarısızlığa mahkûm olduğunun ve Çerkeslerin büyük olasılıkla kendi ölümlerine gönderildiğinin de farkındaydı.[35]

Bu kısa fakat umutsuz mücadelede ilginç olan, bu ayaklanmaları ve baskınları örgütleyen ve liderlik eden kişilerdi. Bu gizli kuvvetin kumanda subayı, Çerkes Ethem'le Yunanistan'a kaçan, Berlin ve İsviçre'den toplanan maddî yardım ile mücadelenin gerçekleştirilmesine yardım eden Eşref Kuşçubaşı'ndan başkası değildi.[36] Bu aydınlanma, sadece Eşref Kuşçubaşı'nın Kurtuluş Savaşı'ndaki eylemlerini anlattığı hatıralarında bu durumdan bahsetmediği için değil, aynı zamanda Eşref Kuşçubaşı'nın tam olarak ne zaman ve neden tamamen Millî Mücadele'nin aleyhine döndüğünün görünürde kaydı olmaması nedeniyle de oldukça çarpıcıydı.[37] İngiliz Yüksek Komiserliği Dairesi her ne kadar bu tarihte Çerkes

---

34 BCA 30.10.0.0.105.688.7, 24 Nisan 1923. Türk Dahiliye Nezareti görevlilerinin yazıya döktüğü demeç aşağıdaki gibidir:
A) İhtilalci komutanlar, Ankara hükümetine vergi verenleri, asker kabul edenleri, Ankara hükümeti adına düzensizliği destekleyenleri veya asker toplayanları sorumlu tutacaktır.
B) Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi aleyhine çalışan veya kuvetlere yardım ettiği keşfedilen herhangi bir kişi derhal idam edilecektir.
C) Anadolu İhtilal Komitesi mensupları için, günün koşullarına uygun olarak halkın malına mülküne, yaşamına ve özgürlüğüne karışmak ve saldırmak zarurî olacaktır.

35 PRO/FO 371/9101/4031, 20 Nisan 1923. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın uyarısı şöyle: "Önerdiğiniz eylemler onaylandı. Bilgi gizliliği ihlal edilirse, durumun Mudanya Antlaşması'nın maddelerine aykırı olduğunu açıklığa kavuşturunuz."

36 Cilasun, *Bâki İlk Selam*, s. 173, 213.

37 Philip Stoddard, kayıt altına aldığı hatıralarda, Eşref Kuşçubaşı'nın Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki herhangi bir faaliyetinden bahsetmeyi ihmal etmiştir.

Ethem'in hasta ve muhtemelen Almanya'da olduğunu biliyor olsa da, bu mücadelenin yöneticilerinden biri olarak Çerkes Ethem'in adını vermişti.[38] Millî Mücadele'nin tek seferlik liderleri olmuş bu kişilerin yanı sıra Kadir, Kanlı Mustafa ve Çerkes Davut gibi eski Loyalistlerin de bulunduğu bu topluluk adeta bir sabıkalılar listesiydi.[39] Keza Ankara'da doğmakta olan Türk hükümeti, gerçek tehdidin Çerkes Ethem ve Eşref Kuşçubaşı olduğunu fark ederek ulusal idare ile yerel yönetimleri isyan ve ihtilallere karşı tetikte olmaya çağırdı.[40]

Kemalist hükümetin kaygıları Ege'deki Yunan adalarında kamp kurmuş binlerce Çerkes mültecinin ötesine uzanıyordu.[41] Hükümet, Batı Trakya'daki Türk sınırının karşısında mevzilenen Ermeni ve Rumlarla

---

Stoddard, Eşref Kuşçubaşı Malta'daki sürgünden geri döndükten sonra Yüzellilikler arasında olmakla suçlandığını söylemekle hata eder; iki durum arasında üç yıllık bir boşluk olduğundan bu iddianın gerçek olması mümkün değildir. Eşref Kuşçubaşı'nın kendini Enver Paşa'yı takip etmeye adadığını ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönüşünü desteklemek amacıyla Millî Mücadele'den ayrıldığı varsayılır. Kardeşi Hacı Sami, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki yardımcılarından biri olduğu için bu iddia makûl görünüyor. Enver Paşa Tacikistan'da öldükten sonra Hacı Sami Yunanistan'a gitti. İkisi, Mustafa Kemal'e karşı bir suikast teşebbüsünün örgütlenmesinde aracı oldular. Eşref Kuşçubaşı'nın Çerkes Ethem'le bağlantısı tam bilinmiyor, zira ikisi Kurtuluş Savaşı sırasında birbirleriyle çok bağlantılı görünmüyor (hâlbuki Eşref Kuşçubaşı, Çerkes Ethem'in kardeşi Reşit'in eski arkadaşlarından biridir). 1921 tarihli tuhaf bir milliyetçi yazı, Eşref Kuşçubaşı'nın (Ethem ve Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından biri olan Abaza Sait'le birlikte) delil yetersizliği nedeniyle kefaletle serbest bırakılmasından şikâyet eder. Bu belge, Çerkes Ethem / Eşref Kuşçubaşı'nın Millî Mücadele'den ayrılmasında görünenden çok daha fazlası (muhtemelen İbrahim Hakkı'nın grubu, Eşref Kuşcubaşı ve Çerkes Ethem arasında çok daha eskilere dayanan bir bağlantı) olduğunu düşündürüyor. Bkz: BCA 30.18.01.01.03.29.16, 5 Temmuz 1921; Erdeha, *Yüzelilikliler*, s. 105–9; Stoddard, "Ottoman Government", s. 171–2.

38 Cilasun, *Bâki İlk Selam*, s. 77.

39 A.g.e., s. 212.

40 BCA 30.10.0.0.107.699.4, 7 Mayıs. 1923.

41 BCA 30.10.0.0.253.708.52, 15 Haziran 1923. Bu yazıda, yerel Türk otoriteleri, denizin öbür tarafındaki Çerkes militanların kampını Sisam adasından bilfiil gözlüyordu.

birlikte 3 bin silahlı Çerkes olduğunun da farkındaydı.[42] Neyse ki bu Çerkes mültecilerin oluşturduğu tehdit, açık bir çatışmaya dönüşmedi. Bunun yerine Ankara'nın karşı tedbirleri Güney Marmara'da ve bilhassa Gönen ve Manyas kazalarına odaklanmıştı.

Yaklaşan sıkıntıların ilk işaretleri, Mehmet Ali'nin baskınından hemen sonra, Manyas yakınındaki Mürüvetler Köyü boşaltıldığında ve sakinleri Doğu Anadolu'ya sürüldüğünde ortaya çıktı.[43] Mehmet Fetgerey Şoenu'nun izah ettiği gibi, bu eylemin itici gücü, Takığ Şevket'in köyün yerlisi olmasıydı. Kel Aziz'in Nisan 1923'teki Bayramiç baskınını takiben Dahiliye Nezareti bölgedeki camilerin kapılarına aşağıdaki bildiriyi astırdı:

1. Anadolu İhtilal Komitesi'ndeki şakilere yardım ve yataklıkta bulunan herhangi bir köy Anadolu'nun içlerine dağıtılacaktır.

2. Yukarıda bahsedilen kişilerin gizlenmesinden kaynaklı olarak ortaya çıkacak her türlü çatışma ve köylerin yakılması hükümet müfrezelerinin değil, köylerin sorumluluğunda olacaktır.

3. Bu kişilerin tutuklanmasını sağlayan veya bu kişilerin saklandıkları yerler ile ilgili bilgi verenlere 200 lira verilecektir.[44]

Kanlı Mustafa ve (Anzavuroğlu) Kadir tarafından yapılan baskın bardağı taşıran son damlaydı. 28 Mayıs ile 21 Haziran 1923 tarihleri arasında yerel yöneticiler Gönen ve Manyas kazalarındaki toplam on üç köyün boşaltılmasını emretti.[45] 3.775 Kuzey Kafkasyalı doğuya yolculuk etmeye hazırlanmaları için çok sınırlı bir zaman verilerek sürgün edildi.[46]

---

42 BCA 30.10.0.0.64.427.7, 26 Temmuz 1925; PRO/FO 371/7919/14515, 12 Aralık 1922. İbrahim Hakkı, Selanik ve Drama'da yaklaşık 3.000 Çerkes süvarinin konuşlandırıldığını belirtiyor.

43 Şoenu, *Çerkes. Mes'elesi*, s. 70.

44 A.g.e., s. 71.

45 A.g.e., s. 72. Köyler ve tehcir tarihleri aşağıdaki gibidir: Gönen Kazası: Üçpınar, 28 Mayıs 1923; Muratlar, 5 Haziran 1923; Sızı, 9 Haziran 1923; Keçidere, 13 Haziran 1923; Keçeler, 16 Haziran 1923. Manyas Kazası: Kızıl Kilise, 7 Haziran 1923; Yeniköy, 7 Haziran 1923; Dömye, 7 Haziran 1923; Ilıca, 11 Haziran 1923; Karaçalılık, 13 Haziran 1923; Bolcaağaç, 13 Haziran 1923; Değirmenboğazı, 21 Haziran 1923; Hacı Osman, 21 Haziran 1923.

46 A.g.e., s. 74. Bu rakam, Şoenu'nun her haneye beş kişi üzerinden raporladığı toplam 775 Çerkes hanesine dayanmaktadır.

Haziran ile Kasım 1923 arasında ise otuz kadar başka köyden Çerkesler, 5.825 erkek, kadın ve çocuğun Gönen ve Manyas'tan sürülmesine yol açan, o zamanki tehcir uygulamasına tâbi tutuldu.[47] Netice itibarıyla ilk on üç köyden sürülen aileler Malatya, Kayseri, Sivas, Ulukışla, Niğde ve Van'a dağıtıldılar.[48] Gönen tehcirini ilk kez belgeleyen Çerkes aktivist Mehmet Fetgerey Şoenu, maalesef diğer on üç yerleşimdeki Çerkeslerin son varış yerleri hakkında suskundur. Yine de Şoenu, sınırdışı edilen ilk gruptan bile sadece Kuzey Kafkasyalıların sürgüne gönderildiklerini tekrar tekrar dile getirir. Kafkasyalı olmayan komşularına ise bölgede kalma ve nereye isterlerse yerleşme izni verilmişti.[49] Her iki Çerkes grubu da mallarını kimi bulurlarsa derhal ve tabii ki tenzilatlı olarak satmaya zorlanmıştı.[50]

Şoenu'nun Gönen ve Manyas tehcirlerinin anlatımlarını destekleyen tek belge, Niğde ve Malatya idarelerine gönderilen ve "siyasî nedenlerle" sürülen Çerkeslerin (muhtemelen ya Rumlar ya da Ermenilerce) terk edilmiş topraklara yerleştirilmesini talep eden kısa direktiftir.[51] 1950'le-

---

47 Şoenu, *Çerkes Mes'elesi*, s. 76–7. Şoenu bu tehcirin tam tarihlerini vermez, fakat tehcirin 21 Haziran 1923'te sona eren ilk turu ile Kasım 1923'te bu kitapçığın yayınlanması arasındaki bir tarihte meydana gelmiş olması icap ediyor. Şoenu adlara ve nüfus istatistiklerine ilaveten köylerin "karma" veya "tümüyle" Kuzey Kafkasyalı olup olmadığını da kaydediyor. Bu köylerin adları ve nüfus karakterleri şöyle: Manyas Kazası: Darıca (karma); Aşaklar (karma); Hacı Yakup (tümüyle Çerkes); Süleymanlı (karma); Doruk (karma); Çakırca (karma); Elkese (karma); Çavuş köyü (karma); Kızık (karmaKulak (karma); Eski Manyas (karma); Tatar Köyü (karma); Haydar (karma); Eşen (karma); Ergili (karma); Sallur (karma); Hamamlı (karma); Muradiye (karma); Geyikler (karma). Gönen Kazası: Karalar Çiftliği (tümüyle Çerkes); Tuzakça (karma); Karaağaç Alan (karma); Hacı Menteş (karma); Çalıoba (karma); Ayvalıdere (tümüyle Çerkes); Obaköy (karma); Kumköy (tümüyle Çerkes); Ayvacık (karma); Bayramiç (karma); Balcı (karma).

48 A.g.e., s. 74.

49 A.g.e., s. 73, 74, 76.

50 A.g.e., s. 74, 75. Çerkesler, mallarını ve hayvanlarını, Mehmet Şoenu'nun sözcükleriyle, "bir bardak su pahasına" satmaya zorlandılar. Şoenu, Manyas ve Gönen civarındaki alanı sebze ve tütün ekiminin yanı sıra at yetiştirilmesiyle ünlü bir bölge olarak tarif ederek devam eder.

51 BCA 272.11.18.86.9, 11 Haziran 1923.

rin ortalarında Keçidere köyünü (Gönen yakınındaki) ziyaret eden bir antropolog bu tehcirin gerçekliğini teyit etmiştir.[52]

Mehmet Fetgerey Şoenu, Gönen ve Manyas tehcirlerinin anlatımlarını "Çerkes Mes'elesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumisine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne İkinci Arz" adını verdiği bir kitapçık olarak yayınladı. Kitapçığın kopyalarını Meclis'in her üyesine yolladı, fakat kısa vadeli sonucun ne olduğu net olarak bilinmiyor. Bir akademisyen Rauf Orbay'ın tehciri izleyen bir-iki yıl içerisinde Çerkes sürgünlerin dönüşünü güvenceye aldığını ileri sürmektedir.[53] Dönenlerden evlerini yağmalanmış veya yıkılmış bulan pek çoğu evlerini yeniden yapmak zorunda kalmıştı.[54] Şoenu'nun payına ise, Meclis'e yaptığı başvuruyu çok pahalıya ödemek düşmüştü. Hapse girmekten kurtulsa da bundan böyle Türkiye'de bir şey yayınlamasına izin verilmedi ve 41 yaşında İstanbul'da öldü.[55]

Şoenu'nun gözlemleri sadece Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasyalılarla ilgili değerli bilgiler sağladığı için değil, aynı zamanda bu insanlık trajedisini tartışma tarzı nedeniyle de ilginçtir. Şoenu'nun tehcir anlatımında baskın olan iki tema vardır. Birincisi, barışın ilk yıllarında Çerkeslerin kanuna aykırı hareket ettiğinin tamamen haksız bir suçlama olduğuna dair kesin inancıdır. Kitapçığın başlarında, Çerkeslerin Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi'nin en büyük kurbanları olduğunu ve böyle bir

52 Hilmi Ziya Ülken, "Gönen Bölgesi Monografisi", *Sosyoloji Dergisi*, s. 10–11 (1955–6), s. 142.

53 İzzet Aydemir, Kuzey Kafkas Derneği'nin internet sayfasında yer alan yazısında, Rauf Orbay ve diğerlerinin Çerkesler adına müdahalede bulunduklarını ve Çerkeslerin dönüşüne izin verdiklerini dile getirir. Ancak, Rauf Orbay ona atfedilen yazı veya hatıraların hiçbirinde bu olguya dair bir açıklama yapmaz. Tacettin Akkuş, Gönenli pek çok Çerkesin dönüşüne izin verildiğini teyit eder. Bkz: Akkuş, *Gönen*, birçok yerde; Aydemir, *Muhaceretteki*, s. 17; İzzet Aydemir, "Gönen-Manyas Çerkeslerinin Sürgünü", *Nart*, no. 15 (Kasım 1999); www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=nart&id=201.

54 Ülken, "Gönen Bölgesi Monografisi", s. 142. Ülken, iki yıl sürgünde yaşadıktan sonra geri dönen Çerkesler tarafından yeniden inşa edilen Keçidere (şimdiki adı Dereköy olan) köyündeki gerçek durumdan bahseder. 1955'e gelindiğinde, Balkanlardan gelen göçmenlerle köy daha da kalabalıklaşmıştı.

55 Aydemir, *Muhaceretteki*, s. 17.

"dilsiz, sağır ve kör kişiler" örgütüne hiçbir zaman katılmadıklarını iddia etmektedir.[56] Aksine Çerkesler hem Birinci Dünya Savaşı hem de Kurtuluş Savaşı süresince sadakatlerini korumuştur, bunun yanı sıra Güney Marmara'daki istikrarın çöküşü, merkezî hükümetin (bölgenin jandarmalarını Birinci Dünya Savaşı'nda bölgeden çekmiş olan) ve hükümete karşı olan bir grup aşiretin hatasıdır.[57] Şoenu bu muhalif "aşiret"lerden bahsederken, karşı ihtilalciler ve hukuku ihlal edenler grubu içerisindeki Çerkeslerin küçük bir azınlığı oluşturduğunu vurgulamaktadır. Şoenu, Güney Marmara'yı Kasım 1922 ile Mayıs 1923 arasında işgal eden çetecilerden toplamda ele geçirilen 70-150 adam arasında sadece on beş Çerkes bulunduğunu ileri sürmektedir. Geri kalanı ise Şoenu'nun sözcükleriyle, "Yörükler ve Türkler"den oluşuyordu.[58]

İkinci ve daha derin olan tema ise hükümetin Gönen ve Manyas'taki eylemlerinin adlandırılması ve Çerkeslerin böyle bir kaderi niye hak ettiğidir. Şoenu için olay oldukça açıktır: Çerkeslerin Güney Marmara'dan sürülmeleri, Rum ve Ermeni sürgünlerine uygulanan o ünlü terimle betimlenir, bu olay bir tehcirdir. Şoenu'ya göre tehcir terimi, sadece birinin evinden sürülmesi değil sürülmenin yanı sıra (ölüm noktasına kadar) fizikî istismara da maruz kalması demektir. Şoenu, Manyas ve Gönen Çerkeslerinin bu tanımda mutabık olacaklarını ileri sürmektedir.[59] Tehcirin altında yatan neden, tüm Anadolu'da, Çerkeslerin vatan haini, haydut ve asi oldukları düşüncesidir.[60] Şoenu, II. Abdülhamid zamanında "özgürlük" sözcüğünün çok kişinin korktuğu bir terim olduğunu anımsatır. Artık insanların "Çerkes" sözcüğünden "saltanat" terimi ile aynı hoşnutsuzlukta uzak durmakta olduğunu iddia eder[61] ve ekler: Çer-

56 Şoenu, *Çerkes Mes'elesi*, s. 60.

57 A.g.e., s. 67.

58 A.g.e., s. 60, 65. Şoenu burada Çerkeslerin "hakiki Türklerden" ne daha fazla ne de daha az asi olduklarını iddia ediyormuş gibi görünüyor. Bu nedenle, Gönen ve Manyas Çerkesleri seçilip diğerlerinden ayrılmayı ve sürgünde bir hayata mahkûm edilmeyi hak etmiyorlar. Tehcirin korkunç ihanet eylemlerinde bulunan gruplar için tahsis edilmiş ağır bir ceza olduğu ise konuşulmadan kalmıştır. Kısaca, Çerkesler, Yunan ve Ermenilerle mukayese edilemezler.

59 A.g.e., s. 69.

60 A.g.e., s. 53, 73.

61 A.g.e., s. 53.

kesler aleyhine dehşetli propagandalar yürütüldü ve "herkesin dilinde 'hain Çerkes' sözcükleri dolaşır oldu".[62] Buna rağmen çoğu Türk "Çerkes Meselesi" diye bir şey olmadığına, Çerkeslerin tehcir ve taktile maruz kalmasının imkânsız olduğuna inanmaktadır.[63]

Şoenu tehcir işlemlerinin Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi'nin faaliyetlerine cevap niteliğinde ortaya çıktığını, Çerkezlerin de Kuzey Kafkasya'yla vatana ihanet arasında kurulan haksız bağlantı sebebiyle hedef alındığını söyler

Gönen ve Manyas tehcirlerinde, Şoenu'nun yüz yüze gelmeyi arzu etmediği, gerçek anlamda merkezî bir olgu vardır: Ahmet Anzavur'un mirası. Şoenu, kitapçığının başından sonuna kadar tehcirin Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi'nin faaliyetlerine tepki olarak gerçekleştiğini ve Kuzey Kafkasyalılar ile vatana ihanet arasında kurulan haksız ilişki nedeniyle Çerkeslerin hedeflendiğini ileri sürmektedir. Şoenu, 1919 ve 1920 ayaklanmalarına veya sonradan tehcire maruz kalan köylerle Ahmet Anzavur'un bağlantısına doğrudan bir gönderme yapmaz. Bu eksiklikler, tehcirlerin neredeyse tesadüfi olduğu, bölge Çerkeslerinin gerçekten de temelsiz bir iftiranın mağduru olduğu gibi bir tablo ortaya koymaktadır. Şoenu'nun iddiası göründüğü gibi ele alınırsa, o hâlde neden bu üç ayrı baskın ve peşisıra gelen kırk üç tehcir eylemi bu kadar dar bir alanla sınırlı kalmıştır? Daha da önemlisi, Osmanlı İhtilal Komitesi ve Ankara hükümetinin o dönemde peşinde olduğu şey nedir? Kurtuluş Savaşı'nın bu bölgedeki evrimi göz önüne alındığında gerillaların gerekçeleri açıktır: Ahmet Anzavur'un başlattığı direnişi canlandırmak ve Kuva-yı Milliye'yi bölgeden çıkarmak. Bu saldırılara karışanlar (Kadir, Kanlı Mustafa, Kel Aziz, Eşref Kuşçubaşı, Çerkes Ethem ve Takığ Şevket) bölgede hâlâ bir Kurtuluş Savaşı mücadelesine devam etmektedir. Bu kişiler daha birkaç yıl önce savaşın farklı taraflarında durmuş olsalar da, şimdi iki ortak noktayı paylaşmaktadır: Güney Marmara'yı tamamen ele geçirmeden önce Kemalist devleti yıkma arzusu ve paylaştıkları ortak Kuzey Kafkasyalılık mirası fikri. Bu kişiler, Güney Marmara'yı ve özellikle Balıkesir'in kuze-

62 A.g.e., s. 73.
63 A.g.e., s. 56.

yindeki Kuzey Kafkasyalı bölgesini bu mücadelenin üssü olarak seçerken, Anadolu'ya dönmek için bu mücadelenin nereden başlatılabileceğini her açıdan net olarak biliyordu.

Şoenu'nun kaçınır gibi göründüğü başka tehcir çıkarımları da var. Şoenu'nun bu çıkarımların önemini geç anlamış olması muhtemel. 4 Nisan 1924'te, ikinci milis grubunun Bayramiç yakınında karaya çıkışından neredeyse bir yıl sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri henüz ülkede olan veya milliyetçilerin 1922'deki karşı saldırılarını müteakip ülkeden ayrılmış olan Müslüman vatan hainleri konusunu görüşmeye başladılar. Lozan Antlaşması'nın maddeleri arasında yer alan Genel Af Sözleşmesi'nin koşullarına göre, Birinci Dünya Savaşı veya Kurtuluş Savaşı esnasında Yunanistan'a ya da Türkiye'ye yardım etmiş olanlara yargı dokunulmazlığı veriliyordu. Öte yandan diğerleri affedilmiyordu. Türk parlamentosu seçilmiş sayıda Müslüman vatan haininin Anadolu'dan kovulduğunu ve vatandaşlıktan çıkarıldığını duyurdu.[64] Yüz ellilikler listesinde eski şeyhülislam Mustafa Sabri ve eski Harbiye Nazırı Kiraz Hamdi gibi Osmanlı Devleti'nin yüksek rütbeli memurları da vardı. Damat Ferid, Ahmet Anzavur ve şeyhülislam (Dürrizade) Abdullah, liste hazırlanmadan önce öldükleri için listeye dahil edilmemişlerdi.[65] Liste ayrıca Kurtuluş Savaşı sırasında yerel yönetimlerde hizmet eden otuz bir kişinin yanı sıra savaş esnasında Osmanlı veya Yunan hükümetlerine yardım eden yirmi dört eski polis memuru ve gazeteciyi de kapsıyordu.[66] Çerkes Ethem, Eşref Kuşçubaşı, her ikisinin kardeşleri ve suç ortağı olan diğer dört kişi 1921'de milliyetçi hükümete karşı ayaklandıkları gerekçesiyle vatandaşlıktan çıkarıldı.[67] Soruşturma esnasında bir üye Çerkes

---

64 Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 17–21.

65 İlginç olan, padişahın kendisinin liste dışı kalmasıdır. Sultan Vahdeddin'in "devlet haini" olup olmadığı konusundaki tartışma, bugün de tüm şiddetiyle devam ediyor.

66 Tutanaklarda Hain Mustafa diye geçen eski Adapazarı kaymakamı (Mann) Mustafa Namık da bu eski yöneticiler arasındaydı. Bkz: İlhami Soysal, *150'likler* (İstanbul: Gür Yayınları, 1985), s. 48.

67 Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 227. Ethem'in muhafızları arasına katılan diğer dört adam, Küçük Ethem (eski Akhisar Kaymakamı), (Düzceli) Mehmet Oğlu Sami, (Burhaniyeli) Halil İbrahim ve (Demirkapılı) Hacı Ahmet idi.

Ethem'in devlete karşı tehdit oluşturmaya devam ettiği ve etkisinin artık tüm Avrupa'ya yayıldığı yorumunda bulundu.[68]

Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nden birçok kişi 150 kişilik bu listeye dahil edilmesine rağmen garip bir şekilde kurucu üyelerin çoğu liste dışı bırakıldı.[69] Meclis bu 150 ismin okunduğu bir oturumda, Gönen'den yirmi bir, Manyas'tan ise altı kişilik bir liste tutanaklara eklendi.[70] Vatana ihanetten suçlanan diğerlerinin aksine bu kişiler aleyhine hiçbir özel suçlama yöneltilmedi. Kütahya temsil-

---

68 Soysal, *150'likler*, s. 111.

69 Listeye dahil edilen kişiler, Adapazarı temsilcisi (Bağ) Talustan Bey; Hendek temsilcisi (Bağ) Osman Bey; İzmit temsilcisi (Çule) İbrahim Bey; Bandırma temsilcisi (Brau) Sait Bey; Bandırma temsilcisi (Berzek) Tahir Bey; Aydın temsilcisi (Kavaca) Hüseyin Bey; Kandıra ve Karasu temsilcisi (Maan) Şiirin Bey; Düzce temsilcisi (Hamete) Ahmet Bey; Düzce temsilcisi (Maan) Ali Bey; Bursa temsilcisi Harunelreşit Efendi; Eskişehir temsilcisi (Kamil) Bey (belli değil); Biga temsilcisi (Ancuk) İsa Nuri Bey; İzmit temsilcisi (Çiyo) Kazım Bey; Gönen temsilcisi (Lampez) Yakup Efendi; Gönen temsilcisi Hafız Sait Efendi; Kütahya temsilcisi (Açofit) Sami Bey; Balıkesir temsilcisi (Bazadoğ) Sait Bey ve Manisa temsilcisi (Pasavv) Çerkes Reşit Bey (Çerkes Ethem'in maiyetindeki).

Liste dışı kalan isimler, Bilecik temsilcisi (Bağ) Rifat Bey; Yalova - Karamürsel temsilcisi (Ancuk) Yakup Bey; Geyve temsilcisi (Çule) Arslan Bey; Erdek temsilcisi (Şahabel) Hasan Bey ve Bandırma temsilcisi (Neçoku) Hasan Bey.

70 Erdeha, *Yüzellilikler*, s. 229–30. Kişi adları şöyle: Gönen (Tuzakçı): Yusuf oğlu Remzi; Gönen (Bayramiç): Hacı Kasım oğlu Zühtü; Gönen (Balcı): Kocagözün Osman oğlu Şakir; Gönen (Muratlar): Koç Mehmet oğlu Koç Ali; Gönen (Ayvacık): Mehmet oğlu Aziz; Gönen (Keçeler): Bağcılı Ahmet oğlu Osman; Gönen (Muratlar): Hüseyin oğlu Kazım; Gönen (Balcı): Bekir oğlu Arap Mahmut; Gönen (Rüstem): *Gardiyan* Yusuf; Gönen (Balcı): Ömer oğu Eyüp; Gönen (Keçeler): Talustan oğlu İbrahim Çavuş; Gönen (Balcı): Topallı Şerif oğlu İbrahim; Gönen (Keçeler): Topal Ömer oğlu İdris; Manyas (Bolcaağaç): Kurhoğlu İsmail; Gönen (Keçeler): *Muhtar* Hacı oğlu İshak; Manyas (Kızlık): Ali Bey oğlu Sabit; Gönen (Balcı): Veli oğlu Selim; Gönen (Çerkez Mahallesi): Makinacı Mehmet oğlu Osman; Manyas (Değirmenboğazı): Kadir oğlu Kamil; Gönen (Keçidere): Hüseyin oğlu Galip; Manyas (Hacıyakup): Çerkez Sait oğlu Salih; Manyas (Hacıyakup): *Maktul* Şevket'in kardeşi İsmail; Gönen (Keçeler): Abdullah oğlu Deli Kasım; Gönen (Çerkez Mahallesi); Hasan Onbaşı oğlu Kemal; Manyas (Değirmenboğazı); Kadir oğlu Kamil'in kardeşi Kazım Efe; Gönen (Kızlık): Pallaç oğlu Kemal ve Gönen (Keçeler): Tuğ oğlu Mehmet.

cisi Ferid Bey, bu kişilerden çoğunlukla "çete faaliyetlerine" bulaşmış olarak bahsetmiştir.[71] Listenin müteakip yayınlarında bu kişiler, Çerkes Davut (Kirmasti'den kötü şöhretli bir çete lideri) ve Çerkes Bekir Sıtkı (Adapazarı'ndan Loyalist tertipçi) gibi kişilerin arasına dahil edilecekti. Vatan haini olarak kabul edilen tüm bu kişiler basitçe "Diğer Eşhas" başlığı altında gruplanmıştı. Öte yandan, bu yirmi dokuz kişinin içinde bulunduğu grup göz önüne alındığında her birinin kendi köylerinin eşrafına mensup olduğunu varsaymak mümkün.

Gönen ve Manyas'tan toplam yirmi dokuz kişinin (Susurluk ve Marmara'dan diğer iki kişiyle birlikte) neden vatandaşlıktan çıkarıldığı ve yurtdışına sürgüne gönderildiği konusunda hükümet sessiz kaldı, fakat mahkûm edilen bu adamların geldikleri yerler Ankara'nın gerçek niyetinin açıkça bir işaretini veriyordu. Gönenli yirmi üç kişinin yirmisi, sakinleri Doğu Anadolu'ya tehcir edilen köyleri (Muratlar, Tuzakçı, Bayramiç, Balcı, Ayvacık, Keçeler ve Keçidere) temsil ediyordu. Gönenli diğer üç kişi ya Gönen kasabasının Çerkes mahallesinden ya da artık var olmayan Rüstem köyündendi. Manyas eşrafından altı kişi nüfusları 1923'te tamamıyla tehcir edilen Kızık, Hacı Yakup, Değirmenboğazı ve Bolcaağaç köylerini temsil ediyordu.

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Gönen ve Manyas'tan önemli bir kısım eşrafın tehciri ve ortadan kaldırılmasının nihaî hedefinin, Güney Marmara'nın bu bölümündeki Kuzey Kafkasyalı cemaatinin kalbine kazık çakmak olduğu sonucuna varılabilir. Kuzeybatı Anadolu'nun bu köşesi 1919'dan beri Millî Mücadele'ye karşı direnişin merkez üssü olmuştu. Gönen kasabası eşrafı, milisi ve sıradan vatandaşı, gerek Ahmet Anzavur'un yenilgisinden, gerekse Yunan işgalinin sona ermesinden sonra her tür misillemeye rağmen direnmeye devam etti. Türk subayları bu bölgedeki tehciri yürütme konusunda oldukça planlı davrandı. Söylentilere göre Tuzakçı, Üçpınar, Keçeler, Balcı, Çalıoba ve Ayvalık gibi köylerdeki Arnavutlar, Pomaklar ve orada ikamet eden anadili Türkçe olan kişiler yetkililerin tacizine maruz kalmamıştı.[72] Hükümet siyaseti-

71 A.g.e., s. 68–9. Bu kişilerin çoğu, o zamanlar Balıkesir'de mahkûmdu.

72 Gönen'in günümüzdeki köyleri ve etnik yapısının kısa bir listesi için bkz: Akkuş, *Gönen*, s. 47–9.

nin ana hedefi, onlardan önce Ermeni ve Rumlarda olduğu gibi, Gönen ve Manyas'taki Kuzey Kafkasyalıların malî ve siyasî temellerine saldırıp cemaati felce uğratmaktı. Fizikî açıdan uzaklaştırılmalarının ötesinde, tehcir edilenler (varsa) mülkleri ve servetlerinden de olmuştu. İleride sürgünden dönmeleri ihtimaline karşı bu cemaatlerin siyaseten başlarının kesilmesi ise bir sonraki hamleydi. Bu misilleme ve politik marjinalleştirme modelinin sadece basit bir intikam eylemi olmadığının farkında olmak gerek. Aksine, Manyas ve Gönen'deki Kuzey Kafkasyalılara musallat olan baskı, önce Osmanlı'nın ve sonra da Türk hükümetinin devlet inşası için geliştirdiği bir araçtı. Jön Türk hükümetinin 1913'te ortaya çıkışı, devletin taşrayı geliştirme ve modernleştirme projesine karşı çıktığı varsayılan halk ile başkent arasında gerçekleştirilebilecek anlamlı herhangi bir müzakerenin önünü kesmişti. 1923'te Gönen'in Çerkes nüfusundan binlerce kişinin başına gelen trajedi, gelecek yıllarda Dersim, Diyarbakır ve hatta İstanbul gibi yerlerde de uygulamaya konacaktı.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Güney Marmara'daki Kuzey Kafkasyalıları çevreleyen şüphe ve baskı havası Kemalist yönetimin ilk on beş yılı içerisinde giderilemeyecek kadar ağırdı. Tasfiye evrakları Büyük Mübadele'de toprakları ellerinden alınan Çerkeslerin, 1920'lerin ortalarına kadar mülklerinin iadesinin peşinde olduğunu düşündürmektedir.[73] Ankara, ancak 1935'te Balıkesir, Çanakkale ve Kocaeli'deki yerel yönetimlerden silah sahibi olduğu bilinen Çerkeslerin takip altında tutulmasını talep etmiştir.[74]

"Çerkes meselesi"nin erken Cumhuriyet dönemindeki sürekliliği, yurtdışında yaşayan Kuzey Kafkasyalıların devam ettirdiği devirme tehditleri konusunda duyulan kaygıların bir yansıması da olabilir. Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi'nin genel merkezini 1923 kışında Bükreş'e taşımasından sonra, Eşref Kuşçubaşı gibi daha tanınmış üyelerinden

---

73 BCA 272.12.52.126.24, 7 Haziran 1927. Balıkesir'den gelen haberlere göre, Gönen yakınlarındaki Hafız Hüseyin köyünden Çerkeslerin Yunanistan'dan bir grup mülteciyi mallarının iadesi için dava ettikleri ve bu davayı kazandıkları rapor edilmektedir. Hafız Hüseyin'in 1923 tehcirinde hedeflenen köyler arasında olmaması ilginçtir.

74 Soner Çağaptay, "Crafting the Turkish Nation: Kemalism and Turkish Nationalism in the 1930s" (Doktora tezi, Yale University, 2003), s. 221.

bazıları mücadeleyi terk edip yurda döndü. Çerkes Ethem ve Eşref Kuşçubaşı'nın kardeşi Hacı Sami gibi diğerleri ise sürgünde kalmayı tercih etti.[75] 1927'de Hacı Sami ve birçok suç ortağı, iddialara göre Mustafa Kemal'e karşı suikast niyetiyle, Ege kasabası Kuşadası'nın yakınında gizlice karaya çıktı. Ne kendisi ne de komplocu çetesi ilerleme imkânı bulmuştu; zaten daha sonra kasabanın dışında vuruldular.[76] Çerkes Ethem ve Ege'deki Oniki Ada'da bulunan bir grup Ermeni ve Çerkes, söylentilere göre 1930'lara kadar şiddet eylemleri içeren komplolar düzenlemeye devam etmişti.[77] Ankara'nın yeni bir Çerkes ayaklanmasına karşı korkusu, yurtdışında planlanan başka komplolara yardım sağlanabileceği kaygısı ile birleşerek Anadolu'nun her yerinde yerleşik veya göçmen tüm Kuzey Kafkasyalı cemaatlerin takip altında tutulmasına sebep olmuştu.[78]

1926'ya gelindiğinde, Adige ve diğer Kuzey Kafkasya dillerinin yanı sıra *Çerkes* adının kullanımı da Türkiye'de yasaklandı.[79] Arsen Avagyan, Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı Devleti'ndeki rolü hakkındaki çalışmasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na karşı açılan davanın Ankara'daki siyasî muhalefete doğrudan bir saldırı olmakla kalmayıp aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkili Çerkesleri marjinalleştirmek için de ya-

---

75 PRO/FO 371/9170/11493, 3 Aralık 1923. Osmanlı İhtilal Komitesi'nin kaderi merak uyandırıcı. İngiliz ajanlara göre, Komite faal kaldı ve çok çeşitli Kemalist karşıtı muhalifler arasında etkisini genişletti. İstanbul'dan eski Loyalistlerle birlikte, Millî Mücadele'nin eski destekçileri de (örneğin savaş dönemi İzmir valisi Rahmi [Aslan]) bu muhalifler arasındaydı. Grubun Trabzon, Sivas, Aydın ve Kürdistan gibi uzak kasaba ve köylerdeki on binlerce silahlı Kemalist karşıtıyla temasını sürdürdüğü iddia edilmektedir. Yunan hükümeti, Eylül 1923 öncesi bir zamanda Türk anakarasına saldırmaktan sorumlu olan Çerkes kamplarını dağıttığını beyan etmesine rağmen, Atina, komiteyi ve diğer anti-Kemalist hizipleri desteklemek konusunda dikkatli davrandı. Bkz: PRO/FO 371/9170/9290, 18 Eylül 1923.

76 Berzeg, *Çerkes Göçmenleri*, s. 91.

77 Çağaptay, "Crafting the Turkish Nation", s. 218–19. 1935 tarihli bu rapor, Ethem'e küçük kardeşi Emin'in yardım ettiğini söylüyor.

78 A.g.e., s. 220. Çağaptay'ın İçişleri Nezareti'nden edindiği belgelere göre, Kütahyalı Çerkes işçi grupları Afyon ve Antalya demiryollarında çalışırken gözetim altına alındılar.

79 Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists", Karpat (der.), *Ottoman Past*, s. 174.

pılmış bir girişim olduğunu söyleyerek bu argümanı bir adım öteye taşır. Avagyan, İzmir mahkemesi tarafından 1926'da yargılanan ve mahkûm edilen kişilerin çoğunun, Rauf Orbay gibi Kuzey Kafkasya kökenli olduğuna işaret eder. Bu sebeple Avagyan, Kemalist rejimin, Çerkeslerin Loyalist muhalefet ve Yunan işgalinde üstlendikleri rol dolayısıyla tüm Kuzey Kafkasya elitini "özel bir tehdit" olarak gördüğüne inanır.[80]

Ankara'nın Anadolu'daki Kuzey Kafkasyalılara yönelik husumeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında başka direnç belirtileri de gösterdi. Bu direnç, özellikle 1920'ler ve 1930'larda Türk siyasetini baştan sona domine eden göç meselesi ele alındığında açıkça görülür. 1926'da yasalaşan iskân kanunuyla, Türkiye'ye girme niyetinde olanlar üç kademeli bir sisteme göre sınıflandırılmaktaydı. Birinci kademede "Türk ırkı"ndan olan veya ana "kültür" ve "dili" Türkçe olanlar yer alıyordu. Bu kademedeki kişilerin tümü, İçişleri Bakanlığı memurlarınca incelenmeksizin vatandaşlığa kabul evraklarını alacaktı. Bu kademe Tatar, Türkmen, Pomak ve Boşnakları içeriyordu. Kuzey Kafkasyalıları, özellikle Çerkesleri (Adige), Gürcüleri ve Abhazları kapsayan ikinci kademede yer alarılar ise ancak İçişleri Bakanlığı'ndan izin aldıktan sonra Türkiye'de ikamet edebilecekti.[81] Soner Çağaptay, bazı Çerkeslerin Türkiye'ye girişlerinin göçebe olmaları sebebiyle engellendiğini öne sürer.[82] Bu terim genellikle Kürtler, Araplar ve Çingeneler (Ankara'nın dünya görüşüne göre en huzur bozucu ve en istenmeyen üç grup) için kullanılan bir terimdi. Şaşırtıcı bir şekilde, Arnavutlar üçüncü ve son kademede, Araplar ve Kürtlerle birlikte yer almış ve vatandaşlığa kabul edilmeleri açıkça yasaklanmıştı.[83]

1926 Türk iskân kanununun üslûbu, erken Cumhuriyet döneminde Çerkesler ve Arnavutlara dair iki zor sorunu gündeme getiriyor. İlki, kanunun Kuzey Kafkasyalı göçmenler konusundaki görece gevşekliği ile Gönen ve benzeri başka yerlerdeki Çerkes vatandaşların uğradığı sert davranışlar nasıl bağdaştırılabilir? İkincisi ve daha önemlisi, Kuzey Kafkasyalı ve Arnavut göçmenler neden bu kadar farklı bir muamele görü-

80 Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 256.
81 Çağaptay, "Crafting the Turkish Nation", s. 190.
82 A.g.e., s. 185.
83 A.g.e., s. 190.

yor ve farklı yönetiliyorlardı? Birinci sorunun cevabı, cumhuriyetin ilk dönemlerinde Kafkasya'dan göçün seviyesi ve doğası ile ilgili olabilir. 1926'daki Sovyetler Birliği nüfus istatistikleri, henüz Kuzey Kafkasya'da ikamet etmekte olan çeyrek milyondan fazla Çerkesin varlığına işaret etmektedir. Bu sayı 1939'a kadar artmaya devam eder.[84] Moskova'nın o zamanlar Kuzey Kafkasyalılara yönelik daha uzlaştırıcı siyasetleri de göz önüne alındığında, Kafkasya'dan 1864'tekine rakip ikinci bir büyük göç, cumhuriyetin ilk dönemlerinde mümkün görünmüyor.[85] Bu döneme ait Türk göç belgelerinin verdiği sınırlı bilgide Türkiye'den sığınma talep eden Kuzey Kafkasyalıların sayısının görece az olduğunu düşündürüyor. Örneğin bir belgede 1918 ile 1923 arasında Gürcistan'dan sadece 3.441 "Çerkes ve Türk"ün Kars vilayetine sığınma talebinde bulunduğu ifade edilir. 1921'de, göç memurları Dağıstan'dan Kars'a gelen sadece altı kişiyi tespit etmişti. Bunun aksine, 9.648 "Türk ve Kürt" 1918 ile 1923 arasında Ermenistan'dan sınırı geçmişti.[86]

Yine de Ankara, cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türkiye'ye gelen Kuzey Kafkasyalılardan bağımsız olarak, Arnavutları peşinen engellemişken, Çerkes göçmenlere geçiş izni neden verilmişti? Arnavutlar, ne Millî Mücadele'ye meydan okuyarak topluca ayaklandı ne de Atatürk'ü öldürmek için bir "Arnavut komplosu" kurdu.[87] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Arnavutlar ile Çerkesler arasındaki bu ayrışmayı anlamak için, imparatorluk ile ulus-devlet arasındaki geçişin farklı yönlerine ba-

---

84 *Human Research Affairs Foundation* (1956), s. 429, 431. Sovyet istatistikleri, 1939'da henüz 56.957 Abhaz, 139.925 Kabardey (Adige) ve diğer 65.270 Çerkesin Kafkasya'da ikamet ettiklerini belirtiyor. Bu sayılar 1939'a gelindiğinde sırasıyla 58.969, 164.106 ve 87.973'e yükselmişti. John Colarusso'ya bu hususta yardımı için çok teşekkürler.

85 Bkz: Terry Martin, *Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001).

86 BCA 272.12.42.51.8, 7 Temmuz 1924. 1924'te derlenen bu istatistiklere göre, 1921 ile 1922 arasında Ermenistan'dan 8 binden fazla mülteci geldi. Bkz: Suny, *Looking toward Ararat*, s. 130.

87 Çağaptay, "Crafting the Turkish Nation", s. 233. 1935'te 1935'te Arnavut Bektâşilerinin Mustafa Kemal'i öldürmek amacıyla komplo kurdukları rivayet edildi. Ancak bu ihtimal, İslâmî tarikatlara konan yasakla bağlantılı bir komplo olarak da yorumlanabilir.

kılmalıdır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara'nın Arnavutlara yönelik siyaseti, birçok yönden hem Türkiye'nin bölgesel politikalardaki yeni konumunun hem de Türk Kurtuluş Savaşı'ndan önce başlatılan siyasetin devamının ürünüdür.

İstenmeyen Tövbekâr Evlatlar: Arnavutlar ve Türk Devleti İnşasının Çelişkileri

1923 Ağustosunun başlarında Türk Dahiliye Nezareti, 1.200 kadar Arnavutun Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da toplandığına ve Türkiye Cumhuriyeti'ne girmenin yollarını aradıklarına dair bir rapor aldı. Bu kişiler büyük ölçüde Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'ndandı ve Trakya'ya geçmeyi beklerlerken vahim derecede "fukaralık ve dert" içerisinde yaşıyorlardı. Nezaret, Bulgar yetkililerden bu kişilerin sağlık ve selametlerine alâka gösterilmesini talep ettiyse de, sonuç itibarıyla hepsi geri çevrildi.[88]

Görevli memur, Bulgaristan'dan geçen Arnavutlar vakasıyla ilgili hazırladığı rapora hükümetin bu mültecilerin girişini reddettiğini bildiren ilginç bir gerekçe yazısı ekler. Açıkça çok sayıda Arnavutun Arnavutluk ve Yugoslavya'dan göç etmekte olduğunu ve bu insanların esasen İstanbul, Bursa ve İzmir'e yerleşmelerinin yasaklanmış olduğunu ifade eder. Ancak zaman geçtikçe Arnavut mültecilerin kendilerine tahsis edilen varış yerlerine kalıcı olarak yerleştirilmesi veya önceden yasaklanmış alanlarda ikametlerinin önlenmesi devlete zor gelir. Dolayısıyla, Millet Meclisi'nin Arnavutların Arnavut veya Sırp pasaportuyla Türkiye Cumhuriyeti'ne girişini yasaklamaya karar verdiğini ifade eder. Bunun yerine Rumeli'den gelen "400 bin Müslüman ve Türk" için yer hazırlanması gerekir.[89]

---

88 BCA 30.18.11.7.27.4, 5 Ağustos 1923. Bu anekdotun, Noel Malcolm'un anlattığı bir hikâye ile ilişkili olması mümkündü. Malcolm'a göre Priştina ulemasından biri Kosova'dan 2 bin kişilik bir gruba öncülük etti ve Sofya'da sıkışıp kaldı. *Hoca*, Arnavut kafilesini Anadolu'ya götürmek amacıyla Priştina'dan dışarıya yol göstermek ve kendi derviş ocağının başına (baba) daha yakın olmak için Yugoslav hükümeti tarafından ücretli olarak görevlendirilmişti. Vardıklarında onları "büyük pilav yığınlarının" beklediği güvencesinin verildiği iddia edilir. Bkz. Malcolm, s. 286–7.

89 BCA 30.18.11.7.27.4, 5 Ağustos 1923. Bu erken tarihte Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce alınan bu kararın bir kaydı bulunmamaktadır.

Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesi Anadolu siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı yoluyla yeni bir sayfa açmış olsa da, onlarca yıldır büyümekte olan bir krizin devam ettiğine işaret eder. İtilaf Devletleri'nin Anadolu'dan püskürtülmesi başka bir toplu mülteci krizi pahasına olmuştu. İstanbul ve başka yerlerde on binlercesi bir araya gelmiş olan bu yeni mülteciler, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve hatta daha öncesinde gelmiş olan diğer on binlerce mülteci ve göçmenin sırtında geldi.[90] Yunanistan'dan yaklaşık yarım milyon Müslümanın gelmesi sonucunu doğuran Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, meseleler ancak daha da kötüye gidecekti. Bu dönemde çoğunlukla gözden kaçan durum, özellikle Yugoslavya ve Bulgaristan gibi Güney Balkanlar'ın diğer bölgelerinden gelmeye devam eden Müslüman göçüydü. Yeni Türk yönetiminin karşı karşıya olduğu ana problem sadece hâlihazırdaki mülteci krizinin nasıl çözüleceği değil, aynı zamanda şimdiki ve ilerideki göç dalgalarının hangi koşullarda kabul edileceğiydi. Cumhuriyetçi göç ve yerleşim sisteminin sonucunda Arnavutlar grup olarak bir kez daha istenmeyen olarak elenmişti.

Ankara'nın Arnavut göçmen ve yerleşimcilerle ilgili tavrı ilk olarak saltanatın kaldırılmasından sadece bir aydan biraz fazla zaman sonra, Aralık 1922 sonunda yeniden değerlendirildi. Takip eden aylarda ve yıllarda yasa koyucular, Anadolu'nun Arnavut nüfusunun hem şimdi hem de gelecekte ele alınması önem taşıyan beş potansiyel dilimini tanımlayacaklardı:

1. 1918'den önce Anadolu'ya yerleştirilmiş olan ve Yunan ordusu ile Mustafa Kemal'in kuvvetleri arasındaki savaş sebebiyle yerlerinden edilen Arnavutlar.

2. 1918'den önce Anadolu'ya yerleştirilmiş fakat onlara yasak bölge olarak nitelendirilen alanlara (*menatık-ı memnua*) yasadışı şekilde taşınmış olan Arnavutlar.

3. Anadolu'da yaşamakta olan, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı süresince tespit edilmeden veya bir bölgeye yerleştirilmeden kalmış olan Arnavutlar.

4. Yunanistan ile nüfus mübadelesinden kaynaklı olarak Türkiye'ye göç etme peşinde olan Arnavutlar.

---

90 Shaw, *From Empire to Republic*, s. 216–20.

5. Yugoslavya, Arnavutluk veya başka yerlerden Anadolu'ya göç etmeye devam eden Arnavutlar.

Netice itibarıyla bu beş kategorideki Arnavutlar ile ilgilenilmesi için yaratılan sistem tümüyle yeni bir siyaset olmayıp 1915 yazında İTC tarafından tasarlanan orijinal yönergelerin yeniden elden geçirilmesiydi. İttihatçı düzenlemeler gibi Ankara da Anadolu'nun demografik kompozisyonunu yeniden yapılandırmak hedefiyle çok sayıda Arnavutun uzaklaştırılması, dağıtılması veya yeniden yerleştirilmesi hakkını saklı tuttu. Mübadele ve Dahiliye Bakanlığı memurları son dönemde göçenler ile uzun süredir ikamet hâlinde bulunanları sınıflandırmaya ve ülkedeki hareketlerini gözlemeye devam edecekti. Ancak cumhuriyetin Arnavutlara yaklaşımı, selefi Osmanlı'dan birçok şekilde farklılık gösteriyordu. En önemli fark 1926'da kabul edilen göçmen kanununda sistemleştirilerek Türkiye Cumhuriyeti'ne yeni Arnavut göçünün açıkça yasaklanmasıydı. Diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti'nde yerleşmiş olan Arnavutlara, bir zamanlar onlar için yasak bölge olan vilayetlerde yerleşim izni verilmekteydi. Siyasetteki bu değişim bir bakıma iktidar koltuğunun İstanbul'dan Ankara'ya taşınması sonrasında cumhuriyet hükümetinin yeni stratejik önceliklerini yansıtıyordu. Bundan böyle bir zamanların Osmanlı başkentini barındıran yasak bölge Güney Marmara, şimdi güvenilmez Arnavutlara bölgede hareket özgürlüğü tanınarak devletin güvenliği için hayatî bir bölge olma statüsünü kaybediyordu. Arnavutlar ve bölge olarak Güney Marmara'yla ilişkilerindeki bu değişim, devletin artık Arnavutlara onları cumhuriyet toplumuna entegre etmek istermiş gibi yaklaştığı daha geniş bir vizyona işaret ediyordu.

21 Aralık 1922'de, Ankara'nın Sıhhiye Bakanlığı artık Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına dahil olan tüm vilayetlere, tuhaf şekilde yazıya dökülmüş bir genelge gönderdi. Bölge valilerinden, vilayetlerinde yaşayan Arnavut erkek ve kadınların sayı ve yerlerini, muhtemelen Yunanistan'dan geleceği umulan Müslüman mültecileri kastederek, bu senenin muhacirlerinin sayı ve yerleri ile birlikte bildirmeleri talep edilmekteydi.[91] Sıhhiye

91 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923. Aralık başında Ankara zaten Yunanistan'la yapılacak nüfus mübadelesi için hükümet komisyonları kurmuştu. Bkz. Önür Yıldırım, "Diplomats and Refugees: Mapping the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934" (Doktora tezi, Princeton University, 2002), s. 238–9.

Bakanlığı'nın belgede Arnavut göçmenleri mi yoksa genel olarak göçmenleri mi kastettiği açık olmamakla birlikte, her vilayetin kabul edebileceği göçmen sayısı bilgileri de istenmişti.[92] Aralık 1922 ile Mart 1923 arasında alınan cevaplar, Anadolu genelinde Arnavutların durumuna gerçek anlamda hakim olma imkanı sunarken muhtelif Türk vilayetlerindeki siyasî liderlerin bu meseleyi nasıl algıladıklarını ve tepki verdiklerini de gösteriyordu.

Toplamda on beş vilayet, vilayetin ne merkez kazasında ne de tamamında Arnavut olduğunu belirtmişti (Rize, Gümüşhane, Iğdır, Kars Maraş, Mardin, Van, Silifke, Bolu, Bayezit, Urfa, Muş, Siirt, Yozgat, Erzurum). Diğer memurlar, henüz yerleşik herhangi bir Arnavut olmadığını söyleyerek cevaplarında daha ölçülü davrandılar (Trabzon, Osmaniye, Giresun ve Zonguldak).[93] Yirmi kadar vilayet, hükümetin sorgusuna Tablo 6.1'de görünen istatistiği sağlayan olumlu cevaplar verdi.

Yerel yönetimlerden sağlanan bu istatistiklerde ilginç ilaveler, atlama ve sonuçlar var. Arnavut göçmen bulunmadığını iddia eden vilayetler de dahil olmak üzere Ankara'ya cevap gönderen vilayetlerin hemen hepsi, yerleştirilmek üzere kabul edebilecekleri göçmen sayısı tahminlerini de yollamışlardı (tahminler genelde vilayette terk edilmiş mülk miktarına dayanmaktadır) (bkz. Tablo 6.2). Antalya, Kocaeli ve Çatalca açıkça herhangi bir Arnavut göçmeni kabul etmeyeceklerini bildirirken, bazı vilayetler (Iğdır ve Adana) Arnavutları sorgusuz sualsiz kabule gönüllü olduklarını ifade eder. Adana'daki vaziyet bu yazışmalar silsilesinde ilginç bir örnek teşkil eder. 24 Aralık 1922'de Adana valisi gönderdiği cevaba, belli sayıda Arnavut ve Boşnak mülteci kabul etmeye razı olan Adana'daki bölgeleri ayrıntılı olarak veren kapsamlı bir tahmin ekledi. Listeye göre, Adana, Kozan, Cebel-i Bereket ve Ceyhan binlerce göçmeni kabul edebileceğini bildirirken Mersin ve Yumurtalık gibi diğer ilçeler herhangi bir göçmeni almayı kabul etmiyordu (Bakınız Tablo 6.3).

---

92 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

93 A.g.e. Trabzon valisi vilayette resmî olarak yerleşik bir Arnavutun olmadığı belirtti. Osmaniye'deki yetkililer, dokuz sene önce gelmiş ailelerin henüz yerleştirilmediğini ve kasaba dışındaki köylere yerleştirilmeleri gerektiğini beyan etti. Ancak, önceleri Ermeni ya da Rumlara ait olan herhangi bir malın Arnavutlara verilmemesini talep etti.

Tablo 6.1 Anadolu'daki Arnavutların (ve Boşnakların) Vilayetlere Göre Sayıları, 1922-**1923**

Vilayet	Erkek	Kadın	Hane	Toplam Nüfus
Antalya	440	400		804 (Boşnak ve Arnavut)
Denizli	26	26	17	43
Kastamonu	31	36		67
Aksaray			2	
Çankırı				22
Eskişehir	160	160	92	320
Niğde				16
İzmir[a]				2.594
Çanakkale (Biga)	306	27		333
Çanakkale (Çanakkale)[b]				501
Edirne				2.277
Kocaeli				1.288
Sinop				4
Aydın				262
Adana			369	1.109 (Arnavutlar ve Boşnaklar)
Konya				370
Çatalca				1.501
Kütahya	101	100		201 (yerleşik)
Kütahya	159	172		331 (yerleşmemiş)
Muğla				56
Karesi (Edremit)			48	
Tokat				800
Toplam (asgari)				12.096

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

a) İzmir *vilayeti* için rakamlar şöyle: **İzmir *kaza:* 830 Arnavut, 110 Boşnak;** Bayındır Kaza: 252 Arnavut, **112 Boşnak; Foça kaza: 625 Arnavut, 315**

Boşnak; Karaburun kaza: 3 Arnavut, 150 Boşnak; Urla kaza: 107 Arnavut, 230 Boşnak; Kuşadası kaza:144 Arnavut, 5 Boşnak; Menemen kaza: 117 Arnavut, 14 Boşnak; Tire kaza: 58 Arnavut, 25 Boşnak; Çeşme kaza: 248 Arnavut, 280 Boşnak; Ödemiş kaza: 69 Arnavut, 77 Boşnak; Nefer kaza: 0 Arnavut, 1.132 Boşnak; Bergama kaza: 141 Arnavut, 67 Boşnak. Toplam: 2.594 Arnavut, 2.317 Boşnak.

b) Sonraki veriler Çanakkale çevresi için verilmiştir: İrlkirköy nahiye: 75 erkek, 69 kadın (yerleşik olmayan Arnavut); Ezine: 17 erkek, 20 kadın; Bayramiç: 11 Arnavut; Süleymanpaşa mahallesi (Çanakkale): 154 erkek, 156 kadın.

Edirne ve başka yerlerden gelen valilik raporları buralarda ikamet eden Arnavut cemaatlerine dair ilginç ayrıntılar veriyordu. Çatalca, Niğde, Kırkkilise, Kastamonu ve Osmaniye gibi yakın zamanda kurulan Arnavut kolonilerinin çoğunlukla Kosova ve Makedonya'dan gelen mültecilerden oluştuğu ortaya çıkmıştı. Denizli ve Niğde'deki Arnavut mülteciler genellikle tüccar olarak ya da yerel yönetimde memur olarak çalışıyordu.[94] Kırkkilise'deki memurlar, yönetimlerinde yaşayan Arnavutların kısmen farklı bir resmini çiziyordu. Kırkkilise'deki yöneticiler, kasaba dışındaki yollarda meydana gelen eşkıya saldırılarından sonra yerel nüfusun yüzde 5 ila 7'sinin köken olarak Arnavut olduğu hususunda hem Dahiliye Bakanlığı'nı hem de Mübadele, İmar ve İskân Vekaletini bilgilendirdi. Tahminen 600 kişi civarında olan bu Arnavutlar, Balkan Savaşları esnasında gelmiş veya "siyasî nedenler" yüzünden Balkanlar'dan kaçmıştı. Vali, bu mültecilerin çoğunun tarlalarda veya kahvehanelerde ücretli işçi olarak ya da hancı olarak çalıştığını belirtmişti. Hiçbiri mal mülk sahibi değildi, yine de çoğu kasaba dışındaki yollarda insanları soyarak ek gelir kazanıyormuş gibi görünüyordu. Dahiliye Bakanlığı tarafından önerilen çözüm, bu Arnavutları vilayetin sınırları dışına sürmekti.[95] Doğu Trakya boyunca yerel memurlar, Arnavutlar, Boşnaklar ve diğer "tahripkâr" göçmenler hakkında benzer şikâyetlerde bulunmaktaydı (Bakınız Tablo 6.4).

---

94 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

95 BCA 272.12.43.58.20, 29 Kasım 1924.

Tablo 6.2 Her vilayetin kabul edebileceği mülteci ve göçmen sayısı tahminleri

Vilayet	Hane Sayısı	Kişi Sayısı
Amasya	400	
Gümüşhane	500	
Denizli	100	
Kars		100.000
Kastamonu	775	
Silifke		4.000
Giresun		5.000
Eskişehir	20.000	
Muş		50.000
Zonguldak	400	
Siirt	3.450	
Çanakkale (Biga)		300 (+250 hane)
Çanakkale (Çanakkale)		335 (+100 hane)
Kocaeli		2.000-3.000
Aydın	261	
Sinop		3.750
Adana	2.272	
Kütahya	1.050	
Erzurum		3.000-10.000
Tokat		4.790
Rize		Müsait arazi
Antalya		Müsait arazi
Osmaniye		Müsait arazi
Iğdır		Müsait arazi
Mardin		Müsait arazi
Bolu		Müsait arazi
Trabzon		Müsait arazi
Urfa		Müsait arazi

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

Tablo 6.3 Adana vilayeti verileri

Kaza isimleri	Mevcut Arnavut ve Boşnak sakinler (hane)	Mevcut Arnavut ve Boşnak sakinler (bireyler)	Muhtemel Arnavut ve Boşnak göçmen sayısı (hane)
Adana	257	773	32
Kozan	14	49	300
Cebel-i Bereket	20	51	1.320
Ceyhan	57	170	500
Karaisalı	3	6	30

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

Bu yerel memurların edindiği verilerle ilgili en yanıltıcı noktalardan biri, belirtilen eyalette ikamet ettikleri ileri sürülen Arnavutların gerçek sayısıydı. Sıhhiye Bakanlığı tarafından kayda geçirilen muhtelif cevaplar, Aralık genelgesinde gönderilen esas sorunun farklı şekillerde yorumlandığını akla getiriyor. Kars gibi bazı örneklerde soru, vilayetteki Arnavutların toplam sayısı şeklinde yorumlanmıştı. Kütahya'daki örneklerde ise yöneticiler hem yerleşik hem de yerleşik olmayan Arnavutların sayısını bildirmişti. Birçok cevapta detaylı bilgiler verilmemesi, bu vilayetlerde yaşayan Arnavutların sayısının eksik bildirilmiş olabileceğini akla getirir. Dahası, Güney Marmara ve başka yerlerde yaşayan Arnavutların sayısıyla ilgili durumda olduğu gibi, Sıhhiye Bakanlığı'na sunulan rakamlar iki dil birden konuşan ve uzun süredir ikamet etmekte olan "asimile olmuş" başka Arnavutlar olabileceği ihtimalini açıkta bırakır. Sonuç olarak, Sinop vilayetinin tamamında toplam dört Arnavutun ikamet ettiğini varsaymak mantıksız olacaktır, zira Sinop'ta uzun süredir yerleşik olan bir Arnavut nüfus vardır.[96] Arnavut Kazım ve onun gibi tanınmış milliyetçi

96 Sinop'ta (veya Osmanlı'nın son dönemlerinde Canik sancağında) yaşayan Arnavut sayısı hakkında başka hiçbir istatistiksel veri mevcut değil. Bununla birlike, 1925'te bir grup Arnavutun Sinop'a yerleştirildiği biliniyor (bkz: BCA 272.12.44.59.15, 31 Mart 1925). Komşu Samsun bölgesi hakkında çok daha fazla bilgi mevcut. Kurtuluş Savaşı'nda Osmanlı güvenlik belgeleri, 1919'da

Arnavut milislerin ortaya çıktığı Karamürsel civarında sadece on iki Arnavut bulunabildiğine dair yerel raporlara inanmak da anlamsızdır (bkz. Tablo 6.5). Diğer taraftan Yunan işgali esnasında bu küçük kasabanın başına gelen şiddet ve yıkım göz önüne alındığında bu raporlarda doğruluk payı da olabilir.[97]

1923'teki bu yazışmalar Anadolu'daki Arnavut diasporasının boyutunu ve karakterini belirtmenin yanı sıra, fazla yoğunlaşmış Arnavut cemaatlerinin parçalanıp dağıtılması için Ankara'ya bilgi sağlamaya da yaramıştır. Ankara'nın Anadolu'daki Arnavutların yoğunluğunu seyreltme çabasının, yaklaşık on yıl önce Jön Türkler'in İstanbul, İzmit, Bursa ve İzmir'de benimsediği yöntemle aynı olması ise çok da şaşırtıcı değil. Bu resmî yönerge ve raporlar eski "yasak bölge"lerde, herhangi bir nüfus merkezinde yaşayan Arnavutların oranının yüzde 10'u geçemeyeceğine dair düzenlemeye rağmen bu rakamı aşan Arnavut nüfusuna sahip kasaba, köy ve mahalleler bulunduğu izlenimini vermektedir. Kendi bölgesindeki Arnavut yerleşimlerini değerlendiren Kocaeli (İzmit) valisi 1923'te artık daha fazla Arnavut kabul etmeyeceklerini ifade eder. Aynı dönemde Bursa valisi, Piriştinalı 180 Arnavutu, Arnavut yerleşimlerine getirilen yüzde 10 sınırlamasına uygun olarak sınırları dışına çıkarma niyetini beyan etmiştir.[98]

Samsun ile Sinop arasındaki Bafra civarındaki bölgede (Kuzey Kafkasyalılarla birlikte) Arnavut milislerin de varlığından bahsediyor. Andrews, Bafra dışındaki Koşuköy köyünde Arnavutların yaşamaya devam ettiğini söylüyor. 1965'teki nüfus sayımı da Samsun'da 650 Arnavutun yaşamakta olduğunu rapor ediyor. Bkz: Andrews, *Ethnic Groups* s. 132, 362; BOA.DH.EUM.AYŞ 7/102, 9 Mayıs 1919.

97 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923. İzmit - Adapazarı istatistikleri genellikle kafa karıştırıcıdır. Kocaeli mutasarrıfınca sağlanan tabloya göre Boşnakların sayısı (sadece Adapazarı'nda 6.678 Boşnak) Arnavutların sayısına büyük ölçüde ağır basıyor. Gerçekte mümkün olmasına rağmen, İzmit, Adapazarı, Karamürsel ve Yalova gibi yerlerdeki Arnavut sayısının düşük olması epeyce şüpheli görünüyor. Eğer Karamürselli Arnavutlar Yunan işgali sonucu ortaya çıkan on binlerce mültecisi arasındaysa, daha sonra nereye gittiler?

98 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923. Toplam kırk aileyi oluşturan bu kişilerin adları verilmekle birlikte, vali tam olarak nereye tehcir edildiklerine dair hiçbir bulgu vermez.

Tablo 6.4 Edirne vilayetindeki Boşnak ve Arnavut nüfusu

Kaza ismi	Erkek sayısı (Bşn)	Kadın sayısı (Bşn)	Toplam (Bşn)	Erkek sayısı (Arn)	Kadın sayısı (Arn)	Toplam (Arn)
Tekirdağ	198	81	179	44	35	79
Çorlu	26	25	51	25	21	46
Saray	40	42	82	15	40	55
Hayrabolu	186	181	267	5	15	20
Merkete (?)				105	108	213
Kırkkilise	110	110	220	367	410	782
Lüleburgaz	2	3	5	99	83	182
Babaeski	27	33	60	28	59	97
Vize	142	153	295	194	149	343
Demirköy	78	79	167	85	91	176
Gelibolu	2	1	3	1	5	6
Keşan	4	8	12	14	15	29
Eceabat	2	2	4	24	33	57
Lalapaşa	6	9	15	1	25	26
Havsa	100	90	190	3	3	6
Uzunköprü	111 (toplam Boşnak ve Arnavutlar)					
Edirne	24	25	49	86	81	167
?		2	2	1	13	14
Toplam	847	859	1.706	1.107	1.18	2.288

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

Tablo 6.5 İzmit vilayeti Arnavut verileri

Kaza ismi	Toplam Arnavut sayısı	Arnavut (kadın)	Arnavut (erkek)
Adapazarı	800	400	400
Karamürsel	12	6	6
Geyve	49	22	27
Yalova	69	33	36
İznik	28	12	18
İzmit	330	136	194
Toplam	1.288	609	679

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

İzmir ve İstanbul raporları, Ankara'nın Arnavut meselesini ele alırken karşılaştığı kaygı ve güçlüklere dair daha fazla ayrıntı sunar. Sıhhiye Bakanlığı'nın araştırmasına cevap veren vilayetlerden İzmir en fazla Arnavut barındırma talebinde bulunan vilayet olmuştur.[99] Mart 1923'te Sıhhiye Bakanlığı, şehrin doğusundaki 1.300 hanelik Buca mahallesinden toplam 175 Arnavut ve Boşnak hanesinin çıkarılıp başka yerlere taşınmasını talep etti. Sonuçta 134 kadar hane uzaklaştırıldı ve yerini 580

99 PRO/WO 158/485/2489, 22 Mayıs 1922. İlginçtir, İngiliz görevliler de, Eylül 1922'de sürülmelerinden kısa süre önce Yunan işgalindeki bölgede sözde "Türk olmayan" Müslümanların sayısı ve etnik kökeniyle ilgilenmiştir. İngiliz analistler, yaklaşan büyük mülteci krizini öngörerek üst makamlarına Ege Denizi'nin hemen iç bölgesindeki muhtelif kazaların etnik terkibini ayrıntılandıran birçok tablo gönderdiler. Mesela toplam 2.951 Arnavutun Sevr Antlaşması bölgesinde (muhtemelen Yunan Krallığı'na tahsis edilen bölgede) yaşadığı varsayılıyordu. Bu bilgiyi tam olarak nereden aldıkları belirli değil. Ege'nin, özellikle İzmir, Buca ve diğer kıyı merkezlerinin Arnavut nüfusunun kabaca dökümü şu şekilde: Çeşme: 5; Urla: 150; Foça: 5; Karaburun: 6; Manisa: 235; Bayındır: 600; Tire: 150; Seferihisar: 395; Menemen: 215; Nefer: 27; Kasaba: 1163.
Bu istatistiklerle 1923'te bu belediyeler tarafından hesaplanan veriler arasındaki farkları görmek ilgi çekici.

Türkten oluşan bir gruba bıraktı.[100] Ücra köylerden Bornova'nın yanı sıra Urla ve Bergama kasabaları da benzer taleplerle karşılaştı.[101] Anlatılanlara göre bu bölgelerde yaşayan Arnavutlar, yakın zamanda göç etmemişti; bir süredir bölgede ikamet ediyorlardı. Bazıları, Bornova ve Buca'daki yaklaşık 500 Arnavut gibi, bölgenin yerlisi olan Rumların geride bıraktığı mülklerin üstüne çökmüş işsiz "serseriler" olarak adlandırılmıştı.[102] Bergama'da yaşayanlar ise Yunanlar tarafından asıl yerleşim yerleri olan Alaşehir'den sürülen Kosovalı mülteciler olarak tanımlandılar. Neticede bu gruplar farklı akıbetlere uğradılar. Ankara, Bergama'daki Arnavutların evlerine dönmesine izin vermektense kasaba civarında Rumlardan kalan mülkleri onlara sundu.[103] Bornova'daki grup Buca'dan bazılarıyla birlikte daha doğuya, Isparta ve Niğde'nin dışındaki Ermeni topraklarına yerleştirildi.[104] Geride kalan Rum mülkleri daha sonra Yunanistan'dan gelen Müslümanlara tahsis edildi.[105]

Bu siyasetin farklı bir yönü de İstanbul'da ortaya çıktı. Eski Osmanlı başkentinden gönderilen belgeler, şehirde yaşayan çok sayıda Arnavutun dağıtılmasına uğraşıldığını, kimlerin kalmasına izin verilip kimlerin daha doğuya nakledileceğine karar verildiğini gösterir. 18 Mart 1924'te Sıhhiye Bakanlığı'nın İstanbul büroları, şehirden çıkarmayı planladıkları Arnavutların (ve diğer etnik grupların) adlarını, doğum yerlerini, şehre geliş tarihlerini, aile fertlerinin sayısını ve gönderilmek istedikleri yerleri belirten örnek bir kayıt defteri açtı (bkz. Tablo 6.6).

Tablo 6.6, listedeki on dokuz aileden on beşinin güney Yugoslavya'dan (Kosova ve Makedonya) geldiğini, on birinin de Arnavut olduğunu iddia

---

100 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

101 A.g.e. Nüfusları yüzde 10'u aştığı hâlde Urla'daki Arnavutlara ne olduğu bilinmiyor.

102 BCA 272.11.18.88.22, 17 Temmuz 1924; BCA 272.11.19.90.10, 6 Ağustos 1924; BCA 272.11.19.93.10, 4 Eylül 1924; BCA 272.11.29.100.5, 2 Aralık 1924.

103 BCA 272.12.42.55.6, 4 Ekim 1924.

104 BCA 272.11.18.88.22, 17 Temmuz 1924; BCA 272.11.19.90.10, 6 Ağustos 1924; BCA 272.11.19.93.10, 4 Eylül 1924; BCA 272.11.29.100.5, 2 Aralık 1924.

105 BCA 272.11.29.100.5, 2 Aralık 1924.

ettiğini göstermektedir. Bu Arnavutların neredeyse tamamı arzu ettikleri varış yeri için İzmir beyanında bulunmuştu.

Yaklaşık dört yıl sonra, Ankara'ya benzer bir rapor gönderildi. Öte yandan bu raporun ilişiğinde İstanbul'da kalmak için kayıt olan kişiler ve ailelerinin bir listesi vardı. 1927 tarihli bu rapor, kişilerin adları, doğum yerleri ve giriş tarihleri gibi bilgilerin yanı sıra, başvuru yapanların her birinin kısa özgeçmişini de içermekteydi. Mesela, İbrahim Efendi adında bir göçmen Arnavutluk'tan İstanbul'a 5 Ağustos 1923'te gelmişti. Aslen Kuzey Yunanistan Yanya'dandı, ama memleketine yapılan Yunan saldırısından sonraki on yıl süresince Arnavutluk'ta sürgünde yaşamıştı. Süleyman adında bir başka göçmen Kuzey Makedonya'nın Tetova (Kalkandelen) kasabasındandı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapmış bir gaziydi ve ordudan ayrıldıktan sonra İstanbul'un Süleymaniye semtine yerleşmişti. Süleyman, Nisan 1924'te Yugoslavya vatandaşı olan eşi ve ailesine kavuşmak için Türk pasaportu ile Tetova'ya döndü. Aynı yılın aralık ayında ailesi ile birlikte geri döndü ve ailesi İstanbul'daki yetkililer tarafından nüfusa kayıt edildi. Raporda, 1926'da telaşla Üsküp'ten İstanbul'a kaçan (muhtemelen o zaman Makedonya'yı kasıp kavuran milis çatışmaları sebebiyle) 17 yaşındaki biri ile Balkan Savaşları sırasında Kosova'dan kaçtığından beri İstanbul'da çobanlık yapan Prizirenli diğer bir mültecinin hikâyelerinden de bahsediliyordu.[106]

Tablo 6.6 İstanbul göçmen kayıtlarından örnekler, Mart 1924

Aile reisinin ismi	Doğum yeri	Varış tarihi	Etnisite	Toplam aile bireyi sayısı	Talep edilen yer
Salih	Manastır	6 ay önce	Türk	5	İzmir
Hüseyin	Karafiriye	1920	Türk	3	İzmir
Mehmet	Karacık	1920	Türk	4	Bursa
Zekeriya	Kosova	Şubat 1923	Arnavut	5	Silivri (Çatalca)

106 BCA 272.12.52.122.30, 31 Mart 1927.

Arif	Girit	Ocak 1923	Giritli Türk	2	İzmir
Kaharman	Priştine	Ocak 1923		2	İzmir
Necip	Manastır	1921	Arnavut	3	İzmir
Şerif	Gilan	1922	Arnavut	2	İzmir
Murad	Priştine	Şubat 1921	Arnavut	7	İzmir
Mustafa	Karcık	Ocak 1922	Arnavut	3	İzmir
Asad	Saraybosna	Ocak 1922	Boşnak	1	İzmir
Yusuf	Peç	Kasım 1922	Arnavut	3	İzmir
İskender	Manastır	Mart 1923	Türk	5	Adapazarı
Resam	Kucasi	1920	Türk	7	İzmir
Ali	Prilip	1920	Arnavut	1	Akhisar
Hüseyn	Shtip	1922	Arnavut	1	İzmir
Süleyman	Kalkandelen	1922	Arnavut	3	İzmit
Abdul	Prilip	1923	Türk	6	Adapazarı
Ayşe	Üsküp	1923	Arnavut	5	İzmir

Kaynak: BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923.

Bu dönemde İzmir ve İstanbul'dan yapılan yazışmaların küçük bir kısmını oluşturan az sayıdaki seçilmiş belge, Arnavutlara yönelik Türk siyasetinin karmaşıklığı kadar, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki Arnavut göçmen ve mültecilerin özellikleri hakkında da fikir verir. Bu belgeler, Türk memurlarının kendi bölgelerindeki Arnavutları ciddiyetle saymaya ve takip etmeye çalıştıklarını ortaya koyar. Ankara'daki ve vilayetlerdeki yöneticiler yeni gelen Arnavut göçmenlerin en yoğun nerede bulunabileceğini ve nüfusun yüzde kaçını oluşturduklarını biliyordu. Yerleşim memurları "haricî" Arnavutların nerelere gönderilebileceğini ve hangi bölgelere veya mahallelere yerleştirilebileceğini açık açık biliyordu.

Buna rağmen, İstanbul ve başka yerlerdeki belgelerin gösterdiği gibi Ankara savaş yıllarında kaydedilmeden veya sayılmadan kalmış pek çok Arnavutun izini kaybetti. Ankara'nın Anadolu'daki diasporaya dair bilgisindeki boşlukların sebebi Kurtuluş Savaşı ve imparatorluktan cumhuriyete geçiş olsa da, cumhuriyet hükümetinin Arnavutlara yaklaşma yöntemi ve bu yöntemdeki itina, ilk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benimsediği pratiklerin doğrudan devamıydı.

Bu belgeler ayrıca Anadolu'daki Arnavut nüfusunun Birinci Dünya Savaşı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasındaki süreçte sabit kalmadığını da gösterir. Hükümet raporlarında bulunan istatistikler ve açıklamalar Anadolu genelindeki Arnavut toplumunun bu savaş döneminden ve iç kargaşadan ne derece etkilendiğini ortaya koyar. İç Anadolu ve Doğu Anadolu'ya göç eden veya sürülen çoğu Arnavut, varışlarından yıllar sonrasında bile yerleştirilmeden kaldı. Diğer göçmenler, memur, tüccar veya işçi olarak kısa sürede yeni çevrelerine karıştı. Ellerinden geldiği şekilde hayatta kalmaya çalışan ve son çare olarak hırsızlık ya da eşkıyalığa başvuran bazı Arnavutlar, bir suç sınıfı olarak kötü şöhretlerini sağlamlaştırdılar. Batı Anadolu ve Balkanlar'daki çatışmalar, çoğu kişiyi yaşamlarında birden çok defa kaçmak zorunda bıraktı. Burada sunulan belgeler, bu fakir göçmenlerin evlerine dönmeye ve ailelerine kavuşmaya teşebbüs ettiklerinin de işaretini verir. Ancak İskân, Sıhhiye ve Dahiliye bakanlıkları memurlarının kaygıları ve gözlemleri yanıltıcı. Yıllar önce İTC'de olduğu üzere Ankara'yı en çok endişelendiren, Türkiye'de yaşayan Arnavutların potansiyel olarak ve göründüğü kadarıyla yaradılıştan gelen istikrarsız yapılarıydı. Ne var ki bu belgeler Türk devletine ve toplumuna görünüşte entegre olmuş meslek erbabı, tüccar, esnaf, subay ve memurlar gibi gruplar hakkında fazla ayrıntı vermez. Bu Arnavutlar, Kırkkilise veya İzmir'de hem devlete hem komşularına zarar verme potansiyeli taşıyan fakir ve yerlerinden edilmiş mültecilerden daha az önem teşkil eder. Arnavut diasporasının daha elit kesimine yönelik bu görmezden gelme tutumu Arnavut etnik kimliğine karşı mevcut sınıfsal algının altını çizer. Toprağın yoksa veya hayatta kalmak için hırsızlık yapıyorsan "Arnavut olman" önemli hâle geliyordu.

Osmanlı ve Türk yönetim sistemleri arasındaki devamlılıklar, Arnavut göçmenlerin tanımlanma ve yerleştirilmesi konusundaki ortak düşünce

ve yöntemler ile sınırlı kalmadı. Önceden de olduğu gibi, Ankara'nın sınırları içindeki Arnavut vatandaşlarına yaklaşımı çok önemli, bir o kadar da problemli bir soruyla çevrelenmişti: Arnavut tam olarak kimdi? Ankara'nın bu soruyla ne derece uğraştığına dair fikir veren ilk kanıtlardan biri, 1923 sonlarında Lozan'da görüşmeler devam ettiği sırada ortaya çıktı. 19 Aralık oturumunda İtalyan temsilcisi, Yunanistan ile Türkiye arasında yaklaşan nüfus mübadelesinde Arnavutların ne olacağı konusunu gündeme getirdi. Ankara ile Atina bu konuda mutabıktı: Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar mübadele şartlarına uygun değildi. Yunanistan temsilcisi Demetrius Caclamanos Türk muhatabı Rıza Nur'a, Yunanistan'daki Arnavutların, ülkenin en kuzeybatısındaki Epir'in Çamerya bölgesinde yaşadıklarını ve Türklerden ayırt edilebilir olduklarını ifade etmişti.[107] Hem Rıza Nur'un hem de Türk hükümetinin, Caclamanos'un sözüne güvendikleri ve teminatlarına inandıkları görülüyor.[108] Ankara, sonradan Güney Marmara'daki Erdek'in yanı sıra Ayvalık, Menteşe, Antalya, Senkile, Mersin ve Adana'ya yerleştirilecek bin kadar "Türkçe konuşan" kişinin Çamerya'dan Anadolu'ya gelmesini bekler.[109] Arnavutlar, Epir'in bu bölgesindeki bir kısım Müslümanın kendileriyle soydaş olduğunu iddia etse de Ankara, "Türkçe konuşan"lar dışında hiçbir Arnavutu nüfus mübadelesinde kabul etmeyeceğini taahhüt etti.[110]

Müzakereler süresinde bile Büyük Mübadele'nin bu yönü hakkında çekinceler vardı. Atina'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne göre, Müslümanlar arasında ayırt edilebilir olmanın en belirleyici unsurunun "ırk" mı, "din" mi olduğu hususunda kafa karışıklığı vardı, ayrıca bir kimsenin Arnavutluğunu tanımlayan bir standart konulmadığını da rapor ediyordu. Epir'deki Arnavutların iyi tanımlanmış bir bölgede oturdukları iddia ediliyordu, fakat İngiliz temsilcisi, Milletler Cemiyeti'nde, Arnavut ve Yunan delegelerinin bir toplantıda Yunanistan'da yaşayan Arnavutların

---

107 Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler, Cilt II* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 345.

108 Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki* (İstanbul: Tan Matbaası, 1951), s. 35. Hem Rıza Nur hem Celal Bayar, bir Meclis oturumunda hiçbir Arnavutun mübadeleye dahil edilmeyeceğini tekraren beyan ettiler.

109 BCA 272.11.19.92.22, 31 Ağustos 1924; BCA 272.11.21.103.16, Ocak 1925.

110 BCA 30.18.1.12.65.5, 28 Aralık 1923.

sayısını belgeleyen hiçbir kaydın olmadığını ifade ettiklerini dile getirdi. Yunanistan temsilcisi Caclamanos, hiç kimsenin sürgün edilmeyeceğini söyleyerek, Epir'deki Atina'nın Arnavutlara yönelik tavrını tekrarladı. Caclamanos, Yunan mübadele memurlarınca önceden incelenmiş olan Çamerya'daki 200 aileden sadece dokuzunun elendiğini ileri sürerek devam etti. Arnavutluk temsilcisi Benoît Blinishti, Caclamanos'un garantisine itiraz etti ve bölgedeki Yunan memurlarının Çamerya'daki tüm Müslümanlara Anadolu'ya sürüleceklerini söylediğini öne sürdü.[111] Milletler Cemiyeti, bu konuyu çözmek için Yunanistan, Arnavutluk ve üçüncü bir tarafın temsilcilerinden oluşan karma komisyon kurulması ve potansiyel sürgünler arasında kimlerin Arnavut olduğuna karar verilmesi gerektiğini belirtti. Ne var ki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bu çözüme dahi temkinli yaklaştığı anlaşılıyordu. Bir İngiliz gözlemci, Balkanlar'da uzun zamandan beri din ve ırkın aynı anlama geldiği ve Arnavut kültürünün özelliklerini muhafaza eden pek çok Müslüman olduğu yorumunda bulundu. Yüksek Komiserlik'e göre çoğu kişi birkaç dil bildiğinden Türkler ve Arnavutlar arasında karar vermek için dil uygun bir ölçüt değildi.[112]

Yunan yetkililer, nihayetinde, Çamerya ile birlikte Larissa, Langada, Drama, Vodina, Serez, Edessa, Florina, Kilkis, Kavala ve Selanik'ten de on binlerce Müslümanın tehciri yolunu benimsedi.[113] 1923 ile 1930

---

111 Dimitris Michalopoulos, "The Moslems of the Chamuria and the Exchange of Populations between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26, no. 2 (1985), s. 303; PRO/FO 286/869, 31 Aralık 1923. Blinishti, sözüne Çameryalıların mallarından ve son hasatlarından vazgeçip tüm bunları Anadolu'dan gelen Rumlara vermek zorunda kalacaklarını söyleyerek devam eder. Aksi takdirde, mal alıp satamayacak, oy veremeyecek ve mültecileri evlerinde barındırmak zorunda kalacaklardır. Caclamanos, bu görüşe karşı çıkar: Az sayıda Müslüman Yunanistan'dan ayrılmak istediğine göre kanıtlanabilecek herhangi bir taciz yoktur. İngiliz bakış açısına göre Yunanlar, şehirli Müslüman toprak sahiplerinin mallarını alma niyetindeydi.

112 PRO/FO 286/869, 31 Aralık 1923.

113 Michalopoulos, "Moslems of the Chamuria", s. 309. Atina ve Ankara, Temmuz 1921'de Çameryalıların gönderilmesinde mutabık kaldı. Epir'den (Yanya ve Preveze'den) 7.500 kişinin Anadolu'ya gönderildiği tahmin ediliyor. Ankara mübadele başlamadan önce Epir'den gelecek 55 bin mülteciyi

arasında bu mültecilerin Türkiye'ye katılması Anadolu'nun manzarasını önemli ölçüde değiştirecekti. 1927'ye gelindiğinde, Türk memurları sadece Bursa vilayetinde Yunanistan'dan gelen 32.315 kişiyi yerleştirmişti.[114] Bu binlerce kişi arasında kimlerin Arnavut olduğunu söylemek zor. 1990'ların sonlarında Bursa'da etnografik bir çalışma yapan Raif Kaplanoğlu'na göre Yanya, Preveze ve Florina'dan Arnavut mülteciler Bursa civarına gelmiş ve yerleşmişlerdi.[115] Bu mülteciler, bir yandan Bursa'ya ve Güney Marmara'daki diğer vilayetlere yerleştirilirken, diğer yandan da Kurtuluş Savaşı'nda yıkılan bu şehirlerin yeniden inşası için çalışılıyordu. Tablo 6.7 ve 6.8'de görünen yapısal kayıplar, Lozan müzakereleri zarfında Güney Marmara'da kayda geçirildi. Aynı şekilde bölgedeki araziler, işletmeler ve "taşınabilir mallar" tasnif edilerek yeniden dağıtıldı. Müslümanlar tüm Güney Marmara'da milyonlarca liralık mülk kaybı yaşamış olmakla birlikte, Rum ve Ermenilerin terk ettiği mülkler bu kaybın bir kısmını telafi etmeye yaradı.[116] Karamürsel gibi yerlerde devletin ev (toplamda 400) ve okul inşa etme çabası, önceleri Rum ve Ermenilerin sahip olduğu zeytinyağı işletmelerinin yeni Müslüman sahiplerine dağıtılması ile beraber ilerledi.[117]

Rıza Nur, Yunanistan'la nüfus mübadelesinin nihaî analizinde bulduğu sonuçlardan tümüyle tatmin olmuş değildi. Türkçü camiada güvenilirliğini Birinci Dünya Savaşı öncesinde sağlamlaştıran aktivist Rıza Nur, Atatürk'ün en açık sözlü destekleyicileri (ve tenkitçileri) arasında olmuş, Kurtuluş Savaşı boyunca milliyetçi hükümete hizmet etmişti. Sıhhiye Ba-

---

yerleştirmeye hazırlanmıştı. Bkz: Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923–1925)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 91; Yıldırım, "Diplomats and Refugees", s. 241.

114 Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele*, s. 86–7.

115 A.g.e., s. 66, 67, 69. Kaplanoğlu, Gemlik'te yerleştirilen Yanyalı mültecilerden çoğunun Türkçe konuşmadığını ileri sürer. Gemlik'teki Yanya mültecilerinin yanı sıra yerleştirilen Preveze mültecilerinin ciddi bir bölümünün de Arnavut olduğu iddia edilir. Bursa ile Orhangazi arasına yerleştirilen Florinalılara gelince, Kaplanoğlu da onların büyük bölümünün Arnavut olduğunu kabul eder.

116 *Lausanne Conference*, s. 678. Lozan'da ibraz edilen Türk hükümeti istatistiklerine göre, Bursa, Ertuğrul, İzmit ve Karesi sancaklarında kaybedilen hayvanlar sebebiyle 25.883.091 Türk lirası zarar rapor edildi.

117 BCA 272.11.19.95.22, 29 Eylül 1924.

karı olarak, 1923'ün büyük bölümünde Ankara'nın Arnavutları sayma ve yerleştirme çabalarının denetlenmesine yardımcı olması muhtemeldi. Arnavutlara, Çerkeslere ve rakip milliyetçilik fikirleri ile devleti tehlikeye düşüren diğer "yabancılar"a yüksek sesle cevap verdiği çok ciltli otobiyografisini 1929'da yayınladı. Nur'a göre, nüfus mübadelesinin nihaî etkisi temel niyetin tam tersine olmuştu, çünkü binlerce Arnavut "Türk" olmanın verdiği korumayla Anadolu'ya sığınmanın peşine düşmüştü.

Tablo 6.7 Kurtuluş Savaşı'nda Güney Marmara'daki yapısal kayıplar (vilayet olarak)

Sancak ismi	Yıkılan binalar (hem köy hem de şehirlerdeki evler)	Maddi kayıp (Türk lirası)
Bursa	13.668	16.837.000
Ertuğrul	3.235	7.774.000
İzmit	17.728	27.476.597
Karesi	6.385	21.480.495

Kaynak: *Lausanne Conference*, s. 676-7.

Tablo 6.8 Kurtuluş Savaşı'nda Güney Marmara'daki yapısal kayıplar (kasaba olarak)

Yıkılan kasabanın ismi	Yıkılan bina sayısı	Savaştan önce var olan bina sayısı	Maddi kayıp (Türk lirası)
Bilecik	2.245	Tamamen yıkılmış	1.136.000
Söğüt	948	Tamamen yıkılmış	2.940.000
Yenişehir	1.187	Yarısı yıkılmış	5.136.000
İznik	615	648	1.467.400
Karamürsel	830	847	9.106.500
Yalova	232	286	772.960
Mihaliç	905	Tamamen yıkılmış	3.364.750
Bandırma	1.305	Büyük oranda yıkılmış	49.122.000

Kaynak: *Lausanne Conference*, s. 677.

Not: Bu kayıpların parasal değeri, yukarıda verilen genel istatistiklere özeldir.

Lozan Antlaşması müzakerelerine katılımını tartışırken, Rıza Nur, Yanya çevresinden gelme ihtimali olan göçmenler hakkında şunu söylemek zorunda kalmıştı:

> Mübadelede, Yanya gibi bölgelerden bize Arnavutların gelmesini istemedim. Bu tipler bizim devletimizde eşkıyalar ve haydutlar arasında yer alırlar ve köylerimizden öldürdükleri ve büyük ölçüde dolandırdıkları vardır. Daha önceki dönemlerde de böyleydi... Bu nedenle, 'Mübadele edilecek olanlar Türk, Müslüman ve Yunan vatandaşlarıdır' koşulunu koyduk.[118]

Ankara'ya, bunun yanı sıra Kartal, Pendik ve Erenköy yakınlarındaki ve İzmit'in batısındaki "Türkiye'deki en iyi topraklara" yerleştirilen mülteciler arasında Arnavutların olduğunu öğrendiğinde şaşırdı ve hiddetlendi.[119] Yanyalı Arnavutların (Türk ve mümin oldukları ileri sürülüyordu) düzenbazlığına ilaveten Nur, eski milliyetçi vekil, şimdiki İzmir valisi Mustafa Abdülhalik'i (Renda) de suçluyordu.[120] Nur, Yanyalıyı, sadece yasaklanmış Arnavutlar ile gizli anlaşma yapmakla değil, aynı zamanda Türkiye'deki Arnavutları yeniden taşınmaya ve İzmir'e yerleşme konusunda cezbetmeye çalışmakla da suçluyordu. Jandarma teşkilatındaki ve Bursa, Eskişehir, Konya ve başka yerlerdeki yerel memurlarla temasları uyarınca, bütün Anadolu'daki Arnavutların, kurulu düzenlerini bırakarak İzmir'e doğru yasadışı şekilde yollara koyulduklarını ifade ediyordu. İzmir polisinden geldiği iddia edilen gizli bir telgraf, "Türkiye'deki tüm Arnavutlar burada toplanıyorlar. Burayı Arnavutluka çevirecekler," demekteydi.[121] Rıza Nur, tüm bunların soydaş dostlarını bile bile arayıp bulan Abdülhalik'in işi olduğunu ileri sürmekteydi.

Abdülhalik bu suçlamaları reddetti, ama Rıza Nur'un haklı olması da mümkün. İzmir, Afyon ve başka yerlerden yerleşim belgeleri, Arnavutların Türkiye'ye yasadışı şekilde geldiğini ve bazı Arnavutların da yasadışı şekilde İzmir'e gitmeye uğraştığını öne sürer.[122] Yine de Nur'un bu

---

118 A.g.e. Rıza Nur'un Ankara'da karşılaştığı Yanyalı mülteciler aslında Yunanca konuşmaktaydı.

119 Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 1097.

120 A.g.e.

121 A.g.e., s. 1097–8.

122 BCA 272.11.16.66.1, 4 Ağustos 1923; BCA 272.11.16.68.9, 10 Kasım 1923.

olaylardan Arnavut valiyi sorumlu tutması pek de ikna edici değil. Güney Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen bu kişilerin Arnavut veya Türk olup olmadıkları sorusu ise Lozan Antlaşması'ndan daha eskilere dayanıyor. 1878 ile 1923 yılları arasındaki birden çok göç dalgasına rağmen, 1923 yılında hâlâ kişinin Türk mü, Arnavut mu olduğuna dair bir ölçüt mevcut değildi. Bununla birlikte, 1916 nizamnamesinden gördüğümüz gibi, Arnavut olarak tanımlanan belli kişilerin durumlarında yasal bağlamda keskin boşluklar mevcuttur. Lozan müzakereleriyle ilgili belgelere göre, Türk yetkililer 1923 yılında sadece hem Müslüman olup hem Türkçe konuşanların geleceğini umuyordu. Böylece Türk görevliler, çoğu çokdilli ve hem Arnavut taşra kültürüne hem de Osmanlı şehir kültürüne aşina Müslüman göçmenleri ayırt etmek için Osmanlı yetkililerin kurduğu ve iyi tanımlanmamış bir sistemi kullanmaya devam ettiler.

Arnavut göçünün yarattığı sorun ve sonuçlar, Lozan Antlaşması veya Yunanistan'la nüfus mübadelesiyle durgunluğa ulaşmadı. Genel itibarıyla, Yunan mültecilerle gelen Arnavut dalgası, Balkanlar'daki başka yerlerden gelen benzer göçmen dalgaları ile karşılaştırıldığında daha küçüktü. Türk kaynakları, 1923 ile 1939 arasında Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'dan en az 400 bin göçmenin Türkiye'ye geldiğini yazar.[123] 1927'ye gelindiğinde 9 bin "gayrimübadil"in Bursa vilayetine yerleştirilmiş olduğu rapor ediliyor.[124] Hem Türk hem de Yugoslav kaynaklar 1923 ile 1939 arasında Türk sınırını geçen 115 binden fazla Yugoslav vatandaşın çoğunluğunun Arnavut olduğunu öne sürer.[125]

---

123 Nurcan Özgür-Baklacıoğlu, "Devletlerin Dış Politikaları Açısından Göç Olgusu: Balkanlar'dan Türkiye'ye Arnavut Göçleri (1920–1990)" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003), s. 227. Burada söz konusu olan istatistiğe göre, Yugoslavya'dan 115.427, Romanya'dan 117.095 ve Bulgaristan'dan 198.688 kişi göç etmiştir.

124 Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele*, 86-7.

125 1923 ile 1929 arasında Yugaslavya'yı terk eden göçmenlerin sayısı konusunda bir uyuşmazlık var. Kosova'daki Tarih Kurumu, 1923 ile 1939 arasında 180.272 kişinin Yugoslavya'dan kaçtığını (1919 ile 1940 arasında 255.878) öne sürüyor. 1934'e gelindiğinde, Bursa'daki 5.371 kişi Yugoslavya doğumluydu. Bkz: Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele*, s. 88; Özgür-Baklacıoğlu, "Devletlerin Dış Politikaları", s. 215.

Yugoslavya'dan savaşlar arası dönemde gelen yeni göçmen dalgası, Müslüman nüfusunu sarsmayı ve haklarından mahrum etmeyi amaçlayan Yugoslav devlet politikasının doğrudan neticesidir. Belgrad'ın Yugoslavya'da kalan Müslümanlara karşı savaşının merkezinde, kabaca eski Osmanlı topraklarının Yeni Pazar (Novi Pazar veya Sancak), Kosova, Üsküp (Skopje) ve Manastır (Bitola) bölgelerini kapsayan Güney Sırbistan yer almaktaydı. 25 Şubat 1919'da Yugoslav hükümeti Osmanlı toprak sahipliği sistemini resmen iptal etti.[126] Kanun, yerel yöneticilere Güney Sırbistan bölgesindeki (çoğunlukla Müslümanların sahip olduğu) büyük ölçekli taşınmazları parçalama ve toprağı öncelikle (genel olarak Sırp) Ortodoks ailelere ve yerleşimcilere dağıtma hakkı tanımaktaydı.[127] Bu "tarım reformu" programına, Belgrad'ın bu topraklarda Sırp köylüleri kolonileştirme yönündeki yoğun çabası eşlik etti. Bu iki tedbir Müslüman Yugoslav topluluğunun maddî temelini yerle bir etti. Bir akademisyene göre, Kosova ile Üsküp'ün güneyi ve batısındaki ovalar boyunca 381.245 hektar arazi müsadere edildi.[128] Aynı zaman dilimi içinde, Yugoslav hükümeti sadece Kosova'ya 13 bin aile (toplamda yaklaşık 70 bin kişi) yerleştirdi.[129]

Güney Sırbistan'daki Müslümanlara yapılan baskı, bölgedeki etkin asker ve milis varlığıyla desteklendi. Yerel direniş grupları, ordu ve jandarma birlikleri arasındaki silahlı çatışmalar, Birinci Dünya Savaşı boyunca ve Yugoslav Krallığı'nın ilk yıllarında da devam etti.[130] Büyük ölçüde

---

126 Ramiz Abdyli, "The Expropriation of the Albanian Population and Attempts at Colonisation of Albanian Territories. (1918–1941)", *The Kosova Issue: A Historical and Current Problem* içinde (Tirana: Institute of History, 1996), s. 9; Millovan Obradović, "Kolonizimi dhe Reforma Agrare në Funksion të Spastrimit Etnik të Shqiptarëvë", Hivzi Islami (der.), *Spastrimet Etnike: Politika Gjenocidale Serbe Ndaj Shqiptarëvë* (Pejë: Botoi Dukagjini, 2003) s. 175–88.

127 Malcolm, *Kosovo*, s. 280. Diğer akademisyenler malların yeniden dağıtımının sadece Sırplara yaradığını söylese de, Noel Malcolm, yeniden toprak tahsiscdilen 14 bin aileden 4 bininin Arnavut olduğunu ileri sürmektedir.

128 Hivzi Islami, *Kosova dhe Shqiptarë të: Çështje Demografike* (Prishtinë: Pena, 1990), s. 61.

129 Malcolm, *Kosovo*, s. 282.

130 A.g.e. 273; Xheladin Shala, "Ndjekja dhe Vrasja e Patriotëve Shqiptarë në

kırsaldan gelen Arnavutları kapsayan bu direniş hareketinde yer alanlar kaçaklar olarak bilinir oldu. Bu hareketin Bajram Curry, Azem Bejta ve Hasan Piriština gibi çoğu lideri, yıllar önce Osmanlı egemenliğine karşı çıkmış eski Osmanlı subayları ve ileri gelenlerindendi. Küçük yerel gruplar hâlinde örgütlenen kaçaklar, 1920'lerin başlarında Gostivar,[131] Gilan,[132] Tetevo,[133] Kičevo,[134] Kumanovo,[135] Peja,[136] Prilip,[137] Priştina,[138] Novi Pazar[139] ve Üsküp'teki[140] hedefleri vurarak Yugoslav askerlerine ve jandarmalarına saldırılar düzenledi. Kaçak hareketini destekleyen Arnavut milliyetçilerin liderlik ettiği Kosova Millî Savunma Komitesi'nin topladığı verilere göre, 1921 itibarıyla şiddetin sonucu olarak 12.371 kişi öldürülmüş ve 22.110 kişi de hapsedilmişti.[141]

Müslümanların Güney Sırbistan'da karşı karşıya kaldığı şiddet ve hak mahrumiyeti, bölgedeki binlerce aileyi kaçmaya zorladı. Bölgedeki büyük ölçüde Sırp olan Yugoslav kuvvetleri açısından hedef, sadece Müslümanları kamusal yaşamın her alanından temizlemek değil, aynı zamanda

---

Vitet 1912–1916", in *Gjenocidi dhe Aktet gjenocidiale të Pushtetit Serb Ndaj Shqiptarëve nga Kriza Lindore e Këndej (më Vështrim të Veçantë mbi Burimet Serbe të Fakteve* (Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 1995), s. 99–105.

131 "Naši Podisi", *Stara Srbija*, 1 Nisan 1921.

132 "Naši Podisi", *Stara Srbija*, 15 Mart 1921.

133 "Kačaci u Tetevu", *Stara Srbija*, 3 Nisan 1921; "Kačaci u Tetevu", *Stara Srbija*, 8 Nisan 1921.

134 "Naši Podisi": Kičevska Anarahja', *Stara Srbija*, 26 Mayıs 1921. Kičevo'daki bu saldırı ve soygun meselesinde gazeteciler kaçaklardan, "mafya" şeklinde olarak sözediyorlar.

135 "Razbojniski Napad: Kačaci na Merıju", *Stara Srbija*, 23 Haziran 1921.

136 "Kačaci i Komite na Delu", *Stara Srbija*, 18 Ağustos 1922; "Kačaci i Komite na Delu", *Stara Srbija*, 19 Ağustos 1922; "Borba sa Odmetnitzima", *Stara Srbija*, 21 Ağustos 1922.

137 "Napad Kačaci", *Stara Srbija*, 24 Ağustos 1922.

138 "Napad Kačaka", *Stara Srbija*, 5 Ocak 1920; "Naši Podisi: Anarhi na Kosovu", *Stara Srbija*, 6 Ocak 1920; "Kačaci i Komite na Delu", *Stara Srbija*, 19 Ağustos 1922.

139 "Borba sa Odmetnitzima", *Stara Srbija*, 21 Ağustos 1922.

140 A.g.e.

141 Malcolm, *Kosovo*, s. 278.

özellikle Arnavutları Yugoslav toplumu içinde etkisizleştirmekti. Kosova ve Makedonya'nın "Arnavut problemi", antik Sırp toprakları tümüyle geri kazanılmadan önce alınması zorunlu olan bir kanserdi ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri Sırp milliyetçi arzularının kalbinde yer alıyordu. Güney Sırbistan'la ilgili Yugoslav siyasetinin mimarlarından Sırp akademisyen olan Vasa Čubrilović, durumu şu şekilde ifade etmektedir:

> Arnavutlar sadece kolonizasyonu artırmak yoluyla püskürtülemezler. Arnavutlar son bin yılda devletimizin çekirdeği Raška ve Zeta'ya direnmeyi başaran tek halk olmakla kalmamış, aynı zamanda etnik sınırlarımızı kuzey ve doğuya iterek bize zarar da vermişlerdir. ...Onlarla başa çıkmanın tek yolu ve tek vasıtası örgütlü devletin acımasız şekilde güç kullanmasıdır. ...1912'den beri onların üstesinden gelmekte başarısız olmamız bizim hatamızdır: Otoritemizi kuvvetlice uygulamadık. Onları asimile etmekte başarı gösteremedik. Eğer uygun bir zamanda onlarla hesabımızı kapatmazsak, yirmi ila otuz yıl içerisinde dehşetli bir irredantizm ile başa çıkmak zorunda kalacağız ki, bunun belirtilerini mevcut durumda görebiliriz. Tüm güney topraklarımızı kaçınılmaz şekilde tehlikeye atacaklar.[142]

"Tarım reformu" programı Kosova ve Makedonya'da çiftçilik yapan birçok Arnavutun Türkiye'ye göç etmesine sebep olsa da (gazetedeki bir makalede söylendiği üzere "kardeşleriyle birlikte olmak için topraklarından taşınarak"), Belgrad'ın Güney Sırbistan siyaseti 1933'te çarpıcı bir değişikliğe uğradı.[143]

28 Şubat 1933'te Türk Hariciye Vekili Rüştü Aras Belgrad'a geldi ve Yugoslav Dışişleri Bakanı ile Müslümanların Güney Sırbistan'dan Anadolu'ya toplu göçleriyle ilgili birçok toplantıdan ilkini başlattı. Aras, Sırp meslektaşı Milan Stojadinović'le birlikte, karşılıklı olarak Haziran 1938'de imzalanacak müşterek bir anlaşmayı beş yıl boyunca müzakere ederek sonuca bağladı.[144] Anlaşmanın gerekçesi, "özgür ve cömert"

---

142 Vasa Čubrilović, "The Expulsion of the Albanians by the Serbs", *That was Yugoslavia: Information and Facts*, nos. 4–5 (1993), s. 11–12.

143 "Socialna Pitanja: Muslimani i Agrarni Problem", *Stara Srbija*, 23 Mart 1921.

144 Hakif Bajrami, "Konventa Jugosllavo-Turke e Vitit 1938 për Shpërngulen e

Yugoslav devletinin değerini bilmeyen bir grup olan Yugoslavya'nın "Müslüman Türklerinin" Türkiye'ye göç etmek için "sabit bir eğilimi" olduğu gözlemi ile başlıyordu.[145] Dolayısıyla iki ülke, 40 bin aileyi içeren bu halkın 1939 ile 1944 yılları arasındaki toplu göçünü düzenlemek ve kolaylaştırmak konusunda anlaşmaya vardılar.[146] Türkiye'de yerleşime uygun olabilecek kişilerin bir dizi şartı yerine getirmesi gerekliydi. Madde I'e göre, bu kişilerin Türkçe konuşan Müslümanlar olması ve "Türk kültürüne" sahip olmaları zorunluydu ("göçebeler" ile Çingeneler, Türk göçmen kanunlarına uygun olarak özellikle bu kriterlerin dışında tutulmuşlardı). Bu sürgünler, günümüzün Kosova ve Makedonya bölgelerinde yer alan Mirtovica, Üsküp, Ohrid, Vučtrin, Bitola, Priziren, Veles ve Prilip bölgelerine yayılmış bir dizi ilçeden alınacaktı. Anlaşma geniş toprakları kapsamasına rağmen iki taraf da kırsal bölgelerden transfer gerçekleştirmek ve şehir merkezlerinin Müslüman nüfusunu anlaşmanın kapsamı dışında tutmak konusunda hemfikirdi. Sürgün edilenlerin malları tasfiye edilirken tehcir ve yerleşimleri büyük ölçüde Türkiye Cumhuriyeti tarafından finanse edilecekti. Anadolu'ya geçişler Selanik üzerinden kayıt altına alınacak ve karma bir Yugoslav-Türk komisyon tarafından takip edilecekti.[147]

Arşiv malzemeleri ve dönemin basılı malzemeleri 1938 mutabakatının hem ifade biçimi hem de içeriği ile aldatıcı ve yanıltıcı bir belge olduğunu derinlemesine ortaya koyar. Yugoslav Genelkurmay Başkanlığı'na yazılan (ve Mart 1937'de Sırp Kültür Cemiyeti'ne konferans olarak sunulan) bir andıçta Vasa Čubrilović, bu tehcirlerin gerçekleştirilme niyeti ve şeklini kaba ayrıntılarıyla özetlemektedir: "İşittiğimize göre Türkiye, başlangıç itibarıyla Arnavut olmaları koşuluyla, sürgün edilmiş insanlarımızdan yaklaşık 200 binini kabul etmeye razıdır, ki bu durum bizim

---

Shqiptarëve", *Gjurmime Albanologjike*, no. 12 (1982), s. 243–51; *aynı*, "Rreth Përgatitjes së Konventës Jugosllave-Turke për Shpërnguljen e Shqiptarëve në Turqi (1938)", *Gjurmime Albanologjike*, no. 18 (1988), s. 209–38.

145 Bajrami, "Konventa Jugosllavo-Turke", s. 251.

146 A.g.e., s. 253; Zamir Shtylla, "Aspekte të Politikës së Shpërnguljes. me Dhunë të Shiptarëve nga Kosova në Vitet 1936–1941", *Studime Historike*, 26, no. 3 (1990), s. 97.

147 Bajrami, "Konventa Jugosllavo-Turke", s. 252–8.

avantajımıza bir durumdur. Biz Türkiye'nin bu arzusuna çabucak uymalı ve göç için bir anlaşma imzalamalıyız."[148] Čubrilović için, Anadolu'nun ve Kürdistan'ın "iskân edilmemiş, ekilmemiş toprakları" "iç kolonileşme hareketi için neredeyse sınırsız olanaklar" sunduğundan Türkiye böyle toplu göçler için doğal bir seçimdir.[149] Arnavut halkı (Čubrilović'in özetinde, anlaşmanın aksine Kosova ve Makedonya'nın batısı ile sınırlı kalacak şekilde) türlü yöntemler kullanılarak sürüldü: Polis tacizi, tapularının tanınmaması, din adamlarının kötü muamelesi, Karadağlı milislerin (*četnikler*) saldırıları ve devlet terörünün diğer türleri bu yöntemler arasındadır. Ayrıca, Türk hükümetinin Arnavutları bu topraklardan ayrılmaları için kışkırtıcı bir rol oynamasına, Türk topraklarının zenginliği ve Romanya'dan gelen diğer sürgünlerin düzenliliği hakkında propaganda yapacak "tahrikçiler" göndermesine (ayrıca "kitleler arasında dini fanatizm"i alevlendirmesine) müsaade edilmişti.[150] Čubrilović, Arnavut tehcirinin sadece köylülerle sınırlanamayacağını, şehirli orta sınıfın da bu uygulamaya tâbi tutulması gerektiğini vurgulamaktadır. "Orta sınıf, varlıklı kimseler her toplumun belkemiğini oluşturur. Dolayısıyla onlar da başıboş bırakılmamalı ve kovulmalıdır."[151]

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulan bu mutabakatın müzakereleri esnasında Yugoslav yetkililer ile bizzat görüştü.[152] Ancak Atatürk'ün ölümünden beş ay önce, Temmuz 1938'de Meclis bu mutabakatı tasdik etmeyi reddetti. Tedbirler yeniden incelenemeden İkinci Dünya Savaşı patlak verdi.[153] Kosovalı akademisyen Zamir Shtylla,

---

148 Čubrilović, "Expulsoion of the Albanians", s. 13.

149 A.g.e. 12. Čubrilović, ayrıca, Tiran'a eğer doğru miktarda para verilseydi, Arnavut Krallığı'nın, Yugoslavya'daki Arnavut nüfusu için başka muhtemel kalacak yerler de sunduğunu kabul eder. Savaş arası dönem olan 1930 ile 1934 arasında Arnavutluk'un Kosova'dan asgari 8 bin Arnavut aldığı tahmin edilmektedir. Bkz: Özgür-Baklacıoğlu, "Devletlerin Dış Politikaları", s. 208.

150 Čubrilović, "Expulsion of the Albanians", s. 14–15.

151 A.g.e., s. 16.

152 Bajrami, "Konventa Jugosllavo-Turke", s. 246. Atatürk'ün, 1936'nın sonlarında Ankara'yı ziyaretinde Milan Stojadinović ile görüştüğü iddia edilir. Bu görüşmede, "Kosova Arnavutlarının mutlak çoğunluğunun temizlenmesinin" tartışıldığı ileri sürülür.

153 Malcolm, *Kosovo*, s. 286.

Ankara'nın bu mutabakatın olası etkilerinin uzun zamandan beri farkında olduğunu ileri sürer. Tiran'daki Arnavutluk Millî Arşivi'nden elde edilen belgeler, Ankara'nın Yugoslavya'dan Arnavut mülteci aldıklarını bildiğini ve Arnavut tehciri görüşmelerinin 1927'ye uzanan bir geçmişe sahip olduğunu iddia eder. Bu iki iddia da Türk Hükümeti'ni 1926 tarihli göçmen kanununu açık bir ihlal durumunda bırakmaktadır. Ankara bu mültecileri Doğu Anadolu'ya, özellikle Diyarbakır, Elazığ ve Yozgat'a göndermeye yeltenmiş olsa da, Arnavutların çoğu sonunda Bursa, İstanbul, Tekirdağ, İzmir, Kocaeli ve Eskişehir'e yerleşti.[154] Aynı zamanda Çamerya'dan gelen Arnavutlar ile yapılan bir anlaşma, geri kalan Arnavutlara Arnavutluk'a göç etme imkânı tanıdı.[155]

Yugoslavya ile yapılan 1938 anlaşmasının ve cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'nın Arnavutlara yönelik siyasetinin akla uygun bir açıklamasını yapmak çok zor. Türk devlet siyasetindeki bu iki olay nasıl bağdaştırılabilir? Bir zihniyet nasıl olur da aynı anda hem Arnavutların ülkeye girmesini yasaklayıp hem de onları mülteci olarak kabul etmek amacıyla Yugoslavya'da mutlak bir şekilde etnik temizliğe uğramalarını uygun görür ve buna yardım eder? Türk Hariciye Nezareti'nin arşivine erişilmediği sürece bu soruyu tam olarak cevaplamak mümkün değil. Kuşkusuz önceki Arnavut göç dalgalarında da olduğu gibi savaşlar arası dönemde Yugoslavya'dan gelen Arnavutların kesin sayısını bilmek mümkün değil. Yugoslavya'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin 115 binden fazla olmadığını söyleyen Türk kaynaklarından elde edilen sayılara inanmak da Türkiye'ye gelen Arnavut mülteci sayısının yüz binler ile ifade edilebileceğini savunan Kosovalı veya Arnavut akademisyenlerin daha yakın dönemdeki çalışmalarına güvenmek de uç bir tavır olacaktır.[156]

---

154 Zamir Shtylla, "The Forced Deportation of Albanians from Kosova and Other Territories between the Two World Wars (1918–1941)", *The Kosova Issue: AHistorical and Current Problem* içinde (Tiran: Institute of History, 1996), s. 98.

155 Çağaptay, "Crafting the Turkish Nation", 172; Shtylla, "Forced Deportation of Albanians", s. 98.

156 Malcolm, *Kosovo*, s. 286. Noel Malcolm, Hakif Bajrami'nin sunduğu tahminî 240 bin rakamını temelsiz istatistik olduğunu iddia ederek reddeder. Malcolm 90 ila 150 bin arasında Arnavutun savaş arası dönemde Türkiye'ye göç ettiğini ileri sürer.

Ankara'nın gerek Kuzey Kafkasyalılara, gerekse Arnavutlara yönelik siyasetindeki çelişkilerin en iyi izahı muhtemelen imparatorluktan ulus-devlete geçiş döneminde devletin karşı karşıya kaldığı sorunlarda yatar. Kemalist devlet, 1938'de bile son yirmi yılda gerçekleştirilen devrim niteliğindeki değişikliklerle ilgilenmek durumundaydı. Başkentteki ve vilayetlerdeki yasa koyucular laik, modern ve etnik Türk kimliği temellerine sahip yeni ideolojiye uygun kararlar almak zorundaydı.[157] Ne var ki dönemin gerçekleri karşılarına çıkmaya devam etti.

Ankara, "geleneksel olarak" muhalif nüfusa yeni cumhuriyetin altını oyma fırsatını vermeyi göze alamayacağına inanıyordu. İç güvenlik kilit noktada olmaya devam ediyordu. Dolayısıyla, Güney Marmara gibi bölgeler devlete tümüyle entegre olmadan önce asi Çerkes cemaatleri ezilmek zorundaydı. Benzer şekilde, Türkiye sınırlarına varan binlerce Arnavut eski cemaatlerin topluma karışması ya da tamamen dağıtılabilmesi için bekleme hâlindeydi. Kuzey Kafkasyalılar ve Arnavutlar, iç karışıklıkların daha ortaya çıkmadan önce engellenmesi için sürekli olarak izlenmeli ve nakledilmeliydi. Bu adımlar, ülke genelinde cumhuriyetçi otoritelerin üstlendiği ulus yaratma sürecinin sadece bir bölümüydü. Böylece daha geniş bir iç güvenlik vaadi sayesinde, Kemalist hükümetin ideolojik hırslarıyla orantılı yeni sağlık, eğitim rejimleri ile yapısal ve mimari rejimlerin inşası gibi daha da büyük projelerin başlamasına imkân sağlanacaktı.

Öte yandan, taşra baskısından ve uluslararası baskılardan kaçınılamadı. Arnavut ve Çerkes mülteci dalgaları durdurulamadı. Sonuç olarak Ankara, bu iki gruba uygulanan şiddet konusunda işbirlikçi rolüne bürünerek grupların Anadolu'ya geçişlerinde uzlaştırıcı rolü oynamaya çalıştı. Arnavutlar ve Çerkesler, Türkiye Cumhuriyeti'nde, özellikle Güney Marmara gibi bölgelerde nüfusun hâlâ kayda değer bir yüzdesini oluşturuyordu. İki grup hem Türk devletine hem de topluma binlerce işçi, tüccar, memur, subay, düşünür ve eğitimci sağlamaya devam etti. Anadolu'nun yeni göçmenleri, çoğunlukla daha eski yerleşimcilerin ara-

---

157 Bkz: Howard Eissenstat, "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic', Paul Spickard (der.), *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World* içinde (New York: Routledge, 2005), s. 239–56.

sına yerleşti ve sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasına katkıda bulundu. Anadolu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümü, Ankara'nın vilayetler üzerindeki kontrolündeki kısıtlamaları ortadan kaldırmadı. Yerel yönetimler ve taşra halkları merkezin koyduğu kurallara direnmeye veya bunları pazarlık konusu hâline getirmeye devam etti. Kısacası Ankara'nın Çerkeslere ve Arnavutlara yönelik politikalarındaki çelişki ve muğlaklıklar, hem kaçınılmaz hem de gerekli olmuştu.

SONUÇ

Çok seneler önce bir hafta sonu, İstanbul'dan Bursa'ya giden bir otobüse bindim. İzmit'in doğusuna doğru uzanan sonu gelmez mahalleler boyunca yapılan üç saatlik yolculuktan sonra, ancak Bursa'nın sunabileceği görece sakin, bir yandan da hareketli hafta sonunun tadına varacaktım. Bu özel hafta sonunda, Bursa'da yalnızca bir gün mola verdim, sonra şehrin biraz daha dışına doğru ilerledim. O pazar günü, yerel yetkililer 1922'de Gazi'nin şerefine adını değiştirip Mustafakemalpaşa yapana kadar Kirmasti olarak bilinen yerde bulmuştum kendimi. Kasabayı şöyle bir gezerken dikkate değer bir şey gözüme çarpmadı. Türkiye'de daha önceleri ziyaret ettiğim pek çok taşra kasabası gibi Mustafakemalpaşa da yabansı, boz ve biraz uyuşuktu. Araştırmam beni buraya getirmişti, ama yazdığım savaş yıllarına doğrudan bir gönderme yapacak herhangi bir şeyle karşılaşmamıştım. Bir savaşa, yani herhangi bir savaşa dair bulabildiğim en belirgin kanıt, kasabayı ikiye bölen nehrin öte yakasındaki askerî mezarlıktı. Yeni, temiz ve kıpkırmızı bayraklarla kaplı mezarlık, Gelibolu'da ölenler veya Yunan işgalinin kurbanları anısına yapılmış sıra sıra mezarlardan ibaret değildi. Daha ziyade Ankara'nın yakın zamanda güneydoğudaki Kürt ayrılıkçılara karşı savaşında kasabanın verdiği çok sayıda şehidin bir tanığıydı.

İkindi üzeri kendimi merkez caminin avlusunda, müftünün odası önündeki bir sandalyeye ilişmiş otururken buldum. Biz, genç bir Amerikalının pazar gününü neden bu küçük kasabada geçirdiğini konuşurken, etrafımızda meraklı, bariz bir şekilde şaşkına dönmüş bir grup toplanmıştı. Yaptığım çalışmayı anlattığımda onaylarcasına kafa salladılar. Biraz da naif bir şekilde, 1919'da kasabayı yerle bir eden, Arnavutlarla Çerkesler arasındaki cemaatlerarası çatışmadan haberleri olup olmadığını

sordum. Yaşlısı genci hep birlikte başlarını iki yana salladı. Hiçbir fikirleri yoktu. Ama genç adamlardan biri coşkuyla, hâlâ kasabanın dışındaki köylerde Çerkeslerin yaşadığını ve kendisinin de onlardan olduğunu söyledi. Yaşlı akrabaları hâlâ Adigece konuşuyordu, ancak kendisi sadece birkaç kelime biliyordu. Bölgedeki Arnavutları sorduğumdaysa daha fazla kafa karışıklığıyla karşılaştım. Sonra yaşlılardan biri, biraz da söylendikten sonra bana kasabada tanıdığı tek Arnavutu göstermeyi kabul etti. Pazar yerinden geçtiğimiz on dakikalık bir yürüyüşün ardından on altıncı ya da on yedinci yüzyılda yaşamış Arnavutluk doğumlu bir şeyhin mezarının dibine varmıştık. Duvardaki levhayı işaret ederek "Bak işte," dedi, "Arnavutluk'ta doğmuş". Sadece birkaç kuşak önce kasabanın başına gelen vahşet, o gün konuştuğum insanlar için Arnavut şeyhin mezarı gibi çok eski bir tarihti.

Gerçekten de 1922'den beri Güney Marmara'da çok şey değişmişti. Şehir ve köyler yeniden inşa edildiği için geçmişin fizikî yaralarının büyük kısmı çoktan iyileşmişti. Birbiri ardına gelen yeni göçmen gruplar bölgeye yerleşmişti. Bursa ve Balıkesir gibi şehirlerin yanı sıra Bandırma ve Sapanca gibi küçük kasabalar da artık Bulgaristan ve Doğu Anadolu'dan on binlerce göçmen ve mülteciyi barındırıyordu.[1] Bahçecik gibi küçük kasabalarda, eskiden Ermenilerin sahip olduğu evler ve mülkler satın alınmış, bir kısmı, İstanbul'un stresinden soluklanma peşinde olanlar için yazlık ev hâline getirilerek yeniden satılmıştı. Atasözündeki gibi yağmur çamur da olsa, babaları, büyük babaları ve büyük büyük babalarının şiddetle savaştığı Gelibolu'nun hemen dışındaki bu kutsal kırlarda plaj veya gölgelik bir yer arayan bir Avustralyalı ya da Yeni Zelandalı ile daima karşılaşılabilir. Günbatımında, Çanakkale civarındaki caddelere yayılmış sayısız bar, otel ve restoran, bu eski savaşçıların torunlarını samimiyetle ağırlar.

Yakın zamandaki bu değişiklikler günümüzün Güney Marmara'sındaki toplumsal çatışmalara tümüyle son vermedi. 2001'de, Doğu Anadolu'dan yakın zamanda bölgeye gelip yerleşen biri genç bir kızın ölümünden sorumlu tutulunca, bir grup silahlı adam Susurluk'taki Kürt

---

1 Bkz: Theo Nichols. *vd.*, "Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: The Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector", *Middle Eastern Studies*, 39, no. 2 (Nisan 2003), s. 37–56.

göçmenlere saldırmıştı. Bu olaydan beş yıl önce ise gizemli bir otomobil kazası sonucunda Susurluk, örgütlü suça, uyuşturucu tacirlerine ve muhalifleri hedef alan ölüm mangalarına kadar uzanan, Ankara'nın da bulaştığı siyasî bir fırtınanın ortasında kalmıştı. Her iki olay hakkında da yazıları bulunan gazeteci Zülfikar Ali Aydın, toplumsal şiddetin, çetelerin ve devlet baskısının Susurluk'ta daha önceden de iç içe geçtiğini okurlarına hatırlatmakta gecikmedi. 1919 ve 1920'de Ahmet Anzavur, isyancı köylülerden oluşan çetesiyle kasaba boyunca yürümüştü. Eylül 1922'de Mustafa Kemal'in kuvvetlerinin Susurluk'u tümüyle geri almasından sonra Ankara, işbirlikçilikle suçlanan bu kişilere ağır cezalar vermişti.[2]

Aydın'ın iddiaları oldukça ikna edici. Savaş yıllarının fizikî bir enkazının olmaması, kaybedilen veya yok edilen şeylerin değerini değiştirmiyor. Balkan Savaşları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu arasındaki yıllarda Müslüman ve Hıristiyanların yaşamlarına daha yakından bakarken sadece bu dönemde şahit olunan dönüşümün katıksız bütünlüğüne değil, aynı zamanda bir zamanlar Marmara Denizi'nin güney sahilleri boyunca yaşayanların ortak çatışma tecrübesine de vurgu yapmaya çalıştım.

1912 ile 1923 arasındaki dönem, Ön Asya'nın modern tarihindeki temel dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Türk Kurtuluş Savaşı'nın Anadolu tarihinde 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi kadar yıkıcı, tanımlayıcı ve dönüştürücü bir olay olduğu bile söylenebilir. Sürekli olarak savaşın kıyısında olunan bu dönemde Anadolu'nun fizikî, siyasî ve beşerî manzarası geri dönülemez biçimde değiştirildi. Savaş yıllarında yıkılanlar sonraları yeniden yapılamadı veya toparlanamadı.

Savaş yıllarının nihaî sonucu dolaysız olarak görülebilir. Boşalmış şehir meydanları ve yanmış köyler bölgede süregelen Ermeni ve Rum yaşamının neredeyse sonunu işaret ediyordu. Güney Marmara'nın Müslümanları arasındaki muhalefet, bir yargısız infaz ve zorunlu göç dalgalarını takiben tamamen ortadan kaldırıldı, asimile edildi veya sindirildi. Rum ve Ermenilerin bölgeden nihaî olarak temizlenmesi ile on binlerce "Türk" göçmen, onların yerine yerleştirildi. Yeniden yerleştirme ve inşa girişimleri daha önceden fikir ayrılığı içinde olduğu grupların malî kay-

2 Aydın, *İkinci Susurluk*, s. 50.

naklarını bertaraf ederek tüm mülkiyeti sadık Müslüman yatırımcılara ve yerleşimcilere dağıtmak konusunda Ankara'nın elini serbest kıldı. Büyük ölçüde temiz bir sayfa açılmış oldu.

Savaş öncesi ve sonrası dönemleri kapsayan süreçler gözardı edilmemelidir. On dokuzuncu yüzyılın başında Güney Marmara yoğun bir emperyal rekabete sahne oldu. Hem İstanbul'daki Osmanlı hükümeti hem de Batılı çıkar grupları, kendilerini bölge sakinlerinin bağlılığını elde etmeye adamıştı. Büyük Savaş'ı çevreleyen olaylar Güney Marmara'daki riskleri uç noktalara taşıdı. Bir yandan da Osmanlı Hükümeti içindeki güç odakları birbirleriyle çarpışıp yabancı askerler toprağı ele geçirirken, bölgesel bağlılıklar arasındaki rekabet her zamankinden daha şiddetli bir hâl aldı.

Muhtelif güç odakları arasında, devlet üzerinde siyasî kontrol kurmak amacıyla süregelen acımasız mücadele, hem şehirde hem de taşrada çatışmalara sebep oldu. Yerel gruplar, kendi eften püften gündemleri üzerinde ısrar ettikçe Güney Marmara'daki çatışma sürecinin de mutlak anlamı değişti. Savaş meydanından bakıldığında, devletin ve taşranın emelleri bulanıklaştı, karmaşık bir hâl aldı. Çoğu zaman meşruiyet ve otoritenin birbirleriyle rekabet halindeki söylemleriyle bezeli olan dönemin retoriği yakından incelendiğinde, çatışan birçok karşıt gücün fikirlerinde yer alan bayağılığı gizleyemez. Tartışmasız herkesin yaşanan büyük vahşetlerde payı vardır.

Savaş yıllarında Güney Marmara'daki siyasî parçalanma, bölgede eskiden beri mevcut olan toplumsal ve malî fay hatlarını iyiden iyiye dengesizleştirdi. Müthiş yoksulluk, savaş kaynaklı bezginlik ve devletin görülmedik ölçülerdeki hak ihlalleri ile şekillenen atmosferde, mezhep ve etnik temelli bağlar gitgide siyasallaştı ve çoğu zaman değişken rıza veya muhalefet dereceleri üzerinden yorumlandı. Hem yabancı hem de yerli unsurlar, Ermeni ve Rum Hıristiyanları sürekli olarak ya vatana ihanetle ya da Batı çıkarlarına hizmet etmekle yaftalama eğilimi gösteriyordu. Zaman geçtikçe devlet şiddetinin baskısı ve yabancı destekli güvenlik, Güney Marmara'daki Ermeni ve Rum cemaatleri arasında tartışmasız daha büyük ittifakları biçimlendirdi. Buna rağmen, Anadolu'nun bu bölümü üzerindeki mücadeleye karışan çok katmanlı Müslüman savaşçı ve siviller incelendiğinde ne etnik ne de mezhep bağlarının yekpare bir güç oda-

ğı yaratılmasında veya şekillendirilmesinde rolü olmadığı görülecektir. Genel olarak Müslüman Çerkesler veya Arnavut göçmenlerin bağlılıkları üzerinde milliyetçiliğin ve İslâm'ın gücünden daha etkili olan esas faktörler, sınıfsal ve bölgesel ilişkilerdir. Benzer şekilde, Osmanlı hükümeti de, milliyetçi hükümet de çatışmayı sona erdirmek için yürüttükleri müzakerelerde yeni gelenlerin karmaşık kimliklerine değişen derecede dikkat ve duyarlılık sergilemişlerdi.

Bu kitapta resmedilen şiddet, çoğu kez, belirli bir komuta yapısı veya düzenli saldırı kuralları olan üniformalı orduların eseri değildir. Güney Marmara halkı üzerinde uygulanan katliam, yıkım ve hırsızlıkların çoğu "milis kültürü" adını vereceğimiz şeyin sonucudur. Bir bakıma savaş yıllarının bu yönü bölge tarihinin ve modern Osmanlı Devleti'nin evriminin bir yan ürünüdür. Öte yandan, 1919'dan sonra çatışma tırmandıkça, Güney Marmara'da birbirleriyle rekabet hâlindeki taraflar düzensiz milislerin veya çetelerin yeni katılımcılar bulmasını teşvik ederken yeni çeteleri desteklemiştir. İlginç şekilde milis hareketleri hem devlet kuvvetlerinin hem de bölgedeki "ikincil" denebilecek çıkar odaklarının bir özelliği hâline geldi. Çetelerin kullanımı devletçi ve yerelci emellerin bulanıklaşmasını anlamakta çok önemlidir. Yerel milislerin Güney Marmara'daki yaygınlığına bakınca, Kurtuluş Savaşı'nın, iyi adamların kötü adamlara karşı savaştığı net bir karşıtlıktan ziyade, bir iç savaş olduğunu görürüz.

Savaş yıllarının çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'ne mirasını değerlendirirken François Furet'nin Fransız Devrimi'yle ilgili önemli bir görüşünü hatırladım. Furet, Temmuz 1789 Fransız Devrimi'nin tek başına anlaşılamayacağını ileri sürer. Aksine, onlarca yıl önce Kardinal Richelieu ve XIV. Louis tarafından başlatılan merkezîleştirme siyasetinin devamı olarak, Fransız Jakobenlerinin on dokuzuncu yüzyılın başındaki radikal gündemine bakılmalıdır. Diğer bir ifadeyle, yönetim yapısının aktörleri ve doğası değişmiş olsa da, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıla yayılan monarşik ve devrimci reformlar Fransız devletinin merkezîleşmesine ve sağlamlaşmasına eşit derecede katkıda bulunmuştur.[3] Bu kitapta anlatı-

3 François Furet, *Interpreting the French Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 15. Furet'nin ileri sürdüğü üzere, "Devrim, aristokrasiyi değil, aristokratik prensipleri yıkarak merkezî Devlete karşı toplumsal direnişin meşruiyetine son verdi. Fakat örnek teşkil eden

lan savaş yılları ve olaylar benzeri bir tarihsel devamlılığın parçası olarak anlaşılmalıdır. Sosyolog Şerif Mardin, Kurtuluş Savaşı'na, dolayısıyla bütün savaş yıllarına, "Türk siyasî sisteminin dönüştürüldüğü belirsiz süreli" bir dönem olan "Türk Devrimi"nin seyrinde sadece bir an olarak bakılması gerektiği fikrindedir.[4] Bu devrimin izlerini sürerken II. Mahmud saltanatına kadar geri gidersek, Anadolu'yu kapsayan üniter, merkezî devlet anlayışının sabit kaldığını açıkça görebiliriz. 1912 ile 1923 yılları arasında "Türkiye Cumhuriyeti"nin kurulacağı öngörülmemiş olsa da, güçlü ve bağımsız bir devlet fikrine olan ortak bir bağlılık, İTC / Milliyetçi koalisyonunu zorluk ve yenilgilere karşı birleştirmeye hizmet etti. Öte yandan Anadolu'daki bu sağlamlaştırma ve merkezîleştirme süreciyle ilgili iç çekişmeler Cumhuriyetin ilanı ile ortadan kalkmadı. Devletin hatları, sınırları ve elde tutulması üzerindeki çekişmeler özellikle bölgesel düzeyde günümüzde de devam etmektedir.

Bunlara rağmen savaş yıllarının mirası üzerine önemli tartışmalar Türkiye'de kamuya açık toplantılarda nadiren gündem olur. Bu eleştirel düşünme eksikliğinin sebebi kısmen Ermeni Soykırımı gibi meselelerin Türkiye'nin Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve bazı yakın komşularıyla tartışmalı ilişkisi minvalinde taşıdığı mevcut siyasî önemdir. Neredeyse bir asırdır yaratılmakta olan ve devlet tarafından dayatılan tarihsel bellek kaybı ikliminin ülkede hâlen sürüp gitmekte olduğu söylenebilir. Elbette silinen bu toplumsal hafızanın tersine çevrileceğini gösteren cesaret verici gelişmeler de var. Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî kayıtlarını barındıran İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi, yerli ve yabancı bilim insanları için artık daha rahat erişilebilir hâle geldi. Türkiye, 1950'lerden beri ülkedeki etnik cemaatler arasında yerel ve ulusal kültür derneklerinin giderek arttığına tanıklık etti. Arnavut ve Kuzey Kafkasya asıllı Türkler, bu hareketin en aktif katılımcıları arasında yer aldılar.[5]

Richelieu'ydü; XIV. Louis de böyle yaptı."

4 Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2, no. 3 (Temmuz 1971), s. 198.

5 Çerkes ve Arnavut göçmenlerin soyundan gelenlerin çoğu, yerel ve ulusal kültür derneklerine katılarak Türk millî siyasetine iştirak etmek istemiştir. Daha İslâmcı (*Rumeli Türk Derneği* ve *Şeyh Şamil Vakfı*) ile etnik milliyetçi (*Türk-Arnavut Kardeşliği* ve *Kafder*) olanlardan, daha cemaat temelli (*Sakarya Arnavutları*

İstanbul'da ve yurtdışında düzenlenen etkinlikler (Ermeni ve Türk Araştırmaları Çalıştayı [WATS] tarafından yakın zamanda gerçekleştirilen konferanslar gibi), Ermeni Soykırımı konusunda Türk ve Ermeni akademisyenler arasında diyalog kurulmasına yardımcı oldu. Orhan Pamuk ve Elif Şafak gibi yazarlar, tehdit ve yasal kovuşturmalara rağmen, ülkenin işkence dolu geçmişini kamunun dikkatine taşıyarak ciddi adımlar attılar. Bu gelişmelerin her birinin Türkiye'deki değişen havaya dair umut verici işaretler olduğuna inanıyorum.

Kültür ve Dayanışma Derneği gibi) olanlara kadar, geniş bir yelpazede Arnavut ve Kuzey Kafkasya dernekleri mevcut. Bkz: Örneğin, Alexandre Toumarkine, "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik", Stefanos Yerasimos *vd.* (der.) içinde, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 425–50.

Ek 1:

Kitapta Yer Alan Karakterler

İsimler, diyakritik imlere bakılmaksızın kişi adlarının (veya lâkaplarının) ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu indeks, metinde değinilen kişilere ilişkin temel bilgiler verirken, Osmanlı istihbaratı Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarına özellikle odaklanır.

Abdülgafur Hoca Balıkesir ulemasının yüksek rütbeli bir mensubu. Aynı zamanda, Redd-i İlhak'ın Balıkesir biriminin kurucu azası.

Abdülhalik (Renda) Arnavut asıllı bürokrat. Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde Kemalist hükümet mensubu.

II. Abdülhamid 1876-1909 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu sultanı. 1908 Jön Türk Devrimi'ni takiben Osmanlı anayasasını yeniden yürürlüğe koydu.

Abdülvehab Bürokrat. 1921'de İzmit mutasarrıfı olarak hizmet verdi.

Abdurrahman Ayvacıklı milis. Yunan işgali esnasında çetesiyle birlikte milliyetçilerle ittifak yaptı.

Ahmet Anzavur Kuzey Kafkasya asıllı jandarma subayı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. 1919'da İzmit mutasarrıflığına tayin edildi. İstanbul hükümeti ve İngiliz işgal kuvvetlerinin desteğiyle Güney Marmara'da Kuva-yı Milliye'ye karşı üç başarısız ayaklanmaya liderlik etti, 1921'de Karabiga kasabasının dışında milliyetçi çeteciler tarafından katledildi.

Ahmet Esat Tomruk İngiliz Kemal olarak da bilinir. Osmanlı Hükümeti ve Kuva-yı Milliye casusuydu. 1919'da Kara Hasan'ın Kuva-yı Milliye'ye alınmasına yardım etti.

Ahmet Kuşçubaşı Hasan Sami ile Eşref Kuşçubaşı'nın kardeşi, Millî Mücadele'nin ilk destekleyicilerinden. 1919'da Çerkes Ethem'in kuv-

vetlerine silah ve mülteci sağlamış, 1920'de Adapazarı'ndaki Kuva-yı Milliye faaliyetlerine katılmıştır.

Ahmet (Mercimekizade) Bilecikli İttihatçı memur. Söylendiğine göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Bilecik'teki tehcir ve cinayetlere nezaret etmiştir.

Ali Suat Subay ve bürokrat. 1920'de Adapazarı kaymakamlığına tayin edildi, bölgedeki milliyetçi mücadeleye yardım etti.

Alim Efendi Manisa müftüsü. Manisa temsilcisi olarak İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ne katıldı. Kuva-yı Milliye'nin Güney Marmara'daki ilk örgütleyicileri arasındaydı.

Arab Ali Osman Efe Manisalı milis. Güney Marmara'daki Yunan işgali esnasında İbrahim Ethem için çalıştı.

Arnavud Arslan Ağa Balıkesirli Arnavut milis. Güney Marmara'daki Yunan işgali esnasında İbrahim Ethem için çalıştı.

Arnavud Aziz Ezineli milis. Yunan işgali esnasında çetesiyle birlikte milliyetçilerle ittifak yaptı.

Arnavud Aziz Kaptan Karacabey / Kirmastili milis. Hem Kuva-yı Milliye hem de Ahmet Anzavur ile ittifak yaptı.

Arnavud Kazım Değirmendereli Arnavut milis lideri. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda faaldi. Millî Mücadele'ye 1919'da katıldı.

Arnavud Mahmut Mahir Arnavut asıllı bürokrat. Kurtuluş Savaşı sırasında İzmit ve Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına tayin edildi. 1923'te Türk hükümeti onu işbirlikçilikle suçladı ve vatandaşlıktan çıkardı.

Arnavud Rahman Karabiga civarından Arnavut asıllı milis. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda faal olsa da, aslen Millî Mücadele için çeteci olarak ortaya çıktı. 1921'de Ahmet Anzavur suikastına yardım etti.

Artin Bigalı Rum milis komutanı. Birinci Dünya Savaşı esnasında Halil Pehlivan'ı öldürdükten sonra tanınan bir eşkıya oldu. Kısa süre sonra, Halil'in kayınbiraderi Çerkes Neş'et tarafından öldürüldü.

Aziz (Kaptan) Kuzey Kafkasyalı. Hacim Muhittin'in Güney Marmara'yı ilk ziyaretinde ona yardımcı oldu. Daha sonra Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sine katıldı ve 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Saruhan'ı temsil etti. Aynı zamanda Rauf Orbay'ın kayınbiraderiydi.

(Bağ) Kamil Kuzey Kafkasya asıllı Adapazarı eşrafından. İzmit - Adapazarı bölgesindeki Loyalist direnişin etkili liderleri arasındaydı. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti İzmir kongresine katıldı.

(Bağ) Taluastan Bey Kuzey Kafkasya asıllı Adapazarı eşrafından. İzmit - Adapazarı bölgesindeki Loyalist direnişin etkili liderleri arasındaydı. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti İzmir kongresine katıldı.

(Bakırlı) Mehmet Efe Manisalı milis. Güney Marmara'daki Yunan işgali esnasında İbrahim Ethem için çalıştı.

Bekir Sami (Günsav) Kuzey Kafkasya asıllı yüksek rütbeli subay. 1919'da Bursa bölgesindeki Kuva-yı Milliye komutanlığına tayin edildi. Ahmet Anzavur ayaklanmasının bastırılmasına yardım etti ve 1921'de Güney Marmara'dan milliyetçilerin çekilmesine sebep oldu.

Bekir Sami (Kunduh) Kuzey Kafkasya asıllı tanınmış bürokrat. Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın müttefikiydi. Savaştan sonra vatana ihanetle suçlandı ve siyaseti bıraktı.

Benoît Blinishti Diplomat. 1923 Lozan müzakerelerinde Arnavutluk'u temsil etti.

(Berzeg) Safer Abhaz, Düzce eşrafından. İzmit'teki Loyalist direnişe ilk katılanlar arasındaydı. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti İzmir kongresine katıldı.

(Büyük) Ahmet Fevzi Paşa Çerkes asıllı subay. Abdülhamid döneminde paşa rütbesine yükseldikten sonra, İstanbul'daki Kuzey Kafkasya diasporasının tanınmış bir mensubu hâline geldi. Kurtuluş Savaşı boyunca Ahmet Anzavur ve Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'ne karşı durdu.

Boşnak Karabulut İbrahim Çavuş İvendik'ten Boşnak milis. Aslında çeteci olmayan bir eşkıya olmasına rağmen Yunan işgalinin sonuna doğru Milli Mücadele'nin müttefiki hâline geldi.

Çallı Kadir Efe Milis. 1922'de Anadolu'daki Yunan destekli saldırılara katılan ilk gerillalar arasındaydı.

(Canbazlı) Sefer Çerkes, Manyas eşrafından milis. 1919'da Karacabey'deki cemaatlerarası şiddetin bir parçası oldu. Ahmet Anzavur destekçisiydi.

Celal Bayar Subay ve bürokrat. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa ajanı olarak Ege'de hizmet verdi. Kuva-yı Milliye hareketini ilk örgütleyenlerden biri olan Celal Bayar, sonradan Mustafa Kemal'in en yakın müttefiklerinden biri hâline geldi.

Cemal Paşa Suriye valisi ve Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yöneten üç paşadan biri.

Çerkes Bekir Sıtkı Çerkes subay, Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. 1919'da İzmit - Adapazarı bölgesindeki Loyalist direnişe öncülük etti. Sonradan Türk vatandaşlığı elinden alındı ve sürgüne gönderildi.

Çerkes Çakır Çerkes milis, Gönenli asker. Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa'nın koruması olarak hizmet eden bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. Sonradan Çerkes Ethem yönetiminde savaştı.

Çerkes Davut Kirmasti'den Kuzey Kafkasyalı milis lideri. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet verdi. 1919'da Ahmet Anzavur'un müttefiki oldu ve Kirmasti'de milliyetçi kuvvetlere karşı savaştı. Savaştan sonra Yunan hükümetince Ege'de örgütlenen gerilla saldırılarına katıldığı söylenir.

Çerkes Ethem Kuzey Kafkasya asıllı Teşkilat-ı Mahsusa subayı. Ağabeyi Çerkes Reşit'in aracılığıyla Kuva-yı Milliye'nin ilk askerî komutanları arasında yer aldı. Ethem, Ege cephesinde hizmet verdikten sonra Güney Marmara'daki Ahmet Anzavur isyanları ve Yozgat'taki Çapanoğlu ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi. Kardeşleriyle birlikte 1921'de Yunanistan safına geçti ve sürgünde öldü.

Çerkes Fuat Kuzey Kafkasya asıllı eski İzmit polis müdürü. (Çule) İbrahim Hakkı ve Yunan işgal kuvvetleriyle etkin işbirliği yaptı.

Çerkes Hakkı Çerkes, Karacabey eşrafından. Milis lideri. Karacabey - Kirmasti'de 1919'daki Çerkes - Arnavut çatışmasına katıldı. Sonradan Ahmet Anzavur destekçisi oldu.

Çerkes Hikmet İzmit'ten Çerkes asıllı milis ve suikastçı. Kurtuluş Savaşı'nda İzmit civarında Loyalist direnişin örgütlenmesinde kardeşi Kazım'a yardım etti.

Çerkes Kazım Çerkes asıllı milis ve suikastçı. 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'yı öldürmekle yargılandı. Kurtuluş Savaşı'nda İzmit'teki milliyetçi karşıtı direnişin ilk örgütleyicileri arasındaydı.

Çerkes Mehmet Reşit Kuzey Kafkasya asıllı aydın, bürokrat ve Teşkilat-ı Mahsusa casusu. Savaş dönemi Diyarbakır valisi olarak yerel Ermeni nüfusa yönelik sayısız mezalimden sorumludur. Savaş suçları nedeniyle yargılanmadan önce intihar etti.

Çerkes Neş'et Biga çevresinden Çerkes asıllı milis. Neş'et, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Biga'daki Kuzey Kafkasyalı milis liderlerinin en güçlülerinden biriydi. Kara Hasan'a rakipti.

Çerkes Reşit İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir üyesi, ordu subayı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. Başlangıçta Kuva-yı Milliye'nin ilk örgütleyicileri arasındaydı, sonradan kardeşi Çerkes Ethem ile birlikte 1921'de Yunanistan'a kaçtı.

Çerkes Said Çerkes muteber kişi ve milis lideri. Manyas belediye reisi olarak 1919'da Karacabey - Kirmasti'deki Çerkes - Arnavut çatışmasına katıldı. Sonradan Ahmet Anzavur destekçisi oldu.

Çerkes Tevfik Çerkes subay. Reşit ile Ethem'in kardeşi. Kurtuluş Savaşı'nda Gönen'de asker almadan sorumlu subay olarak hizmet verdi. Kardeşleri gibi önceleri Kuva-yı Milliye'ye katıldı, ancak sonra Yunanistan safına katıldı.

Çingene veya Kıbti Ali Karabiga'dan Çingene asıllı milis. Yunan işgali esnasında çetesiyle birlikte milliyetçilerle ittifak yaptı. 1921'de Ahmet Anzavur suikastına yardım etti.

(Çule) Beslan Kuzey Kafkasya asıllı, Adapazarı eşrafından, jandarma. İzmit - Adapazarı bölgesindeki Loyalist direnişin etkili liderleri arasındaydı. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti İzmir kongresine katıldı.

(Çule) İbrahim Hakkı Çerkes, Sapanca eşrafından, milis. İttihatçı karşıtı bir muhalif olarak 1913'teki Mahmut Şevket Paşa cinayetinden yargılandı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçtı. Kurtuluş Savaşı'nda İzmit - Adapazarı bölgesindeki Loyalist direnişe öncülük etti. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti toplantısına başkanlık etti. Savaştan sonra sürgün edildi ve Anadolu'dan kovulan Kuzey Kafkasyalıların yeniden yerleştirilmesi için avukatlık yaptı.

Damat Ferid Paşa Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın eşkurucusu, Sultan Abdülmecit'in damadı. Kurtuluş Savaşı'nda iki ayrı olayda sadrazam ola-

rak hizmet verdi. Daha sonraları, Sultan Vahdeddin'in en sadık taraftarlarından biri olarak tanınacaktı.

(Debreli) Ziya Bey Arnavut asıllı taşra bürokratı. 1919 yazında Karacabey yönetimine tayini, Karacabey - Kirmasti'deki Arnavut - Çerkes çatışmasını körükledi.

Deli Fuat Paşa Kuzey Kafkasya asıllı mareşal. Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti'ni kurdu. Sonradan 1914'te Şimalî Kafkas Komitesi'ni kurdu. Deli Fuat, Kurtuluş Savaşı'nda Kuva-yı Milliye'ye katıldı ve Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetleri aleyhinde sesini yükseltti.

Deli Hurşid Karacabeyli Arnavut milis önderi. Karacabey - Kirmasti'de 1919 yazındaki Arnavut - Çerkes çatışmasını körükledi. Sonradan, Çerkes milislerce Karacabey dışında katledildi.

Demetrius Caclamanos Diplomat. 1923 Lozan müzakerelerinde Yunanistan Krallığı'nı temsil etti.

(Dramalı) Ali Rıza Subay ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. Milliyetçilerin Biga'yı ele geçirmeleri esnasında (Köprülülü) Hamdi'nin yaveri olarak hizmet verdi. Damat Ferid'e suikasta teşebbüs etmesinden sonra idam edildi.

(Dürrizade) Abdullah Efendi 1920'de şeyhülislamdı. 1920'de Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye'nin devlete açıkça isyan eden eşkıyalar olduğunu beyan etti.

Ebubekir Hazım Bürokrat, milliyetçi yanlısı. 1919'da Hüdavendigar valisi olarak hizmet etti.

Enver Paşa Subay, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyesi. Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı'ydı. Kurtuluş Savaşı'nın büyük bir bölümünde 1918'de kaçtığı Rusya'da ikamet etti. Günümüz Tacikistan'ındaki bir isyana liderlik ederken öldü.

Eşref Kuşçubaşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili üyesi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucusu. Kısa süre İzmit - Adapazarı bölgesindeki Kuva-yı Milliye'ye kumanda etti, fakat kumandadan uzaklaştırıldı. Mustafa Kemal ile anlaşmazlığa düşmesinden sonra, Yunan gözetiminde Ege'de milis operasyonlarını örgütledi ve bu operasyonlara liderlik etti. Sonradan Türkiye'ye tekrar kabul edildi ve İzmir'de emekli edildi.

Eyüp Sabri Subay, Arnavut asıllı Teşkilat-ı Mahsusa üyesi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir üyesiydi. 1908 Jön Türk ayaklanmasına iştirak etti. Kurtuluş Savaşı'nda Millî Mücadele destekçisi iken, Mustafa Kemal Atatürk taraftarlarınca dışlandı.

Fahri Can Doktor. İzmit'te Kuva-yı Milliye'nin ilk örgütleyicileri arasında.

Fahri Görgülü Kirmastili tarihçi. 1960'da, Yunan işgalinde Kirmasti üzerine tarihi bir derleme yayımladı.

Galip Paşa Karacabeyli emekli Arnavut subay ve toprak sahibi. Karacabey - Kirmasti'deki Arnavut - Çerkes çatışmasında Arnavut liderler arasındaydı. Sonradan Kuva-yı Milliye destekçisi oldu.

Gavur İmam İmam Fevzi olarak da bilinir. Bulgaristan'dan Pomak göçmen. 1920 ayaklanmasında Ahmet Anzavur'un en yakın müttefikleri arasındaydı.

(Gönenli) Osman Gönen eşrafından. 1919 Balıkesir Kongresi'nin etkili katılımcılarındandı.

(Gostivarlı) İbrahim Karacabey Arnavut eşrafından. 1919 yazında Karacabey - Kirmasti'deki Çerkes - Arnavut çatışmasına katıldı. Sonraları Ahmet Anzavur destekçisi oldu.

(Gümülcineli) İsmail Hakkı Jön Türk döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın eşkurucusu. Kurtuluş Savaşı'nda Hüdavendigar valiliğine tayin edildi, fakat Kuva-yı Milliye Bursa'nın kontrolünü ele geçirdikten sonra kaçtı.

Hacı Sami Kuşçubaşı Eşref Kuşçubaşı'nın kardeşi. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı, Ruslara karşı isyan başlatmak amacıyla Orta Asya'ya gönderildi. Enver Paşa'nın sadık takipçisiydi. Kurtuluş Savaşı boyunca Orta Asya'da kaldı. Savaşın ardından, Kemalist hükümete karşı milis faaliyetlere öncülük etmekte olan kardeşine katıldı. 1927'de Kuşadası'ndaki bir saldırıda öldürüldü.

Hacim Muhittin (Çarıklı) İTC yönetiminde yüksek rütbeli bürokrat, Kuva-yı Milliye'nin örgütleyicilerinden. 1919'da Balıkesir mutasarrıfi tayin edildi ve milliyetçi yanlısı Balıkesir kongresine öncülük etti.

Halil Pehlivan Çerkes asıllı milis lideri. Birinci Dünya Savaşı'nda Biga çevresinde faaldi.

Halit (Moralızade) İzmirli tüccar ve aydın. İzmir'de 1919'daki milliyetçi direnişi ilk örgütleyenler arasında.

Harry Lamb İngiliz subay. 1914'te Güney Marmara'yı birçok kez gezerek bölgedeki Rum mültecilerin zor durumda olduklarını belgelerle gösterdi. Daha sonra İzmir'deki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin temsilcisi oldu.

Hasan Basri (Çantay) Balıkesir eşrafından aydın. Güney Marmara'da Kuva-yı Milliye'yi ilk örgütleyenlerdendi. Milliyetçi *Ses* gazetesinin yayıncısıydı.

Hasan Tahsin Çerkes, Manyas eşrafından. Kel Hüseyin'le birlikte Güney Marmara'da muhtemel bir Çerkes tehciri konusunda Bekir Sami Günsav'la buluştular.

Haydar Rüştü (Öktem) Öğretmen ve aydın. İzmir'de 1919'daki milliyetçi direnişin örgütleyicileri arasındaydı.

Horace Rumbold Diplomat. Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'ydi.

Hüsamettin (Ertürk) Asker. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'nın yüksek rütbeli memurlarındandı. Savaştan sonra Karakol cemiyetinin kurulmasına yardım etti.

Hüseyin Ragıp Nurettin İzmirli aydın. 1919'da İzmir'deki milliyetçi direnişin örgütleyicileri arasındaydı.

İbrahim Ethem Akıncı Milis, avukat ve bürokrat. Savaş süresince Anadolu'nun her yerinde bürokrat olarak hizmet verdi. 1921'de Sındırgı kaymakamı olarak atandı. Balıkesir'deki Yunan işgaline karşı bir çeteye öncülük etti.

İbrahim Süreyya (Yiğit) Abhaz asıllılardan. İTC subayı ve Kuva-yı Milliye'nin İzmit bölgesindeki etkin örgütleyicilerinden. Eski Teşkilat-ı Mahsusa üyesi.

İlyas Sami Kalkavanoğlu Asker. Kurtuluş Savaşı'nda İzmit bölgesinin yanı sıra Karadeniz bölgesinde de hizmet etti.

İngiliz Ali Kemal Arnavut asıllı Loyalist subay. 1919'daki ilk ayaklanmada Ahmet Anzavur'a yardım etti.

İngiliz Kemal bkz. Ahmet Esat Tomruk.

İsmail Efe Yörük asıllı milis. 1922'de Anadolu'da Yunan destekli saldırılara katılan ilk gerillalar arasında.

Jeanie Jillson Savaş öncesi yıllarda Bursa bölgesinden Amerikalı misyoner.

Kadir (Anzavuroğlu) Biga - Karabiga çevresinden bir milis. Ahmet Anzavur'un oğullarının en büyüğü olan Kadir, Birinci Dünya Savaşı sırasında eşkıya olarak ilk defa ortaya çıktı. Kurtuluş Savaşı'nda 1919-1920 isyanlarında babasına yardım etti. Sonraları Yunan işgal kuvvetleriyle işbirliği yaptı. 1923'teki saldırılarda Kuzey Kafkasyalı isyancıların liderleri arasındaydı. Yerel güvenlik güçlerince öldürüldü.

Kani Bey Milliyetçi subay. Köprülülü Hamdi'nin Biga'daki komutan yardımcısı. Şubat 1920'de Loyalist isyancılar tarafından idam edildi.

Kanlı Mustafa Gönenli milis. Yunan işgali sırasında çetesiyle Anzavuroğlu Kadir'le ittifak kurdular.

Kara Arslan Arnavut asıllı milis. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. İzmit cephesindeki ilk milliyetçi milis komutanlarından biridir.

Kara Hasan Bulgaristan'dan Pomak göçmen. Hasan, Biga'nın en etkili milis liderlerinden biriydi. Kuva-yı Milliye'ye alındıktan sonra 1919'da Ahmet Anzavur'a karşı savaştı. 1919'da tutuklandı, 1920'de Köprülülü Hamdi'nin emriyle idam edildi.

Kara Kemal Subay ve Teşkilat-ı Mahsusa mensubu. 1918'de Kara Vasıf'la birlikte Kuva-yı Milliye'nin destek ağı olan Karakol cemiyetini kurmakla suçlandı.

Kara Vasıf Subay ve Teşkilat-ı Mahsusa mensubu. 1918'de Kara Kemal'le birlikte Kuva-yı Milliye'nin destek ağı olan Karakol cemiyetini kurmakla suçlandı.

(Karzeg) Sait Çerkes, Adapazarı eşrafından. Hendek yakınlarında Loyalist ayaklanmacılarla müzakere ederken suikasta uğradı.

Kasap Hüseyin Karacabey'den Arnavut milis lideri. 1919 yazında Karacabey - Kirmasti'deki Çerkes - Arnavut çatışmasının başlamasına yardım etti.

Kazım (Özalp) Muhtemelen Arnavut asıllı subay ve devlet adamı. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Kurtuluş

Savaşı'nda Balıkesir cephesinde Kuva-yı Milliye'yi kumanda etti. Ahmet Anzavur ayaklanmasının bastırılmasına yardım etti ve 1921'de Güney Marmara'dan milliyetçilerin çekilmesine önayak oldu. Daha sonra, 1922'deki milliyetçi karşı saldırının komutanlarından biri oldu.

(Keçeci) Hafız Mehmet Emin Balıkesirli tüccar. 1919 Balıkesir Kongresi'nin katılımcılarından.

Kel Aziz Kuzey Kafkasya asıllı milis. Kurtuluş Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Ahmet Anzavur'un müttefiki oldu. 1923'te Yunanların örgütlediği Güney Marmara saldırılarında liderlerden biri oldu.

Kel Hüseyin Çerkes, Manyas eşrafından. Hasan Tahsin'le birlikte Güney Marmara'da muhtemel bir Çerkes tehciri konusunda Bekir Sami Günsav'la buluştular.

(Kıbrıslı) Sırrı Bürokrat, milliyetçi. İzmit cephesindeki ilk Kuva-yı Milliye komutanları arasındaydı. Daha sonra 1920'de Meclis'e katıldı.

(Köprülülü) Hamdi Arnavut asıllı bürokrat ve subay. Kurtuluş Savaşı patlak verdiğinde Ege cephesinde hizmet verdi, daha sonra Biga'daki milliyetçilerin komutasına tayin edildi. 1920'de ele geçirildi ve Loyalist isyancılar tarafından idam edildi.

Kürd Mehmet Kürt milis lideri ve Kara Hasan'ın takipçisi. 1920'de Ahmet Anzavur'un müttefiki oldu.

(Maan) Ali Abhaz asıllı jandarma subayı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu üyelerinden. 1920'de İzmit - Adapazarı'ndaki milliyetçi karşıtı ayaklanmanın önde gelen milislerindendi. 1921'de Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin toplantısının katılımcılarındandı.

(Maan) Koç Abhaz, Düzce eşrafından. İzmit'teki Loyalist direnişin ilk katılımcılarından biri. Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin 1921'deki İzmir kongresine katıldı.

(Maan) Mustafa Namık Abhaz asıllı Jandarma subayı, bürokrat ve toprak sahibi. Adapazarı kaymakamı olarak Çule İbrahim Hakkı ve Yunan işgal kuvvetleriyle etkin işbirliği yaptı.

(Maan) Şirin Abhaz asıllı asker ve Teşkilat-ı Mahsusa subayı. 1920'de İzmit - Adapazarı bölgesindeki milliyetçi karşıtı ayaklanmanın önde gelen milislerinden. Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin 1921 kongresinin katılımcılarındandı.

VI. Mehmet Vahdeddin Beşinci Mehmet'in yeğeni. Temmuz 1918'den Kasım 1922'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu sultanı olarak hüküm sürdü.

Mehmet Ali Manyaslı jandarma. Daha sonra Yunanların Güney Marmara'ya doğru düzenlediği ilk saldırılardan birini yönetti.

Mehmet Aydemiroğlu Gönenli Çerkes milis lideri. Kurtuluş Savaşı süresince hem Kuva-yı Milliye lehine hem de aleyhine savaştı.

Mehmed Fertgerey (Şoenu) İstanbul'daki Kuzey Kafkasya cemaatinde tanınmış bir tarihçi ve aydın. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'da hizmet verdi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Gönen ve Manyas tehcirlerine dair anlatılarını "Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumîsine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne İkinci Arıza" başlıklı bir broşürde yayımladı.

Mehmet Fuat (Çarım) Kuzey Kafkasya asıllı eski bürokrat ve Teşkilat-ı Mahsusa mensubu. Kurtuluş Savaşı'nda Adapazarı kaymakanı olarak hizmet verdi. Ankara'daki birinci Millet Meclisi'ne iştirak etmek üzere seçildi.

Mehmet Vehbi (Bolak) Jön Türk döneminde Güney Marmara'da uzun süre bürokrat olarak çalıştı. Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Balıkesir bölümünü kurdu.

Müftü Şevket Efendi Gönen eşrafından. Müdafaa-i Hukuk'un yerel bölümünün başkanlığını yaptı. 1920'de tutuklandı ve Ahmet Anzavur tarafından idam edildi.

Mustafa Necati Avukat, öğretmen ve yönetici. Kurtuluş Savaşı'nda Kuva-yı Milliye örgütleyicisi oldu, Vasıf Çınar ile birlikte milliyetçi *İzmir'e Doğru* gazetesinin eşkurucusuydu.

Mustafa Sabri Efendi Şeyhülislam. Loyalist örgüt Tealî-i İslâm Cemiyeti'nin de kurucusu.

Nurettin Bey Değirmendereli bürokrat ve toprak sahibi. Arnavut Kazım'ın faaliyetlerini destekledi. Talat Paşa'nın da akrabasıydı.

Parti Mehmet Pehlivan Uzun süre milis olarak görev yaptı. Başlangıçta Çerkes Ethem'in yardımcısı olarak hizmet etti ve Ahmet Anzavur ayaklanmasının bastırılmasına yardım etti. 1921'de Ethem Bey'den ay-

rıldı ve Balıkesir'deki Yunan işgal kuvvetlerine karşı düzenlenen operasyonda İbrahim Ethem'e katıldı.

Rahmi Bey İzmir'in savaş dönemi valisi. Kurtuluş Savaşı'nda Millî Mücadele'yi terk ettiği ve Osmanlı İhtilal Komitesi'ne katıldığı iddia edilir.

Rauf Orbay Eski Bahriye Nazırı, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu, Kuva-yı Milliye'nin kurucusu ve Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın sırdaşı.

Rıfat Yüce İzmit çevresinden gazeteci. Kurtuluş Savaşı'nda, savaş suçları nedeniyle yargılandı ve Malta'ya sürüldü. Savaştan sonra, Kurtuluş Savaşı'nda İzmit - Adapazarı bölgesinin kişisel bir tarihini yayınladı.

Rıza Nur Bürokrat. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan olsa da, Millî Mücadele'nin sadık destekçisi oldu. Savaştan sonra Sıhhiye Nazırı oldu. Arnavutların Anadolu'ya göçünü eleştirdi.

Rüştü Aras Devlet adamı ve diplomat. Kurtuluş Savaşı'nda milliyetçi yönetimde hizmet verdi. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Hariciye Nazırı olarak hizmet verdi. Ayrıca, müzakere sonucu Arnavutların Yugoslavya'dan sınırdışı edilmesinden sorumludur.

Sadık Ezineli milis. Yunan işgali sırasında çetesiyle beraber milliyetçilerle ittifak kurdu.

Sadık Baba Bulgar (veya muhtemelen Pomak) milis. Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olması olası. İzmit cephesindeki ilk Kuva-yı Milliye komutanları arasında.

Şah İsmail Çerkes asıllı toprak sahibi ve milis. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa ile çalıştığı iddia edilir. Çerkes Ethem'den ayrıldıktan sonra Ahmet Anzavur'la işbirliğine gitti. 1921'de, İstanbul'daki iki Çerkes ileri gelenine suikasttan yargılandı. Cezası daha infaz edilemeden vuruldu.

Sait Molla Ulemadan gazete yayıncısı. İstanbul hükümetinin en güvenilir yandaşları arasındaydı. Ahmet Anzavur'un Kuva-yı Milliye'ye karşı propagandasına destek olan Türkiye'deki İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ni kurdu.

Selahettin Bey Arnavut asıllı subay. Kurtuluş Savaşı'nda Bekir Sami Günsav'ın Bursa'daki yaveri oldu.

Süleyman Askeri Çerkes asıllı subay. Eşref Kuşçubaşı ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularından.

Süleyman Şefik Paşa Subay ve bürokrat. Kurtuluş Savaşı'nda Ali Rıza'nın sadrazamlığı sırasında Harbiye Nazırı olarak hizmet etti. 1920'de İzmit - Adapazarı bölgesindeki Kuva-yı Milliye'ye karşı Loyalist ordu Kuva-yı İnzibatiye'yi yönetti.

Tahsin (Uzer) Muhtemelen Arnavut asıllı yönetici ve İTC eylemcisi. Kurtuluş Savaşı'nda milliyetçi hükümete sadakatle hizmet etti.

Takığ Şevket Manyas yakınındaki Mürüvetler köyünden Çerkes milis lideri. Kurtuluş Savaşı'nın başlarında Çerkes Ethem'e katıldı. Sonradan, Kemalist hükümeti devirmek için Yunanların yürüttüğü saldırıya katılan ilk Kuzey Kafkasya gerillalarından biri oldu.

Talat Paşa Devlet memuru, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili mensubu. Birinci Dünya Savaşı'nda Dahiliye Nazırı olarak hizmet verdi ve Osmanlı Hıristiyanlarının tehcirinin düzenlenmesine yardım etti. 1922'de Almanya'da suikasta uğradı.

Uluğ İğdemir Bigalı öğretmen. Türk Tarih Kurumu, savaştan sonra 1920'deki Anzavur ayaklanmasına dair günlüğünün bölümlerini yayınladı.

Vasıf (Çınar) İzmirli öğretmen, aydın ve milliyetçi örgütçü. Kurtuluş Savaşı'nda milliyetçi yanlısı *İzmir'e Doğru* gazetesinin yayıncısı oldu.

Vivian Hadkinson İngiliz subay ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği asistanı. 1919 ile 1922 arasında Güney Marmara'da birçok delil tespit gezisinde bulundu.

Yahya Kaptan Arnavut asıllı milis. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı, İzmit cephesindeki ilk milliyetçi milis komutanları arasındaydı. Sonradan, milliyetçiler arasındaki bir anlaşmazlıkta öldürüldü.

Yarbay Rahmi Bey Subay. Kurtuluş Savaşı'nda Bekir Sami Günsav yönetiminde alay komutanı olarak hizmet etti. Ahmet Anzavur kuvvetlerince Gönen dışında öldürüldü.

(Yenibahçeli) Şükrü Kuzey Kafkasya asıllı subay. Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk üyelerinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu.

Kuva-yı Milliye'nin milis birliklerinin de ilk örgütleyicileri arasında. Sonradan, 1926'daki İzmir olayı ertesinde vatana ihanetle suçlandı.

Yetimoğlu ailesi Karamürsel - Değirmendere bölgesinde bir Gürcü milis ailesi. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda faal olsalar da, 1919'da Kuva-yı Milliye ile müttefik oldular.

Yusuf İzzet Paşa Kuzey Kafkasya asıllı subay ve aydın. İstanbul'daki Kuzey Kafkasya cemaatinin en tanınmış mensuplarından biri. Kurtuluş Savaşı'nda Bandırma'daki Kuva-yı Milliye'nin kumanda subayıydı. Daha sonra, İstanbul hükümetine sadakatinden şüphe edildiği için kumandanlıktan uzaklaştırıldı.

(Zarbalı) Hulûsi Balıkesirli tüccar. 1919'daki Balıkesir Kongresi'ne katıldı. İzmir'in işgalinden önce, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İzmir'deki Büyük Kongresi'ne katılmıştı.

Zühtü (Güven) Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Güney Marmara'daki jandarma teşkilatında hizmet etti. Emekli olunca, Biga'daki ve 1919-1920 Ahmet Anzavur ayaklanmasındaki hizmetlerini kapsayan anılarını yayınladı.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

American Board of Commissioners of Foreign Missions, Houghton Library, Harvard College Library (ABCFM)

Missions to Asia

ABC 16.9.3 Western Turkey Mission

ABC 16.9.4 Western Turkey Mission, Woman's Board

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Bakanlar Kurulu Kararları (30.18)

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (30.10)

Toprak Muhacir İskan Komisyonu (272)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye

- Asayiş Kalemleri (BOA.DH.EUM.AYŞ)
- İdare-i Umumiye (BOA.DH.İUM)
- Kalem-i Mahsus (BOA.DH.KMS)
- Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (BOA.DH.MUİ)
- Şifre Kalemleri (BOA.DH.ŞFR)
- Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti (BOA.DH.UMVM)
- Sadaret
- Mühimme Kalemi (BOA.A.MKT.MHM)
- Nezaret ve Devair (BOA.A.MKT.NZD)
- Umum Vilayet (BOA.A.MKT.UM)

Public Records Office (PRO)
Foreign Office (FO)
War Office (WO)

Türk Tarih Kurumu (TTK)
Bekir Sami Dosya

Zoryan Institute
Zoryan Institute Oral History Project

GAZETELER, KOLEKSİYONLAR VE SÜRELİ YAYINLAR

Açık Söz
Alemdar
The Daily News (Londra)
Hakimiyet-i Milliye
Harb Tarihi Vesikaları Dergisi
Human Research Affairs Foundation
İkdam
Osmanischer Lloyd
Stara Srbija
Tanin
Tasvir-i Efkar
Tenvir-i Efkar
The Times (Londra)
Vakit
Yakın Tarihimiz
Yeni Şark

KİTAPLAR

Abadan, Yavuz. *Mustafa Kemal ve Çetecilik* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972).

Abdyli, Ramiz. "The Expropriation of the Albanian Population and Attempts for Colonisation of Albanian Territories (1918–1941)", *The Kosova Issue: A Historical and Current Problem* (Tirana: Institute of History, 1996) s. 91-6.

Adanır, Fikret. *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908.* (Wiesbaden: Steiner Verlag, 1979) [*Makedonya Sorunu.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001)].

— Suraiya Faroqhi ile (ed.) *The Ottomans and the Balkans.* (Leiden: E. J. Brill, 2002). [(*Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2011)].

Adıvar, Halide Edib. *The Turkish Ordeal.* (Westport, Conn.: Hyperion Press, 1981).

Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç.* (İstanbul: Kum Saati, 2001).

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics.* (Oxford: Oxford University Press, 1969).

Akan Ellis, Burcu. *Shadow Genealogies: Memories and Identity among Urban Muslims in Macedonia.* (Boulder, Col.: Eastern European Monographs, Columbia University Press işbirliğiyle, 2003).

Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and Turkish Responsibility.* (New York: Metropolitan Books, 2006).

— "Anatomy of a Crime: The Turkish Historcal Society's Manipulation of Archival Documents", *Journal of Genocide Research*, 7, no. 2 (Haziran 2005) s. 255–77.

— *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische National-bewegung.* (Hamburg: Hamburger Edition, 1996).

— *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide.* (New York: Zed Books, 2004).

— *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na.* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).

Akıncı, İbrahim Ethem. *Demerci Akıncıları.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989).

Akkuş, Tacettin. *Gönen ve Köyleri Tarihçesi.* (İstanbul: Ekin Yayıncılık, 2001).

Akpınar, Alişan. *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi.* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997).

Aktar, Ayhan. "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: Kasım-Aralık 1918", *Toplum ve Bilim*, 91 (Kış 2001–2) s. 142–65.

Albayrak, Recep. *Ethem'in Sürgün Yılları ve Simav Olayları, 1919 - 1948.* (Ankara: Berikan Yayınları, 2004).

Alonso, Ana Maria. *Thread of Blood: Colonialism, Revolution and Gender on Mexico's Northern Frontier.* (Tucson: University of Arizona Press, 1997).

Andonyan, Aram. *Balkan Savaşı*. (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999).
Andrews, Peter Alford. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. (Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag, 1989). [*Türkiye'de Etnik Gruplar*. İstanbul: Tüm Zamanlar Yayıncılık, 1992)].
Anscombe, Fredrick (ed.). *The Ottoman Balkans 1750–1830*. (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2006).
Apak, Rahmi. *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990).
Arai, Masami. *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*. (Leiden: E. J. Brill, 1992). [*Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000)].
Arı, Kemal. *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923 - 1925)*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).
Arıkan, Zeki. *Mütareke ve İşgal Anıları*. (Ankara: Türk Tarih Basımevi, 1991).
Asgar, Khan, M. Ali. "Turkish Nationalists and the Indian Khaliphatists". *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh*, 19, no. 3 (1974) s. 39-50.
Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk-Söylev*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).
Avagyan, Arsen. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. (İstanbul: Belge Yayınları, 2004).
Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*. (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1995).
Aydemir, İzzet. *Göç*. (Ankara: Gelişim Matbaası, 1988).
— "Gönen-Manyas Çerkeslerinin Sürgünü", Nart, no. 15 (Kasım 1999); www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=nart&id=201.
— *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*. (Ankara: yayıncısı bilinmiyor, 1991).
Aydın, Zülfikar Ali. *İkinci Susurluk: Bir Kasaba Cinneti*. (İstanbul: Metis Yayınevi, 2002).
Bajrami, Hakif. "Konventa Jugosllavo-Turke e Vitit 1938 për Shpërngulen e Shqiptarëve", *Gjurmime Albanolgjike*, no. 12 (1982) s. 243–69.
— "Rreth Përgatitjes së Konventës Jugosllave-Turke për Shpërnguljen e Shqiptarëve në Turqi (1938)", *Gjurmime Albanolgjike*, no. 18 (1988) s. 209-38.
Balakian, Peter. *The Burning Tigris: A History of the Armenian Genocide*. (Londra: William Heinemann, 2003).

Baran, Tülay Alim. *Vasıf Çınar ve İzmir'e Doğru Gazetesi Yazıları.* (İstanbul: Arma Yayınları, 2001).

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization.* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994). [*Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi.* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.)]

— Mark von Hagen ile (ed.). *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building.* (Boulder, Col.: Westview Press, 1997).

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920.* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).

Bayar, Celâl. *Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Gidiş.* (İstanbul: Baha Matbaası, 1965).

Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974).

Benjamin, Thomas and Mark Wasserman. *Provinces of the Revolution: Essays on Regional Mexican History, 1910-1929.* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1990).

Benlisoy, Foti. "Patrikhanenin Faaliyetleri ve 1918–1920 Arasında Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi", *Tarih ve Toplum*, 234 (Haziran 2003), s. 21-31.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* (Montreal: McGill University Press, 1964).

Berzeg, Sefer. *Kuzey Kafkasya Cumhuriyet, 1917–1922.* (İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği, 2004).

— *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, Cilt II.* (İstanbul: Ekin Yayıncılık, 1990).

Blok, Anton. *The Mafia of Sicilian Village, 1860–1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs.* (Oxford: Blackwell, 1974).

— *Honour and Violence.* (Cambridge: Polity, 2001).

Bloxham, Donald. *The Great Game of Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Armenians.* (New York: Oxford University Press, 2007).

Blumi, Isa. "The Consequences of Empire in the Balkans and the Red Sea: Reading Possibilities in the Transformations of the Modern World". (Yayınlanmamış doktora tezi, New York University, 2005).

— "Recent Studies on Albanian Nationalism at the End of the Ottoman Empire from Turkey and the Arab World", *Balkanistica*, 14 (2001) s. 139–44.

— (ed.), *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878–1918*. (İstanbul: Isis Press, 2003).

Brailsford, H. N. *Macedonia: Its Races and their Future*. (Londra: Methuen & Co., 1906).

Brower, Daniel and Edward Lazzerini (ed.). *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. (Bloomington: Indiana University Press, 1997).

Buda, Aleks vd. *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i Dytë, Rilindja Kombëtare*. (Tirana: Toena, 2000).

Can, Fahri. "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 2 (10 Mayıs 1962) s. 334–5.

— "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 13 (24 Mayıs 1962) s. 394–5.

— "Birinci Dünya Harbından Sonra İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, 2, no. 14 (31 Mayıs 1962) s. 28–9.

— "Kuva-yı Milliye Ruhu", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 8 (19 Nisan 1962) s. 249–50.

Canip, Bey. *Bursa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilayetinde Yunan Fecayii)*. (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004).

Cecil, Hugh ve Peter Liddle (ed.). *Facing Armageddon: The First World War Experienced*. (Londra: Cooper Press, 1996).

Cilasun, Emrah. *Bâki İlk Selam*. (İstanbul: Belge Yayınları, 2004).

Cole, Juan. "Of Crowds and Empires: Afro-Asian Riots and European Expansion, 1857–1882", *Comparative Studies in Society and History*, 31, no. 1 (Ocak 1989) s. 106–33.

Cutbell, David Cameron. "The Muhacir Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860–1866". (Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 2005).

Çağaptay, Soner. "Crafting the Turkish Nation: Kemalism and Turkish Nationalism in the 1930s". (Yayınlanmamış doktora tezi, Yale University, 2003).

Çam, Yusuf. *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı.* (İzmit: İzmit Rotary Kulubü, 1993). Çankaya, Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler.* (Ankara: Örnek Matbaası, 1954). Çantay, Hasan Basri. *Kara Günler ve İbret Levhaları.* (İstanbul: Ahmet Said Matbaası,1964).

Çarıklı, Hacim Muhittin. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları, 1919–1920.* (Ankara: Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü, 1967).

Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavudlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavud Ulusçuluğu ve Arnavudluk Sorunu.* (İstanbul: Büke Kitapları, 2004).

Çerkes Ethem. *Hatıralarım.* (İstanbul: Berfin Yayınları, 1998).

"Čerkezi u Naši Zemli", *Glasnik: Skopskog Naučnog Drustva*, no. 1 (1928) s. 143 – 53.

Çolak, İbrahim. *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandalığıma Ait Hatıratım.* (İstanbul: Emre Yayınları, 1996).

Čubrilović, Vasa. "The Expulsion of the Albanians by the Serbs", *That was Yugoslavia: Information and Facts*, no. 4–5 (1993) s. 6–28.

Dadrian, Vahakn. "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002) s. 59–85.

— *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to the Caucasus.* (Providence, RI: Berghahn Books, 1995) [(*Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlar'dan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma.* (İstanbul: Belge Yayınları, 2008)].

Dağlı, Yücel vd. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (5. Kitap).* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).

Davison, Roderic. "Turkish Attitudes Concerning Christian–Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 59, no. 4 (Temmuz 1954) s. 844–64.

Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909.* (Londra: I. B. Taurus, 1998).

Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913 - 1918).* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

— *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar.* (İstanbul: Doz Yayıncılık, 1999).

Dyer, Gwynne. "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, 12, no. 1 (1976) s. 99–107.

Edwards, David. "Mad Mullahs and Englishmen: Discourse in the Colonial Encounter", *Comparative Studies in Society and History*, 31, no. 4 (Ekim 1989) s. 647–70.

Eissenstat, Howard. "The Limits of Imagination: Debating the Nation and Constructing the State in Early Turkish Nationalism". (Yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Los Angeles, 2007).

Erdeha, Kamil. *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975).

— *Yüzsüzlükler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*. (İstanbul: Tekin Yayınları, 1998).

Erdem, Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800–1909*. (New York: St Martin's Press, 1996).

Ergil, Doğu. *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*. (İstanbul: Turhan Yayınevi, 1981).

Ergut, Ferdan. "State and Social Control: The Police in the Late Ottoman Empire and the Early Republican Turkey, 1839–1939". (Yayınlanmamış doktora tezi, New School for Social Research, 1999).

Erikson, Edward J. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. (Westport, Conn.: Greenwood Press, 2001).

Ertürk, Hüsameddin ve Samih Nafiz Tansu. *İki Devrin Perde Arkası*. (İstanbul: Ramazan Yaşar, 1969).

Faroqhi, Suraiya. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1984). [*İstanbul'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011)].

Fischer, Bernd J. "Albanian Highland Tribal Society and Family Structure in the Process of Twentieth Century Transformation", *East European Quarterly*, 33, no.3 (Eylül 1999) s. 281–301.

Foley, Neil. *The White Scourge: Mexicans, Blacks and Poor Whites in Texas Cotton Culture*. (Berkeley: University of California Press, 1997).

Fortna, Benjamin. *Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire*. (Oxford: Oxford University Press, 2002). [*Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005)].

Fraenkel, Eran and Christina Kramer (ed.). *Language Contact, Language Conflict.* (New York: Peter Lang, 1993).

Frashëri, Sami. *Shqipëria: Ç'ka Qenë, Ç'është e Ç'do të Bëhet?* (Tirana: Perparim Xhixha, 1999).

Furet, François. *Interpreting the French Revolution.* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

Georgeon, François. *Abdülhamid II: Le Sultan Calife (1876–1909).* (Paris: Fayard, 2003). [(*Sultan Abdülhamid.* İstanbul: Homer Kitabevi, 2006)].

Ginio, Eyal. "Port Cities as an Imagined Battlefield: The Boycott of 1913". The Eighth Mediterranean Social and Political Research Meeting için sunum, Florence, Italy, 21–5 Mart 2007.

Goloğlu, Mahmut. *Üçüncü Meşrutiyet 1920.* (Ankara: Başnur Matbaası, 1970).

Gondicas, Dimitri. *The Greeks of Asia, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century.* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1992)

— Charles Issawi ile (ed.). *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century.* (Princeton: Darwin Press, 1999).

Göçek, Fatma Müge. *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* (New York: Oxford University Press, 1996). [*Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü.* İstanbul: Ayraç Yayınları, 2000)].

Gökalp, Ziya. *The Principles of Turkism.* (Leiden: E. J. Brill, 1968). [*Türkçülüğün Esasları.* Ankara: Öteki Yayıncılık, 2010)].

Gökbilgin, Tayyib. *Millî Mücadele Başlarken.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959).

Görgülü, Fahri. *Yunan İşgalinde Kirmasti (Mustafakemalpaşa).* (Mustafakemalpaşa: Yeni Müteferrika Basımevi, 1960).

Göztepe, Tarık Mümtaz. *Osmanoğullarının Son Padişahı: Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında.* (İstanbul: Sevil Yayınevi, 1969).

Graham, Richard. *The Idea of Race in Latin America: 1870–1940.* (Austin: University of Texas Press, 1990).

Guha, Ranajit. *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India.* (New York: Oxford University Press, 1991).

Gust, Wolfgang (ed.). *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts.* (Münih: Zu Klampen Auflage, 2005).

Güner, Zekai ve Orhan Kabataş. *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını.* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990).

Güralp, Şerif. *Kurtuluş Savaşı'nın İçyüzü: Bir Albayın Anıları.* (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2002).

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983).

Güven, Zühtü. *Anzavur İsyanı: İstiklâl Savaşı Hatıralarından Acı Bir Safha.* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1965).

Haddad, Mahmoud. "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 26, no. 2 (1994) s. 201–22.

Hanioğlu, Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908.* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

— *The Young Turks in Opposition.* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

Hart, John. *Revolutionary Mexico: The Coming and Process of the Mexican Revolution.* (Berkeley: University of California Press, 1997).

Hiçyılmaz, Ergun. *Gizli Belgelerle Çerkes Ethem.* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1993).

Hirshon, Renée (ed.). *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey.* (New York: Berghahn Books, 2003). [*Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003)].

Hobsbawm, Eric. *The Age of Revolution, 1789–1848.* (New York: New American Library, 1962).

— *Bandits.* (New York: New Press, 2000). [*Eşkıyalar.* İstanbul: Avesta Yayınları, 1997)].

— *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality.* (New York: Cambridge University Press, 1992).

Holquist, Peter. *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum in Crisis, 1914–1921.* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002).

Hoşgür, İsmail Aydın. *Kurtuluş Savaşında Biga.* (Biga: Cahit Renda Matbaası, 1970).

Hovannisian, Richard (ed.). *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics.* (Londra: Macmillan, 1992).

Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* (New York: Cambridge University Press, 1985).

Hunt, Lynn Avery. *Politics, Culture and Class in the French Revolution.* (Berkeley: University of California Press, 1984).

Hülagü, Orhan. *Milli Mücadele'de Bursa.* (İstanbul: Emre Yayınları, 2001).

Islami, Hivzi. *Kosova dhe Shqiptarët: Çështje Demografike.* (Priştine: Pena, 1990).

— (ed.). *Spastrimet Etnike: Politika Gjenocidale Serbe Ndaj Shqiptarëvë.* (Pejë: Botoi Dukagjini, 2003).

İğdemir, Uluğ. *Biga Ayaklanması ve Anzavur -Olaylar Günlük Anılar.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).

İlgürel, Mücteba. *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri.* (İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).

İnal, Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar.* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969).

İnalcık, Halil. "Arnawutluk", *Encyclopedia of Islam*, i (1960) s. 656.

— Donald Quataert ile (ed.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, ii: 1600–1914.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890).* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994).

Jäschke, Gotthard. "Der Turanismus und der Jungtürken zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, 23 (1941) s. 1–53.

— *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918–11 Ekim 1922).* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970).

Johnson, Chalmers. *Revolutionary Change.* (Boston: Little & Brown, 1966).

Kalkavanoğlu, İlyas Sami. *Milli Mücadele Hatıralarım.* (İstanbul: Ekicigil Yayınevi, 1957).

Kanar, Mehmet (ed.). *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra.* (İstanbul: Der Yayınevi, 2001).

Kansu, Aykut. *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913.* (Leiden: E. J. Brill, 2000).

— *The Revolution of 1908 in Turkey.* (Leiden: E. J. Brill, 1997). [*1908 Devrimi.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001)].
Kaplanoğlu, Raif. *Bursa'da Mübadele.* (Orhangazi: Avrasya Etnografya Vakfi, 1999).
Kappler, Andreas. *The Formation of National Elites*, iv. (Dartmouth, NH: New York University Press, 1992).
Karpat, Kemal. *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics.* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985). [*Osmanlı Nüfusu.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2010)].
— (ed.). *Ottoman Past and Today's Turkey.* (Leiden: E. J. Brill, 2000). [*Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005)].
— (ed.). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State.* (Oxford: Oxford University Press, 2001). [*İslam'ın Siyasallaşması.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010)].
— (ed.). *Studies on Ottoman Social and Political History.* (Leiden: E. J. Brill, 2002).
— (ed.). *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority.* (İstanbul: Isis Press, 1990).
— Robert W. Zens ile (ed.). *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes.* (Madison: University of Wisconsin Press, 2003).
Katz, Friedrich. *The Secret War in Mexico: Europe, the United States and the Mexica Revolution.* (Chicago: University of Chicago Press, 1981).
Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918.* (Berkeley: University of California Press, 1997). [*Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık.* (İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 1998)].
"Kazım Özalp Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, 2, no. 20 (5 Temmuz 1962) s. 196–7.
Khodarkovsky, Michael. *Russia's Steppe Empire: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800.* (Bloomington: Indiana University Press, 2002).
Kieser, Hans-Lukas. *Der Verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei.* (Zürih: Chronos Verlag, 2000) [*Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2010)].

— Dominik Schaller ile (ed.). *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah.* (Zürih: Chronos Verlag, 2002).
Kinross, Patrick. *Atatürk: Rebirth of a Nation.* (Londra: Phoenix Giant, 1995).
Kırımlı, Hakan. *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars, 1905–1916.* (Leiden: E. J. Brill, 1996).
Klein, Janet. "Power in the Periphery: The Hamidiye Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890–1914". (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2002).
Knight, Alan. *The Mexican Revolution.* (New York: Cambridge University Press, 1986).
Koçoğlu, Yahya. *Hatırlıyorum: Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar.* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003).
Köklü, H. Nusret. *Manisa: İşgalden Kurtuluşa.* (Ankara: H. Nusret Köklü, 1967).
Kuşçubaşı, Eşref. *Hayber'de Türk Cengi.* (İstanbul: Araba Yayınları, 1997).
Kutay, Cemal. *Çerkez Ethem —Tamamlanmış Dosya.* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2004).
— *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda bir İnsanımız, Hüseyin Rauf Orbay, 1881–1964.* (İstanbul: Kazanç Kitap Ticaret, 1995).
Küçük, Cevdet. "Damad Ferid Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8 (1993) s. 436.
— "Mehmet VI", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1 (1993) s. 422.
Kzhnachov, Vasil. *Makedonja: Etnografiya i Statistika.* (Sofya: Drzhvana Pechatnitsa, 1900).
Landau, Jacob. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation.* (Londra: Hurst Press, 1995). [*Pantürkizm.* İstanbul: Sarmal Yayınları, 1995)].
Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. (Londra: His Majesty's Stationery Office, 1923).
Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* (Oxford: Oxford University Press, 1968). [*Modern Türkiye'nin Doğuşu.* Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009)]
— *The Political Language of Islam.* (Chicago: University of Chicago Press, 1988).

Lewis, Stephen. *The Ambivalent Revolution: Forging State and Nation in Chiapas, 1910–1945.* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 2005).

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide.* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005).

Lopasic, Alexander. "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia", Journal of Islamic Studies, 5, no. 2 (1994) s. 163–86.

Luzbetak, Louis J. *Marriage and the Family in Caucasia.* (Viyana: St Gabriel's Mission Press, 1951).

Magnarella, Paul. *Tradition and Change in a Small Town in Turkey.* (New York: John Wiley and Sons, 1974).

Majer, Hans Georg (ed.). *Osmanische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte: In Memoriam Vančo Boškov.* (Wiesbaden: O. Harrasowitz Verlag, 1986).

Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon.* (Berkeley: University of California Press, 2000).

Malcolm, Noel. *Kosovo: A Short History.* (Londra: Macmillan, 1998).

Mallon, Florencia. *Peasant and Nation: The Making of Postcolonial Mexico and Peru.* (Berkeley: University of California Press, 1995).

Mango, Andrew. *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey.* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2000). [*Atatürk. Modern Türkiye'nin Kurucusu.* İstanbul: Temzi Kitabevi, 2007)].

Mardin, Şerif. "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2, no. 3 (Haziran 1971) s. 197–211.

Martin, Terry. *Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001).

McCarthy, Justin. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922.* (Princeton: Darwin Press, 1995). [*Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922.* İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998)].

Meray, Seha. *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler, Cilt II.* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).

Mert, Özcan. "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", *Belleten*, 56, no. 217 (1992) s. 847 - 972.

Michalopoulos, Dimitris. "The Moslems of the Chamuria and the Exchange of Populations between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26, no. 2 (1985) s. 303-13.

Miller, Donald E. ve Lorna Touryan Miller. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide.* (Berkeley: University of California Press, 1993).

Mourelos, Yannis G. "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26, no. 2 (1985) s. 389–413.

Nakracas, Georgios. *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni.* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005).

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement.* (Berkeley: University of California Press, 1963).

Nichols, Theo vd. "Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: The Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector", *Middle Eastern Studies*, 39, no. 2 (Nisan 2003) s. 37–56.

Niyazi, Resneli Ahmet. *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi.* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003).

Nolte, Richard (ed.). *Modern Middle East.* (New York: Atherton Press, 1963).

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım, Cilt III.* (İstanbul: Atındağ Yayınevi, 1968).

Özdalga, Elisabeth (ed.). *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy.* (Londra: Routledge Curzon Press, 2005).

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele, 1919–1922.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985).

Özbek, Nadir. "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876–1909", *International Journal of Middle East Studies*, 37, no. 1 (2005) s. 59–81.

Özdemir, Zekeriya. *Balıkesir Bölgesinde Milli Mücadele Önderleri.* (Ankara: Zekeriya Özdemir, 2001).

— *Milli Mücadele Yıllarında Balıkesir Cepheleri.* (Ankara: Zekeriya Özdemir, 2001).

Özel, Sabahattin. *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919–1922).* (İstanbul: Türkiyat Matbaacılık, 1987).

—*Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk.* (İstanbul: Derin Yayınları, 2005).

Özer, Kemal. *Kurtuluş Savaşında Gönen.* (Gönen: Türkdili Matbaası, 1964).

— *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi.* (Ankara: Türk Diyanet Vakfi, 1998).

Özgür-Baklacıoğlu, Nurcan. "Devletlerin Dış Politikaları Açısından Göç Olgusu: Balkanlar'dan Türkiye'ye Arnavut Göçleri (1920–1990)". (Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003).

Öztürkmen, Arzu. "Remembering through Material Culture: Local Knowledge of Past Communities in a Turkish Black Sea Town", *Middle Eastern Studies*, 39, no. 2 (Nisan 2003) s. 179–94.

Pandey, Gyandendra. *The Ascendancy of the Congress in Uttar Pradesh: Class, Community and Nation in Northern India, 1920–1940.* (Londra: Anthem Press, 2002).

— *The Construction of Communalism in Colonial North India.* (New York: Oxford University Press, 1990).

Perry, Duncan. *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movement 1893–1903.* (Durham, NC: Duke University Press, 1988).

Pinson, Marc. "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War", Etudes Balkaniques, 3 (1972) s. 71–85.

"President Woodrow Wilson's Fourteen Points", *The World War I Document Archive*; www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1918/14points.html.

Provence, Michael. *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism.* (Austin: University of Texas Press, 2005).

Raleigh, Donald J. *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922.* (Princeton: Princeton University Press, 2002).

"Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 1, no. 6 (5 Nisan 1962) s. 177–80.

Rexhepi, Zeqirja. *Zhvillimet Politiko-Shoqërore te Shqiptarët në Maqedoni, 1990–2001.* (Tetova: Tringa Design, 2005).

Reynolds, Michael. "Myths and Mysticism: A Longitudinal Perspective on Islam and Conflict in the North Caucasus", *Middle Eastern Studies*, 41, no. 1 (Ocak 2005) s. 31–54.

— "The Ottoman – Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908–1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order". (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2003).

Rogan, Eugene. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850 – 1921.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

— (ed.). *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East.* (Londra: I. B. Taurus, 2002).

Said, Edward. *Orientalism.* (New York: Vintage Books, 1994). [*Şarkiyatçılık.* İstanbul: Metis Yayınları, 2012)].

Sakallı, Bayram. *Milli Mücadele'nin Soysal Tarihi: Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri.* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997).

Sakaoğlu, Saim. *Türk Gölge Oyunu Karagöz.* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003).

Sanay, Recai. *Türk Casusu İngiliz Kemal: Milli Mücadele'de.* (İstanbul: Geçit Kitabevi, 2005).

Sarıhan, Zeki. *Çerkez Ethem'in İhaneti.* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984).

Sarıkoyuncu, Ali. *Milli Mücadelede Din Adamları, Cilt II.* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999).

Schwandner-Sievers, Stephanie ve Bernd J. Fischer (ed.). *Albanian Identities: Myth and History.* (Londra: Hurst & Company, 2002).

Scott, Peter Dale. *Deep Politics and the Death of JFK.* (Berkeley: University of California Press, 1996).

Selçuk, İlhan. *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, I. Kitap.* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975).

— *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, II. Kitap.* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975).

Selek, Sebahattin. *Anadolu İhtilali.* (İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968).

Sever, Metin. *Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler.* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999).

Sevgen, Nazmi. *Celal Bayar Diyor ki.* (İstanbul, Tan Matbaası, 1951).

Shala, Xheladin. "Ndjekja dhe Vrasja e Patriotëve Shqiptarë në Vitet 1912–1916", *Gjenocidi dhe Aktet Gjenocidiale të Pushtetit Serb Ndaj Shqiptarëve nga Kriza Lindore e Këndej (me Vështrim të Veçantë mbi Burimet Serbe të Fakteve* içinde (Priştine: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 1995) s. 99–105.

Shaw, Stanford. *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918–1923: A Documentary Study.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

— "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918–1923", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22, no. 1 (İlkbahar 1998) s. 58–90.

Shissler, Holly. *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey.* (Londra: I. B. Taurus, 2003). [*İki İmparatorluk Arasında: Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005)].

Shtylla, Zamir. "Aspekte të Politikës së Shpërnguljes me Dhunë të Shiptarëve nga Kosova në Vitet 1936–1941", *Studime Historike*, 26, no. 3 (1990) s. 79–97.

— "The Forced Deportation of Albanians from Kosova and Other Territories between the Two World Wars (1918–1941)", *The Kosova Issue: A Historical and Current Problem* içinde (Tirana: Institute of History, 1996) s. 97–101.

Skocpol, Theda. "Reconsidering the French Revolution in World-Historical Perspective", *Social Research*, 56, no. 1 (1989) s. 53–70.

— *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

Slatta, Richard (ed.). *Bandidos: The Varieties of Latin American Banditry.* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1987).

Sofuoğlu, Adnan. Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919–1921. (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1994).

Sohrabi, Nader. "Constitutionalism, Revolution and the State: The Young Turk Revolution of 1908 and the Iranian Constitutional Revolution of 1906 with Comparisons to the Russian Revolution of 1905". (Yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1996).

—"Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History*, 44, no. 1 (2002) s. 45–79.

Soysal, İlhami. *150'likler.* (İstanbul: Gür Yayınları, 1985).

Soward, Steven. *Austria's Policy of Macedonian Reform.*(Boulder, Col.: East European Monographs; Columbia University Press dağıtımıyla, New York, 1989).

Spagnolo J., (ed.). *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honor of Albert Hourani.* (Reading: Ithaca Press, 1992).

Spickard, Paul (ed.). *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World.* (New York: Routledge, 2005).

Stoddard, Philip Hendrick. "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa". (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963).

Su, Kamil. *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayları.* (Ankara: Kurtuluş Ofset Basımevi, 1984).

Suny, Ronald Gregor. *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History.* (Bloomington: University of Indiana Press, 1993).

— Terry Martin ile (ed.). *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin.* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Süreyya, Münir. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi, 1877 – 1914.* (Ankara Türk Cumhuriyet Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001).

Şener, Cemal. *Çerkes Ethem Olayı.* (İstanbul: Okan Yayınları, 1984).

Şoenu, Mehmed Fetgerey. *Çerkes Mes'elesi.* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993).

Talat Paşa. *Hatıralarım ve Müdafaam.* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006).

Tambiah, Stanley. *Leveling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia.* (Berkeley: University of California Press, 1997).

Tevetoğlu, Fethi. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar.* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988).

The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan. (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1933).

Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class.* (New York: Pantheon Books, 1964).

Thompson, Elizabeth. *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon.* (New York: Columbia University Press, 2000).

Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution.* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978).

Toledano, Ehud R. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East.* (Seattle: University of Washington Press, 1998).

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik.* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003).

— *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908–1918).* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).

Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations.* (Londra: Constable and Company, 1923).

[*Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008)].

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859–1952.* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952).

— *Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi, Cilt II.* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989).

— *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Cilt III.* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989).

Tunçay, Mete ve Erik Jan Zürcher (ed.). *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876–1923.* (New York: Palgrave Macmillan, 1994). [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923.* İstanbul: İletişim Yayınevi, 2010)].

Turan, Mustafa vd. (ed.). *Türkiye'de Yunan Fecâyii.* (Ankara: Berikan, 2003). Turfan, M. Naim. *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse.* (Londra: I. B. Taurus, 2000). [*Jön Türklerin Yükselişi.* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2005)].

Türk Cumhuriyet Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi. *Türk İstiklal Harbi: VI. Cilt, İç Ayaklanması (1919–1921).* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1964).

Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi.* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979).

Ülken, Hilmi Ziya. "Gönen Bölgesi Monografisi", *Sosyoloji Dergisi*, 10 – 11 (1955 – 6) s. 142.

Ünal, Muhittin. *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü.* (Ankara: Takav Matbaası, 2000).

— *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları.* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2002).

Vanderwood, Paul. Disorder and Progress: *Bandits, Police and Mexican Development* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1981).

Vardar, Galip. *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler.* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1960).

Watenpaugh, Keith. "Bourgeois Modernity, Historical Memory and Imperialism: The Emergence of an Urban Middle Class in the Late Ottoman and Inter-war Middle East: Aleppo, 1908 – 1939". (Yayınlanmamış doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1999).

Webb, Gary. *Dark Alliance: The CIA, the Contras and the Crack Cocaine Explosion.* (New York: Seven Stories Press, 1998).

Wells, Allen ve Gilbert M. Joseph. *Summer of Discontent, Seasons of Upheaval: Elite Politics and Rural Insurgency in Yucatan, 1876–1915.* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1996).

White, Paul J. ve Joost Jongerden (ed.). *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview.* (Leiden: E. J. Brill, 2003).

Winnifrith, Tom (ed.). *Perspectives on Albania.* (Londra: Macmillan, 1992).

Wolf, Eric. *Peasant Wars in the Twentieth Century.* (New York: Harper & Row, 1969).

Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in the World War.* (New Haven: Yale University Press, 1930).

Yamauchi, Masayuki. "Reflections on the Social Movements during the National War of Liberation War of Turkey: A Tentative Analysis of Partisan Activities in Western Anatolia", *Journal of Asian and African Studies* (Tokyo), no. 15 (1978) s. 15–50.

Yanıkdağ, Yücel. " 'Ill-Fated' Sons of the Nation: Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914–1922". (Yayınlanmamış doktora tezi, Ohio State University, 2002).

— "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914 -- 1922", *Journal of Contemporary History*, 34, no. 1 (1999) s. 69–85.

Yasmaoğlu, İpek. "The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia, 1878–1908". (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2005).

Yerasimos, Stefanos vd. (ed.). *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Yetkin, Sabri. *Ege'de Eşkıyalar.* (İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2003).

Yıldırım, Önür. "Diplomats and Refugees: Mapping the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934". (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2002).

Yüce, Rifat. *Kocaeli Tarih ve Rehberi.* (İzmit: Türkyolu Matbaası, 1945).

Zavallani, T. "Albanian Nationalism", Peter F. Sugar ve Ivo Lederer (ed.), *Nationalism in Eastern Europe* içinde (Seattle: University of Washington Press, 1994) s. 62–76.

Ze'evi, Dror. "Kul and Getting Cooler: The Dissolution of Elite Collective Identity and the Formation of Official Nationalism in the Ottoman Empire", *Mediterranean Historical Review*, 11, no. 2 (1996) s. 177–96.

Zeidner, Robert. *The Tricolor over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918–1922.* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2005).

Zürcher, Erik Jan. "Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911", *Middle East Studies*, 35, no. 4 (1999) s. 26–39.

— *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905–1926.* (Leiden: E. J. Brill, 1984). [*Milli Mücadelede İttihatçılık.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2008)].

DİZİN

Abdullah (Efendi-Dürrızade) 244, 292
Abdülgafur (Hoca) 128, 130, 287
Abdülhalik (Renda) 287
Abdülhamid 19-21, 23, 29, 30, 44, 85, 100, 145, 163, 242, 287, 289
Abdülvehab 207, 287
Adapazarı 2, 13, 15, 31-34, 37, 42, 47, 48, 61, 62, 74-78, 90-95, 101, 105, 110, 113-115, 121, 122, 136, 138-140, 150, 151, 160, 165, 179-181, 189, 190, 192, 207, 208, 211, 212, 216, 224, 230, 233, 234, 244-246, 259, 261, 264, 288-292, 295-299, 315
Ahmet (Anzavur) 108-110, 144, 145, 148, 149, 163-171, 173, 174, 176-179, 181-184, 187, 189, 198, 202, 204, 205, 217, 220, 232, 243, 244, 246, 282, 287-291, 293-298, 300
Ahmet Fevzi (Paşa-Büyük) 169, 224, 289
Ahmet (Kuşçubaşı) 138, 287
Ahmet (Mercimekizade) 135, 288
Akıncı, İbrahim Ethem 195-201, 206, 210, 288, 289, 294, 298
Alevi 144
Ali (Çingene-Kıbti) 201-203, 291
Ali (Maan) 102, 108, 110, 179, 181, 216, 217, 296
Ali Fuat (Cebesoy) 156, 159, 166, 229
Ali Kemal (İngiliz) 164, 287, 294
Ali Osman (Efe-Arab) 198, 199, 288
Ali Rıza (Dramalı) 164, 171, 173, 292
Ali Suat 137, 288
Alim (Efendi) 288
Amerikan Yabancı Misyon Komiserler Kurulu (ABCFM) 35, 37, 38, 82
Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi 236
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 132
Aras, Rüştü 274, 298
Armutlu 95, 123, 192, 193, 194

Arnavut(lar) 1, 7, 13, 14, 18, 23, 29, 38, 39, 46, 50-52, 54, 55, 57, 58, 60, 64, 65, 68, 83-90, 100, 110-112, 116, 117, 123, 139, 140, 144, 153-155, 157, 158, 160, 161, 165, 170, 176, 177, 184, 198, 200, 219, 220, 224-227, 230, 231, 246, 249-256, 258-266, 268-271, 273-276, 278-281, 285, 287, 288, 290-293, 298; ayaklanması 118; başıbozuklar 56; cemaati 111; cemaatler 176, 256; çeteler 56, 153, 206, 224; Devleti 51, 64; diasporası 57, 60, 88, 177, 224, 225, 259, 265; direnişi 227; elitleri 176; eşkıyalar 162; eşraf 118, 153, 176; göçmen(ler) 3, 52, 55, 68, 83, 85, 225, 227, 249, 252, 254, 264, 284; göçü 60, 87; kimliği 54; kolonileri 225, 256; meselesi 158; milisler 100, 116, 117, 140, 259; milliyetçiler 58, 59, 273; milliyetçiliği 51, 52, 58; mülteci(ler) 83, 251, 256, 268, 277, 278; Müslüman 3, 83; sekbanlar 55; sürgünü 160; Teavün Cemiyeti 225; tehciri 276, 277
Arnavutluk 23, 50-52, 56, 58, 64, 86, 111, 112, 149, 155, 156, 225, 251, 253, 263, 267, 276, 277, 281, 289; Cumhuriyeti 86; Devleti 58, 86
Arslan (Ağa-Arnavud) 198, 288
Arslan (Bey-Çule) 216
Arslan (Kara) 110, 122, 295
Artin (Bigalı) 115, 116, 288
Askeri, Süleyman 101, 122, 299
Atatürk, Mustafa Kemal 4-7, 11, 17, 18, 59, 82, 119, 121, 128-130, 132-134, 139, 144, 150, 159, 165, 180, 181, 201, 209, 210, 213, 218, 226-230, 233, 238, 248, 250, 252, 276, 282, 289, 290, 292, 293, 298, 302, 304
Aydemiroğlu, Mehmet 142, 297
Ayvalık 125, 126, 172, 231, 232, 234, 246, 266
Aziz (Arnavud) 185, 201, 288
Aziz (Kaptan) 288
Aziz (Kel) 232, 237, 239, 243, 296

Bahçecik 12, 37, 75, 77, 82, 92, 121, 190, 281
Balıkesir 2, 5, 13, 16, 31-33, 43, 47, 75, 76, 88, 89, 92, 102, 104, 114, 121, 125, 127-131, 136, 137, 139, 142, 143, 152, 153, 156, 159, 163-166, 168, 175, 177, 187, 188, 190, 195, 197-200, 204, 206, 211, 212, 216, 221, 222, 230, 231,

234, 243, 245-247, 281, 287, 293, 294, 296-298, 300, 307, 311, 315; Kongresi 128, 293, 296, 300
Balkan Savaşları 2, 3, 7, 31, 32, 35, 42, 60, 62-65, 67, 68, 81, 86, 88, 104-106, 108, 112, 122, 147, 151, 188, 252, 256, 263, 282, 304
Bandırma 12, 16, 32, 33, 36, 47, 59, 66, 67, 73, 76, 92-94, 97, 98, 101, 105, 108, 114, 120, 121, 125-129, 133, 137, 151, 154, 155, 170, 175, 177, 178, 187, 191, 203-205, 211, 212, 216, 222, 230, 245, 269, 281, 300
Bayar, Celal 125, 290
Bayramiç 16, 31, 155, 185, 232, 239, 244, 246, 256
Bekir Sami (Günsav) 97, 98, 126, 133-135, 137, 139, 140, 142, 148, 156-159, 166-168, 175, 187, 289, 294, 296, 298, 299
Bekir Sami (Kunduh) 108, 289
Bekir Sıtkı (Çerkes) 150, 151, 165, 179, 246, 290
Beslan (Çule) 291
Biga 16, 47, 48, 80, 93, 95, 115-118, 137, 152, 163, 168, 171-175, 177-179, 181, 182, 190, 194, 201, 210, 212, 216, 232, 255, 257, 291, 293, 295, 296, 300
Bilecik 16, 33, 37, 42, 47, 94, 135, 136, 140, 142, 191, 211, 216, 245, 269, 288
Birinci Dünya Savaşı v, 4-7, 14, 46, 60-62, 67, 80, 81, 83, 85, 90, 95, 101, 102, 106-108, 112, 122, 125, 136, 143, 147, 150, 153, 158-160, 162, 182, 188, 201, 218, 242, 244, 252, 263, 265, 268, 272, 288, 290-295, 297-300
Bolu 42, 179, 212, 254, 257
Bursa 3, 5, 13, 16, 32-34, 36, 37, 47, 55, 57, 60, 63, 66, 74-77, 82, 88, 89, 92-95, 106, 109, 114, 115, 124, 125, 135, 137-140, 142, 148, 154, 156, 159, 164, 170, 175, 177, 187, 189, 190-192, 194, 195, 209, 211, 212, 216, 222, 226, 230, 234, 245, 251, 259, 263, 268-271, 277, 280, 281, 289, 293, 295, 298, 306, 311, 312
Büyük Britanya 186, 217, 221, 223

Caclamanos, Demetrius 266, 267, 292
Cemal (Paşa) 118, 290

Çakır (Çerkes) 290
Çanakkale 2, 3, 12, 13, 15, 16, 31, 33, 43, 47, 63, 64, 66-69, 72, 74, 77, 83, 84, 92,

113, 115, 117, 120, 136, 142, 149, 156, 168, 170, 172, 174, 184, 188, 201, 207, 228, 230, 232, 234, 247, 255-257, 281, 288; Boğazı 3, 68, 170, 184
Çerkes(ler) 3, 7, 38, 39, 46, 48, 49, 57, 66, 88, 90, 91, 101-103, 110-112, 116-118, 138, 139, 142, 144, 150-163, 165-168, 170, 172-177, 179, 180, 182, 184, 186, 198, 200, 202-207, 209, 210, 212-215, 218-224, 227, 230, 233-237, 239-243, 246-250, 269, 278-281, 284; aktivist 240; Ayrılıkçılığı 209; başıbozuklar 207; casuslar 102; cemaatler 29, 139, 217, 278; çeteciler 176, 226; çeteleri 117, 154; diasporası 47, 99, 160, 167, 171; direnişçileri 231; direnişi 208, 211, 217, 231; göçmenler 46, 90, 217, 250; göçü 46, 90; İttihat ve Teavün Cemiyeti 45, 49, 292; Kadınları Teavün Cemiyeti 45; köleler 39; meselesi 158, 217, 224, 243, 247, 297; milisler 152, 156, 202, 205, 232; milis şebekesi 160; mülteci(ler) 168, 235, 236, 238, 239, 278; sürgünler 241; tehciri 296; yerleşimciler 47
Çetmi(ler) 13, 28, 165, 170, 199, 200, 201, 220
Çınar, Vasıf 127, 128, 297
Çingene 201

Damat Ferid (Paşa) 97, 124, 145, 147, 148, 150, 176, 178, 181, 244, 291, 292
Davut (Çerkes) 102, 108, 110, 154, 157, 165, 168, 177, 209, 224, 238, 246, 290
Değirmendere 60, 116, 118, 123, 153, 176, 193, 194, 225, 300
Dünya savaşı 62, 68, 96, 101, 145
Düzce 169, 179-181, 211, 212, 216, 224, 289, 296

Ebubekir Hazım (Bey) 156, 167, 292
Edremit 60, 89, 125, 171, 175, 255
Enver (Paşa) 75, 101, 118-120, 233, 290, 293
Erdek 33, 73, 121, 125, 211, 212, 266
Ermeni 1, 3, 5-7, 13-15, 29-31, 33-38, 61, 62, 65, 67, 69-76, 78-80, 82, 85, 89-96, 103, 120, 121, 123, 130, 133, 136, 141, 145, 148, 154, 160, 164, 176, 186, 188, 189, 191, 193, 196-199, 208, 214, 220, 223, 226, 227, 233, 236, 238,

240, 247, 248, 262, 268, 281, 282, 286; ayaklanması 72; cemaatleri 65, 70, 283; çeteler 207; devrimciler 161; eşkıyaları 75; fedailer 61; milisler 121, 149; milliyetçiler 6, 69, 75; muhalifler 69; mülteciler 92, 93, 124; soykırımı 285, 286; tehciri 77, 159, 218
Ertürk, Hüsamettin 110, 139, 294
Eşref (Kuşçubaşı) 101, 108, 109, 122, 138, 139, 179, 180, 237, 238, 243, 244, 247, 248, 287, 292, 293, 299
Ethem (Çerkes) 102, 109, 110, 138, 139, 142, 154, 165, 168, 177, 181, 199, 209-212, 217, 224, 231-233, 237, 238, 243, 244, 248, 287, 288, 290, 291, 297-299
Eyüp Sabri 110, 111, 293
Ezine 16, 184, 185, 199, 201, 256

Fahri Can 123, 293
Fertgerey, Mehmed (Şoenu) 239-244, 297
Fevzi (Gavur İmam) 174, 175, 177, 293
Fuat (Çarım) 122, 137
Fuat (Çerkes) 208, 290
Fuat (Paşa-Mareşal-Deli) 45, 46, 224, 292

Galip (Paşa-General) 153, 156, 157, 158, 293
Gelibolu 63, 72, 83, 84, 152, 260, 280, 281; Rumları 72
Gemlik 15, 33, 73, 88, 92, 93, 114, 124, 141, 192-195, 268
Geyve 16, 181, 211, 261
Gönen 5, 12, 16, 47, 48, 104, 106, 110, 114, 115, 125, 127-129, 135, 137, 139, 140, 142, 150, 152, 155, 157, 158, 163-166, 168, 169, 173-175, 177, 178, 188, 190, 206, 211, 212, 216, 224, 231, 239-243, 245-247, 249, 291, 293, 297, 299, 303, 304, 316, 320
Gönen, Osman (Gönenli) 293
Güney Marmara 67, 224; Rumları 75

Hacim Muhittin 127, 128, 139, 142, 152, 159, 163, 165, 166, 288, 293
Hacı Sami (Kuşçubaşı) 248, 293
Hadkinson, Vivian 121, 141, 234, 235, 299
Hafiz Mehmet Emin (Keçeci) 128, 296
Hakkı (Çerkes) 290
Halil (Pehlivan) 116, 288, 293
Halit (Moralızade) 125, 126, 294
Hamdi (Köprülülü) 112, 166, 168, 171, 172, 174, 180, 292, 295, 296

Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti 128
Hasan (Kara) 116-118, 137, 152, 168, 169, 171-173, 287, 291, 295, 296
Hasan Basri (Çantay) 125, 132, 294
Hasan Tahsin 159, 160, 161, 162, 294, 296
Haydar Rüştü (Öktem) 125, 294
Hendek 179, 180, 211, 212, 216, 295
Hikmet (Çerkes) 290
Hulûsi (Zarbalı) 128, 300
Hurşid (Deli) 153, 154, 155, 158, 292
Hüseyin (Kasap) 154, 295
Hüseyin (Kel) 159, 160, 294, 296
Hüseyin Ragıp Nurettin 125, 126, 294

İbrahim (Çavuş-Boşnak-Karabulut) 200, 289
İbrahim (Gostivarlı) 57, 118, 155, 158, 165, 293
İbrahim Hakkı (Çule) 151, 176, 207, 208, 216, 233, 290, 291, 296
İbrahim Süreyya (Yiğit) 294
İç Makedonya Devrimci Örgütü (Vuthresna Makedonska Revoliutsiona Organizatsija - VMRO) 100
İnegöl 16, 142, 212
İngiltere 68, 143, 148, 187
İsmail (Efe) 231, 295
İsmail (Şah) 102, 108, 110, 154, 157, 158, 165, 168, 205, 224, 298
İsmail Hakkı (Gümülcineli) 118, 148-150, 293
İttihat ve Terakki Cemiyeti 229
İzmir vi, 32, 43, 52, 68, 82, 92, 94, 95, 97, 108, 120, 124-127, 132, 133, 136, 137, 172, 191, 192, 195, 206, 211, 212, 217, 221-224, 226, 228, 231, 233, 248, 249, 251, 255, 259, 261, 263-265, 270, 277, 288, 289, 291, 292, 294, 296-300, 305; 'e Doğru 127, 132, 297, 299; Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti 125-127, 288
İzmit (Kocaeli) vi, 2, 3, 5, 12, 13, 15, 16, 31-33, 38, 42, 47, 48, 75-77, 83, 84, 87, 92-95, 101, 116, 120-124, 136-139, 143, 149, 150, 152, 156, 160, 163, 165, 176, 179-182, 187, 189-192, 194, 195, 202, 207, 208, 210-212, 216, 222, 223, 230, 234, 245, 247, 254, 255, 257, 259, 261, 264, 268-270, 277, 280, 287-296, 298, 299, 307, 315, 321
İznik 261, 269

Jön Türk(ler) 19, 21, 25, 26, 62, 63, 70, 72, 85-87, 90, 96,

97, 99, 122, 125, 130, 145, 160, 171, 220, 227, 247, 259, 293, 297; ayaklanması 293; Devrimi 45, 100, 287; hareketi 59; hükümeti 60, 62; İhtilâli 19

Kadir (Anzavuroğlu) 204, 237, 239, 295
Kadir (Efe-Çallı) 231, 289
Kale-i Sultaniye bkz. Çanakkale
Kamil (Bağ) 289
Kani (Bey) 173, 295
Karabiga 115, 178, 182, 188, 189, 202, 203, 287, 288, 291, 295
Karacabey 16, 47, 48, 55, 59, 60, 67, 73, 88, 94, 114, 116-118, 123, 135, 140, 153-159, 161, 162, 165, 167, 168, 175-177, 187, 225, 288-293, 295
Karakol Cemiyeti 122-124, 127, 132, 137, 138, 294, 295
Karamürsel 16, 60, 116, 123, 194, 211, 216, 225, 259, 261, 268, 300
Karesi 2, 3, 12, 13, 15, 31, 47, 67, 72, 73, 75, 77, 80, 83, 88, 92, 102, 113, 117, 163, 164, 165, 169, 195, 198, 199, 206, 207, 210, 234, 255, 268, 269
Kazım (Arnavut) 57, 116, 258, 297
Kazım (Çerkes) 187, 290
Kemal (Kara) 122, 295
Kirmasti 5, 16, 47, 48, 59, 60, 73, 88, 94, 105, 114, 116, 135, 139, 153-158, 161, 162, 165, 167, 175, 177, 178, 191, 206, 209, 210, 212, 221, 224, 225, 246, 280, 290-293, 295, 309
Kocaeli bkz. izmit
Koç (Maan) 179, 181, 296
Kürdistan 276; Teâli Cemiyeti 220
Kürt(ler) 5, 14, 46, 57, 144, 219, 220, 235, 249, 250, 280, 281, 296; göçmen 86
Kuva-yı İnzibatiye 181, 182, 187, 299
Kuva-yı Milliye 5, 17, 89, 121, 122, 124, 127, 128, 130-132, 134-144, 147-149, 151, 155, 156, 158, 159, 162, 164-181, 185-187, 189, 195, 196, 198-201, 205-207, 209-211, 217, 223, 224, 231, 243, 287-300
Kuva-yı Muhammediye 168, 175, 177
Kuva-yı Seyyare 138, 142, 154, 181, 210, 288

Lamb, Harry (Sir) 222, 223, 294
Lapseki 178, 188, 194
Loyalist(ler) 149, 150, 163, 171, 177-182, 189, 202, 220, 238, 246, 294; asiler 143; ayaklanma 223; ayaklanmacılar 295; direniş 289-291,

296; hareket 144, 186; isyancılar 296; İttifak 144; milisler 148; muhalefet 145, 180, 186, 249; otorite 148

Makedonya 1, 19, 21-23, 30, 50, 52-54, 58-60, 64, 65, 87-89, 100, 101, 107, 109, 111, 122, 172, 188, 225, 230, 256, 262, 263, 274-276, 302, 320
Manyas 47, 48, 105, 106, 128, 139, 140, 142, 151, 152, 154, 155, 159, 163-166, 168, 169, 177, 178, 204, 205, 210, 211, 222, 231, 232, 239-243, 245-247, 289, 291, 294, 296, 297, 299, 304
Mahmut Mahir (Arnavud) 288
Mehmet (Efe-Bakırlı) 289
Mehmet (Kürd) 296
Mehmet Ali (Bey) 99, 231, 232, 236, 239, 297
Mehmet Fuat (Çarım) 102, 297
Mehmet Reşit (Çerkes) 109, 291
Mehmet Vahdeddin (Sultan) 131, 145-147, 292, 297
Mehmet Vehbi (Bolak) 128, 297
Mehmet (Pehlivan) 297
Mehmet (Sarı) 198, 210
Millî Mücadele 143
Mudanya 16, 31, 66, 73, 93, 187, 188, 191
Mustafa (Bakırlı) 198
Mustafa (Kanlı) 232, 238, 239, 243, 295
Mustafa Abdülhalik (Renda) 270
Mustafa Namık (Maan) 208, 296
Mustafa Necati 125, 126, 297
Mustafa Sabri (Efendi) 148, 244, 297
Mustafakemalpaşa 280

Neş'et (Bey-Çerkes) 116, 152, 288, 291
Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi 148, 164, 181
Nur, Rıza 233, 266, 268, 270, 298
Nurettin (Bey) 116, 297

Orbay, Rauf 102, 107-109, 126, 130, 131, 133, 137, 139, 229, 230, 241, 249, 288, 298
Orhangazi 15, 47, 88, 93, 192, 194, 230, 268, 312

Özalp, Kazım 110, 112, 125-128, 140, 165, 166, 169, 172, 177, 295

Pendik 123, 270
Pomak(lar) 116, 137, 152, 169, 170, 172-174, 176, 177, 204, 220, 246, 249, 293, 295, 298

Rahman (Arnavud) 182, 201, 288
Rahmi (Bey-Yarbay) 137, 156, 157, 175, 288, 299
Redd-i İlhak Cemiyeti 129, 134, 164

Reşit (Çerkes) 98, 101, 102, 105, 107-110, 137, 139, 211, 224, 232, 233, 245, 290, 291
Rum(lar) 3, 5-7, 13, 14, 29-31, 33-36, 38, 61, 64-67, 72-74, 78, 80-82, 85, 89-96, 100, 115, 120, 121, 123, 130, 133, 141, 145, 148, 149, 153, 160, 161, 184, 186, 188, 189, 191, 193, 196-199, 208, 215, 220, 226, 227, 230, 231, 233, 235, 236, 238, 240, 247, 262, 268, 282, 283; Anadolu 64; ayaklanması 72; cemaati 93; cemaatler 79, 283; çeteleri 207; irredantistler 6; milisler 121; muhacirler 214; mülteciler 93, 124, 294; Patrikhanesi 79, 92; sürgünler 74; tehciri 79
Rumbold, Horace (Sir) 222, 294

Sadık 201, 298
Sadık Baba 122, 298
Safer (Berzeg) 179, 181, 289
Sait (Çerkez-Karzeg) 179, 180, 208, 295
Sait (Molla) 147, 151, 298
Sakarya (Adapazarı) 13, 42, 121, 179-182, 226, 230, 232, 285, 315; Savaşı 232
Sapanca 47, 181, 187, 281, 291
Sefer (Canbazlı) 157
Selahattin (Bey) 17, 18, 19, 59, 60, 97, 98, 298
Ses 125, 132, 294
Sırrı (Kıbrıslı) 122, 137, 296
Süleyman Şefik (Paşa) 181, 299

Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti 212, 216, 217, 219-221, 223, 224, 226, 233, 245, 289, 291, 292, 296
Şevket (Efendi-Müftü) 163, 297
Şevket (Takığ) 232, 239, 243, 299
Şimali Kafkas Cemiyet-i Siyasiyesi 45, 49, 108, 109, 224
Şirin (Maan) 108, 180, 216, 217, 296
Şükrü (Yenibahçeli) 102, 122, 123, 138, 299

Talat Paşa 75, 88, 91, 116, 122, 297, 299
Taluastan (Bey-Bağ) 289
Teâlî-i İslâm Cemiyeti 148, 297
Teşkilat-ı Mahsusa 98, 101-103, 107-109, 111, 120, 122, 127, 137, 138, 140, 152, 154, 161-163, 179, 180, 295
Tevfik (Çerkes) 291
Tomruk, Ahmet Esat bkz. Ali Kemal (İngiliz)

Uzer, Tahsin 59, 60, 299

Vasıf (Kara) 122, 127, 295

Yahya (Kaptan) 110, 122, 299

Yalova 15, 47, 57, 95, 116, 176, 192, 194, 195, 216, 245, 259, 261, 269
Yenice 63, 173
Yenişehir 16, 135, 212, 269
Yetimoğlu ailesi (çetesi) 116, 123, 142, 153, 300
Yunanistan vi, 47, 55, 67, 73, 79, 81, 97, 129, 187, 188, 190, 219, 221-223, 230, 236-238, 244, 247, 252, 253, 262, 263, 266-268, 271, 290-292, 320
Yusuf İzzet (Paşa) 108, 109, 155, 167, 300
Yüce, Rıfat 149, 179, 191, 298
Yüz ellilikler 244

Zeybekler 13, 28, 115
Ziya Bey (Debreli) 118, 292

Balkan Savaşları'ndan cumhuriyetin ilanına kadar Güney Marmara, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının en karışık bölgelerinden biriydi. Tehcirler, göçler, iskânlar, dağları dolduran çeteler ve asker kaçakları, işgal ve direnişle sürüklenen bu yıllarda bölge, etkileri bugün de görülen hakiki bir türbülans yaşamıştı.

Ryan Gingeras'ın "Dertli Sahiller"i, başkentin hinterlandını teşkil eden dört sancağa odaklanıyor: Karesi (Balıkesir), Hüdavendigar (Bursa), Kale-i Sultaniye (Çanakkale), İzmit (Kocaeli). Ermeni ve Rum nüfusun Müslümanlarla birlikte yaşadığı bu geniş alan, Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan göçlerle beraber her türden çatışmanın süreklilik kazandığı bir can pazarı halini alacaktı.

İktidar odaklarıyla (saltanatla veya Kuva-yı Milliye'yle, Redd-i İlhak Cemiyeti'yle veya Yunan ordusuyla) kâh yan yana duran kâh ayrı düşen, "asi"den "sadık yurttaş"a, "haydut"tan "direnişçi"ye geçişler yaşayan Arnavut ve Çerkes çetelerinin başrole oturduğu bu kazı çalışması, dönemin dinî, etnik ve sınıfsal dinamiklerini su yüzüne çıkarıyor. Aynı zamanda, kasaba kasaba, köy köy ilerleyerek Birinci Dünya Savaşı'na ve Osmanlı'nın son yıllarına mercek tutan bir portreler galerisi sunuyor.

TARİH VAKFI